Eötvös Loránd Tudományegyetem
Bölcsészettudományi Kar

DOKTORI DISSZERTÁCIÓ

DUBNICZKY ZSOLT

A PESTI MÁGNÁSNEGYED KIALAKULÁSA

Történelemtudományi Doktori Iskola
Iskolavezető: Dr. Székely Gábor DSc

Művelődéstörténeti Doktori Program
Programvezető: Dr. Kósa László MHAS

A bizottság tagjai

A bizottság elnöke:	Dr. Kardos József DSc, professor emeritus
Bírálók:	Dr. ifj. Bertényi Iván PhD
	Dr. Ress Imre CSc
Titkár:	Dr. Kertész Botond PhD
Tag:	Dr. Tőkéczki László CSc
Póttag:	Dr. Kiss Gy. Csaba DSc
Póttag:	Dr. Halmos Károly PhD
Témavezető:	Dr. Kósa László MHAS

Budapest, 2012

„Szeretete azon háznak, melyben család lakik, és melyben azért szeret lakni, mert természeti szükségeit, hajlamát, ízlését abban kielégítve tapasztalja, az ilyféle lak képzi azon »motivált hazaszeretetnek« legszilárdabb alapját, mely nézetem szerint előbb-utóbb, de bizonyosan bekövetkezteti a nemzetek felvirágzását.”

(gróf Széchenyi István)

„Egy kor és egy társadalmi osztály kulturális emelkedettségét, igényeit és viszonyait, egész jellemét és valamennyi életmegnyilvánulását leghívebben tükrözi vissza az a hajlék, melyet magának lakásul épít.”

(Rados Jenő)

Tartalomjegyzék

Bevezetés ... 8
A mágnásnegyed területi elhelyezkedése ... 10
A mágnásnegyed elnevezése ... 11
A dolgozat célja, a kutatás módszere, források ... 14
Szakirodalmi háttér ... 15
A mágnásnegyedet kialakító társadalmi osztály: az arisztokrácia ... 18
Tagolódása ... 21
Életmódja ... 22
A szezonális jellegű tartózkodás ... 22
A nagybirtok ... 24
A kastély ... 25
A palota ... 26
A pesti mágnásnegyed külföldi mintái és hazai párhuzamai ... 28
Külföldi minták ... 28
Párizs ... 28
A császárváros Bécs ... 31
Bécs magyar építkezései ... 34
Prága ... 35
Hazai párhuzamok ... 37
Nagyszeben és Kolozsvár ... 37
Pozsony ... 40
A mágnásnegyed kialakulását elősegítő tényezők ... 43
Pest fővárosi szerepkörének kiteljesedése ... 43
A példaadó grófok ... 46
Batthyány Lajos ... 46
Károlyi György ... 47
Széchenyi István ... 49
Az arisztokrácia pesti meggyökeresítésének szándéka ... 49
A kaszinó és a lóverseny Pesten ... 52
A mágnásnegyed kialakulásában közrejátszó körülmények ... 55

Személyi tényezők, egyéni ambíciók és motivációk ... 55
Gr. Festetics György ... 56
„Egy magyar mágnásnak nem lehet Bécsben palotája a nélkül, hogy Pesten is ne legyen.” ... 58
Gr. Károlyi Lajos ... 59
A politikai élet megelevenedése ... 61
A Nemzeti Múzeum környékének városfejlődési sajátosságai ... 62
Pest városszerkezete ... 62
Belső-Józsefváros ingatlanfejlődési jellegzetessége ... 63
Az 1838-as árvizet követő rendezési munkálatok ... 64
Épületek ... 66
Nemzeti Múzeum ... 68
Nemzeti Lovarda ... 68
Nemzeti Színház ... 70
Nemzeti Casino ... 71
Az épületekben megnyilvánuló nemzeti jelleg ... 72
A társadalmi igény ... 74
A közírók figyelemfelhívása ... 74
Sajtóvisszhangok ... 79
A mágnásnegyed kialakulását megelőző időszak ... 81
Az arisztokrácia jelenléte a városban a mágnásnegyed kialakulását megelőzően ... 81
A Nemzeti Múzeum környékének városképe ... 83
A mágnásnegyed kialakulása ... 91
Az 1860-as évek építkezései ... 94
Az első építkezések megindulása ... 94
Gr. Festetics György és gr. Károlyi Lajos telekvásárlása ... 94
Gr. Festetics György építkezése ... 95
Gr. Károlyi Lajos és fia Alajos építkezése ... 96
Gr. Festetics György és gr. Károlyi Alajos telekvásárlásai a Lovardától ... 99
Építkezések a ’60-as évtized végén ... 100
A 946-947. számú ingatlan telekeladásai ... 101
Özv. gr. Pálffy Pálné szül. gr. Károlyi Geraldine építkezése ... 104
Gr. Zichy Nep. János építkezése ... 105
A Múzeum és Ötpacsirta utca sarkán épülő újabb Károlyi-palota ... 106

Urbanizációs folyamatok ... 111
A Múzeum utca megnyitása ... 111
A Múzeumkert vasrácsozatának elkészítése ... 112
Az utcakép változása – csatornaépítés és kövezési munkálatok ... 114
A Nemzeti Múzeum mögötti terület társadalmi átrétegződéséből eredő konfliktusok: magánérdekek összeütközése az 1860-as években ... 116
Gr. Festetics György és szomszédja, Fejér István között felmerülő telekhatár-vita ... 117
Károlyi Geraldide grófnő vitája szomszédjával, Molnár Józseffel ... 118
Az 1870-es évek építkezései ... 121
A Nemzeti Múzeum mögötti palotasor kibővülése és átalakulása ... 122
A mai Pollack Mihály téren történő változások ... 122
Gr. Festetics György ingatlanrendezése ... 122
Gr. Esterházy Pál építkezése ... 122
A Nemzeti Lovarda épületének átalakítási tervei ... 125
A Nemzeti Múzeum mögötti palotasor további bővülése ... 126
Gr. Degenfeld-Schomburg Imre építkezése ... 126
Ifj. gr. Almássy Kálmán építkezése ... 128
A Múzeum utca átalakulása ... 133
Bókay János építkezése ... 133
A Két pisztoly fogadó végórája ... 135
A fogadó lebontása utáni építkezések ... 140
A Pesti Hazai Első Takarékpénztár bérháza ... 140
Móricz Pál építkezése ... 141
Hasenfeld Manó építkezése ... 143
Építkezések a Sándor utcában ... 144
A Luby telektömb átalakulása és az első építkezés ... 144
Az Országút és Sándor utcai saroktelek beépítése ... 146
Ádám Károly építkezése ... 148
Az 1880-90-es évek építkezései ... 149
Az arisztokrácia további térnyerése ... 150
A József utca kiépülése ... 151
Gr. Batthyány Elemér építkezése ... 151
Gr. Csekonics Margit építkezése ... 153
Gr. Bánffy György építkezése ... 155

Gr. Wenckheim Frigyes nagyszabású megnyilvánulásai ... 157
A palota ... 157
A palota előtti tér rendezése ... 160
A bérház ... 161
A hagyományos uralkodói osztálytól eltérő társadalmi rétegek építkezései ... 163
A vállalkozói elit megjelenése ... 164
Törley József ... 164
Gscwindt György ... 165
A középbirtokos és polgári réteg korábbi építkezéseinek folytatódása ... 166
Tauffer Vilmos ... 167
Berczik Árpád és ifj. Keszlerffy János ... 169
A városfejlődésből, -fejlesztésből eredő konfliktusok: a közérdek és a magánérdek összeütközése az 1870-90-es években ... 171
Az utcaszabályozásból eredő érdekellentétek ... 173
Gr. Degenfeld-Schomburg Imre ... 173
Br. Fechtig Károly ... 175
Gschwindt György ... 175
Palotaépítkezésből származó konfliktusok ... 176
Gr. Wenckheim Frigyes ... 176
A „kiteljesedett" mágnásnegyed ... 179
A főúri reprezentáció megnyilvánulásformái a mágnásnegyedben ... 181
A reprezentáció passzív oldala ... 183
A Festetics-palota és kertje ... 185
A Festetics-palota térstruktúrája ... 191
A reprezentációs helyiségek ... 192
A lakóosztályok ... 196
A kiszolgálóhelyiségek ... 199
A reprezentáció aktív oldala ... 202
A társasági élet szintjei a városban ... 202
Élet a mágnásnegyedben ... 206
A társasági élet legnyitottabb szintje: kiállítások, jótékony bazárok szervezése ... 207
Károlyi Alajos palotájában megtartott rendezvények ... 208
Az árvízkárosultak javára rendezett kiállítás ... 208
A Tavasz bazár ... 210

A rendezvények jelentősége ... 213
Mulatság és karitatív jelleg ... 214
Társadalmi különállás vagy összetartozás? ... 215
A nemzeti jelleg megnyilvánulásai ... 217
A társasági élet félnyilvános formái ... 218
Festetics György estélye ... 219
Az estély jelentősége ... 224
A palota térhasználata ... 226
A fogadónapok ... 226
A zártkörű rendezvények és a magánélet ... 228
Festetics György bálja ... 228
A gyermekbálok és gyermekzsúrok ... 229
Családi ünnepségek ... 230
Az élőkép műfaja ... 231
Politikai események megvitatása ... 232
Ebéd-, vacsorameghívás, szalonélet ... 233
A szalon, mint női műfaj ... 238
A társalgás nyelve ... 239
Festetics Tasziló esküvője ... 240
Befejezés ... 243
A mágnásnegyed helye és szerepe Budapest építészetében ... 243
Utószó ... 246
Függelék ... 248
Bibliográfia ... 254
Képek ... 275

Bevezetés

A Budapest történetét ismerők, különösen a főváros történetével foglalkozók előtt ismert, hogy a városegyesítést megelőző, valamint az azt követő időben a pesti oldalon, a Nemzeti Múzeum környezetében, Belső-Józsefváros szívében nagyobb számú reprezentatív palotát emeltek. Az építtetők zöme a városba költöző vagy az év bizonyos hányadát a családjával együtt a városban töltő arisztokrata volt. A megtelepedés főleg a Nemzeti Múzeum mögötti területet, valamint a mai Ötpacsirta, Reviczky utca mentén lévő ingatlanokat érintette, de tágabb értelemben ide sorolhatóak azok az épületek is, amelyek ettől egy kicsit távolabb, a mai Trefort, Horánszky, Szentkirályi, Krúdy Gyula utca mentén találhatóak. Jelentős arisztokrata családok tagjai telepedtek meg itt, úgymint a Festeticsek, Károlyiak, Esterházyak, Wenckheimek – hogy csak a legjelentősebbeket és legismertebbeket említsük.

Az 1860-as éveket követő négy évtizedben épült paloták jelentős mértékben megváltoztatták a Nemzeti Múzeum környékének városképét. A korabeli visszaemlékezésekben ez a terület mint elhanyagolt (kül)városrész szerepelt, amelyet a közeli Széna (ma Kálvin) téren elhelyezkedő hírhedt Két pisztoly vendégfogadó külleme, és a benne zajló botrányos események még inkább tovább rontottak. A XIX. század második felének ez a negyven esztendeje mindebből egy vonzó, finom, exkluzív hangulatú, előkelő és méltóságteljes városrészt hozott létre, ahol maga az uralkodó is többször megfordult. A paloták a főváros építészeti arculatának meghatározó elemeivé váltak – hiszen ott találjuk őket a Budapestről szóló leírásokban –, emellett hozzájárultak a fővárosi társasági élet formálódásához, megvalósítva mindazt, amit Széchenyi még a reformkor idején elgondolt.

A Nemzeti Múzeum környéke nem az egyetlen helyszín volt az arisztokrácia fővárosi építkezése során, de a legjelentősebb. Országh Sándornak az 1880-as évek első felében készített kimutatása több helyet is felsorolt Budapesten, ahol főúri épületek álltak. Ilyen volt Budán a Vár, valamint annak környéke: főleg a Margit (ma Bem) rakpart, és az ismert krisztinavárosi Karácsonyi-palota. Pesten a Belváros, többek között a Nemzeti Casino környéke, ahol a Reáltanoda és a Szép utca mentén több palota állt egymás közelében: Blaskovich Ernőé, a Szapáry, Zichy, Győry családé.[1] Ezen kívül a Lipótváros, valamint az épülő Sugárút (ma Andrássy út) mentén közel tíz épület, és igen szerényen kettő a Ferencvárosban.

Józsefvárosban a Nemzeti Múzeum környékén, főként mögötte sorakozott egymás mellett a legtöbb épület.[2] Mivel itt egy viszonylag kis helyen koncentrálódó nagyszámú, leginkább rezidenciális jellegű s városépítészeti szempontból kiemelkedő értékeket teremtő arisztokrata megtelepedés jött létre, joggal kapta ez a terület már ebben az időben a város többi főúri építkezésétől megkülönböztető *mágnásnegyed* kifejezést.

---

[1] Török, 1980. 195.

[2] Ország, 1884. 183-185.

Az ilyen arisztokrata negyed kiépülése nem volt ritka jelenség sem a hazai, sem az európai várostörténetben. Szinte minden egykori s mai főváros vagy valamikori kormányzati, igazgatási központ büszkélkedhet hasonlókkal. A legismertebb minták és előképek itthon Pozsonyban és Kolozsvárott, külföldön Párizsban, Bécsben és Prágában találhatóak, de alighanem London, Berlin, Szentpétervár várostörténetében is fellelhetőek a párhuzamok, a mai Olaszországról nem is beszélve.

A mágnásnegyed területi elhelyezkedése

„A Nemzeti Múzeum környékét nevezi mágnásfirtlinek a pesti ember" – így kezdte a visszaemlékezését a két világháború között az addigra már kissé fényét vesztő, elcsendesült mágnásnegyedre Pásztor Mihály újságíró.[3] A Nemzeti Múzeum környéke viszonylag képlékeny fogalom, lehet ezt szűkebben és tágabban is értelmezni. A mágnásnegyed sosem volt közigazgatási terület, annak pontos határait, paramétereit a hatóság nem fektette le. A terület határa a felépült paloták nagyságrendjében bővült a Nemzeti Múzeum mögött létrejött palotasortól kezdve a Múzeum két oldalán található épületekig bezárólag.

A Nemzeti Múzeum mögött kialakuló előkelő palotasor volt az, amit elsőként negyedként definiáltak. Az 1870-es évek végén azokat a főúri épületeket értették rajta, amelyek erre az időre a Múzeum mögött már felépültek. 1879-ben a Fővárosi Lapok hasábjain a tudósító a területen egy leendő új – a Múzeum utca 17. szám alatti Károlyi – palota felépüléséről közölt hírt, amiből egyértelműen kitetszik, hogy a szerző mit is értett mágnásnegyed kifejezés alatt. A cikk írója a következő épületeket sorolta ide: gr. Degenfeld Imre, gr. Festetics György, gr. Esterházy Pál, gr. Károlyi Alajos, ifj. gr. Almássy Kálmán, gr. Zichy Nep. János, özv. gr. Pálffy Pálné és gr. Károlyi Sándor/Ede palotája.[4]

Ez a Nemzeti Múzeum mögötti palotasor, még két újabbal, a Wenckheim- és a Múzeum utca 17. szám alatti Csekonics/Károlyi-palotával kiegészülve jelentette a kialakulás idején a mágnásnegyedet és jelentheti ma is a negyed szűkebb értelmét, amelybe azok a rezidenciális jellegű palotaépítmények tartoznak, amelyeket a beköltöző főúri családok emeltettek maguknak.

Az arisztokrácia további megtelepedése tovább tágította ezt a határt, hozzávéve a mai Bródy Sándor utcának a Pollack Mihály térig terjedő, valamint a Múzeum utca Nemzeti Múzeum melletti szakaszát, ahol ugyan nem a főurak építtették az épületek jelentős részét, de ők váltak döntő módon azok tulajdonosává. Odescalchi Sándornak a XX. század elejének állapotát bemutató visszaemlékezésében már ennek a kibővült területnek a képe rajzolódik elénk.[5] Számára a mágnásnegyed már nemcsak a Múzeum mögötti palotákat jelentette a mai Bródy Sándor utcától a Baross utcáig, hanem a Múzeum két oldalán elhelyezkedő épületeket is. Pásztor Mihály visszaemlékezése szintén ugyanezt a területet érintette, némileg kibővítve a kört a mai Szentkirályi utca főúri lakóival.

Ma mágnásnegyed kifejezés alatt elsőrendűen ezt az Odescalchi Sándor által vázolt, kibővült területet, a mai Bródy Sándor, Ötpacsirta, Múzeum, Reviczky utcák és a Pollack Mihály tér mentén egymás mellett elhelyezkedő, döntő többségében főurak által emeltetett és lakott épületeket értik. Ez azonban nem jelenti azt, hogy ezen kívül, a negyed környékén, Belső-Józsefváros területén, keleten a Mária utca vonaláig bezárólag ne lennének további arisztokrata lakóhelyek. Ilyen például a mai Lőrinc pap tér, ahol gr. Zichy Lívia nemrégiben felújított palotája állt, vagy a Szentkirályi utca 22-24. szám, ahol gr. Károlyi Ede építkezett, de ide sorolható a Trefort utcai Hunyady-palota is. Távolabbi és szórványos elhelyezkedésük révén korábban nem tartoztak a negyed épületei közé, manapság viszont, részint egykori tulajdonosuk társadalmi állása révén, részint építészeti jellegük folytán jórészt a negyed részévé váltak és a negyed épületei közé sorolódnak.

---

[3] Pásztor, 1934. 10.

[4] *Fővárosi Lapok*, 1879. november 22. 1293.

[5] Odescalchi, 1991. 55-56.

A mágnásnegyed elnevezése

Mágnásnegyed – így nevezték a fővárosiak a Nemzeti Múzeum mögött azt a területrészt, ahol az arisztokrácia emeltette fel palotáit. Az első épület, a Festetics-palota felépülése a mai Pollack Mihály tér északi oldalán, valamint a szomszédságában folyó Károlyi palotaépítkezés már a korai időben azt a benyomást keltette, hogy a Nemzeti Múzeum környékén, de leginkább mögötte, arisztokrata megtelepedés fog létrejönni. Az építkezések nagyságrendjét ugyan még nem sejtették, de az feltételezhető volt, gondolva az itteni telkek szórványos beépítettségére, hogy a készülő főúri rezidenciák újabbakat fognak maguk köré vonzani. Mágnásnegyedről ekkor még nem beszéltek, de egy mágnástelep kialakulásának a lehetőségét – elsősorban a Nemzeti Múzeum mögötti részre gondolva – szívesen megelőlegezték a területnek. Sőt már ebben a korai időben a francia főrangú világ palotaépítkezéseivel, a párizsi faubourg saint-germaini negyeddel vontak párhuzamot.[6]

Ahhoz, hogy a mágnásnegyed kifejezés a főváros történetében megjelenhessen, több egymás mellett álló főúri palotára volt szükség. Az 1860-as években még csak néhány épület állt, számuk a ’70-es években érte el azt a mennyiséget, amely a város, illetve városkép átalakulásával foglalkozókat is arra indította, hogy a Nemzeti Múzeum környékének külön, a város többi részétől megkülönböztető nevet adjanak. A jelenlegi ismereteink szerint a kifejezés írott formában először 1879-ben látott napvilágot – bár nincs kizárva a korábbi előfordulás lehetősége sem –, a fogalom megképződése viszont ennél valamivel korábbra, valamelyest az évtized derekára tehető.

A Vasárnapi Újság 1879-ben egy rövid életrajzot közölt gr. Károlyi Alajosról, amelyben kiemelte a gróf Nemzeti Múzeum mögötti építkezését, mint amely jelt adott az „azóta mágnás-negyednek nevezett városrészben való díszes építkezésekre.”[7] A cikk egyúttal rámutatott arra is, hogy a ’70-es évek végén már nagyobb körben ismert volt ez az elnevezés. A szó és a fogalom elterjedtségét jelzi, hogy néhány hónappal később a Fővárosi Lapok is ezt a kifejezést használva közölt hírt a Múzeum utcában elkövetkezendő építkezésről.[8] Mindkét híradás arról tanúskodik, hogy a mágnásnegyed fogalma ekkor már szélesebb körben ismert lehetett, és a kifejezés már a ’70-es évek végét megelőzően megképződött.

1870-ben látott napvilágot az a honismertető album, amelyben a Budapestről szóló leírást Jókai Mór készítette. Az író ekkor már arra az új városrészre hívta fel a figyelmet, amely a Nemzeti Múzeum környékén alig egy évtized alatt jött létre. „A muzeumot azonban most diszes paloták veszik körül. A gazdag főurak e helyet választák ki leendő megtelepülésük alkalmára”, majd hozzátette: „valószinü, hogy tiz év alatt ez a hely lesz legelegánsabb része a városnak.”[9] Három évvel később Hevesi Lajos jelentetett meg egy útikönyvet Budapestről, amelyben maga is utalt az előkelő megtelepedésre *arisztokratikus telep*ként említve a területet.[10] A negyed kifejezés ezt követően, az 1870-es évek derekán kerülhetett be a közvéleménybe, abban az időszakban, amikorra a Múzeum mögötti paloták jó része felépült.

Ekkor már egy évtizede állt a Múzeum mögött a Festetics-palota, amely azóta kerttel is bővült, a Pollack Mihály tér déli sarkán lévő Károlyi-palota ugyancsak régi látvány volt itt, s úgyszintén már hosszabb ideje a városképet gazdagította a ’70-es évtized fordulóján épült

---

[6] *Fővárosi Lapok*, 1864. január 3. 7.; *Az Ország Tükre*, 1863. december 1. 402.

[7] *Vasárnapi Újság*, 1879. július 20. 458.

[8] *Fővárosi Lapok*, 1879. novenber 22. 1293.

[9] Jókai, 1870. 23.

[10] Hevesi, 1873. 107.

Zichy- és a két Károlyi- (Károlyi Sándor, Károlyi Geraldine) palota. Az évtized derekára elkészült a Degenfeld- és az Esterházy-, a vége felé az Almássy-palota. Jószerivel, mint jelentősebb épület, már csak a Wenckheim- és a Múzeum utca 17. szám alatti Csekonics/Károlyi-palota hiányzott a ma is látható épületegyüttesből. A Nemzeti Múzeum mögött sorakozó paloták látványa, valamint az a feltételezés, hogy mindez még újabbakat és újabb főúri személyeket fog maga köré vonzani, indította a városkép átalakulását figyelemmel kísérőket arra, hogy a terület egy bővülő arisztokrata negyeddé fogja kinőni magát.

Az előbb említett Hevesi Lajos 1876-ban a Két pisztoly fogadóról közölt cikket, amelyben a Nemzeti Múzeum mögötti megtelepedést már mágnásnegyedként definiálta. Nagy valószínűség szerint ő volt az első, vagy legalábbis az elsők egyike, aki így emlegette ezt a területet írásában, de ekkor még nem a negyed, hanem a ma már régies hangzású *fertály* szót használva. Dolgozatunk egyik mottójául választott idézet a szerzőnek ebből az írásából való: „[…] magyar mágnások ütötték föl fejeiket és alapítottak egy mágnási fertályt, fertálymágnások nélkül, egészen sötétkék vérűt, tiszta nemesi indigoszinűt! És rakának maguknak palais-kat és palazzo-kat, ákombákom monogrammokkal és vadállatos czimerekkel ékeseket, portásos portájuakat, rácsozatos, erkélyes, csarnokos, parkos és stilusos palotákat."[11]

Ebből alakult ki, innen terjedhetett el a későbbi, általánosan ismert *mágnásnegyed* kifejezés, ami egyben a kialakulás közvéleményi tudatosodását és rögzülését is jelenti.

A mágnásnegyed a századforduló idején a városon belül már egy általánosan ismert hely és név volt. Az író Rákosi Jenő az Osztrák-Magyar Monarchia írásban és képben című kötetben a főváros városrészeit bemutató írásában úgy hivatkozott rá, mint egy már közismert, a város történetéhez szervesen hozzátartozó és abban meghatározó szerepet játszó építészeti együttesre.[12]

Névváltozatként emellett még ismeretes az *arisztokrata-negyed*,[13] valamint a már említett *mágnásfirtli*[14] elnevezés is, mely utóbbi a német Viertel szónak a magyarított változata.[15]

A terület megnevezéseként az eddig említetteken kívül ma már ott találjuk a *palotanegyed* kifejezést is, mint legkésőbbi elnevezést, hiszen az előbbiek után egy évszázaddal később, a XX. század utolsó harmadában keletkezett. A második világháborút követően az arisztokrácia, mint társadalmi csoport és a főnemesség minden egyes tagja teljesen elvesztette a korábbi pozícióit. 1945-ben a földosztással elvesztették gazdasági bázisukat, 1947-ben megszüntették a főnemesi és nemesi rangokat. Sokuk az emigrációt választotta, az itthonmaradottak beilleszkedni kényszerültek. A berendezkedő új hatalom az arisztokráciában ellenséget látott, így még a velük való foglalkozás – genealógiai kutatás – is, ha csak nem ellenségképről volt szó, teljes mértékben háttérbe szorult.

A mágnásnegyed Pásztor Mihály írása szerint már a két világháború között elvesztette egykori fényét, a második világháborút követően pedig nevével együtt végképp a feledés

---

[11] Hevesi, 1876. 226.

[12] Rákosi, 1893. 186.

[13] Gaal, 1898. 212.

[14] Pásztor, 1934. 10.

[15] A *firtli* szó nem új keletű, már a XIX. század hatvanas éveinek végén felbukkan a Borsszem Jankó élclap hasábjain (*Borsszem Jankó*, 1869. január 3. 14.), a hetvenes évek derekára pedig egy társadalmi csoport megnevezésére általánosan használatos kifejezés. A jogászok körében divatos szleng szó volt, akik azokat az egyéneket nevezték firtlinek, akik vagyoni háttér, társadalmi rang nélkül az arisztokráciát utánozták külsőségeiben. Annak hibáit majmolták anélkül, hogy utánozásra méltónak találták volna a valódi értékeket.

homályába merült. Ha az arisztokrácia el is költözött innen, az épületek, a paloták továbbra is fennálltak – egy részüket közintézményként hasznosították. A negyed akkor került ismét reflektorfénybe, amikor a művészettörténet iránt érdeklődő református lelkész Hatolkay Árpád rövid tanulmányában összefoglalta a Nemzeti Múzeum környékén sorakozó épületeket. Az 1960-ban megjelent tanulmány [16] a korábbi elnevezéseket mellőzve a palotanegyed kifejezést alkalmazta a területre. Ez a maga nemében pontos és találó volt, hiszen a szerző nem város- vagy társadalomtörténeti szempontból közelített a területhez, hanem művészettörténeti szemszögből, kizárólag az épületekre – azok keletkezésére és stílusára – koncentrálva. Az épületeket, a palotákat tárgyalta a benne lakó vagy azokat létrehozó, birtokló személyek, jórészt mágnások nélkül. A tanulmány címeként használt elnevezés ugyancsak elterjedtté vált, és többször előfordult azon szerzők tolla alatt, akik a fővárossal foglalkozó írásaikban néhány sor vagy mondat erejéig szívesen elidőztek ennél a területnél.

A szó máig tartó népszerűségét mutatja, hogy, mintegy patinás kifejezés, ezen a néven ma már egy városrésznyi – Belső-Józsefváros területét lefedő – részönkormányzat működik, amely ezekre a főúri épületekre alapozva teremtette/teremti meg a sajátosan egyéni, a többi városrésztől elütő imázsát.

A XXI. század elején mindkét elnevezés elterjedt, bár a mérleg serpenyője inkább a patinásabban csengő és a tulajdonosok egykori társadalmi állását is kifejező eredeti mágnásnegyed irányába tolódik el.

[16] Hatolkay, 1960.

A dolgozat célja, a kutatás módszere, források

Az utóbbi évtizedek várostörténet-írásának egyik alapvető kutatási területét a városi tér dokumentálása, a társadalmi térhasználat feltérképezése jelenti. A rendelkezésre álló források gazdag és változatos kutatási módszert tesznek lehetővé, amely során rekonstruálhatóvá válnak többek között az egyes városok kiterjedései, belső határaik, a különböző helyekhez és városrészekhez kapcsolódó kulturális, életmódbeli szokások, térfoglalási akciók.[17]

A pesti mágnásnegyed kialakulása a városi térhasználat keretei közé illeszkedik. A kialakulás feltérképezése egyben lehetőséget nyújt annak bemutatására, hogy miként használta fel a városba beköltöző arisztokrácia a Nemzeti Múzeum környékén rendelkezésre álló teret. Hogyan élt a terület adta lehetőségekkel, hogyan alkalmazkodott és miként viszonyult a kötöttségekhez, valamint hogyan tudta azt a saját igénye és ízlése szerint megváltoztatni és átformálni.

A kialakulás feltérképezése egyúttal egy alapkutatási feladat is, hiszen magát a folyamatot, a környék városképének átalakulását, a levéltári forrásokat feltárva és elsődlegesen azokra támaszkodva, még nem vizsgálták. Ennek során nemcsak feltárjuk, de megpróbáljuk elemezni is azokat a városalakító és urbanizációs változásokat, amelyek a Nemzeti Múzeum környékén zajlottak – a kialakulást megelőző időszaktól kezdve a századforduló időszakáig bezárólag.

Mivel a kialakulással kapcsolatban arra vonatkozóan, hogy az arisztokrácia egyes tagjai a városnak miért ezen a helyén fogtak építkezésbe, eddigi ismereteink szerint nem maradt fenn egyértelmű írásos bizonyíték, a dolgozatban összefoglaljuk azokat a körülményeket és tényezőket – lebontva a városfejlődéstől kezdve az idő- és térbeli, valamint a személyi összetevőkig –, amelyek elősegítették ezt a főúri megtelepedést.

A pontos ingatlan-nyilvántartást a városi telekkönyvek tartalmazzák.[18] Ezekre a telekkönyvi bejegyzésekre támaszkodva lehetett megállapítani a tulajdonviszonyok megváltozásának, az egyes ingatlanok eladásának vagy megvételének a pontos idejét – azaz az arisztokrácia fokozatos térnyerését és városi térhasználatát a Nemzeti Múzeum körül.

Az építkezések megkezdésének, valamint befejezésének idejét, az egyes építkezések elbírálását a *Pest város Építő Bizottmány*ának, valamint *Pest város* (később *Budapest*) *tanács*ának iratai alapján tudtuk nyomon követni. Az Építő Bizottmány az elődje, a *Pest város Szépítő Bizottmány* (*Verschönerungs Commission zu Pesth*, *Commissia Decoratoria*, 1854-től kezdve *Verschönerungs Bau Commission*) szerepét vette át 1861-től a városegyesítésig. Hatáskörébe tartozott a tanácshoz benyújtott építési, átalakítási tervek megvizsgálása, véleményezése s az építkezésekkel kapcsolatos viszályok kivizsgálása. Mindezekről javaslatot készített a tanács részére azok elfogadása, ill. elutasítása tárgyában.

A főváros építésrendészeti ügyeinek az intézése a *Tanács*, illetőleg annak *III. Magánépítési, felmérési és szabályozási ügyosztály*a, a *Mérnöki Hivatal* mint Budapest „műszaki közege” és a Törvényhatósági Bizottság *Középítési Bizottmányának Hetes (Magánépítési)*

---

[17] Novák, 2009. 11.; *Korall* folyóirat 45. száma (Városi terek-városi térhasználat).

[18] Az ingatlannyílvántartást a török uralom után a *Budai Kamarai Adminisztráció* végezte. Csak 1703-ban kapta meg Pest privilégiumával együtt a telekkönyvek vezetésének jogát. A tanács a telekkönyvek intézését 1732-ben a telekkönyvi igazgatóra bízta, mely tisztségből fokozatosan fejlődött ki a *Pest Városi Telekkönyvi Hivatal*. Hatáskörébe tartozott a telkek felmérése, telekadó kivetése és beszedése, majd 1767 után a telekátírási jegyzőkönyvek vezetése és a teleklevelek kiadása. Telek- és betáblázási könyvek 1752-1878 között készültek, melyek városrészek, utcák és ingatlanok sorrendjében tagolódnak.

*Albizottmányá*nak hatáskörébe tartozott. Építési engedélyért nemcsak akkor kellett folyamodni a tanácshoz, amikor új építkezés kezdődött, hanem szerkezeti átalakítások, hozzátoldások esetében is. A fővárosi hatóság e két hivatal javaslata alapján hozta meg döntését, amit kiadás előtt 1870 után a *Fővárosi Közmunkák Tanácsá*val is egyeztetett. Emellett a Közmunkák Tanácsa vitás esetekben fellebbviteli fórumként is szolgált, másodfokon ő döntött építési és építésrendészeti kérdésekben.

A ház használatba vételéhez szükség volt még az orvosrendőri vizsgálat lefolytatásához, amit a kerületi tisztiorvos és az egyik elöljárósági esküdt végzett el. Erről bizonyítványt adtak, mely tartalmazta az orvosi véleményt és megjelölte a használatbavétel/beköltözés dátumát.

Az építésügy területén eljáró másik hatóság a *Pest Városi Mérnöki Hivatal* volt. 1801-től végezte a városi mérnök a hivatalos telekfelméréseket a telekhivatal keretein belül.[19] Majd az 1830-as években kivált a telekhivatal szervezetéből s önálló hatósággá alakult. Felügyelt az utak, utcák, csatornák állapotára s javaslatot tett ezek szabályozására, karbantartására. Ezeket az ügyeket maga a tanács intézte, de a szakvéleményt a Mérnöki Hivatal adta, valamint gondoskodott a kellő végrehajtásról is. Hivatali területén s feladatkörén belül kijelölte az egyes házhelyeket, felügyelte az építkezéseket.

Ugyanakkor a kialakulás várostörténeti szemponton kívül fontos művelődéstörténeti kérdéseket is érint, hiszen a magyar arisztokrácia egyes tagjainak itteni építkezése révén elemezhetővé válik szezonális városi tartózkodásuk, valamint jelenlétük formája és módja. Tudvalevő, hogy ennek a társadalmi rétegnek az életformája elsőrendűen a reprezentációra épült, a városi paloták teljes minőségükben, kívül és belül, ezt szolgálták. Mindezt a korabeli sajtó tükrében, másrészt pedig olyan visszaemlékezésekre, naplókra vagy levelekre támaszkodva próbáljuk meg bemutatni, amelyek ennek a kívülről zártnak és merevnek látszó életmódnak a kulisszái mögé engednek bepillantást.

Azzal együtt, hogy a képi források feltárása és elemzése nem célunk, a dolgozat mellékleteként, elsőrendűen a dolgozatban bővebben tárgyalt épületekkel, személyekkel kapcsolatos képanyagot szeretnénk közölni.

Szakirodalmi háttér

A pesti mágnásnegyed kialakulásának és történetének, az arisztokrácia itteni társasági életének máig nem született szakirodalmi feldolgozása. Érthető okokból. A negyed XIX. század második felében történő kialakulása Pest fejlődésének, nagyvárossá válásának szerves részét képezte. A negyednek ekkor még nem volt története, mivel ekkor még maga a negyed sem létezett ma ismert teljes formájában, hiszen egy időben elnyúló, egymáshoz közeli arisztokrata építkezésekből, Nemzeti Múzeum körüli főúri ingatlantulajdonosi térnyerésből fejlődött ki, amely elhúzódott egészen a századforduló időszakáig.

A rohamléptekkel fejlődésnek induló város sok megélhetést, munkaalkalmat kereső egyént vonzott magához, ahova nemcsak Magyarország, hanem a Monarchia területéről is számosan érkeztek. A Pesten megelevenedő közélet és a város, mint a politikai élet centruma, az arisztokráciát is beköltözésre ösztönözte. A közvélemény részéről elvárt, s így szinte természetes jelenség volt, hogy a magyar uralkodó osztály tagjai is itt építkezzenek. A palotáik demonstrálta megjelenésüket üdvözölték, de közelebbi okait részletesen nem

[19] Pest 1800-ban állandó mérnöki állást szervezett. Degen Jakab 1801. március 31-én tette le a hivatali esküt, ő lett Pest város első mérnöke.

fejtegette senki. Országh Sándor, a Fővárosi Közmunkák Tanácsának és a fővárosi törvényhatóság bizottsági tagja volt az egyedüli, aki húsz év távlatából a Budapest középítkezéseit tárgyaló kis könyvében az arisztokrácia fővárosi megtelepedését is érintette. Érdeme, hogy művében a mágnásnegyed kialakulásának okait boncolgatva, kortársi szakértelemmel ítélte meg azokat.[20]

A XIX. század második felében nem vizsgálták külön az arisztokrácia itteni életvitelét sem, hiszen az, főleg szezonális időben, a város életében hozzátartozott a mindennapok világához. A Monarchia fennállása idején a jórészt alakuló, formálódó mágnásnegyed nem egy elmúlt, letűnt világot jelentett, amire érdemes lett volna visszatekinteni, hanem éppen ellenkezőleg, egy nagyon is eleven, létező, sokszor mozgalmas valóságot. A mindennapok történéseit írták ekkor – az újságok egy-egy építkezésről, egy-egy társasági eseményről adtak hírt –, nem elmúlt történetet.

A két világháború között már más volt a helyzet. Az arisztokrácia hatalmának háttérbe szorulása, a megváltozott politikai berendezkedés a mágnásnegyedben is éreztette hatását. A korábbi idők élénk társasági életének elhalványulása, jelentős paloták (Wenckheim, Festetics) állami kézbe kerülése folytán az egykori mindennapi valóság egyre inkább nosztalgiába váltott át. A mindennapok történéseiről hírt adó újságcikkek helyébe Pásztor Mihály visszaemlékezése lépett.[21]

A II. világháborút követően újabb változás állt be. A kommunista politikai berendezkedés és ideológia az arisztokráciában osztályidegen, mindenkor elnyomó, kizsákmányoló, az országot eláruló társadalmi osztályt látott. A főúri réteg teljesen elvesztette társadalmi súlyát. Hatalmi állásuk, tulajdonosi jelenlétük úgyszintén megszűnt a Nemzeti Múzeum környékén. A réteg a történelmi látótér peremére került. Egykori társadalmi szerepük a feledés, feledtetés homályába merült, ugyanígy a mágnásnegyedbeli megtelepedésük is. A palotáikkal viszont maradandó nyomot hagytak a környéken, amely idővel az utókor érdeklődését is felkeltette. A már említett Hatolkay Árpád vállalkozott először arra – inkább személyes érdeklődésből, mintsem tudományos kutatás vagy vizsgálat céljából –, hogy feltérképezi a Nemzeti Múzeum környékén felépült palotákat, főúri lakóhelyeket. 1956-ban készült a Magyar Építőművészek Szövetsége székházáról szóló, gépiratban fennmaradt művészettörténeti jellegű épületismertetése, amely egyben egy előtanulmányt is jelentett a Nemzeti Múzeum környékén kialakult, a szerző megfogalmazásában „magánpalotanegyed" történetéhez. Az épület műleírása mellett Hatolkay kitért a korban uralkodó művészettörténeti stílusokra, valamint a Múzeum, a Múzeumkert és a mögötte felépült első két – Festetics és Károlyi – palotára.[22]

Két évvel később született meg, a szerző által beharangozott, a Nemzeti Múzeum környékén kialakult palotákat feltáró mű. Az 1958-ban készült, szintén gépiratos tanulmány,[23] először foglalta össze a mai Bródy Sándor, Múzeum, Ötpacsirta, Reviczky utca és a Pollack Mihály téren elhelyezkedő épületeket, amelyeket utcánként, házszámok szerint haladva sorolt fel. Közölte a palota építtetőjét – esetleg a tudomására jutott későbbi tulajdonosváltást –, az építészt, ha lehetett, az építési engedély számát, valamint az épület rövid, művészettörténeti leírását. Hatolkay mindkét dolgozatának külön érdeme, a hozzájuk készült térképvázlat, amely vizuálisan is segíti az egyes épületek beazonosítását. A szerzőnek ez utóbbi

[20] Országh, 1884. 182.
[21] Pásztor, 1934. 10.
[22] Hatolkay, 1956
[23] Hatolkay, 1958.

tanulmánya 1960-ban került publikálásra a Műemlékvédelem lapban.[24] Az ebben közzétett tényanyag senkit sem ösztönzött újabb kutatásra. Ez az épületeket feltáró munka mindig elegendőnek bizonyult az olyan művek számára, amelyek Budapest történetével, építészetével foglalkoztak. Ha megnézzük Gerő László, Búza Péter, Lukács Lajos Budapest történetét bizonyos szempont szerint tárgyaló műveit, vagy az összefoglaló öt kötetes monográfiát, láthatjuk, nem hoznak lényeges többletinformációt a Múzeum környékén kialakult negyeddel és épületekkel kapcsolatban.[25] Nem tudunk meg többet az itt megtelepedő családokról, az egyes épületek keletkezésének hátteréről vagy akár az itt folyó életről. Érdemük természetesen az – Hatolkay dolgozatával ellentétben, aki várostörténeti s jószerivel időrendi kontextusból kiragadva inkább önmagában tárgyalta a negyed épületeit –, hogy műveikben a negyed már Budapest történetébe ágyazva jelenik meg. Kiemelkedik közülük Lukács Lajosé, aki néhány mondat erejéig a Nemzeti Múzeum körüli építkezések okát is fejtegette.

A téma iránt megnyilvánuló érdeklődést mutatja, hogy időnként megjelennek olyan művek – néha újságcikkek –,[26] amelyek ismételten számbaveszik a Múzeum körül sorakozó jelentősebb épületeket. Szűcs Ilona kis füzetekben jelentette meg Józsefvárosról szóló műveit. A sorozatban a mágnásnegyedet tárgyaló rész 1996-ban látott napvilágot. A szerző ezúttal nem írott formát választott, hanem az egyes épületekről, építtető személyekről és az építészekről közölt, néha igencsak pontatlanul összeválogatott fotókat, s azokat látta el rövid, pár mondatos kísérő szövegekkel.[27] Pilinyi Péter helytörténész két írást is szentelt a mágnásnegyed területének, amelyekben a nevezetesebb épületeket, valamint a Lovardát és a Képviselőházat tárgyalta.[28] Bende Csabának a Műemléklapban közölt írássorozata – fotókat is közölve – már sokkal értékesebb, de a korábbi szerzőkhöz képest nem hoz újabb vagy bővebb információt; a témában, jórészt Országh Sándor megjegyzéseivel kiegészítve, Hatolkay Árpád szemléletének színvonalasabb kivitelezését jelenti.[29]

A szakirodalom között lehet felemlíteni azokat a műveket, amelyek, kapcsolódóan a várostörténeti kontextushoz, vagy Józsefváros történetét mutatják be különböző formákban,[30] vagy egy-egy építész életművét, adott esetben egy-egy építészeti díszítőelemet, vagy egy-egy épület létrejöttét tárgyalják. Ybl Miklós, Szkalnitzky Antal, Wéber Antal munkásságának oeuvrét bemutató könyvek oldalain felfedezhetőek azok az épületek is, amelyeket a Nemzeti Múzeum környékére terveztek. A jelentősebb budapesti, benne a mágnásnegyedbeli épületszobrok, falfestmények Déry Attila, illetve Ybl Ervin könyvében, Dománszky Gabriella tanulmányában kaptak helyet. A Festetics-palota tervváltozatairól G. Lászay Judit, a grófi Esterházy család épületéről Rozsnyai József írt nagyobb tanulmányt[31]

---

[24] Hatolkay, 1960.

[25] Gerő, 1973. 179-185.; Búza, 1998. 52-56.; Lukács, 1996. 65-67.; Vörös, 1978. 197., 224., 243.

[26] Tamáska, 2002.

[27] Szűcs, 1996.

[28] Pilinyi, 1998/a.; Pilinyi, 1998/b.

[29] Bende, 1999-2000.

[30] Gerelyes – Hermán – Marót – Nagy, 1970.; Bogyirka, 1974. 11-12.; Szabó-Pap, 1985. 51-69., 208-221., 229-231., 267-273., 295-300.; Déry, 2007. 77-79., 317-318., 352., 354-355., 386-387.

[31] Ybl, 1956. 27., 125.; 38-39., 132., 63-67. kép; 39-40., 134., 68-73. kép; 40-44., 158-159., 74., 79-81. kép; 49.; 58-59., 141., 112-115. kép.; Ybl, 1991. V., VII., VIII., 212-213., 220-221., 223-225., 228-229., 244., 249-252.; Ybl, 1938. 87-92.; Sisa. 1994. 98-104., 154-155.; Marótzy, 2009. 91-95.; Lászay, 2002.; Rozsnyai, 2009.; Déry, 1991. 66., 102., 150.; Szvoboda Dománszky, 1991. 129.

A mágnásnegyedet kialakító társadalmi osztály: az arisztokrácia

A polgári átalakulást megelőzően az ország társadalma két részre tagolódott: akik kiváltságokkal rendelkeztek, és akik a kiváltságok híjával voltak. Míg az utóbbihoz a jobbágyság széles rétege, valamint a városi polgárok és a XVIII. században kialakuló un. honoráciorok (nem nemesi származású értelmiségiek: ügyvédek, orvosok) tartóztak, addig az előbbi a nemesség ugyancsak kiterjedt körét jelentette,[32] hiszen Európában a hagyományos uralkodó osztálynak tekinthető nemesség a népesség egészéhez képest viszonyított számaránya Magyarországon volt a második legmagasabb: a nyugat-európai országok 2-3%-ához képest 5% körül mozgott.[33] Ennél nagyobb számaránnyal a lengyel és spanyol nemesség rendelkezett, akiknek a teljes népességhez viszonyított aránya megközelítette a 7%-ot.[34]

Az 1351-ben törvénybe foglalt, valamint Werbőczy 1514-ben elkészült munkájában, a törvényerőre ugyan nem emelkedett, de az ezt követő három században a törvénykönyv tekintélyével bíró *Tripartitum*ban (nyomtatott formában 1517-ben jelent meg először) hangsúlyozott „una eademque nobilitas" elve – a nemesség elvi egysége – már a középkor végét megelőzően és azt követően is éles különbséget mutatott. Az eltérés nem a magánjogi cselekményt illetően – mert ott minden nemes azonos jogállással bírt –, hanem a vagyonban, a politikai befolyásban, a műveltségben, az életszínvonalban öltött testet. Ennek a nemesi osztálynak a legfelső, szűk rétegét alkotta az arisztokrácia, a főnemesség, a főrendek szűk csoportja, akiket *mágnás*oknak neveztek.[35] Létszámuk természetesen korlátozott volt. A XVII. század végéig Magyarországon 40-50 főnemesi család élt. Számuk a XVIII. században nőtt meg jelentősen, Mária Terézia uralkodása végére a hazai eredetű főnemesi családok állománya megháromszorozódott: a 155 család létszáma családtagokkal együtt megközelítőleg ezer fő körül mozgott.[36] Számuk a következő században is emelkedett, a XIX. század derekán közel 220-250 arisztokrata nemzetség, mintegy 600-700 család élt az országban.[37]

Ez az igen szűk társadalmi réteg számarányát tekintve a nemesség egészéhez képest igen alacsonynak, szinte jelentéktelennek tűnt, gazdasági, politikai hatalma és befolyása viszont annál hatalmasabb volt. Ők rendelkeztek a legtöbb és legnagyobb földbirtokokkal, az államhatalom kulcspozícióiban foglaltak helyet, a kormányhivatalok élén álltak, bejáratosak voltak az udvarba, a király tanácsadó, tisztségviselő testületét alkották. Születésüknél fogva kiváltságos helyzetbe kerültek, és az esetek döntő többségében ezt a kiváltságos helyzetet életük folyamán is élvezték és birtokolták. Hatalmuk elsősorban a politikai jogok gyakorlásán

---

[32] Szabó, 1941. 47.

[33] Pálmány, 1997. 44.

[34] Ódor, 1997. 20.

[35] Azzal együtt, hogy manapság szokás a középkori és koraújkori magyar társadalomnak a legfelső rétegét is arisztokráciának nevezni, maga a szó leginkább csak a XIX. századot követő főnemességre alkalmazható, hiszen eredete sem nyúlik távolabb a XVIII. századnál. Első írásos emléke 1790-ből (*arisztokrácia*), illetve 1791-ből (*arisztokrata*) származik. Az ezt megelőző időszakban a társadalomnak ezt a rétegét a *főurak, főrendek, zászlósurak, mágnások* elnevezéssel illették.

[36] Barta, 2000. 39-40.

[37] Szabad, 1979. 582.; Lakatos, 1942. 21.

és a nagybirtokon alapult, befolyásukat pedig sikeresen érvényesítették a legtöbb jelentős politikai döntésben és gazdasági intézkedésben. Féltve őrzött rangjukat és tekintélyüket az elzárkózásuk biztosította, a magatartásuk, a viselkedésük és az életmódjuk pedig reprezentálta és dokumentálta.

Mit jelentett főúrnak, mágnásnak, arisztokratának lenni? A Monarchia világát közelebbről jól ismerő Török Imre szerint az számított „nagyúr"-nak, akiben megvolt a „nagyszerű megjelenés, kellemes modor, fegyelmezett idegek – és nyelvtehetséggel párosult műveltség!"[38] Ha mindez még megfelelő vagyonnal és társadalmi ranggal is társult, akkor szinte mindent, majdnem korlátlan hatalmat a társadalmi és a politikai élet majd minden területén. Egy ilyen mágnás – gr. Károlyi Gábor visszaemlékezése szerint – valóságos kényúrnak számított „a régi alkotmány értelmében, a kinek a királyon kívül nem parancsolt senki s a ki a királyon kívül nem is félt senkitől. Ura volt […] életnek és halálnak is. Minden uradalmában volt úriszéke, minden úriszéknek ő lehetett elnöke és vezetője. Az úriszék börtönre és halálra is ítélhette a bűnösöket s az apám kegyelmet is adhatott, ha akart, az elitélteknek. […] olyan főúrnak, mint az apám, a joga vagy legalább a befolyása határtalan volt."[39] A magyarországi törvények kiváltságos helyzetbe juttatták ezt a társadalmi réteget, aminek következtében tagjaik úgy érezték, úgy élték meg a mindennapjaikat, hogy ők valóban mások: finomabbak, nemesebbek, mint az alattuk álló „közönséges" emberek.[40] Gróf Károlyi Mihálynak a nővére ezt úgy fogalmazta meg, hogy „Il n'y a que nous (csak mi létezünk) […] csak mi arisztokraták értünk bizonyos dolgokat a földön."[41] Önmagukon kívül nem ismertek más, hozzájuk hasonló egyént, csak saját társadalmi osztályuk tagjait, ami alapot szolgáltatott – a már mondott – elzárkózottságukra. A XIX. század folyamán, a polgári társadalom megteremtődésével, legfőképpen ezért, a kasztszellem miatt illették őket kritikával, azzal együtt, hogy ezen kívül sokszor felrótták nekik a hazai nyelvben és kultúrában való járatlanságukat, és ennek mellőzését is.

Annak ellenére, hogy a magyarországi mágnás réteg a szabadság teljes birtokában élt, életmódjukat és viselkedésüket a társadalmi rangjukból adódó kötöttségek szabályozták. Az előbb idézett Károlyi Mihály, aki a maga bevallása szerint szakított saját társadalmi rétegével, úgy vélte, hogy ezt a vagyonos osztályt és tagjait „a formák világa" szabályozta, ami szinte „vasgyűrűként" övezte őket. „Hamar meg kellett tanulnunk – írja –, hogy mit jelent a kiváltságosság, az etikett és minden, ami a hatalom érdekében van."[42] Hasonlóképpen emlékezett vissza később Odescalchi Eugénie is, aki szerint az arisztokrata viselkedést a protokoll hidegsége, a szigorú és mereven szabályozott viszonyok jellemezték,[43] ami a kívülállók számára leginkább úgy tűnt, vagy legalábbis olyan benyomást szereztek, mint valami kifelé irányuló gőg, másokkal szemben tanúsított lenézés. Kétségtelen, sokukban megvolt ez a társadalmi állásukból adódó magatartás, mégis a legtöbbjük ezzel ellenkező nevelésben részesült. „Mi gyermekkorunkban nem hallottunk irigységről, haragról, gyűlöletről. Kiskorunktól arra neveltek, hogy tiszteljük felebarátunkat, minden emberrel egyformán udvariasan, szeretettel viselkedjünk."[44] Odescalchi számára az arisztokrata életforma – legalábbis így tanították – nemcsak kiváltságot jelentett, vagy, elsősorban inkább

[38] Török, 1980. 163.

[39] Eötvös, 1904. 73.

[40] Mocsáry, 1855. 19-20.

[41] Károlyi, 1964. II. köt. 223.

[42] Károlyi, 1964. II. köt. 219.

[43] Odescalchi, 1987. 19., 28., 34., 48.

[44] Odescalchi, 1987. 17.

a férfiakra jellemző korlátlan hatalmat, de bizonyosfajta kötelezettségeket is vont maga után. A címhez illő és ahhoz méltó magatartást és életmódot kívánt. „Csak kötelességünk van: hogy méltóak legyünk a nevünk, címünk viselésére. Mindenben jó példát kell adnunk, mert maga az arisztokrata elnevezés azt jelenti: »kiváltságos« – tehát mindenki között a legbecsületesebbnek és legkiválóbbnak kell lennünk. Mindezeket azért említem meg, mert a közvéleményben téves hiedelmek élnek, és egyesek úgy tudják vagy vélik, hogy minket gőgre, mások lenézésére neveltek. Pedig ez nem így volt, bár kivételek, mint mindenütt, persze itt is akadtak."[45]

A magyar arisztokrácia társadalmi és politikai befolyásának a megerősödése a XVI. századra nyúlik vissza, és ez a befolyás, változó amplitúdóval, eltartott egészen a XX. század közepéig.

A Mohácsot követő fél évszázad – a kettős királyválasztás, a török hódítás, az átalakuló gazdaság – jelentős változásokat eredményezett a magyar társadalom életében. Ezek közül az egyik legjellemzőbb vonás a főúri réteg megerősödése és előretörése volt. A középkor folyamán az erős királyi hatalom – amennyiben megvolt hozzá az uralkodónak a tehetsége – féken tudta tartani a főnemesi réteg hatalmi ambícióit, és egyensúlyozni tudott a két politikai erő, a mágnások és a nemesség között. A politikai egyensúly – kisebb-nagyobb kilengésekkel – viszonylag tartós volt. 1526-ot követően azonban a központi hatalom súlypontja az országhatáron kívülre, Bécsbe került, ami a főnemesi réteg és ezzel együtt a főúri udvarok – gazdasági, társadalmi, kulturális – szerepének a felértékelődéséhez vezetett. A Habsburg uralkodók Bécsben és Prágában rendezték be uralkodói központjukat, s magyarországi politikájukban elsősorban a katonai védelmi feladatok ellátására helyezték a hangsúlyt, amiben szívesen támaszkodtak az általuk is – az örökletes bárói és grófi rangok, valamint birtokadományok révén – megerősített főnemesi rétegre. A képlet a későbbiekben sem változott. A Habsburg hatalom mindvégig – ha időközben törekedett is ennek a társadalmi rétegnek a nemzeti felhígítására – az arisztokrácia gazdasági, társadalmi pozíciójának a megőrzését szolgáló politikát folytatott, mert végső soron ebben a rétegben látta magyarországi hatalmának a biztos támaszát.

A hazai uralkodói udvar hiányában a magyar főnemesség vált a társadalom számára mérték- és mintaadó társadalmi réteggé. Viselkedésük, magatartásuk, életmódjuk meghatározó volt az alattuk állók számára, akik egyfajta áhítatos tisztelettel illették őket, és őket utánozva szervezték meg életüket.

Az arisztokrácia megítélése a kortársak vagy az utókor szemében leginkább a velük szemben támasztott, és a tőlük elvárt igények és feladatok betöltésének, valamint az uralkodóházhoz, és annak Lajtán túli központjához, Bécshez fűződő lojalitásuk erősségének a függvényében változott. Ha ez a lojalitás, és az idegen minták követése erős volt, a társadalom kemény kritikával illette őket, ha gyengébb, a kritika is enyhült, és magatartásuk pozitív megítélés alá került. Ezért életmódjukat, társadalomban betöltött szerepüket gyakran ellentétes jelzőkkel illették. Megítélésük lehetett dicsőítő vagy gyalázkodó. Egyesek az emberi és erkölcsi magasrendűséget, a finom modort, a kifinomult ízlést látták bennük, mások viszont a haladást visszafogó, olykor nemzetromboló erőt.

[45] Odescalchi, 1987. 49.

Tagolódása

A társadalmi hierarchiának ez a legfelső, szűk rétege, annak ellenére, hogy a kívülálló számára egy egységes, zárt világnak tűnt, maga is különböző törésvonalak – vallás, politika, lojalitás, életmód, földrajzi helyzet, rokoni, személyi kapcsolatok – mentén több csoportra tagolódott, anélkül, hogy köztük nagyon éles határok alakultak volna ki. Az élet nem produkál merev szabályokat, élesen elhatárolható kategóriákat. A családi hagyomány, a származás, az ősök cselekedetei, a tradíció biztosítottak egyfajta magatartásmintát az utódoknak, de mivel születésüknél és vagyonuknál fogva a cselekvési szabadság teljes birtokában voltak, legtöbbször az egyéni életút az, ami az illető csoporton belüli helyzetét meghatározza: a lojalitás, a műveltség, a szellemi világnézet, a teremtő készség, a családi-baráti kapcsolatok játszanak leginkább szerepet egy-egy személy megítélésében. A születés, a rang már a pálya kezdetén tartalmat ad(hat)ott az egyén életútjának, de a társadalmi és a politikai életben való érvényesülés leginkább az egyéni képességeken, tehetségen – az individualitáson múlott. A különböző életutak és az elmosódó határok ellenére a magyar arisztokráciának három vonulata ismeretes: *nemzetközi*, *nemzeti* és *erdélyi*, amelyeknek a körvonalai a XVII-XVIII. században kezdtek kirajzolódni. Megkülönböztethető még egy negyedik csoport is, az un. *indigenák*, a külön törvénnyel honosított külföldi főurak (*Althan*, *Trautson*, *Schönborn*, *hg. Coburg Fülöp*), akik a mindenkori Habsburg uralkodó szándékának megfelelően, vagy társadalompolitikájának köszönhetően magyar nemességet és magyarországi földbirtokot kaptak, de ennek ellenére szinte alig kötődtek az országhoz és annak politikai életéhez. Birtokuk jelentős része nem itt, hanem a Habsburg tartományok valamelyikében feküdt, érdekeik leginkább ezekhez a birodalmi tartományokhoz kötődtek, és már csak a távolság folytán is kevésbé volt módjuk a magyar politikai élet befolyásolására.

A magyar arisztokrácia nemzetközi vonulatát, amelyet szokás nemzetek feletti, összmonarchiai vagy birodalmi jelzővel is illetni, azok a személyek alkották, akiket elsősorban rokoni, valamint politikai, gazdasági, kulturális szálak fűztek Magyarországon kívül az örökös tartományok arisztokrata családaihoz. Főleg katolikusok voltak, német, francia, olaszos műveltséggel rendelkeztek, birtokaik a Dunántúlon feküdtek, ami már önmagában is azt eredményezte, hogy gyorsabban és előnyösebben kapcsolód(hat)tak be a Nyugat-Európa felől érkező gazdasági, társadalmi, szellemi áramlatokba, és fogékonyabbak voltak a kulturális vívmányok átvételére. Bécs és Pozsony közelsége az udvari életbe való intenzívebb integrálódással és a birodalmi arisztokráciához történő erőteljesebb orientálódással járt együtt. Főleg a *Batthyány*, *Erdődy*, *herceg Esterházy*, *Pálffy*, *Nádasdy* családokat szokták ide sorolni, akik nádort és főméltóságokat adtak az országnak.

A birodalmi arisztokrácia mellett létezett a magyar főnemességnek egy nemzeti vonulata is, akik közé azokat a családokat, pontosabban inkább egyéneket lehet sorolni, akik Habsburg hűségük mellett erősebb történelmi kötelékekkel kötődtek az országhoz, hangsúlyosabban ragaszkodtak a magyar nyelv és kultúra tradíciójához. Az előbb említett nyugat-magyarországi réteggel szemben – azzal együtt, hogy közülük is sorolhatóak ide személyek – részint Kelet-Magyarországról verbuválódtak, és már csak a távolság révén is többnyire lazább bécsi összeköttetésekkel rendelkeztek. A birtokaik leginkább a Dunától keletre helyezkedtek el, a nyugati gazdasági, kulturális hatásoktól kevésbé voltak érintettek, és azokba később kapcsolódtak be. Felemelkedésük a szerényebb XVII. századi előzmények után főképp az ezt követő XVIII. században történt, amikor nagyobb birtokadományokhoz és ezzel együtt főnemesi címekhez jutottak. Többnyire protestánsok voltak, és inkább latinos, valamint magyaros műveltséggel rendelkeztek. A magas udvari rangokat nélkülöző,

súlytalanabb, inkább a helyi érdekekre irányuló politikai magatartással és bizonyos fajta Béccsel szembeni oppozícióval jellemezhetőek.

Olyan családok tagjai sorolhatók ide, mint az *Almássy*, *Andrássy*, *Batthyány*, *Festetics*, *Károlyi*, *Lipthay*, *Orczy*, *Széchenyi*, *Szapáry*, akiknek a többsége a XVIII. század folyamán vált az uralkodói hatalomnak köszönhetően a magyar eredetű köznemesi rétegből az arisztokrácia rangemelt tagjává.

Természetesen maguk is udvarhűek voltak, lojalitásukhoz nem férhetett kétség, de egyszersmind a magyar ügyek áldozatot vállaló pártfogói közé tartóztak. Leginkább belőlük verbuválódott a XIX. század folyamán az a Habsburg abszolutizmussal szembehelyezkedő konzervatív vagy liberális felfogásoktól sem mentes, reformokat szorgalmazó főnemesi ellenzéki csoport, akik Habsburg hűségük mellett a szimbolikus Bécs, valamint a szerepét vesztő Pozsony helyett egyre inkább Pest-Budát tekinteték az ország középpontjának.

S végül, de nem utolsó sorban létezett az arisztokráciának egy harmadik, erdélyi ága is, akiknek a tagjai többnyire a főnemesi hierarchia alján helyezkedtek el, kiérdemelve nemegyszer nyugat-magyarországi társaiktól a megvetést és a lenézést.[46] Az előbbi két csoporttal szemben tagjaik túlnyomórészt protestánsok voltak, és sokkal kisebb birtokot, vagyont, politikai befolyást mondhattak magukénak, ami eredendően az országrész fekvéséből, közigazgatási helyzetéből és történelmi múltjából adódott. Többnyire akkora vagyonnal rendelkeztek, mint a magyarországi középnemes – bene posessionatus – réteg. Az erdélyi főrendek tradíciójában viszont sokkal mélyebben gyökeredzett a hazafias szellem, a nemzeti érzés, és sokkal fogékonyabbak voltak a magyar nyelv és a magyar kultúra ápolása iránt; politikai szempontból pedig majdnem kivétel nélkül a hazafias ellenzék tagjai közé tartóztak. Az erdélyi mágnások legismertebb tagjainak a *Bánffy*, *Bethlen*, *Mikó*, *Teleki*, *Tisza*, *Wesselényi* családok számítottak, akiknek egy-egy ága nem egyszer átnyúlt az egykori erdélyi fejedelemség határán túl elterülő magyarországi rétegbe.

Életmódja

A szezonális jellegű tartózkodás

Az arisztokrácia életformájának egyik alapvető jellegzetessége a mozgás, a gyakori, leginkább szezonális jellegű helyváltoztatás volt. A főrangú világ egy rendkívül mobil, a tartózkodási helyét sűrűn és gyakran változtató társadalmi rétegnek számított, akiknek az idejét a nagybirtok, a város és gyakran egy-egy külföldi utazás tagolta. Nyáron főleg a nagybirtokon, vidéki kastélyaikban tartózkodtak, amit a XIX. század folyamán gyakran egészített ki egy-egy nevezetesebb Lajtán túli fürdőhely meglátogatása, majd rendszerint visszatérés a birtokra. Az emlékeit papírra vető gr. Andrássy Katinka jóleső érzéssel idézte föl ezt a szezonális jellegű életvitelt. „Életünk szabályos mederben folydogált az évszakoknak megfelelően. A telet és a tavaszt Budapesten töltöttük a budai Duna-parton, a Margit rakparti Andrássy-palotában. Június végén, a tavaszi idény befejeződése után, Terebesre mentünk, Zemplén megyébe. A szeptember hónapot Dubrinban töltöttük az erdélyi hegyekben, ezer méter magasan lévő vadászházunkban."[47] Hasonlóképpen látta ezt a külső szemlélő is. Az egyik lap tudósítója a következőket írta erről: „Mikor az előkelő világ nyár

[46] Károlyi, 1964. II. köt. 222.

[47] Károlyi, 1985. 31.

végén a fürdőkből hazaérkezik, – mielőtt a fővárosi paloták termeit megnyitná, néhány hétre pihenni tér a festői fekvésű falusi kastélyokba. Kellemes fesztelen élet veszi ilyenkor kezdetét, szinte jól esik kibontakozni a világfürdők divatos békóiból és élvezni a csendet, annak zaja után."[48] Egy ilyen, a fürdőből a vidéki birtok felé tartó utazásnak válhatunk a részesévé annak a levélrészletnek a segítségével, amelyet az Andrássy családnál szolgáló angol nevelőnő Mary Elizabeth Stevens írt. Gróf Andrássy Gyula édesanyjával szül. gr. Szapáry Etelkával ez az utazás, amely Karlsbadból indult és a végcélja a grófnő Zemplén vármegyében fekvő Szőlőske nevű birtoka volt, közel két hétbe telt, sok kitérővel zajlott és számos várost érintett.[49]

Ősszel az előkelő világ tagjai lassan szivárogtak fel a fővárosba. Ennek kezdete október végére, novemberre tehető, de sokan még tovább is vidéken – a tehetősebbek vadászkastélyaikban – maradtak. Az Andrássy család 1865-ben csak december első felében jött fel Pestre, ami ugyanolyan fárasztó, kimerítő és hosszú utazásnak számított, mint mikor elhagyták a várost. „Szombaton az egész karaván útra kel Pest felé – írja a családnál szolgáló nevelőnő –, csaknem húszan: a gróf, a grófné és a három gyermek, Emma és én, három szobalány, a főkomornyik és két inas, az apród, a kocsis, két lovász és hat ló. A kocsis, a lovászok és a lovak ma indulnak, és hat napig tart majd az útjuk Pestig. Az elmúlt néhány nap alatt hidegre fordult az idő, ami nem kellemes az utazás miatt, de egészségesebb, mint a nyirkos idő."[50]

Az ősztől, de a vidéki vadászatok miatt leginkább tél elejétől tavaszig tartó téli periódus a (fő)városi tartózkodás időszakát jelentette. A *szezon*, ahogy a fővárosi tartózkodásnak ezt az időszakát illették, többnyire novembertől áprilisig terjedt, azaz az advent, a karácsony, a farsang és a húsvét által egybefogott időszakot ölelte át. Tágabb keretét az őszi és a tavaszi lófuttatások adták. De sokszor előfordult az is, hogy ezek a versenyek inkább csak az alkalmi tartózkodás időpontjául szolgáltak, és az un. szezon ősszel csak ezt követően kezdődött, tavasszal pedig már ezt megelőzően véget ért. „Mindenki azt hitte, hogy épen ez idén – négy héttel előbbre esvén a lóversenyek idénye, – valamivel hosszabbra fog nyúlni az előkelő társaság együtt maradása; s lám, ez egy esetben is, mint már számtalanszor bebizonyult ama példabeszéd igazsága: »l'homme prpose, dieu dispose«,[51] – mert hisz alig virágzottak el ibolyáink, alig sütköztünk néhányszor az üdítő tavaszi verőfény jótékony melegén, s élő s még virágzó ibolyáink és rózsáink seregestől fölkerekedtek, hogy búcsút mondva Pest porfellegeinek, falura menekedve pihenjék ki a leélt idény fáradalmait, vagy pedig élvezzék a falusi friss lég üdítő hatását és gyönyöreit. […] Bátran mondhatjuk, hogy társas életünk, ha csak a versenyek alkalmával nem talál újból föléledni, ez idén már elérte végszakát; a szabadban mulatozás és üdülés sokkal nagyobb vonzerőt gyakorol, semhogy dísztermekbe elvonultan időtöltést keresni bárkinek is kedve lehessen még."[52] 1865 áprilisában az Andrássy családnál szolgáló angol nevelőnő is úgy konstatálta, hogy „sok család máris elutazott Pestről."[53] Szintén tőle értesülhetünk arról, hogy egy hónap múlva az Andrássy család is útra kelt. „Szerda este fél hétkor indultunk el Pestről, és másnap délelőtt tízkor

[48] *Salon és Sport*, 1891. szeptember 22. (mutatványszám) 5.

[49] Stevens, 2007. 63-64.

[50] Stevens, 2007. 186.

[51] Ember tervez, Isten végez

[52] *Fővárosi Lapok*, 1866. április 19. 362.

[53] Stevens, 2007. 121.

értünk Tiszadobra. Ebben a forróságban sokkal jobb éjszaka utazni, mint nappal" – vélte a nevelőnő.[54]

Mindkét helyszín a társadalmi rangnak megfelelő lakóhelyet kívánt. A vagyonos osztály tagjai vidéken kastélyt, a városban palotát emeltettek maguknak, de – ahogy láthattuk – a szezonális életvitel folytán egyik épület sem vált állandó tartózkodásuk helyszínévé.

A nagybirtok

Az arisztokrácia rezidenciális jellegű építkezéseit: birtokon a kastélyt, városban a palotát, valamint ezen épületek fenntartását a nagybirtokból származó jövedelem biztosította. A városi palota, a vidéki kastélyhoz hasonlóan, önmagában nem termelt jövedelmet, viszont létrehozása és „működtetése" – még, ha csak időközönként is, de – jelentős anyagi áldozattal járt. Ha a városi palotához nem kapcsolódott valamilyen formában (a palotával egybeépítve vagy attól különállóan, esetleg a város más részében) jövedelmet biztosító bérház, fenntartása teljes egészében a nagybirtokra volt utalva.

Pontos számok nem állnak rendelkezésünkre, hogy az arisztokrácia kezén lévő világi nagybirtok az ország földterületének hány százalékát jelentette, de tudvalevő, hogy egyes családok – pl. Esterházyak, Károlyiak, Festeticsek – kezén jelentős földbirtokok koncentrálódtak. A XIX. század közepén a mintegy 600-700 arisztokrata család tulajdonában lévő földbirtok – felmérési adatok nélkül – az ország termőterületének közel negyedét jelentette.[55] Ebből a hatalmas földbirtokból, a belőle származó jövedelemből merítették azt a társadalmi tekintélyt, presztízst, ami személyüket mindvégig övezte és körüllengte. A birtok rangot és tekintélyt adott tulajdonosának. Mennyire fontos volt a birtok a főnemesi réteg társadalmi tekintélyének megőrzése szempontjából, mutatja az a végrendeletrészlet, amelyet a mágnásnegyedben építkező gr. Károlyi Lajos hagyott fiára, a diplomáciai pályán működő gr. Károlyi Alajosra: „Emlékezzél meg kedves fiam! hogy azon roppant terjedelmű birtokok, - melyek hiányában, akármely magas diplomatiai polcon ülve, bizony csak másodhegedűs szerepet játszhatnál, most pedig midőn ezek öröklés útján reád származnak, állásodat oly fényessé, oly kellemessé teendik: dicső magyar őseinktől veszik eredetöket és Magyarországban fekszenek".[56]

Az arisztokráciát két dolog veszélyeztette leginkább: egyrészt ügyelnie kellett, hogy a család ki ne haljon, másrészt, hogy ne süllyedjen le arról a vagyoni szintről, amelynek a társadalmi rangját köszönhette. Az elsőt az utód hiánya, a másodikat a bő gyermekáldás eredményezte, hiszen a magyar örökösödési jogrendben az egyenlőség elve érvényesült. Ennek megakadályozását szolgálta a spanyol eredetű, a magyar tulajdonjogban és

---

[54] Stevens, 2007. 133.

[55] Szabad, 1979. 582.

[56] Buda, 1997. 37-38.

Az európai fővárosokban működő diplomáciai tevékenység mind a reformkor idején, mind a dualizmus időszakában sok arisztokrata számára kínált vonzó pályafutást, ami egyes esetekben jelentős karriert is eredményezhetett. Ha azonban ehhez nem járult önálló vagyon, egy biztos és jelentős anyagi háttér, akkor az amúgy is függőséget, szolgai alárendeltséget követelő pálya a szuverenitás elvesztését és a tekintély alábbszállását is jelentette egyben, hiszen az illető nem volt több, mint a hivatal gépezetének egy láncszeme. Az önállóság, a szuverenitás szempontjából mennyire fontos szerepet töltött be a nagybirtok, mint anyagi háttér, mutatja az, hogy Károlyi Lajoshoz hasonlóan ítélte meg a más vagyoni hátteret felmutatni nem tudó hivatali pályát Széchenyi István is, aki erről csak lebecsülően tudott szólni. Oplatka, 2005. 128-129.

örökösödési rendszerben a koraújkor elejéig ismeretlen hitbizományi intézmény (familienfidei commiss), amelynek célja a család vagyoni állapotának és az ebből fakadó társadalmi rangjának a jövőbeni megőrzése és fenntartása, az anyagi, vagyoni és társadalmi hanyatlás megakadályozása volt.[57] Ebből kifolyólag az elidegeníthetetlen és feloszthatatlan családi hitbizományt az uralkodói hatalom is szívesen támogatta, hiszen az uralma bázisát jelentő főnemesi réteg gazdasági, társadalmi és politikai helyzetének a megőrzését biztosította. Így tett az önkényuralom időszakának végén Ferenc József is, amikor 1862 őszén rendeletében megkönnyítette az arisztokrácia számára, hogy uradalmaik hitbizományokká alakuljanak.[58]

A főnemesi réteg számára a vagyont az óriási jövedelmet hozó és jelentős épületet (kastélyt) magába foglaló nagybirtok, uradalom jelentette, így elsősorban ezek váltak a hitbizomány tárgyaivá. A polgári átalakulás, a tőkés gazdasági rendszer előrehaladtával a pénztőke, a városi bérházak és paloták, a műgyűjtemények is a hitbizományi rendszer elemeivé válhattak, ahogy ez nem egyszer a mágnásnegyedben építkező családok egy részénél tapasztalható is.

A kastély

A XVIII. század az újjáformálódó főnemességgel együtt az építkezésük átalakulását is magával hozta. Az ország védelmi szerepét betöltő végvárak a török kiűzése és a szatmári békével megteremtődő rendi kompromisszum után funkciójukat elvesztve feleslegessé váltak. Lerombolásuk nemcsak a Habsburg udvar, hanem a főnemesi réteg számára is időszerűnek tűnt, hiszen különösebb ellenállást nem fejtettek ki ellene. A háborús viszonyok megszűnésével, valamint az ennek nyomán fellendülő nemesi árutermelésnek köszönhetően a magaslaton elhelyezkedő végvárat, valamint az erődítéssel körülvett nemesi lakóhelyet a reprezentációt és a társadalmi státust hangsúlyozó, völgybe leszálló kastély váltotta fel. Egy olyan nagyméretű, díszes, építészetileg igényes kialakítású, emeletes épülettípus, amelyet gondozott kert vagy park vett körül, elválasztva magát az épületet a szomszédos településektől vagy lakóhelyektől.[59]

A főnemesség a XVIII. század folyamán főként építkezésekbe fektette gyarapodó vagyonát. A század ’20-30-as évei a magyar barokk kastélyépítészet kibontakozásának az időszakát jelentették, ami fénykorát Mária Terézia uralkodása idején érte el.[60] A Habsburg tartományok főúri életformáját megközelíteni, sőt túlszárnyalni vágyó magyar főurak a XVIII. század folyamán szinte egymással versengve építtették fel pompás kastélyaikat és alakíttatták ki az azt övező parkokat, kerteket. Az ekkor szárnyát bontó kastélyépítészet a külföldi kulturális, művészeti és szellemi áramlatok magyarországi bástyaivá és további kisugárzóivá váltak. Az

---

[57] Magyarországon először I. Lipót engedélyezte 1687-ben (1687. IX. tc.) kizárólag a főrendek számára a hitbizományok létrejöttét (az alapítás jogát a köznemesekre az 1723-as országgyűlés terjesztette ki – 1723. L. tc.). A magyar jogrendben eddig ismeretlen intézmény azonban nem terjedt el jelentősen, 1848 előtt mindössze 29 hitbizomány létesült. A polgári forradalom megszüntette a feudális kötöttségeket, és szabaddá tette a földtulajdon forgalmát, veszélybe sodorva ezzel az arisztokrácia addig elidegeníthetetlennek számító birtokát, aminek következtében a hitbizományok létesítése a korábbi időszakhoz képest már jelentősen gyarapodott. Az önkényuralom ideje alatt öt, 1867 és 1895 között hatvan hitbizomány jött létre.

[58] Szabad, 1979. 582.

[59] Annak ellenére, hogy az ilyen épülettípust általánosan kastélynak nevezik, helyenként más elnevezést is alkalmaznak rájuk: *palota*, *vár*, *várkastély*, *ház*. Koppány, 2006. 219-220.

[60] Rados, 1939. 14-15.

ezt követő XIX. századi kastélyok előbb klasszicista, később romantikus, majd a század harmadában az ezt felváltó historizáló stílusban épültek.

Az uradalmi központot jelentő kastély nemcsak lakóhely volt, hanem egyben földesúri székhely. Nemcsak kényelmet adott tulajdonosának, de gazdasági és birtokigazgatási feladatokat is ellátott. Mindemellett mindenkori rendeltetésük az volt, hogy kifejezzék a hatalmat, a gazdagságot, a tekintélyt, azt a társadalmi státust, amellyel tulajdonosuk az esetek döntő többségében rendelkezett. Biztosította a reprezentációt, és a hozzátartozó parkjával együtt az elzárkózásnak adott teret. Mocsáry Lajos szerint – aki részletesen jellemezte az 1850-es évek arisztokráciáját – a „nagyuri kastélyokban alig tudja egy-két ember mi történik a keritéseken belől. Többnyire vagy üresen állnak, míg birtokosaik bebarangolják a világot, vagy oly hermetice el vannak zárva a közönség elől, mint valami elátkozott lúdlábon forgó vár."[61] Gr. Károlyi Mihály, aki maga is egy ilyen kastélyban töltötte a gyermekéveit Fóton, hasonlóképpen élte meg ezt az időszakot, s úgy érezte, mint aki egy, a külvilágtól elzárt világban nő fel: „a kastély parkját magas fal vette körül. Hermetikusan elzártak a falutól, az országtól. Az úri Magyarország exkluzív légkörében éltem és a többi ember: a falu parasztjai, a polgárok, a másik világ szereplői mint holmi marionettek vonultak el előttem."[62]

Az uralkodó társadalmi réteg mindennapi élete a kastély körül szerveződött. Az épület körüli park és birtok a XIX. század második felében a nyári időszakban már sokrétű szabadidős tevékenységet kínált, miként a korabeli lap írta, „vadászat, halászás, lawn-tenis, croquet, csolnakázás szolgálnak időtöltésül: nem azért, hogy öljék az időt, hanem hogy felfrissült kedvvel és idegekkel készüljenek a téli évad izgalmaira, melyeket a salonélet nyújt."[63]

A palota

A vagyonos osztály tagjai a vidéki birtokaikon kívül, a birtokközponthoz közel eső, de még inkább kormányzati központként funkcionáló városokban is előszeretettel építkeztek, ahol a vidékre jellemző különálló épülettel szemben legtöbbször egy-egy utcasorba illeszkedő, többnyire zárt beépítésű, emeletes, díszesebb épületet, *palotá*t emeltettek maguknak. Ez vált téli tartózkodásuk helyszínévé. Ennek a magán- és középület sajátosságait egyesítő épülettípusnak a rendeltetése – a kastélyhoz hasonlóan – szintén kettős volt: a család magasabb szintű lakóigényeinek kielégítése mellett a reprezentáció szolgálatában állt. Míg korábban csak egyfajta ilyen épülettípus létezett, addig a XIX. század folyamán, a kapitalizmus térnyerésének köszönhetően, kialakult ennek egy másik fajtája is: az un. *palota-bérház*, vagy *bérpalota*ként is emlegetett épülettípus.[64] A palota vagy magánpalota egy-egy főúri család szezonális városi tartózkodása idején az egyedi és szerteágazó mindennapi életszükségleteket elégítette ki, és a tulajdonosának nem származott belőle jövedelme. A palotabérház funkciója viszont már gazdasági érdekeket is követett. A tulajdonos lakóigénye és reprezentációja mellett tőkebefektetést jelentett. Feladata részben a jövedelemszerzés volt, ami egyben fedezte az épület reprezentatív palotarészének költségeit is. Építészeti szempontból egy palota és egy bérház együttesét jelentette, általában egy épülettömbben,

[61] Mocsáry, 1855. 48.

[62] Károlyi, 1964. II. köt. 218.

[63] *Salon és Sport*, 1891. szeptember 22. (mutatványszám) 5.

[64] Váczi, 1992. 66.

olykor egységes, máskor viszont eltérő – az épületrész funkcióját kifejező – homlokzati megjelenéssel összekapcsolva.

Diszpozíciójukat tekintve a főúri magánpaloták a városban változatos képet mutatnak. A Nemzeti Múzeum körüli mágnásnegyedben is megtalálható minden elhelyezkedési forma. Épült szabadon álló (Károlyi Lajos/Alajos-palota), vagy az egyik oldalán más épülettel érintkező félig szabadon álló palota (Festetics-palota), de a legtöbbjük zárt sorban követi egymást.[65] Az impozáns főúri paloták azonban többnyire úgy helyezkednek el, hogy ne legyenek szomszédos épületek közé beszorítva.

A XVII. században a magyar uralkodó osztály tagjai (Esterházy, Pálffy, Batthyány, Erdődy családok) elsőrendűen még Bécsben építkeztek. A város egészen a Monarchia fennállásáig hazai főuraink építkezési helyszíne volt. A XVIII. században viszont már Pozsony és valamelyest Pest-Buda is az építkezések színterévé vált – elsősorban a Bécshez közeli Pozsony, mutatva egyúttal azt, hogy a város ekkor még jelentős politikai és társadalmi túlsúlyt képezett a később megerősödő és szerepét átvevő Pest-Budával, Budapesttel szemben. A Nemzeti Múzeum körüli mágnásnegyed kialakulása elsőrendűen a város, Pest kialakuló fővárosi karakterével és a politikai életben játszott központi szerepével hozható összefüggésbe. Mivel a városnak ez a sajátossága végérvényesen a XIX. század második felében vált realitássá, az arisztokrácia nagyobb arányú beköltözése is erre az időszakra esett.

[65] Váczi – Fekete, 2009. 53.

A pesti mágnásnegyed külföldi mintái és hazai párhuzamai

Azzal együtt, hogy a Nemzeti Múzeum körül kialakult mágnásnegyed Pest és Budapest történetében egy egyedülálló jelenség volt – egyedülálló abból a szempontból, hogy viszonylag egy kis körzetben számos arisztokrata palota sorakozott egymás mellett, és a terület jószerivel az arisztokrácia kizárólagos lakhelyévé vált –, nem jelenti ez egyben azt, hogy korábban más városokban ne zajlottak volna le ilyen folyamatok. Ha a pesti mágnásnegyed előképeit, a külföldi mintákat és a hazai párhuzamokat szeretnénk számbavenni, akkor az európai nagyvárosok sorában Párizst Londont, Közép-Európához és Magyarországhoz szorosabban kötődve Bécset és Prágát érdemes megemlíteni. Ezek a városok elsősorban azzal gyakoroltak vonzerőt a nemesség felső rétegére, hogy uralkodói, rezidenciális központok voltak. Az uralkodói hatalom kiépülése és építészeti megtestesülése az arisztokráciát is a városba vonzotta.

Magyarországon 1526 után az uralkodói központ az országhatáron kívülre, Bécsbe került, és a későbbiek folyamán tartósan már nem tért vissza soha. A budai vár, mint kvázi uralkodói központ Mária Terézia és Ferenc József uralkodása idején jelentős átalakuláson ment keresztül, de ténylegesen ilyen funkciót, valós rezidenciális jelleget, egyikőjük alatt sem töltött be – valamelyest kivéve a kiegyezés utáni Ferenc József-i időszakot, amikor az uralkodó a dualista szemléletű államberendezkedésnek megfelelően ellátogatott a magyarországi központjába is. Mivel Buda nem tudta betölteni ezt a funkcióját, Magyarországon azok a városok jöhetnek számításba, amelyek kormányzati, igazgatási központok voltak, illetve egy-egy terület vagy régió centrális szerepét töltötték be. Ebből a szempontból a hazai előképek között érdemes megemlíteni a Felvidéken Kassát, Erdélyben Nagyszebent és Kolozsvárt, az ország középső részén Pest-Budát, a nyugati határszélen Pozsonyt. Ezek a kiemelések nem azt jelentik, hogy az ország más városaiban ne folytak volna arisztokrata építkezések, s ne találnánk példát egy-egy arisztokrata palota megjelenésére, hanem azt, hogy nagyobb számú megjelenésük leginkább ezekben a városokban realizálódott.

A külföldi és a hazai minták közül nem célunk mindegyiket részletesen ismertetni, inkább azokra szeretnénk kitérni, amelyek az előképek között meghatározóbb jellegűek voltak vagy nagyobb jelentőséggel bírnak.

Külföldi minták

Párizs

A francia abszolutizmus csak a király és családtagjainak a rezidenciáját illette palota (*palais*) elnevezéssel, a nemesség városi palotáját ettől megkülönböztetve *hôtel*nek nevezték,[66] a polgári réteg épületeit pedig *maison*nak hívták. A XVIII. században már a

[66] A francia építészettörténetben kétféle *hôtel*-fogalom létezik. A dolgozatunk tárgyát képező városi magánpalotákra, arisztokrata rezidenciákra az *hôtel particulier*, *hôtel privé* elnevezés használtos, amelyet

polgárság felső, szűk, gazdag rétege (üzletemberek, kereskedők) is, akik vagyonuknál fogva képesek voltak a főrangúak lakóházaihoz hasonló előkelő városi házat építtetni maguknak, a saját épületét hôtelnek kívánta nevezni. A kifejezés alábbszállását mutatja, hogy az 1688-ban megjelent építészettel foglalkozó traktátus, [67] az épületek elnevezését már nem a lakó/tulajdonos rendi állásához, hanem az építmény minőségéhez kötötte.

A francia nemesség vidéken és városban jórészt azonos alaprajzú épületet emeltetett magának. A vidéki kastély és a városi palota csak rendeltetésében különbözött egymástól, az „alakítás elve" jórészt azonos volt. Eltérés az olasz főúri épületekkel szemben mutatkozott. Az itáliai palota (palazzo) és a francia hôtel a térbeli elrendezésükben különböztek egymástól. Az itáliai városi palota a barokk korban továbbra is megőrizte a reneszánsz idején kialakult belső udvaros, zárt, tömbszerű elrendezését, míg a francia hôtel U alakja térbelileg ennél oldottabb, nyitottabb volt. Az hôtel a francia nemesség városi építkezésében alapvető típusnak számított. A középkori udvarházakra visszavezethető hôtel egy olyan elrendezést jelentett, ahol a lakóház (corps de logis) az utca vonalától hátrébb helyezkedett el, előtte díszudvar (cour d'honneur) volt, amelynek két oldalán tükörképszerűen kaptak helyet a gazdasági és melléképületek szárnyai. Az udvar és az utca között újabb szárny, kerítésfal vagy rács húzódott, közepén a bejárati kapuval *(2. kép).* A lakóház (corps de logis) hátsó homlokzata a mögötte elhelyezkedő kertre nézett. Ez jelentette az entre cour et jardin (az udvar és a kert között) elrendezést. A XVII-XVIII. századi Párizs városképét ez az épületforma uralta. A város ingatlanszerkezete azonban az építészeket sokszor bravúros megoldásokra késztette, hiszen a városi telkek nagysága, gyakran szabálytalan formája, elhelyezkedése, a vidék tágasságával és szabadságával szemben, különféle kötöttségeket jelentett az épülettömb szabályos elrendezésében. Nem mindegyük volt alkalmas arra, hogy azokon szabályos középtengelyes, mélységi irányban tagolt épületeket hozzanak létre. Előfordult az a megoldás, hogy a kert nem a lakóház mögé, hanem oldalra került. Emellett pedig megjelentek az olyan paloták is, ahol a lakószárny az utcavonalon kapott helyet (Hôtel de Beauvais). Az Hôtel Lambert alaprajzában és felépítésében a szabadon álló vidéki kastélyok mintáját követi, de a zártabb városi környezethez és a helyszín adottságaihoz alkalmazkodott. A díszudvart itt az utcától nem falkerítés, hanem a főépületnél (corps de logis) alacsonyabb kerítés-szárny foglalta el. Ugyanakkor a kert nem a főépület mögött – amely egyébként oldalirányba megnyúlt –, hanem az oldalszárny mellett kapott helyet, amelyre többek között a főépület reprezentatív termeiből, az első emeleten a könyvtárból, a második emeleten a díszteremből az un. Herkules-galériából nyílt kilátás[68] *(5., 6. kép).*

Európában a XVI. század közepétől kezdett az arisztokrácia a városokba áramolni, és urbanizálódni (Urbanisierung des Adels), azaz tartós városi jelenlétük folytán reprezentatív építkezésbe fogni. A mobilizáció először Dél-Európában: Spanyolországban és Itáliában éreztette hatását, majd nem sokkal később az északi területeken: Angliában és Franciaországban is. Párizsban a XVII. századtól kezdve a Szajna jobb, északi oldalán elterülő *Marais* negyed vált a városba költöző nemesség lakhelyévé. Itteni megtelepedésüket a negyedben található királyi rezidencia segítette elő.

Párizsba az hôtel típusú építkezést a Luxemburg-palota vezette be, amelyet 1615 és 1620 között IV. Henrik francia király özvegyének, Medici Máriának a megbízásából, aki férje meggyilkolása után a francia királyok székhelyét, a Louvret el akarta hagyni, Salomon de

---

szokásos *hôtel*ként rövidíteni, megkülönböztetve a nagyobb közösségi épületet, tanácsházát jelentő *hôtel de ville*től.

[67] Catherinot, Nicolas: *Traité de l' architecture.* Bourges, 1688.

[68] Müller – Vogel, 1993. 432-433.; Kelényi, 1985. 56-57.; Szenkirályi, 1986. 121-123., 152-153.

Brosse épített *(3., 4. kép)*. A XVII. század első fele az hôtel-építkezések felvirágzását hozta Párizsba. Ekkor épült az Hôtel Liancourt (1623), Hôtel Lambert (1632-1644), Hôtel Séguier (1634), Hôtel de La Vrillière (1635), Hôtel Tambonneau (1635-1639), Hôtel de Sully (1625-1630), Hôtel Tubeuf (1635-1642), Hôtel Salé (1659), amelyeknek a többsége a város Marais negyedében található. Ezzel szemben a század második felében a nemesség hôtel-építkezéseinek a száma csökkent. A réteg többnyire ugyanis elhagyta a várost, és rezidenciájukat az új királyi központba, Versaillesbe tették át.

XIV. Lajos, fiatalságának rossz tapasztalataiból okulva, hogy a nemesi összeesküvéseket már eleve megakadályozza, a nemességet közvetlen felügyelete alá kívánta helyezni. A királyi székhelyt Párizsból Versaillesbe helyezte át, ami saját hatalmának kifejezésén túl a nemesség megfékezésére is szolgált. A kastéllyal közös tengelyre fűzött városban, amely az alárendeltséget szimbolizálta,[69] arra ösztönözte őket, hogy állandóan ott tartózkodjanak. Az udvari arisztokráciává szelídült nemesség az állandó otthonukká váló Versaillest jórészt csak akkor hagyta el, ha a király száműzte őket maga mellől. De ekkor sem Párizsba, hanem vidékre kellett távozniuk.

A párizsi hôtel-építkezések újbóli felvirágzását a XIV. Lajos halála utáni, a francia forradalomig eltelő időszak hozta el, amely ismét magánpaloták sorát hívta életre a városban. Az uralkodó belpolitikai hatalmának csökkenése, valamint az őt követő XV. Lajos párizsi építkezése az arisztokrácia visszaköltözését eredményezte, akik egyre több időt töltöttek el a városban. A folyamat már XIV. Lajos uralkodásának utolsó éveiben megkezdődött. Az építkezések a korábbi Marais negyed mellett, ahol ekkor az Hôtel de Soubise (1704-1709, 1736-1739) vagy az Hôtel de Rohan (1705-1710) épült, új arisztokrata negyedeket hoztak létre. Ilyen volt a Szajna jobb oldalán elterülő *Faubourg Saint-Honoré*, valamint *Faubourg Saint-Antoine*, de a leghíresebb ezek között a balparti *Faubourg Saint-Germain* lett *(1. kép)*, ahol olyan paloták épültek, mint az Hôtel Matignon (1721-1724), Hôtel Roquelaure (1724), Hôtel Salm (1782) vagy az Hôtel de Rochechouart (1776), amely a szabályos entre cour et jardin elrendezésével a párizsi hôtel-építketések tipikus példái közé tartozik.[70]

Saint-Germain az arisztokrácia építkezései folytán fogalommá vált Európában, így Magyarországon is. A pesti Nemzeti Múzeum mögötti arisztokrata építkezéseket már a korai időszaktól kezdve szívesen állították párhuzamba ezzel a negyeddel.[71] Saint-Germain egyet jelentett az előkelő, kifinomult ízléssel, az arisztokrácia elzárt, titokzatosnak tűnő szalonéletével. 1888-ban az író Justh Zsigmond a francia fővárosba látogatott, aminek emlékét Párizsi-naplója őrzi. Az egy évvel későbbi pesti tartózkodását rögzítő Hazai naplójában többször érintette a Nemzeti Múzeum körüli mágnásnegyed egy-egy épületét, a negyedet pedig – párizsi élményei alapján – a *magyar Faubourg Saint-Germain* jelzővel illette.

Justh, arisztokrata révén, Párizsban sok főúri szalonba nyert bebocsátást, már csak azért is, mert mint magyar egzotikumot jelentett. Naplójának tanúsága szerint az írót elbűvölték a faubourg saint-germaini paloták, köztük az egykori Condé-hôtel, amelyről a következőket írta: „Egyike a legnagyobb párizsi hôteleknek entre cour et jardin. De milyen udvar, milyen kert! A cour d'honneur a legnagyobb tán Párizsban. Előrészében a gótikus kápolna, amely beillene teplomnak is, kétoldalt a párkány alján elragadó szépségű basreliefek futnak végig. Az hôtel alján a szalonok, vagy hat, vagy hét óriási terem mindig nyitva, egyszerű fehér lakk

[69] Kelényi, 1985. 79.

[70] Sutcliffe, 1993. 33-36., 55-58.; Matsche, 1998. 86-94.

[71] *Fővárosi Lapok*, 1864. január 3. 7.; *Az Ország Tükre*, 1863. december 1. 402.; *Bauzeitung für Ungarn*, 1890. Januar 1. 1.

és arany falak, régi Louis XV. bútorok. Az ember egészen a grand siècle-ben gondolna itt lenni."[72]

A császárváros Bécs

Bécs a palotáiról nevezetes város, ami elsőrendűen a nemesi lakóhelyekre vonatkozik. A nemesség és az arisztokrácia megjelenése és beköltözése a városba itt is az uralkodói székhely kialakulásával függött össze. 1533-ban I. Ferdinánd Bécset tette meg uralkodói székhelyévé, amivel egy új funkciót adott a városnak: a korábbi polgárváros az évek során fő- és rezidenciavárossá alakult.[73] Átalakította és kibővítette a várat, ami elhatározásának és a város új funkciójának szükségszerű következménye volt. Építkezése példát szolgáltatott a rendeknek és a városnak is, ami további építkezéseket vont maga után. Ezt követően alakították újjá a herrengassei gótikus országházat Hans Saphoy tervei szerint, bővítették a St. Salvator Rathauskapellet, amely egy hatásos reneszánszportállal gazdagodott.[74] Ebben a stílusban épültek az új polgárházak, és a nemesség is megjelent a városban. Ez utóbbi a vár környékén, az ezt követően kialakult un. *Herrensviertel* vagy *Adelsviertel* területén csoportosult *(7. kép)*. Palotáikat lehetőség szerint a Hofburghoz minél közelebb kívánták felemeltetni, ami a sűrű lakosú városban nem mindig volt egyszerű.[75] A negyed az udvar közelében a Minorita templom környékén alakult ki, magába foglalva a Herrengasse mindkét oldalát a Michaelplatzig és a Freyungig, ami jól látható azokon a Bécsről készült térképeken – Wolmuet (1547), Suttinger (1684), Steinhausen (1710)[76] –, amelyeken az épületek tulajdonosainak a neveit is feltüntették *(8. kép)*.

A bécsi palotaépítkezések virágkora a XVII-XVIII. század volt, aminek eredményeképpen az egykori polgárváros (Bürgerstadt) nemesi, arisztokrata várossá (Adelstadt) alakult át. Bécs ebben az időszakban fejlődött „palotavárossá". A város ebben az időben nagyszabású barokk építkezések színhelyévé vált, a megbízók döntő többsége az arisztokrácia volt.[77] A polgárságnak az Óvárosból (Altstadt) történő kiszorulása után a nemesség a város többi részén is palotákat emeltetett magának. Mutatja ezt a változást, hogy 1720-ig Bécs környékén kétszáz nyári palota, villa, kerti lak épült, amelynek a száma 1740-re már megduplázódott, valamint, hogy az 1730-as években a közel kétszázötvenre tehető nemesi palota mellett már csak kilencszázharminc polgárház volt Bécsben. A nagyarányú csökkenésük főleg abból adódott, hogy egy-egy nagyobb szabású pompás palotaépítkezéshez több – gyakran öt-hat – polgárházat kellett lebontani. Emellett a megváltozott körülményeket jól érzékelteti, hogy a XVIII. század közepén a 40000-re becsült lakosságnak csak az $^1/_3$-a tartozott a polgársághoz,

[72] Justh, 1977. 297.

[73] Czeike, 1981. 76.

[74] Csendes, 1981. 63.

[75] Kluckert, 1999. 56.

[76] Bonifaz Wolmuet (1547) Histor-Museum der Stadt Wien, Inv. Nr. 31.022; Daniel Suttinger (1684) Histor-Museum der Stadt Wien, Inv. Nr. 72.200; Arnold Werner Steinhausen (1710) Österr. National Bibliothek, Kartensammlung, Alter Bestand 7. A. 56. In: Max Eisler: *Historischer Atlas des Wiener Stadtbildes*. Wien, 1919.; *Historischer Atlas von Wien*. Hgg. v. Ludwig-Boltzmann-Institut für Stadtgeschichtforschung. Linz-Wien, seit 1981.; Opll, 1983. Tafel 5., 9., 16.

[77] Kluckert, 1999. 51.

míg a másik $^2/_3$-ot a nemesség, a klérus, az udvar, a hivatalnokok és tisztviselők, valamint a várőrség (Stadtguardia) alkotta.[78]

A XVII-XVIII. századot megelőzően is épült a városban néhány palota, ekkor még reneszánsz stílusban, de ezt az építkezési formát a város török fenyegetettsége – Bécs 1529-es első török ostromától kezdve az 1683-as második ostromig bezárólag – százötven évre háttérbe szorította. Ebben az időszakban a fő törekvés a város védelmének a kiépítése és a város megerősítése volt. A reneszánsz paloták többsége elsősorban a XVII. század háborúinak esett áldozatul, a többi megmaradt épületet pedig később az új kor követelményeinek megfelelően, leginkább barokk stílusban átépítették. Az az evangélikus nemesség pedig, amelyik a Herrensviertel területén építkezett, az ellenreformáció miatt kényszerült menekülésre, és kénytelen volt magát a várost és a Habsburg tartományokat is elhagyni.

A reneszánsz palotaépítkezések közül két épületet érdemes megemlíteni. Az egyik legkorábbi a Herrengasse 23. szám alatt épült Porcia-palota, amely Gabriel Salamanca-Ortenburg gróf számára épült 1546 körül. A másik a Josephsplatz 6. szám alatt álló Pálffy-palota, amely 1684-ben került a család kezébe. Az épület már a XIV. században létezett, az 1500-as évek környékén Zsigmond von Herberstein lakott benne, 1547-től pedig a XVI. század végéig a Kinsky család tulajdona volt. Ebben az időszakban, 1575-ben nyerte el reneszánsz homlokzatát.[79]

A barokk korszak kezdetén a magánépítkezések az egyháziakkal szemben még kis szerepet játszottak Bécs építészetében. Ez elsősorban az ellenreformációnak, másodsorban pedig annak köszönhető, hogy az udvari nemesség csak a harmincéves háború után kezdett a városban megtelepedni.[80]

A palotaépítkezésekhez a mintát és az impulzust a salzburgi érsek Wolf Dietrich von Raitenau szolgáltatta, aki rezidenciáját az 1500-as évek végén 1600-as évek elején a római városi paloták mintájára építtette fel. A bécsi építkezések elindítója a bécsi püspök majd érsek Anton Wolfrath, illetve utódja Gf. Breunner volt, akik a Stephansplatz-i rezidenciájukat (Rotenturmstrasse 2.) 1632 és 1641 között építtették ki.[81] A város palotaépítkezéseit ösztönözték azok a munkálatok is, amelyeket I. Lipót a Hofburgon hajtott végre. Császárrá választását követően megbízta Filiberto Lucchese-t, hogy a várat tovább bővítse. Az építkezések 1660 és 1666 között folytak, eredménye pedig a róla elnevezett lipóti-szárny (Leopoldinischer Trakt) lett.[82]

Az udvarnak ez az építkezése, valamint az, hogy a nemességet és az arisztokráciát az udvarban eltöltött szolgálat egyre jobban a városhoz kötötte, eredményezte a réteg bécsi palotaépítkezését, amely jelentős mértékben a XVII. század derekától kezdődően indult el. A többnyire zárt sorban felépült paloták nemcsak lakóhelyet jelentettek, hanem rezidenciális és reprezentációs igényeket is kielégítettek. Az ekkor épült, általában kétemeletes paloták már a barokk stílust követték. Ez kiválóan megfelelt a főúri igényeknek. A barokk monumentalitása, pompakedvelése tökéletesen kifejezésre juttatta az arisztokrácia rangját, társadalmi állását. Az építkezések sorát a gróf Starhemberg-palota nyitotta meg, amely 1661 és 1667 között épült közvetlenül a Hofburg mellett a Minoritenplatzon (Minoritenplatz 5.–

[78] Lichtenberger, 1993. 42.

[79] Groner, 1965. 423-424., 442.

[80] Lorenz, 1999. 221.

[81] Groner, 1965. 69.

[82] Groner, 1965. 86.; Kluckert, 1999. 52.

Abraham-a-Sancta-Clara-Gasse 2.–Petrarcagasse 1.–Bankgasse 5-7.).[83] Ezt követően épült a Collalto- (1671; Am Hof 13. – Schulhof 8.), a dorotheergassei Dietrichstein- (1680 körül; Dorotheergasse 10. – Bräunerstrasse 5.) és a Lamberg-palota (1684 körül; Wallnerstrasse 3.), majd ismét egy a Dietrichstein család számára (1685-87; Lobkowitzplatz 2.), amelyet későbbi tulajdonosáról – Lobkowitz hercegről – ma Lobkowitz-palotának neveznek.[84]

A Lamberg- és a Lobkowitz-palota felépülése már Bécs második török ostroma és a török végleges elűzése után történt, majd az ezt következő évtizedek a főnemesi palotaépítkezések sorát indították el a városban és a városon kívül egyaránt. Az 1690 és 1740 között meghúzódó fél évszázad a bécsi világi barokk építészet fénykorát és a palotaépítkezések kiteljesedését jelenti.[85] Az osztrák barokk építőművészet legnagyobb mesterei közé tartozó Johann Bernhard Fischer von Erlach itáliai tanulmányai után 1686-ban jött Bécsbe, és a schönbrunni tervek elkészítése mellett számos főúri család számára építtetett palotát. Ő tervezte többek között az Eugen hercegi (Szavolyai Jenő) (1697-1724), a Strattmann (1692-94), a Batthyány-Schönborn- (1699-1706), a Trautson- (1710-12) – Mária Terézia magyar testőreinek egykori otthona –, az Auersperg-palotát (1710-21), de dolgozott a Hofburgon is. Johann Lukas von Hildebrandt és Domenico Martinelli úgyszintén számos főúri palotával gazdagította a várost. Hildebrandt nevéhez fűződik a Kinsky- (1713-16), a Starhemberg-Schönburg-palota (1705-1706), a Schönborn kerti-palota (1708-1713) és a Belvedere (1714-16; 1721-22); Martinelli tervezte a Harrach- (1690-96) és a Liechtenstein-palotát (1691-1705), valamint kerti palotát (1697-1711). Az épületek többsége – leszámítva a kerti palotákat, amelyek az Óváros környékén épültek – az udvar környezetében formálódó nemesi negyedet gazdagította.

A főúri palotaépítkezések üteme az 1800-as évektől kezdődően valamelyest csökkent, de a sor ezt követően sem szakadt meg, s eltartott egészen az 1900-as évek elejéig. A monumentalitás terén azonban változás figyelhető meg. Míg a korábbi időben óriási különbséget mutatott a nemesség és a polgárság építkezése, addig a XIX. század folyamán a palota és a polgári lakóház már nem határolódott el olyan élesen egymástól. Olyan főúri nevek szerepelnek ekkor az építtetők között, mint a Clam-Gallas (1834-1835), Coburg (1843-1847), Metternich (1846-1848), Württemberg (1863-1865), Hoyos (1889), Herberstein (1894-1897). Az épületek megjelenése, stílusa természetesen a kor művészeti áramlatainak megfelelően változott. Az utolsó ilyen nagyobb szabású építkezésnek az Isbary-palota tekinthető, amely 1901 és 1902 között épült Karl Mayreder tervei szerint.[86]

Több főúr megengedhette, hogy a városi palota (Stadtpalast) mellett a városfalon kívül kastélyszerű nyári vagy kerti palotát, villát (Gartenpalast) is építtessen magának. Itt az épületek már nem zárt sorban helyezkedtek el, hanem szabadon álltak, és hatalmas díszkertek övezték őket. Tömegesen Bécs második török ostromát és a török elűzését követően jöttek létre, amikor az elővárosok a török ostrom következtében elpusztultak és számos építési terület állt rendelkezésre.[87] A XVIII. században épült nyári paloták a városmagot gyűrűként fogták körül. Ezek az épületek a bécsi barokk építészet különlegességei közé tartóztak és Európa városai között is szinte egyedülálló jelenségnek számítottak.[88]

---

[83] Groner, 1965. 562.

[84] Groner, 1965. 105., 114., 275., 344-45.

[85] Kralik, 1926. 235-236.; Lorenz, 1999. 224.

[86] Groner, 1965. 62., 250.; Csendes, 1981. 82.; Czeike, 1981. 125-127., 175.

[87] Opll, 1983. 35.

[88] Lorenz, 1999. 225.; Opll, 1983. 39-41.; Czeike, 1981. 124.

Kialakításuk általában a versaillesi mintát követte. Szigorú szimmetria uralkodott, és minden az emberi kéztől megszelídített természet benyomását keltette. Fontos szerepet játszott bennük a víz, amely vízesés vagy szökőkút formájában vált a barokk kertek nélkülözhetetlen tartozékává.

Ez a barokk kertkultúra alapozta meg, hogy Bécs a XIX. század második felében Kelet-Közép-Európában a parkok és kertek városává váljon.[89] Bécsben a XIX. század derekán meginduló nagyarányú városfejlődés, -fejlesztés ellenére a kertek többsége továbbra is megmaradt, és beépültek az Óvárost övező gyűrű, a Ringstrasse hálózatába.[90]

Bécs magyar építkezései

A Habsburg uralkodók 1526-tól 1918-ig, négy évszázadon keresztül egyben magyar királyok is voltak. Bécs a magyar királyi központ, Buda 1541-es törökök általi elfoglalása után 1784-ig Magyarország „fővárosa" is volt egyben, 1892-ig pedig a Monarchia fővárosa. Budapest csak ekkor vált egyenjogú várossá Béccsel, az uralkodó Ferenc József ekkor emelte fő- és székvárosi rangra. A Habsburgok uralkodói központja a magyar arisztokráciát is vonzotta négy évszázadon keresztül. Nem véletlenül, hiszen a magyar főnemességnek az a része, amely hamar felismerte Bécs és az udvari szolgálat jelentőségét, és tagjaiknak sikerült az immár idegenbe került királyi udvarba integrálódniuk és önmagukat Béccsel megismertetniük, azok jelentős karrier elé nézhettek. Az adatok tanúsága szerint a magyar politikai élet vezető elemeivé elsősorban a Bécshez közeli nyugat-magyarországi arisztokrata családok váltak. Akik a bécsi „befektetést" – tanulmányok, házépítés, házassági-rokoni kapcsolatok – jól kamatoztatták, azoknak a karrierje viszonylag gyorsan emelkedett a magasba, emellett pedig a birodalom uralkodó osztályával kerültek kapcsolatba. Ilyennek számított a már említett Batthyány, Pálffy, Esterházy, Erdődy család, akiknek mindegyike rendelkezett különböző időszakokban építtetett vagy megszerzett bécsi palotával, közülük többen többel is.

Az Esterházyak hercegi ágának a Wallnerstrassén (4. szám) *(10. kép)*, a grófi ágának a Kärtnerstrassén (41. szám) volt önálló rezidenciájuk. Ez utóbbi korábban a Károlyi grófoké volt, köztük Károlyi Lajosé, aki a gr. Festetics Györggyel egy időben történő pesti Nemzeti Múzeum mögötti építkezése folytán szintén hozzájárult a mágnásnegyed kialakulásához. A Pálffyak az Esterházyak szomszédságában a Wallnerstrassén (6. szám), valamint a Josefplatzon (6. szám) építkeztek, a Batthyányak pedig a Renngassén (4. szám) és a Bankgassén (2. szám) *(9. kép)* rendelkeztek palotával, de az övék volt egy ideig az egykori Nádasdy-palota helyén épült új épület is az Annagasse 10. szám alatt. A Himmelpfortgasse 13. szám alatt álló Erdődy-Fürstenberg-palota elődje pedig korábban a Rákócziak tulajdonában volt. A Grassalkovichok a XVIII. század végén, a pesti mágnásnegyed kialakulását elindító gr. Festetics György pedig nem sokkal a pesti építkezését megelőzően a Berggasse 16. szám alatt emeltetett magának palotát.[91]

[89] Roessler, 1909. 10.

[90] Hanák, 1999. 34.

[91] Juhász, 1993. 78-90.; Lászay, 2002. 597.

Prága

Prága mint a cseh királyok székhelye már a középkor folyamán fontos szerepet töltött be az európai városok között. A késő középkorban Közép-Európa virágzó városai közé tarozott, és a XIV. századi leírásokban Isztambullal és Párizzsal említették egy sorban. A város kiépítése a cseh király majd német császár (luxemburgi) IV. Károly nevéhez fűződik. Prága nemcsak a cseh király rezidenciája volt, hanem püspöki székhely és Csehország kulturális központja. Mindez vonzotta a nemességet, akik funkcionálisan is kötődtek a városhoz. Itt ülésezett az országgyűlés, valamint az országbíró mint a nemesek törvényszéke, és itt vezették az allodiális nemesi birtokok központi nyilvántartását, az országos táblát (Landtafel).[92]

A város később a cseh királyságot is megszerző Habsburg uralkodók székhelyeként is funkcionált, azzal együtt, hogy a Habsburgok fehérhegyi győzelmét követően, 1620 után minden Csehországot érintő fontos kérdést Bécsben döntöttek el. Prága ennek ellenére továbbra is az országos rendek és az uralkodó székhelye maradt, akit távollétében a helytartó helyettesített. A város rezidenciális jellegének megmaradása, ami eltartott egészen Mária Terézia uralkodásának az időszakáig, kedvező hatással volt az arisztokrácia építkezésére.

A nemesség urbanizációja a XVII. században öltött erőteljesebb formát. Ez elsőrendűen az ellenreformáció és a Habsburg-ellenes felkelés következtében kicserélődő nemességnek volt köszönhető, akik Prágában valamivel korábban építkeztek, mint a török támadástól fenyegetett Bécsben. Bécshez hasonlóan itt is kialakult egy olyan terület, ahol a nemesség és az arisztokrácia nagyobb számban tömörült: az Óvárosban (Alstadt) a Károly-híd tengelyének a hosszában, a Kisoldal (Kleinseit) és a Hradzsin még beépítetlen vagy alig beépített területén, és az óvárosi gyűrűn mentén az Újvárosig (Neustadt).[93]

A prágai palotaépítkezésekben három periódust lehet megkülönböztetni. Az első – még a XVII. századi nagy építkezéseket megelőzően – 1541-től 1612-ig tartott, amikor a paloták még reneszánsz stílusban épültek. Az ekkori építkezések annak a prágai tűzvésznek köszönhetőek, amely elpusztította a Hradzsin és a Kisoldal épületállományának nagy részét. Az első paloták a prágai várban épültek: 1545-ben a Rosenberg-, 1542-ben a Schwanberg-, 1552-ben a Pernstein-palota, valamint a váron kívül elterülő városban (Burgstadt): 1545-ben a Lobkowitz- (ma Schwarzenberg), 1585-ben a Thun-palota. A várral szemben jött létre 1563-ban a Belvedere – Anna királynő nyári palotája (Lustschloβ).[94]

Bár a további építkezéseket részben a királyi udvar végérvényes Bécsbe kerülése, valamint a harmincéves háború fékezte, az ellenreformáció időszaka pedig főleg az egyházi építkezéseknek kedvezett,[95] a második nagy építkezési hullám 1618 után, a Habsburgok fehérhegyi győzelmét követően kezdődött és a század ’80-as éveinek elejéig tartott. A fehérhegyi csata után a cseh nemesség jelentős része kicserélődött. Prágában a korábbi lutheránus-kálvinista polgárság és nemesség helyébe egy új, jórészt idegen nemesi felsőréteg lépett, akik ugyanúgy cseh arisztokraták voltak, de már katolikusok, császárhűek és Bécset követőek. Jórészük az elődeiktől elkobzott vagyonok birtokosaivá vált,[96] amivel a Habsburgok megvásárolták hűségüket. Mások viszont a harmincéves háború során emelkedtek fel, a háború során jelentős vagyonra téve szert. 1618 után ez a réteg fogott, az

[92] Lichtenberger, 1993. 34-35.

[93] Lichtenberger, 1993. 42.; Pešek, 2004. 138.; Pleticha, 1989. 28.

[94] Lichtenberger, 1993. 41.

[95] Naňková, 1989. 249.

[96] Prágában 228 polgárházat és 112 nemesi épületet koboztak el a Habsburgok.

elődeiket felülmúló és a bécsi főúri építkezésekkel konkuráló nagyarányú építészeti tevékenységbe. Az építkezési láz mögött többféle szándék és igény fogalmazódott meg. Az újonnan felemelkedők az egyenrangúságukat akarták kifejezni. Az újonnan elnyert rangjukat a kastély- és palotaépítkezéseikkel kívánták reprezentálni, hogy beilleszkedhessenek a jelentős nemesi családok sorába. De voltak olyanok is – elsősorban a patrióta cseh nemesség –, akiknél ez védelmi reflexiókhoz kötődött, és a hatalmukat akarták demonstrálni a bécsi bürokratikus centralizmussal szemben.[97]

Az építkezéseket elősegítette, hogy a harmincéves háború alatt a Moldva bal partján sok ház elpusztult, és a nemesség itt jelentős építkezési helyhez jutott. Prágában – Bécshez hasonlóan – a nemesség ugyanúgy építtetett magának szabadon álló, kerttel övezett nyári/kerti, és zártsorban elhelyezkedő téli/városi palotát. A két város palotaépítkezése leginkább abban tért el egymástól, hogy míg Bécsben a nagyobb helyet igénylő nyári paloták a városfalon kívül létesültek, addig Prágában elegendő hely maradt a paloták és kertek, parkok számára a történelmi városon belül is.[98]

A messzemenően kitűnő, legismertebb példa a császári hadvezér Albrecht Wenzel Eusebius von Wallenstein (Waldstein) építkezése, akinek a palotájához egy egész városnegyedet kellett lerombolni. Rövid időn belül, 1621 és 1623 között a prágai Kisoldalon huszonhat lakóházat, három kertet és egy téglaégetőt vásárolt meg, majd az épületeket lebontatta és a helyükre építette palotáját, amely a prágai világi barokk építészet első monumentális alkotása volt. Hasonlóan nagyszabású építkezést jelentett a Hradzsinban a Czernin von und zu Chudenitz-palota 1668-ban. De ebbe az időszakba esik a Kinsky- (1650), a várhegy lejtőjén a Schönborn- (1660), a Thun-Hohenstein- (1668) és a Nostitz- (1670) palota felépülése is, valamint a Michna-palota kerti része a Kisoldalon (1640-es évek).

Az építkezések harmadik szakaszát a barokk virágkora jelentette, ami Bécsben és Prágában is az 1680-as évek végén ’90-es évek elején kezdődött és a következő század közepéig tartott. A nagyszabású építkezési kedv itt is leginkább Bécs 1683 utáni török fenyegetettségének megszűnésével hozható összefüggésbe, és Prágában a korábban már megkezdett építkezések folytatását jelentette. A kor kiemelkedő építészei közé tartozik a Rómából érkező Carlo Fontana, akinek a nevéhez fűződik a Martinic-palota. Giovanni Battista Alliprandi a bécsi építészeti kultúrát honosította meg Csehországban. Bécsben tanult, és az ott szerzett tapasztalatokat ültette át Prágába. Leginkább az arisztokrácia számára dolgozott. Nevéhez fűződik Sternberg herceg számára építtetett palota a Hradzsinon, a Kaiserstein- és a Hartig- (1700 körül), valamint a Kisoldalon a Lobkowitz-palota (1702-1707). Szintén ekkor működött az olasz származású cseh építész Jan Blažej Santini-Aichel, aki a kisoldali Morzin- (1713-1714) és a mai Neruda utcában fekvő Thun-Hohenstein- (korábban Kolowrat) palotát (1723-1726) tervezte.[99]

Említésre méltó még ezeken kívül a Sylva-Taroucca- (1742-1751), a Kaunitz- (1725), a Kinsky- (1755-1765) palota, valamint még a korszak elején, a Jean Baptiste Mathey által épített Trója-kastély (1679-1685) Sternberg gróf számára, ami a Prágán kívül eső kisszámú nyári paloták (Lustschloβ) közé tartozik, és inkább a római villaépítészettel (Landvilla) mutat rokonságot, mintsem a bécsi kerti palotákkal.[100]

Az 1680-as években meginduló építkezési láz Prágában a XVIII. század ’40-es éveiben hagyott alább, ami elsősorban az osztrák örökösödési háborúnak és Mária Terézia

[97] Bachmann, 1964. 10.; Petráň, 1989. 60-62.

[98] Lichtenberger, 1993. 42.; Naňkova, 1989. 255.

[99] Naňková, 1989. 392., 420.

[100] Naňková, 1989. 271.

centralizációs politikájának volt köszönhető. Prágát az örökösödési háború során a franciák többször (1741-42, 1744, 1757) megostromolták és megszállták, ami hátráltatta az építkezéseket, Mária Terézia uralkodásától kezdve pedig a birodalmon belül egyre inkább Bécs került kulcspozícióba, és a nemesség figyelme is – Magyarországhoz hasonlóan – elsőrendűen erre a városra irányult, míg Prága egyre inkább a provinciális városok sorába süllyedt.[101]

Hazai párhuzamok

Magyarországon szintén a harmincéves háború, valamint a török visszaszorítása után, a Rákóczi-szabadságharcot követően indult nagyobb főúri építőtevékenység, amihez a megélénkülő gazdaság és a belpolitikai helyzet stabilizálódása biztosított megfelelő hátteret. Mindez főleg a ceremoniális és reprezentációs célokat szolgáló kastélyépítészetben éreztette hatását, de egyes főurakat a sűrűbb városi tartózkodás, valamint a hatalom demonstrálása elsőrendűen Magyarország igazgatási központjaiban palotaépítkezésekre is sarkallott.

Nagyszeben és Kolozsvár

Az egykori Magyarországon Nagyszeben és Kolozsvár jelentősebb főúri építkezései leginkább ahhoz az időszakhoz köthetőek, amikor a városban az erdélyi Főkormányszék, a Gubernium székelt, és az építkezések inspirátorai a hivatal kiemelkedő vezetői, gubernátorai voltak. Az 1690-es évek elején létrejött hivatal először Gyulafehérvárott működött, majd a Rákóczi-szabadságharc elől menekülve Nagyszebenbe költözött, ami fellendítette a város építészeti tevékenységét.

Nagyszeben legjelentősebb palotája a Nagypiac terének nyugati sarokoldalán magasodó, kétemeletes, manzárdtetős, barokk stílusú épület, amely a XVIII. század utolsó negyedében jött létre. Építtetője az a br. Samuel von Brukenthal volt, aki eleinte guberniumi tanácsosként működött, később pedig a Főkormányszék és Erdély irányítását látta el. Mária Terézia 1777-ben nevezte ki az Erdélyi Fejedelemség kormányzójává, és a rákövetkező évben megkezdődtek a palota építési munkálatai. Először a palota térre néző főszárnya készült el, de a belső munkálatok még további négy évet vettek igénybe. Ezt követően a kormányzó 1784-ben megvásárolta még a palotája mögött fekvő telkeket is, ami az épület bővítését és a szárnyépületek felépítését tették lehetővé. A munkálatok 1788-ban értek véget.

A nagyszabású építkezések folytatását, és a monumentális palota vonzerejét nagymértékben befolyásolta, hogy a Gubernium ezt követően átköltözött Kolozsvárra. II. József 1787-ben mentette fel a kormányzói tisztségből Brukenthalt, az őt követő gr. Bánffy György pedig a Főkormányszéket 1790-ben Kolozsvárra költöztette. Ez a súlyponteltolódás, a hivatal és vele együtt a politikai központ áthelyeződése Kolozsvár további városfejlődésére gyakorolt pozitív hatást. Ezt követően itt tartották – egy kivételével – az országgyűléseket is. Ezzel Kolozsvár hivatalosan is Erdély fővárosa lett, és ez az új funkció nemcsak a városképben, de szellemi, kulturális területen is éreztette hatását. Jakab Elek, aki a város történetének egy nagyszabású, több kötetes monográfiát szentelt, könyvében hosszasan vázolta azokat a pozitívumokat, amelyeket a fővárosi funkció elnyerése eredményezett: „anyagi téren maga

[101] Petráň, 1989. 162.

után vonta a szebb építkezést, az utcák és terek kikövezését, főtér megtisztítását, a rendőri intézmény megszervezése a jobb rendet és nagyobb tisztaságot; szellemi téren a felsőbb oktatás erős lendületet vett, s nagyszámú mívelt és vagyonos új lakosokkal mintegy varázsütésre egy magasabb társadalom s míveltebb társadalmi élet fejlett ki."[102] Ez az arisztokráciát is nagyobb számban a városba vonzotta. Tartós jelenlétüket a palotaépítkezéseik szemléltetik, ugyanis a város barokk palotáinak jelentős része a kormányzóság magas rangú tisztviselőinek a megrendelésére készült.

A Gubernium átköltözése természetesen nem azt jelentette, hogy ezt megelőzően ne épültek volna főúri paloták Kolozsvárott, de ezek gyakorisága és sűrűsége – beleértve ebbe az átalakításokat és bővítéseket is – ezt követően nőtt meg. A Rhédey, Nemes és Bethlen családok már a Gubernium átköltözését megelőzően is építkeztek a városban, de ugyanez mondható el a Főtér délkeleti sarkán nyíló Magyar utcáról is, ahol már az 1700-as évek közepén a Kemény, Wesselényi, Bánffy családok éltek.

Kolozsvár a középkor óta Erdély jelentős települései közé tartozott és fejlődése az önálló erdélyi fejedelemség idején sem szűnt meg. A nemesség beköltözése szempontjából az 1664-es dátum jelentős, amikor a város elvesztette addigi szabad királyi városi címét, s ezzel a vármegyei főispánnak rendelődött alá. Ez a megváltozott jogállás a nemesség fokozatos megtelepedését mozdította elő. Ekkor szereztek birtokot többek között a Bánffy, Teleki, Bethlen, Wesselényi családok. A további építkezéseket a történelem viharai hátráltatták. Nemcsak az 1697-es tűzvész okozott jelentős károkat a városnak, de a Rákóczi-szabadságharc háborús pusztításait is megszenvedte. Az 1738-39-es pestisjárvány úgyszintén a város hanyatlását eredményezte. A Fő téren épült hatalmas Bánffy-palota (1774-1786) viszont – a Gubernium átköltözésével együtt – már a város új építkezési szakaszát készítette elő. A város legmonumentálisabb palotájával egy időben keletkezett az a Farkas utca 8. szám alatt álló Nemes-Bethlen-ház is, amely nevével ellentétben szintén palotának épült, Bethlen Gergely megbízásából Leder József által 1781-ben.

A Fő tér keleti oldalán a Bánffy grófoknak már a XVII. század közepén volt házuk, amelyhez még hozzávásárolták a szomszédos házakat is. Az így létrejövő hatalmas, négyzet alakú telektömbre Bánffy György az 1770-es évek elején terveztetett palotát. Építője Johann Eberhard Blaumann volt, aki Würzburgból az 1700-as évek közepén vándorolt be Erdélybe, és a Gubernium akkori székhelyén, Szebenben telepedett le. Itt került kapcsolatba az ekkor még guberniumi tanácsos Bánffyval.

A Bánffy-palota felépülése nemcsak a városban éreztette hatását, de vidéki viszonylatban is jelentősnek mondható. Építészeti megoldásai a vidéki kastélyokban köszönt vissza (Zsibó, Hadad, Csákigorbó, Küküllővár). A városban kifejtett hatása a Teleki-, Toldalagi-Korda-palotán, a Thoroczkay-, Kemény-házon követhető nyomon. A Bánffy-palota hatása azonban nem merült ki az építészeti mintakövetésben, a gróf építkezése ennél sokkal többet jelentett. Az a tizenegy év, amíg a palotája elkészült, igényes mesterembereket nevelt, akik a város és az erdélyi építészetben kamatoztatták itt megszerzett tudásukat.

A palota felépítése hatalmas összegeket emésztett fel, a tíz év alatt majdnem 40000 forintot fordítottak rá (hozzávetőleges számítások szerint 37337 forint). Ekkora horderejű kiadást egyik erdélyi nemesi család sem tudott megengedni magának, így a Bánffy-palota egyedülálló monumentalitása maradt a városnak. Mindez nem jelentette azt, hogy ne akadtak volna az építkezésnek követői.

[102] Idézi: Egyed, 2000. 76.; további felhasznált irodalom: Balogh, 2001.

Az épület két jelentős palota felépülését vonta maga után: a Király utcában a Toldalagi-Korda-, valamint a Farkas utcai Teleki-palotát. Gróf Toldalagi László, Torda vármegye alispánja 1786-ban vette feleségül gr. Korda Annát, majd ezt követően a gazdag család a városban reprezentatív építkezésbe fogott. Már az 1790-es évektől kezdődően – Kolozsvár központi jellegének a kialakulása idején – kerestek maguknak egy alkalmas telket a városban, de az építkezési igényeiknek megfelelőt csak az 1797-es tűzvész után találtak. 1798-ban vásárolták meg a református egyháztól azt a Király utcai saroktelket, ahová ezt követően 1804 és 1807 között Carlo Justi, Torda megye mérnökének tervei szerint felépíttették palotájukat. Az építkezés előkészületei 1801-től folytak, a befejező munkálatok egészen 1809-ig elhúzódtak. A tervezett, udvart lezáró délkeleti szárny azonban nem készült el.

Ennél korábbi a Farkas és Minorita utca sarkán álló Teleki-palota, amely a Bánffyaknak is dolgozó Leder József tervei szerint épült. A Bánffy-palota hatását mutatja, hogy Leder eredetileg egy három kapunyílásos, pompásabb palotát tervezett, amely jobban hasonlított Bánffyéra, mint az, amely végül is elkészült. A Teleki családnak már a XVIII. században három ingatlanja volt a Farkas utcában, s valószínűleg ezek egyesítéséből alakult ki az a saroktelek, amelyen Teleki Ádám építtetett palotát. Teleki szintén a korszak politikailag aktív arisztokratái közé tartozott. Dobokai főispán, Kolozs, Torda és Közép-Szolnok vármegyék főispáni helytartója és főkormányszéki tanácsos, Kolozsvár kerületi királyi biztosa volt. Leder a palota első terveit még az 1780-as évek végén készítette, amelyek még egy kisebb méretű épületről szóltak. Az 1790 és 1795 között felépült palota viszont ennél nagyobb szabású, igényesebb tervek alapján jött létre, amit azért fontos hangsúlyozni, mert az egyszerűbb terv elvetése valószínűleg már összefüggésben állt a város „fővárosi" rangjának elnyerésével és az ehhez kapcsolódó, megnövekedő reprezentációs igényekkel is.

Szintén ezt a megváltozott státuszt tükrözi a Fő tér 1790-ben épült Pataki-Teleki-háza, vagy az a Fő tér és Belső Szén (Jókai, Napoca) utca sarkán álló épület, amely a XVIII. században került a Rhédey grófok tulajdonába és szintén az 1790-es években építtette át Rhédey Mihály. A XIX. századi keletkezésű főúri épületek közt a Jósika-palotát,[103] a Városház mellett álló Kendeffy-palotát (1832) vagy a kis Bánffy-házat lehet megemlíteni. Ebben az időszakban keletkezett az Egyetem utca mentén álló Esterházy-palota is – kapuzáró kövén a G.E.D. 1843 felirat – gr. Esterházy Dénes tulajdona, vagy a Szentegyház utcában található Tisza-Zeyk-ház, amit még Kendeffyné Bethlen Krisztina grófnő építtetett.

A Teleki család népes lakója volt Kolozsvárnak. Az előbbi palotán kívül még más helyen is építkeztek a városban: a Szent György tér környékén, a Bólyai utcában. A belváros egyik legrégebbi és legelőkelőbb része a Fő tér nyugat felé vivő főutcája: a Monostor utca volt. A több főúri család között a Telekiek itt is megtalálhatóak voltak. A 4. szám alatt Teleki János és Mikes Erzsébet, a 8-ban gr. Mikes János. A belvárostól kijjebb, a Monostori út 24. szám alatt özv. gr. Teleki Józsefné, gr. Teleki Sófia, akinek monogramja (Ö.G.T.J.G.T.S.) valamikor a homlokzatot lezáró timpanonban is olvasható volt. Nem messze tőle terült el az a saroktelek, amely eleinte Jósika Jánosné, később pedig a gróf Nemes család birtoka volt, akik az itt elterülő park egy részét később Népkert néven a nagyközönség előtt is megnyitották. A városnak ez a része már azokhoz a belvárostól távolabb eső területekhez tartozott, ahol a belvárosi zárt sorban beépített épületekkel szemben jórészt kerttel, parkkal övezett, szabadon álló nyári, kerti paloták, villák jöttek létre. Kiemelkedett ezek közül a Mikó-kert, Mikó Imrének, „Erdély Széchenyijé"-nek a nyaralója. A tizenkét holdas parkszerű díszkert korábban a Bethlen, majd a Teleki család tulajdona volt – Teleki József, Erdély kormányzójáé.

[103] Általános elnevezése lábas ház, a járdára ugró klasszicista oszlopsor okán.

A fővárosi rangnak a főúri építkezésekre gyakorolt hatása, ahogy az építkezések dátuma is jelzi, jószerivel elnyúlt a XIX. század ’40-es évekéig. Az 1848-49-es forradalom és szabadságharc, majd az ezt követő Habsburg önkényuralom hátráltatta és nehezítette azokat a pozitív folyamatokat és hatásokat, amelyek a XIX. század elején bontakoztak ki. Ehhez járult még az is, hogy az unió elfogadásával Kolozsvár elvesztette fővárosi szerepkörét, s ezt a kiegyezéssel sem nyerte vissza. Az egységes Magyarország „új” fővárosa, közigazgatási központja Budapest lett. Ennek ellenére Kolozsvár nem vált a szó szoros értelmében vett vidéki várossá, amit valamelyest jelez az is, hogy a Szentegyház utca a XIX. század második felében vált előkelő belvárosi utcává, ahol több módos főúri család bérelt vagy építtetett magának palotát. Ugyanakkor beszédes az az adat is, és az új főváros vonzását mutatja, hogy már a mágnásnegyed kialakulásának korai időszakában, az 1870-es évek elején a Nemzeti Múzeum környékén az erdélyi Bánffy család is megjelent mint tulajdonos – bár ez nem a Guberniumot áthelyező és a kolozsvári Bánffy-palotát emeltető Bánffy György ága volt.

Pozsony

Pozsony barokk-kori kiépülése szintén a város privilegizált helyzetének köszönhető. A várost előnyös helyzetbe hozta Bécshez való közelsége, fővárosi funkciója és a rezidenciális szerepköre. Fejlődését elsősorban annak köszönhette, hogy a törökökkel folytatott harcok és a Habsburg-ellenes felkelések elkerülték ezt a vidéket. Ebből adódóan a 18. század 20-30-as éveiben kibontakozó gazdasági konjunktúra kedvezően – felerősödve és megsokszorozódva – hatott a városra, és a török harcok elmúltával Mária Terézia négy évtizedes uralkodása idején teljesedett ki. Ebben az időszakban a város a szellemi és a kulturális élet központja volt. Pozsonyra a bécsi udvar és udvartartás fénye vetült. A királynő gyakori látogatásai, de leginkább az, hogy leánya, Mária Krisztina főhercegnő és férje, Albert Szász-Tescheni herceg helytartói minőségben itt rendezte be 1764-től kezdődően állandó rezidenciáját, az uralkodóhoz méltó környezet megteremtését igényelték, ami elsősorban a vár nagyobb méretű átalakítását és restaurálási munkálatait vonta maga után. Az építkezések – amelyek egyrészt az épület belsejének átalakítását, másrészt egy új szárny, a hercegi pár lakosztályául szolgáló un. Teréziánum hozzátoldását jelentették – 1761 és 1768 között folytak. Mindez kedvezően hatott a magyar főnemesi réteg itteni megtelepedésére. Nem véletlen, hogy a városi palotaépítkezések döntő súllyal az 1740-60-as években zajlottak. A főrendek építkezésének igényességét itt is a kényelem és a reprezentációs érdek mozgatta. A felépült főúri paloták impozáns külső megjelenésükben és gazdag belső díszítettségükben egyaránt messzemenően elütöttek az itt megszokott polgárházaktól.

Pozsony a magyarországi városi barokk építészet egyik legjelentősebb központjának számított, ami a vár átépítésében, az egyházi építkezésekben, de főként az 1740-es évektől meginduló palotaépítészetben bontakozott ki leginkább. Az Óváros és környéke a magyar városi palotaépítészet korabeli fellegvára volt. A város akkori ütőerei – a Mihály utca, Ventúr utca, Hosszú utca – és a városközpont mentén, közel a Lőrinc kapu utcában fekvő országgyűlés épületéhez, épültek fel a magyar főnemesek palotái, amelyek a nagyszabású bécsi rezidenciák leegyszerűsített eleganciáját honosították meg a városban.[104]

Pozsony legrégibb barokk palotája egyrészt a Mihály utca 3. szám alatt a vármegye egyik legnagyobb földbirtokosának számító br. Jeszenák Pál-féle palota, másrészt pedig az Úri utca

[104] A pozsonyi palotaépítkezésekkel kapcsolatban a következő tanulmányok, kiadványok álltak rendelkezésünkre: Šašky, 1984. 89-100.; Tölgyesy, 1937. 23-54.

27. számú épülete, a Keglevich-palota volt, amelyek még Mária Terézia uralkodása előtt, 1730-ban épültek. Az ezt követően, a XVIII. század derekán felépült főúri paloták közül a leghíresebbek szintén az Úri utca mentén sorakoztak, amiből magának az utcának az elnevezése *Herrengasse* (később Szilágyi Dezső utca, majd Nálepkova ul.) is eredt.

A sort az Esterházy-palota nyitotta (Nálepkova ul. 13.), amely barokk stílusban, 1743-ban épült gr. Esterházy János számára Fischer von Erlach tervei szerint. Itt építkezett a Balassa család is 1752 és 1762 között. A már rokokó stílusjegyeket is felmutató palota (Nálepkova ul. 15.) valószínűleg Fellner Jakab tatai építész kezeit sejteti. Eredetileg gr. Balassa János háza volt, az 1751-es nemesi lakójegyzék szerint Balassa Pál lakott itt, aki a palota építtetője volt. Az utca legpompásabb épületének a Hosszú utca és Ventúr utca sarkán álló, két homlokzattal bíró Erdődy-palota (Jiráskova ul. 1.) számított, gr. Erdődy János tulajdona, ami 1770-ben épült Walch Mátyás vezetése mellett. A gróf Csáky-palota a rokokó jegyében épült (Nálepkova ul. 33.) szintén Walch Mátyás tervei szerint 1775-ben.

A Hosszú utcába torkolló Ventúr utca szintén több főúri családnak adott otthont: egyrészt a város több pontján építkező Pálffyaknak, valamint a Zichy családnak. A katonai pályán szolgáló, táborszernagy, majd később Magyarország főhadparancsnokává előlépett gr. Pálffy Lipót palotája (Jiráskova ul. 10) – az egykori Pongrácz család lakhelyén – az 1740-es évek elején épült, a rokokó stílusjegyeket felmutató Zichy-palota (Jiráskova ul. 11.) pedig gr. Zichy Ferenc részére 1775-ben Franz Fellner tervei szerint.

Pozsony főtere több főúri család számára biztosított otthont. A városház déli oldalán, a Városház utcában (Radničná ul. 1.) valószínűleg Franz Anton Hillebrandt[105] tervei szerint 1761-62-ben épült gr. Apponyi György palotája állt, a Fő tér és a Nyerges utca (Sedlárska ul.) sarka pedig ismét az Esterházyaknak adott otthont. A családnak ez a palotája 1762-ben épült a magyaróvári jószágigazgató Kutschfersfeld megrendelésére, akitől később gr. Esterházy Imre vásárolta meg. A főtér másik épületét, a Csáky-palotát (11.) a város egyik leggazdagabb, vállalkozó szellemű polgára, Spech Mihály – akinek a családja 1782-ben „szépfalvi" előnévvel nemeslevelet nyert – sörházbérlő, serfőzőmester építtette jelentős haszon reményében, hiszen az épületet elkészülte után rögvest eladta gr. Csáky Imrének. A palota 1768 és 1770 között épült F. A. Hillebrandtnak tulajdonítható tervek szerint és Höllrigl Mátyás kivitelezése mellett. Későbbi tulajdonosai között ott találjuk a báró Vay és Nyáry családot is. Ezekbe a főúri építkezésekbe illeszkedett az itteni prímási palota létrejötte is. Az akkori Jezsuita téren gr. Batthyány József hercegprímás 1778 és 1781 között a régi Püspök-ház helyén építtetett palotát a kiváló építész Hefele Menyhért tervei szerint. A legfőbb egyházi méltóság azonban már őt megelőzően is építkezett Pozsonyban, hiszen a város kertes kastélyai közül az egyik legrégibb a prímási nyári palota volt, amely jóval Batthyányt megelőzően, 1614-ben létesült, az akkori prímás Forgách Ferenc idején. Híressé utóda, Lippay György (1642-1666) alatt vált, aki nagy gondot fordított az európai hírnévre szert tevő pozsonyi kert[106] kialakítására és fenntartására.

Pozsony külvárosában épültek fel a prímási kerttel[107] együtt a magyar főurak nagy kiterjedésű, pompás, kerttel övezett palotái, amelyeknek a többsége a 18. század 60-as éveitől

---

[105] Hillebrandt, Franz Anton osztrák építész, a klasszicizáló késő barokk egyik legtermékenyebb mestere volt, aki 1757-ben a Magyar Udvari Kamara főépítésze lett, s hivatali székhelyén Pozsonyban számos főúri palotát épített. Mivel a tervek és a dokumentumok elvesztek, szerzősége egy-egy palota kapcsán csupán stíluskritikai alapon valószínűsíthetőek.

[106] A kert leírója Lippay György testvére, Lippay János jezsuita szerzetes volt, akinek három kötetes műve 1664 és 1667 között jelent meg.

[107] A nyári palota végleges alakját a XVII. századi épület felhasználásával Barkóczy Ferenc hercegprímás idején, 1761-1765 között nyerte el.

kezdődően létesült a francia versaillesi, a müncheni nymphenburgi és a bécsi scönbrunni és belvederi minták nyomán. Nagyjából ugyanazok a családok építkeztek itt, akik a város szívében is emeltettek maguknak palotát: a már ismert Erdődy, Pálffy,[108] vagy az Aspremont-palotát[109] az 1780-as években megszerző herceg Esterházy család, újként az Illésházyak. Épületeik terjedelmes, dísznövényekkel beültetett, dekoratív szobrokkal, szökőkutakkal díszített parkra nézett. Ilyen kertes palotája volt Pozsonyban az Erdődy kert közelében a feltörekvő és a királyné kegyeltjének számító Grassalkovichoknak is. Ez volt a városban az egyik legnagyobb kert, amelyet gr. Grassalkovich Antal kamaraelnök az Illésházy, Jeszenák és Frendl családoktól vásárolt össze. Palotáját 1760-ban, valószínűleg Hillebrandt tervei szerint építtette.

Annak ellenére, hogy a város a XIX. század derekára több okból kifolyólag is elvesztette fővárosi funkcióját, Bécshez való közelsége miatt továbbra is jelentős arisztokrata réteggel rendelkezett. Egy 1840-es városi útmutató a belvárosi háztulajdonosok között még számos főúri famíliát említett: az Esterházy, Pálffy, Keglevich családokat, akik több belvárosi házzal is rendelkezetek, az Apponyi, Wiczay, Erdődy, Batthyány, Csáky, Jankovich, Thugut és Khuen grófokat, a Jeszenák, Rosen, Walterskirchen, Perényi, Pfeffershoven és Hartmüller bárókat, valamint a belvároson kívül házat és telket bíró Grassalkovichokat.[110]

Emellett a királyi udvar vonzerejét bizonyítják azok a kastélyok, kúriák is, amelyek a város környékén, Pozsony és Bécs közelében, a két város vonzásterületén főként a XVIII. században épültek vagy, már, mint korábban meglévők, ekkor születtek újjá.[111] Ide tartoznak többek között a Széchényi, Pálffy, Grassalkovich családok kastélyai, de a legtöbbel a herceg Esterházy család rendelkezett, akiknek Eszterházán, Kismartonban, Cseklészen és Pozsony közvetlen közelében, Köpcsényben volt kastélyuk, amelyekben Mária Terézia is többször megfordult (1754, 1766, 1773).

[108] A Pálffy-palota és kert a vár északi lejtőjén, a várhoz felvezető út mentén helyezkedett el. Még az 1630-as években építtette Pálffy Pál nádor, a XVIII. században azonban átalakították. Az 1760-as várátépítés előtt Mária Terézia többször megszállt itt.

[109] A palota 1770 körül épült Johann Josef Thalherr tervei szerint, építtetője Johann Gobert Aspremont gróf volt.

[110] Sas, 1995. 29.

[111] Györffy, 1991. 85-98.

A mágnásnegyed kialakulását elősegítő tényezők

A pesti mágnásnegyed kialakulásának, azaz az arisztokrácia beköltözésének Pestre, és a Nemzeti Múzeum környékén való megtelepedésüknek – mint látni fogjuk – számos oka van, a személyes indíttatástól kezdve a kor közéleti állapotáig bezárólag. De abban, hogy ez a folyamat elinduljon, azaz, hogy a város nagymértékben felkeltse a magyar uralkodó osztály érdeklődését, és arra sarkallja őket, hogy benne építkezzenek, két, nem elhanyagolható körülmény játszott közre. Ezek közül az egyik Pest fővárosi szerepkörének a kiteljesedése Pozsony, és Bécs ellenében is, a másik pedig Széchenyi figyelemfelhívása. A grófnak azok az intézkedései, amelyekkel osztályostársainak a figyelmét az általa elgondolt új főváros felé terelte. Ezt a figyelemfelhívást csakis egy olyan személy tehette meg, aki maga is arisztokrata volt, emellett pedig a mágnásvilág mindennapi társaságába, társasági életébe tartozott, azaz „belülről jött egyén".

Pest fővárosi szerepkörének kiteljesedése

Pestnek a magyar városhálózatban történő erőteljes térnyerése elsősorban a város gazdasági fejlődésének volt köszönhető, az időben előrehaladva viszont a természeti, gazdasági helyzetekből adódó spontán folyamatok mellett egyre nagyobb szerepet játszott és egyre fontosabb hangsúlyt kapott az épített környezet tudatos kialakítása: a várostervezés.

Ennek kezdete II. József intézkedéseiben keresendő, akinek közigazgatási reformjai Pozsonynál a fővárosi funkció elvesztését, Pest-Buda esetében viszont egy új, központi szerep elnyerését eredményezték. 1784-ben az addig Pozsonyban székelő központi kormányhatóságok – Helytartótanács, Magyar Kamara –, valamint a Főhadparancsnokság átkerült Magyarország egykori székhelyére, Budára, amelyet a császár az egységesen megszervezett Habsburg birodalom (Gesamtmonarchie) magyarországi tartományának székhelyéül szánt. A budai vár lett a király helytartójának, a nádornak is a székhelye. Budára költözött ezen kívül az Országos Levéltár, itt nyert elhelyezést az országos pénztár, sőt az egész ország nemességének legfelső bírósága, az 1723 óta Pesten székelő Királyi Kúria is, amit azonban később Pest visszakapott (1791. 39. tc.). Emellett Budán létesült a nemesi földbirtokviszonyok nyilvántartására szolgáló provinciális tábla, és az országgyűlések helyét is itt jelölték ki. Pestre költözött viszont az 1777-ben Nagyszombatról Budára áthelyezett Egyetem Jogi, Bölcsészettudományi, Orvosi, majd később a Hittudományi (1786) kara, budai épületeik ugyanis az áthelyezett hivataloknak adtak helyet. 1760-tól Pesten tartotta üléseit a városi felsőbíróság, a tárnoki szék is. Az átköltöztetett országos hivatalok eredményeképpen a két város országon belüli súlypontja jelentősen megnőtt. Buda kormányzati székhellyé emelkedett, amelyet II. József halála után is megtartott, ugyanis a császár ezen intézkedései a halálát követően is érvényben maradtak.

Emellett Pest-Buda fejlesztésében kimagasló érdemei voltak József nádornak, aki, a császár városfejlesztő programját folytatva, tudatos elképzeléseivel és terveivel, valamint állandó, a személyes jelenlétének köszönhető rangos közélet megteremtésével, udvartartásával és estélyeivel nagymértékben hozzájárult ahhoz, hogy a két város a nádornak székhelyet adó, előkelő központtá, és a főnemesi réteg számára is valamelyest vonzóvá váljon.

A város urbanizációjában fontos szerep hárult a nádor által életre hívott *Pest város Szépítő Bizottmány*ra (*Verschönerungs Commission zu Pesth*). A nem minden előzmény nélkül[112] megalakuló testület 1808-ban kezdte meg tevékenységét, és a város nagyarányú fejlesztéséhez biztosított keretet. József nádor kezdeményezése maradandónak bizonyult, hiszen a bizottmány több mint fél évszázadon keresztül – 1848 júliusáig közvetlenül a nádornak alárendelve – irányította a város szépítészeti és egyben polgárosuló arculatának kialakítását.[113]

József nádor Pest-Budát a monarchia egyik legjelentősebb városává s azonkívül Magyarország központjává kívánta fejleszteni, méltó helyéül a magyar kormányszerveknek s azok alkalmazottainak. A város fejlesztésében szintén közreműködő Széchenyi ellenben mást látott a testvérvárosokban: a nemzet fővárosát. A különbség, ami Széchenyit a szépítési törekvéseket felvállaló József nádortól elválasztotta, a nádor elképzeléseinél – a tartományi központ megteremtésénél – távolabbra mutató Pest-Budát felváltó *Budapest* gondolatnak az eszméje volt.[114] Mindezt azonban túlzás volna Széchenyi gondolatköréből önmagában kiragadni és teljesen önállóan kezelni, hiszen az új főváros kialakítását nem tekintette különálló feladatnak, hanem azt a nemzet felemelésének szerves részeként gondolta el.

Széchenyi figyelme az 1825-ös pozsonyi fellépését követően irányult Pest-Budára, amelyekben meglátta az általa „közepesülés”-nek nevezett program mind fizikai, mind szellemi központját.[115] Erről tanúskodik az a levele, amelyet fellépése kezdetén, 1828. december 22-én írt a magyar királyi kancellárnak, gr. Reviczky Ádámnak: „[…] én Magyarországra nézve Pestet és Fiumét ismerem meg középpontok s concentratio helyének. Pest Magyarországnak szive, úgy mint Bécs a közmonarchiának feje. Mindenekelőtt szükséges, hogy ez a kettő jó rendben legyen, elszivárkodik akkor minden részekbe lassanként az egészséges velő, a tiszta romlatlan vér. Előttem tehát semmi egyéb czél nincs, egyedül csak hazánk virágzása s előmenetele; s mivel azt csak concentratio által hiszem

---

[112] Az első, Pest város tanácsa által létrehozott építési bizottság a XVIII. század végén, az Újépület (Neugebäude) építése idején alakult a városban folyó építkezések ellenőrzésére és felülvizsgálatára. Az építkezéseket tanácsi engedélyhez kötötték. 1788-ban született meg az a – Hülf Móric Bálint által kiadott – szabályrendelet, mely elsősorban az épületek tűzvédelmi szempontjait, másodsorban esztétikai megjelenésük fontosságát hangsúlyozta. Ezt követően József nádor már 1801-ben felterjesztést küldött I. Ferenc császárnak Pest szépítéséről. Látva a város gyorsütemű fejlődését, hogy az építkezéseket kellő mederben tartsa s egyben az esztétikai célokat is kielégítse, felterjesztésében a nádor egy építési bizottmány létrehozását javasolta. Ugyanezt kérte 1805-ben is, amikor már konkrét városszépítési javaslattal fordult a császárhoz, és mellékletben megküldte a közvetlen az utasítására készült Hild János-féle tervet. Az uralkodó az indítványt kisebb változtatásokkal elfogadta, aminek eredményeképpen a nádor kezdeményezése 1808-ban realitást nyert, és Pest város Szépítő Bizottmánya 1808. november 21-én megtarthatta első ülését.

[113] Szerepét 1861-től *Pest város Építő Bizottmánya* (1861-1873) vette át, amelynek működése az 1870-ben létrehozott (1870. X. tc.) *Fővárosi Közmunkák Tanács*ába torkollott.

[114] Közismert, hogy a nevet Széchenyi vetette papírra először a *Világ* hasábjain egy angol szájába adva a saját gondolatait: „Fővárosotok nevét Budapestre kellene változtatni, melly kevés év, sőt hónap mulva olly megszokottan ’s könnyen hangzanék mint Bukarest; ’s igy két város egyesülne, melly most nem legjobb szemmel nézi egymást. Milly haszon áradna ezen egyesülésbül, milly virágzó fővárosa lenne Magyarországnak rövid idő mulva!” (Széchenyi, 1831. 509.) A virágzó főváros eszméje azonban nemcsak itt és ekkor foglalkoztatta a grófot. Ezt követően írásaiban közvetlenül vagy közvetve (*Buda-pesti por és sár*, *Magyar Játékszínről*) visszatérő gondolat s egyben tetteket szülő elképzelés volt a leendő főváros rendezése és szépítése, valamint felvetődő kérdés, hogy „a két testvérváros mily kifejlésre képes.”

[115] Széchenyi figyelmének Pest felé fordulását több tényező is motiválta. Egyrészt zseniális felismerése, amit a város földrajzi fekvésében, gazdasági fejlődésének lehetőségében meglátott, másrészt az általa előszeretettel hangoztatott koncetráció lehetősége, sőt az a személyes szerelmi mótívum, mely Széchenyi hazafias tetteinél nem mindig hagyható figyelmen kívül. Oplatka, 2005. 165.; Viszota, 1932. XXV., 16., 776.

eszközölhetőnek, azért iparkodtam több más olyanokkal, a kik úgy gondolkoznak, mint én, s fáradoztam a *Versenyfutások* és a Pesti *Casino* felállításán, azért kívánom érzékenyen, hogy a *Tudós Társaságnak* helybenhagyását mennél előbb megnyerjük, és az a közmívelődésre törekedő munkálkodásait valahára elkezdhesse."[116]

Többek között azért, hogy Pest-Buda fejlődését előmozdító elképzeléseit könnyebben megvalósíthassa, eltekintve utazásaitól, országgyűlési elfoglaltságaitól, Bécs helyett Pestet választotta állandó lakhelyéül. Letette a polgáreskü, a Szépítési Bizottmányba azonban nem tudott bejutni – így 1832-től csak választott polgárként küzdhetett a maga elképzeléseinek igazáért. [117]

Kevésbé Buda, mint inkább Pest érdekelte, amelyről úgy vélte, hogy virágzó kereskedelmi hellyé alakulhat.[118] Az 1830-as években az eddig is jelentős esztétikai fejlődést mutató várost Széchenyi még szebbé, még kellemesebbé akarta változtatni. Miért? Mert „ezelőtt csak húsz esztendővel – írta 1834-ben – nem ötlött oly erővel szemünkbe mindazon hiány, melynek látása most annyira botránkoztat! Pedig húsz esztendővel ezelőtt Pest csak nem volt az, ami ma, fa sem volt több, por sem volt kevesb! Mind igaz; de akkor inkább vala egyhangzásban a rondaság a még akkor iránylag ronda hellyel, mint a rondaság ma, a már csinyosb épületű és elrendeltebb utcájú várossal. […] Akkor Buda-Pest egyszerű, tán egy kissé szennyes öltözetűhez vala hasonló, kinek mezít- vagy bocskoros lába nem ötlött szembe; most számos épület úgy áll előttünk, mint arany és ezüst díszruhájában valaki, ki azonban nem porozta le magát, és csizma nélkül porban vagy sárban áll; és ím, ez az – mert a jobb ízlésűvel egybenhangzásban többé nincs –, ami szálkaként egyre bököd és kínoz. Ezelőtt oly messze a jobb rendhez, nagyobb csinyossághoz, hogy akkor szinte nem vala lehetséges vagy tán nem is igen jutott eszünkbe mindazt előszámlálni, amire legsürgetőbb szükségünk vala; most azonban annyira haladánk, hogy némileg szinte már arrul tanácskozhatunk, miképp kell egyet s mást tökéletesb kifejlésre bírni, s mi van még hátra."[119]

A gróf a város modernizációs hiányain az általa életre hívott intézményekkel – Magyar Tudományos Akadémia, Lánchíd, sétatér, Casino, lóverseny – kívánt segíteni, amelyek egyben társasági eseményt, hasznos időtöltést és szórakozási lehetőséget is jelentettek. Ezek, azon túl, hogy önmagáért a városért szóló fejlesztések voltak, elgondolása szerint, a főnemesség számára is vonzerőt jelentettek, tartósabban idekötve őket a városhoz, és előmozdítva itteni megtelepedésüket. Nem a számukra „építette" a fővárost, de nem is nélkülük szándékozta azt megtenni, mint ahogy az általa kezdeményezett reformok véghezvitelét is elsősorban saját társadalmi osztályának a tagjaitól várta el.

Pest fővárossá válásában mindezek mellett fontos szerepet játszott, hogy az 1820-as évek végétől, az 1830-40-es évek reformmozgalmai során Pest vált a politikai élet központjává. Pozsony II. József reformintézkedéseinek köszönhető pozícióvesztését még ellensúlyozni tudta, hogy továbbra is a város maradt a rendi országgyűlések, és a még azoknál is ritkább királykoronázások színhelye. Az 1848-as áprilisi törvényeknek köszönhetően azonban Pest lett nemcsak a népképviseleti országgyűlés, de az első független felelős magyar kormány székhelye is. Az 1849-ben elkészülő Lánchíd szimbolikusan is megteremtette a két város kapcsolatát, a forradalmi kormány pedig 1849. június 24-én kimondta Buda, Pest és Óbuda Budapest fővárossá egyesítését – bár a tényleges megvalósulásra még közel negyedszázadot kellett várni.

---

[116] Majláth, 1889. 115. (Széchenyi levele gr. Reviczky Ádámhoz; Pest, 1828. december 22.)

[117] Viszota, 1932. XI.

[118] „Aus Pesth kann ein blühender Handels Ort werden:" (1826. november 14); Viszota, 1932. XXVII., 101.

[119] Fenyő, 1995. 16-17.

A példaadó grófok

Az uralkodói központ Bécs, és Pest között – ez utóbbi fejlődése ellenére – az 1830-as években városesztétikai, művelődési szempontból éles ellentét feszült. Széchenyi megítélése szerint Pest korántsem rendelkezett azokkal a testi és lelki kényelmekkel, amelyeket a magyar uralkodó osztály a várostól általánosan elvárt volna, és amelyeket Bécsben megkapott. Ennek ellenére, ilyen körülmények között, három főúrról biztosan ismert, hogy az 1830-40-es években tudatosan törekedtek arra, hogy Pesten éljenek: gr. Batthyány Lajos, a már többször emlegetett gr. Széchenyi István, és a velük baráti/rokoni kapcsolatban álló gr. Károlyi György. Mindhárom személyt más-más indíték vezette a városba, tartós jelenlétük pedig ugyancsak különbözőképpen realizálódott, de ami közös bennük, az az a tudatosság, az a megfontolt szándék, hogy Bécs helyett Pestet választották hosszú távú városi tartózkodásuk színhelyévé. Mindez egy azonos szálak mentén meghúzódó cselekvési programot is jelent, mint ahogy tapasztalható lesz ez a mágnásnegyed kialakulását elindító két személy, Festetics György és Károlyi Lajos esetében is.

Persze nem véletlen, hogy a három főúr személye a reformkor idején ennyire összefonódott. Széchenyit leszámítva – aki Károlyi Györggyel barátságban volt, Batthyányt pedig a saját politikai elképzeléseinek kívánta megnyerni, sikertelenül, s végül elhidegültek egymástól – Batthyányt és Károlyit nemcsak azonos eszmék fűzték egymáshoz, de feleségeik révén rokoni kapcsolatba is kerültek. Mindketten a gróf Zichy családból nősültek: Antóniát Batthyány Lajos vette feleségül 1834 decemberében, húgát, Karolinát pedig Károlyi György 1836 májusában. Mindkét főrangú leány többedmagukkal gr. Zichy Károly, Vas vármegye főispáni helyettese, császári királyi kamarás és felesége, gr. Batthyány Antónia gyermekei voltak. A családot a nagy vagyon (pozsonyi birtok, dunántúli földek) mellett a hazafiság jellemezte: birtokaikon magyar ügyintézést vezettek be, magyar iskolát alapítottak, ami azt eredményezte, hogy a két grófnő nemcsak jólétet és gazdagságot látott maga körül, de a haza iránti elkötelezettséget is. Ennek váltak az örököseivé, férjeik mellett pedig a hazafias cselekedetek inspirátorává és támogatóivá.

Batthyány Lajos

Batthyány Lajos *(15. kép)* a két kortársával ellentétben inkább „használta” és „kihasználta” a városi, a leendő fővárosi miliőt, és az épített környezet átalakításában, valamint fejlesztésében tevőlegesen nem vett részt. Döntését viszont ugyanúgy a politikai célok és indítékok motiválták, mint a későbbi mágnásnegyed első főúri építkezőit.

Batthyányban az 1840-es évekre érlelődött meg az a szándék, hogy a liberális reformellenzék vezérévé váljon, amit megszervezni, összefogni és irányítani ebben az időszakban kizárólag csak Pestről lehetett. Ez a felismerés hajtotta a grófot a városba, ahol a belvárosi Cziráky-palotában bérelt otthont *(16. kép)*. Az itt vitt „nagy házat” céljai eléréséhez kívánta felhasználni, amiben kiemelkedő szerepet szánt feleségének, gr. Zichy Antóniának is. Otthona a liberális elveket valló mágnások – valamint feleségük és gyermekeik – kedvelt

találkozóhelyévé formálódott, maga pedig a pesti társasélet, a Nemzeti Casino és a Nemzeti Színház rendszeres résztvevőjévé vált.[120]

Károlyi György

Károlyi György *(17. kép)* Széchenyi legközelebbi arisztokrata barátja volt. Barátságuk az 1820-as évek elején a Hessen-Homburg huszárezredbeli közös katonáskodás alatt kezdődött. Kapcsolatuk később tovább mélyült a közös nyugat-európai utazásuk során, amikoris Hágában ünnepélyesen megfogadták, hogy Magyarország fölemelésén fognak fáradozni.[121] Károlyi György bátyjaival, az idősebb Istvánnal és a fiatalabb, a pesti mágnásnegyed kialakulását elindító Lajossal együtt Széchenyi arisztokrata vezetésű reformpolitikájának hívévé szegődött. Kimagasló – 40000 forintos – összeggel járult hozzá a Magyar Tudományos Akadémia megalapításához, és lelkes, sem anyagiakat, sem fáradságot nem nélkülöző támogatója volt Széchenyi elképzeléseinek. Segédkezett a kaszinó és a lóversenyek megszervezésében, támogatta az Országos Magyar Gazdasági Egyesület létrehozását, amelynek 1839 és 1849 között elnöke is volt. Neve ezen kívül ott szerepelt számos olyan vállalkozásban, amelyek a gazdasági és társadalmi természetű hazafias áldozatkészségéről árulkodtak: Duna-Tisza szabályozás, hazai takarékpénztár, Magyar Általános Biztosító Társaság, az alföld-fiumei vasút, Lánchíd- és Alagút Társulat, valamint különböző gazdasági, társadalmi és művészeti társaságok, intézmények pártolása.

A mai Károlyi Mihály utcai belvárosi palotát Károlyi György 1827-ben örökölte meg apjától, gr. Károlyi Józseftől, amelyet az 1830-as években klasszicista stílusban átalakíttatott és tovább bővíttetett.[122] Az a hír járta róla, hogy, amikor építkezett, mágnástársai értetlenül álltak vele szemben, s azt kérdezték tőle, hogy miért Pesten építkezik? Amire az volt a válasza, hogy „magyar vagyok, s itthon kell elköltenem a jövedelmemet."

A korábbiakban már láttuk, hogy Széchenyi hogyan ítélte meg ebben az időben a várost. Egy ilyen környezetben ilyen viszonyok között újjáépített palota Károlyi György részéről – ismerve a Széchenyivel való barátság tartalmát – egy tudatos feladatvállalást is rejtett magában: az ország leendő központjának a megteremtését, azaz az építkezéssel és a tartós jelenléttel elősegíteni a város urbanizációját, valamint hozzájárulni a fővárosi szerepkör kibontakozásához.[123]

A főváros, mint kulturális, politikai és társasági központ megteremtése uralkodói hatalom és akarat híján – ahogy erre még később kitérünk – elsősorban a vagyonos birtokos osztály, a főnemesség belátásán, érdekén, valamint akaratán és támogatásán múlott. A város sok esetben szűk látókörű polgári vezetői amellett, hogy „olykor a bécsi hatóságoknál és a vidéki birtokosoknál is konzervatívabbak voltak",[124] elsősorban a magánérdekeiket tartották szem előtt, s kevésbé mutattak hajlandóságot arra, hogy áldozatokat hozzanak a régi nemzeti főváros restaurálása érdekében. Erre csakis az a fő- és középnemesi réteg lehetett alkalmas,

---

[120] Velkey, 2009. 116-117.; Molnár, 2007. 120-121.; Más vélemények szerint Batthyány az épülő Lánchíd közelében akart magának palotát építtetni, a rosszhiszemű pletykák szerint, hogy ott Széchenyit megelőzze.

[121] Gaal, 1930. 52-53.

[122] A palota átalakításának terveit Anton Pius Riegl, majd Heinrich Koch bécsi építészek készítették, a kivitelezési munkálatok Hofrichter József és Pollack Mihály nevéhez fűződnek. Révhelyi, 1933. 99-102.; Éble, 1897. 66-68.; Déry, 2005. 142.

[123] Galgóczy, 1883/b. 22.

[124] Hanák, 1993. 10.

amely megfelelő vagyoni háttérrel rendelkezve ennek érdekében anyagi áldozatokat tudott hozni. Emellett ez a réteg a városba betelepülve képes volt elindítani bizonyos urbanisztikai változásokat, költekezése révén pedig – természetesen akkor, ha az a hazai iparnak és kultúrának szólt – serkentőleg hatott a hazai értékek kibontakoztatására.

Amikor Pest-Buda 1790-ben II. Lipót koronázására készült, az előkészület során rengeteg mágnás, országgyűlési követ és nemesi bandérium fordult meg a két városban. Jelenlétük nemcsak reprezentációt jelentett a városoknak, de az erre az alkalomra fellátogató kereskedőknek, sőt magának a városnak is jelentős bevételt eredményezett. Keresztesi József, a szalacsiak református prédikátora naplójában megörökítette az itt zajló eseményeket, és színes stílusban írta le mindazt, amit látott: a főnemesi felvonulásokat, a drága ruhákat, a csillogó ékszereket. Naplójában feljegyezte többek között azt is, amikor éppen Károlyi György apja, gr. Károlyi József vonult be a városba. „E nap jött be Pestre a Szatmármegyei nagy bandérium, sötétkék ruhában, mind párducbőrösen (többnyire párducformára Lipsiában festett borjúbőrösen). Igen szép sereg vala. Vezérek voltak az ifjú Károlyi József gróf. Eleibe mentek más bandériumok zászlóstól, – az egri püspök gróf Esterházy, a vén gróf Károlyi Antal, ülvén négyezer aranyos paripán, igen gazdag gálaruhában úgymint: kiknek csak a kalapján lévő brilliántos forgója is 40 ezer forint vala. Másnap […] mindenfelé tolongtak a magyar főuraságok és dámák hintókon, gyalog és paripákon, kiknek száma hatezret haladott, melyet a sok vármegyéből összetódult banderisták többítettek. Nem lehet ezeknek ruhabeli bujaságukat eléggé leírni és csudálni az arany, az ezüst, gyöngyök és drágaövek vesztegetésig tündököltek."[125] A koronázásra végül nem Budán, hanem Pozsonyban került sor, de a sok készülődés, amelyben a fő látványosságot elsőrendűen az arisztokrácia adta, – ha csak rövid időre is, de – átformálta a város életét. Természetesen a koronázási előkészület kivételes és rangos eseménynek számított, és csak rövid ideig tartott, de bizonyos értelemben időlegesen rangot, előkelőséget kölcsönzött a városnak, és a figyelmet is felkeltette: érdemes volt erről beszélni, színes ismertetéseket lehetett róla közölni, s nem egyszer a túlzott pompáról elítélően szólni.

Az utód Károlyi György építkezése a városban korántsem keltett ekkora feltűnést, kevésbé jelentett ilyen vagy ehhez hasonló pompakifejtést, és nem váltott ki ilyen nagy, országos jellegű érdeklődést sem. Jelenléte, állandó itt tartózkodása viszont hosszútávon sokkal nagyobb, tovább élő morális értéket és megbecsülést váltott ki környeztében és az utókorban egyaránt. Mivel Pesten a „ranghoz illő díszes" építkezést ő indította el, és a magyar főnemesi rétegen belül ő volt „az első, a ki nagyobbszerű családi palotát építtetett", tette mindig is kiemelkedő figyelemben részesült méltatói részéről. A gróf állandó, jelenléte, ami nagyrészt magának a palotának az újjáépítésében vált igazán látványossá, hosszútávon elősegítette Pest városi rangjának emelkedését, és – természetesen leginkább helyi szinten – előmozdította a város fejlődését. Palotája olyan építészeti értéket képviselt a városban – mint ahogy később a mágnásnegyed is –, amire büszkének lehetett lenni, amit érdemes volt a városleírásokban Pest nevezetességei közt felemlegetni, valamint értékként számon tartani *(18. kép)*. Károlyi György palotaépítkezése, valamint a gróf személye, aki utazásait leszámítva Pestet választotta állandó lakhelyéül, Széchenyi programjának vált iránymutatójává: hogy Pest a főnemesség tartós otthonává váljon, s hogy „ami kényelmet és élvezetet kíván, azt itt keresse, s amit feleslegéből költ, azt itt költse" el.[126]

[125] Pásztor, 1940. 72.

[126] Galgóczy, 1883/b. 21-22.

Széchenyi István

Széchenyi *(12. kép)* ideje zömét már az 1830-as éveket megelőzően is Pesten töltötte. 1820 és 1848 között – a rövidebb pozsonyi és nagycenki tartózkodásokat, az al-dunai és külföldi utazásokat leszámítva – élete a városban zajlott.[127] Páholyt bérelt a Nemzeti Színházban, eljárt az Akadémia üléseire, szakmai ügyekben literátorokkal, valamint a hazai polgári átalakulásban a szakértelem szükségét és becsét felismerve a polgárság egy-egy tagjával érintkezett. Ez a rendszeres és határozott jelenlét a részéről egyértelműen egy tudatos feladatvállalást jelentett, ami viszonylag állandó otthont követelt magának. Széchenyi azonban – bár a társadalmi rang által megkövetelt reprezentációs kötelezettségeket nem kerülhette el – gyakorlatias, a hasznosságot és célszerűséget szem előtt tartó ember volt, s így feleslegesnek és pénzpazarlásnak ítélte az olyan palota felépíttetését, amely jóllehet a reprezentációt kifejti, de jövedelmet nem hoz. Ezért magáncélokat szolgáló palotát Pesten nem építtetett. Eleinte szállodában lakott, majd a belvárosi Brudern-házban, később a Diana fürdő épületében, leghosszabb ideig pedig a Rakpiacon (ma Széchenyi tér) álló Ullmann-házban: Ullmann Móricz pesti bankár bérpalotájának második emeletén, ahonnan folyamatosan figyelhette a Lánchíd építését. De 1833 és 1845 között a kezén több pest-budai ház és ingatlan is megfordult, halála után pedig több ingatlan is a hagyatékában maradt. Úgy becsülte, egy pesti házszerzés és bérházépítés amellett, hogy kedvező tőkebefektetést jelent, jövedelmezőbbnek ígérkezik, mint egy birtok. Végül a Lipótvárosban vált pesti házúrrá, ahol – a mai Szabadság tér déli oldalán – egy hatalmas bérházat építtetett magának.[128]

Az arisztokrácia pesti meggyökeresítésének szándéka

„Nem emlékszem, hol olvastam vagy hol szedtem fel bizonyos bölcsnek vagy szentnek azon állítását, de mindenesetre értésemre jutott, mihezképest a legtöbb »maga okozta« emberi bajoknak, melyek oly könnyen burjánzó szórakozásbul, tudatlanságbul, erkölcstelenségbül erednek, legvalódibb kútfeje nem egyéb, mint az, hogy a lakosok nagyobb része nem tud, nem akar elégségesen odahaza tartózkodni. […] a felhozott, de emlékezetembül kiesett bölcsnek vagy szentnek csakugyan erősen igaza van azt állítni, miszerint egyes családokra, úgy egész nemzetekre nézve is azon nyughatatlanság, azon viszketeg: odahaza nem maradhatni, de künn keresni szórakozást, mulatságot, jobblétet, igen nagy baj, sőt igazi átok.”[129] Széchenyi a Buda-pesti por és sár 1858-ban írt második előszavában fogalmazta meg ezeket a sorokat, s annak ellenére, hogy maga sem tudta pontosan megmondani, hogy hol és mikor találkozott ezzel az általa említett bölcsességgel, de tény, hogy a közel harminc esztendővel ezelőtt megindított reformprogramját többek között ezen gondolat jegyében is kezdte meg. „A’ főrendű Birtokosok közönségesen – ’s nem mondom nincs sok kivétel, mert az mindenütt van – keveset aggódnak a’ honrul, vagy kün költik pénziket, ’s élik napjaikat, vagy ha idehaza tengenek is, semmi mód nem szolgálják hazájokat, se tisztviselés által, se mint egyes emberek, habár volna is ahoz való tudományok,

[127] Velkey, 2009. 114-116.

[128] „Glaube ich, die mir zu Gebote stehende Gelder auf keine schlechte Hypotheke zu stellen, wenn ich solche in Pester Häuser investiere” – írta 1835. június 18-án József nádorhoz intézett egyik beadványában. Gárdonyi, 1941. 6., 10., 12-13.; Preisich, 1960. 58.

[129] Fenyő, 1995. 52-53.

tehetségök" – írta 1831-ben a Világban.[130] Ismerte-e már ekkor az előbb idézett bölcsességet, és ennek hatására cselekedett tudatosan, vagy cselekvési programja inkább saját tapasztalataiból és elgondolásaiból adódott, és csak később találta meg az általa felemlegetett bölcsességben az önigazolást – valószínűleg kideríthetetlen az utókor számára, de ennél sokkal fontosabb az az eredmény, amit ennek nyomán sikerült elérnie: a magyar arisztokráciát közelebb hozni hazájához.

Széchenyi maga is a bécsi mágnásifjak, a birodalmi arisztokrácia jellegzetes, kifinomult életét folytatta.[131] Meghatározó ifjúkori élménye a császárváros Bécs, és arisztokratikus társasága volt. Bécs éppen ifjúsága idején, I. Ferenc császár alatt, a napóleoni háborúkat követően élte egyik fénykorát. A város európai áramlatokat közvetítő kultúrája már ezt megelőzően, a XVIII. század végén is nagy hatást gyakorolt a magyarországi, elsősorban köznemesi, polgári rétegekre, az arisztokráciát viszont más vonzerő tartotta bűvkörében: a francia forradalom és a napóleoni háborúk elmúltával újjáéledő udvari környezet és társasági élet, az ancien regime-i külsőségek és az ellenforradalmi romantika. Bécsben egymást érték a társasági élet különböző alkalmai: összejövetelek, bálok, táncvigalmak, ahol a magyar arisztokrácia tagjai, különösen a hölgyek, a figyelem középpontjában álltak. Széchenyi nem külső szemlélőként figyelte ezt a társadalmi réteget, hanem belülről ismerte értékrendjüket, szokásaikat, ízlésvilágukat. Bejáratos volt az előkelő körökbe, ahol szerette felhívni magára a figyelmet, miközben helyét kereste az országban, és a társadalom hasznos elemévé kívánt válni.

Megvolt benne az a felismerés, hogy bármilyen reformnak a bevezetése és működtetése egyedül a saját társadalmi osztályának az aktivitásától és pártolásától függ. A polgárság nem képezett számottevő politikai erőt, sőt a politikától legszívesebben távol tartotta magát, így alkalmatlan volt bármilyen nagyobb horderejű reform véghezviteléhez. A köznemesség már jelentékenyebb politikai befolyással bírt, de politizálásának színtere leginkább a vármegyékre koncentrálódott, és látóköre legtöbbször a helyi érdekeken túl nem is terjedt. Hiányzott náluk az országos politikára való rálátás, a megfelelő képzettség és műveltség, valamint az az anyagi erő, ami nagyobb hatalmat, és ezzel együtt jelentékenyebb befolyást biztosított volna számukra. Egyedül az arisztokrácia volt gazdasági, politikai helyzeténél és befolyásánál fogva képes arra, hogy az ország sorsát ténylegesen is a kezébe vegye. Valószínűleg nemcsak származása és ennek nyomán a saját társadalmi osztályába vetett hit és bizalom, valamint a többnyire a többi társadalmi réteggel szemben tanúsított lenézés és megvetés, hanem az előbbi reálpolitikai tapasztalatok is arra indították Széchenyit, hogy bármilyen nagyobb horderejű és átfogó kezdeményezést csakis az arisztokrácia képes megtenni.[132]

Elsősorban innen próbált magának segítőtársakat toborozni, de ennek nehézségét – a tunyaságot, tespedtséget, az arisztokrácia gőgjét – nap mint nap tapasztalta. Nem volt iránt uk elragadtatva, gyakran becsmérlően nyilatkozott róluk, s kedvezőtlen színben tüntette fel őket.[133] Valószínűleg tisztában volt azzal, saját helyzeténél fogva is, hogy ennek a rétegnek a tagjai milyen auktoritások, sérthetetlenek és szuverének. Gyerekkoruk és életük úgy telik el, hogy nem ismerik az ellentmondást, a szembeszegülést. Ugyanakkor a pozsonyi országgyűlésen, amellett, hogy lenyűgözte őt egyesek szónoki tehetsége, azt is megtapasztalta, hogy a cím és a rang mennyire fontos a számukra, és az udvarral szemben

[130] Széchenyi, 1831. 64.

[131] Viszota, 1910. 26-27.

[132] Falk, 1868. 41.

[133] Majláth, 1889. 103. (Széchenyi levele gr. Eszterházy Károlyhoz; Czenken, 1828. október 26.)

mennyire megalkuvók és szolgalelkűek.[134] Arra viszont, hogy a magyar arisztokrácia a hazai közügyek iránt mennyire érdektelen és közönyös magatartást tanúsít, már akkor rádöbbent, amikor Hunyady József gróf váratlan halála (1822) miatt reá nehezedett a magyarországi lóversenyzés megszervezésének és az ebből kialakuló Lótenyésztő Társaság létrehozásának minden gondja. Mikor tanácskozásra hívta mágnástársait, a legtöbbjük, akikre számított, el sem jött, s még azt a fáradságot sem vették, hogy távollétükről előre értesítették volna őt, vagy kimentették volna magukat. Mások pedig csak a tanácskozást követő lakomán jelentek meg, az érdemi munkától viszont távol tartották magukat.[135]

Széchenyi, ismerve magatartásukat, bevetett minden pedagógiai eszközt, ami őket az ügye mellé állíthatta: érvelt, az érzelmekre hatott, s ami ezek közül a legfontosabb – ahogy ezt Falk Miksa, a neves liberális újságíró és Széchenyi döblingi környezetének munkatársa megítélte –, személyes példával járt elő. Az egyszerű felhívás mellett – amelyre az arisztokrácia egyes tagjai készek lettek volna agyagi áldozatot vállalni, folytatva továbbra is megszokott bécsi életvitelüket vagy külföldi tartózkodásukat – sokkal nagyobb jelentősége volt azoknak az intézményeknek, amelyeket Széchenyi hozott létre, hogy a magyar arisztokráciát közelebb hozza saját országához. Ezt a célt szolgálta a kaszinó és a lóverseny megteremtése, valamint pesti megalapítása. „Benn az országban kellett nekik alkalmat nyújtani, hogy nobel passiójukat kielégíthessék – vélte Falk –, szórakozást, változatosságot kellett nekik nyújtani, s lehetőleg keveset az unalmas politikai vitákból, s ez volt Széchenyi legközelebbi feladata."[136]

Széchenyi kitűnően meglátta, hogy nem elég az arisztokráciát Bécsből, Pozsonyból Pestre csábítani, ami már önmagában is a város fényét, patináját emelő tényező, de gondoskodni kell a helyben maradás feltételeiről is, s annak kellemeit kell növelni. Kitűnően meglátta, hogy csak az a város tudja ezt a társadalmi réteget huzamosabb időre ott maradásra bírni, mely bizonyos vonzerővel is rendelkezik, mint ahogy a történelmi tapasztalatok igazolták, ilyen szempontból azok a városok voltak előnyben, amelyek „nemcsak megélhetést, a gazdagság, a hatalom vagy a hírnév megszerzésének a lehetőségét" voltak képesek biztosítani, hanem ezen túlmenően szórakozást és kikapcsolódást is nyújtottak. Bécs ilyen városnak számított, „minden az életet kellemessé tevő dolog közelsége" tette ezt a várost már a XVIII. század óta vonzóvá s egyben arisztokratikussá,[137] ahol – az uralkodó osztályt is beleszámítva – jelentős számú magyar lakosság élt. Szemben Pesttel, ahol ugyan prosperáló gazdasági élet volt, a szórakozás terén viszont messze elmaradt nyugati szomszédjától.[138]

Széchenyi tisztában volt azzal, hogy mit jelent az arisztokrácia jelenléte egy városban, hiszen maga is aktív szereplője volt a bécsi életüknek, és személyesen tapasztalta – benne élt, belülről ismerte – azt az élénk társasági életet, pezsgést, amit ez a társadalmi réteg képes volt életre hívni és kialakítani maga körül. De megerősítették őt ebben azok a hírek is, amelyeket Bécsből való elköltözése alkalmával saját környezetétől kapott. 1828. február 9-én Bécsből a következőket írta Széchenyinek közeli barátja, gr. Andrássy György: „Hogy te és Károlyi György Pestre költöztök, itt Bécsben nagy feltűnést keltett s már előre számlálják itt, mennyi kárt okoz Bécs városának a ti elköltözéstek. Ámádé Tádé is mondá nekem, hogy ő is Pestre költözik. Erősen biztattam őt, hogy csak tegye meg. Sir Henry Wallesley nagyon sajnálja,

[134] Viszota, 1932. IV., IX.

[135] Viszota, 1910. 11-12.

[136] Falk, 1868. 41.

[137] Olsen, 1992. 63-64.

[138] Kászonyi, 1977. 129-131.; Fábri, 2009. 40-41., 45., 47.

hogy te a bécsi lófuttatás érdekében mitsem akarsz tenni. Pedig nagyon szeretné, ha vele tartanál. Mondtam néki, hogy most sok a dolgod Pesten."[139]

Miért volt fontos Széchenyi számára, hogy az arisztokrácia Pestre költözzön? Nemcsak azért, mert a saját társadalmi osztályáról volt szó, s a reformokban nekik szánta a vezető szerepet, hanem azért is, mert tudta, hogy a magyar uralkodó osztály életmódjával, reprezentációjával, társasági életével az általa elképzelt főváros, Pest fejlődésére jótékony befolyást tud gyakorolni, és képes elősegíteni emelkedését, amit természetesen a nagyobb cél, a haza felemelkedésének a szolgálatába állított.

A kaszinó és a lóverseny Pesten

Széchenyi a pozsonyi országgyűlés alkalmával Károlyi Györggyel együtt már 1825-ben angol mintára egy hazafias klubbot alapított, amelyet a korabeli rendőrség *Széchenyische-Károlyische Reunion* néven tartott nyílván, és állandóan figyeltetett.[140] Ezekből a jelentésekből tudjuk, hogy a kaszinó leginkább a fiatal mágnások tagjait foglalta magába. A közel húsz főt számláló főúri, baráti társaság tagjai közt ott találjuk többek között Wesselényi Miklóst, Andrássy Györgyöt, Csáky Sándort, valamint az Esterházy család grófi ágából Károlyt és Mihályt.[141] De megfordult itt Dessewffy József és Aurél vagy Károlyi György bátyja, Lajos is. A cél a hazai társasági élet megszervezése volt, egy olyan intézmény létrehozása, ahol rendelkezésre állnak a művelődést, tájékozódást, ismeretszerzést, valamint a kikapcsolódást, kellemes időtöltést szolgáló feltételek, másrészt lehetőség nyílik a közérdekű kérdések megvitatására, eszmecseréjére, ami nemcsak a nézetek kicserélését, de egyben egy közösség megképződését is szolgálta. Széchenyi elgondolása bevált, s maga a klub – ahogy Széchenyi feljegyzéseiben szerepel – akkor volt a leginkább látogatott, amikor az országgyűlés a fontosabb kérdéseket tárgyalta.

A közösség megteremtéséhez Széchenyi számára nemcsak a kaszinó jelentett megfelelő eszközt, hanem azok a nyilvános rendezvények is, amelyek elsősorban a főúri réteg szórakozását elégítették ki. Tudvalevő, hogy a „legnagyobb magyar" angliai útja során három dolgot tartott figyelemreméltónak: az ország alkotmányos berendezkedését, ipari vívmányait és a lótenyésztést, mely utóbbi ettől kezdve állandóan foglalkoztatta. Kezdetben csak gazdasági lehetőséget látott benne, majd a '20-as évek végén ráébredt arra is, hogy a lóverseny nemcsak a ló nemesítését és ennek nyomán a magyar gazdasági élet fellendítését szolgálja, hanem egyben kiváló eszköz a társasági élet kialakítása terén is.

„Közelít a 4-dik tavasz, hogy legfőképp hazánkfiai összegyűlése végett, versenyfutásokat állítottunk s tartatni fogunk itt hazánk közepén. Számos hazafiak fognak összegyűlni, ismerkedni, s egy szívvel s lélekkel hazánk ügyérül tanácskozni. […] Május 15-én már számosan lesznek itten. Ha lelke tiszta s szíve ép, s nem hiúság s csak önhaszna után való szomj mozdítja legbelsejét; – fog találni köztünk tüstént hív barátokat, kész szolgákat, s akkor majd leszen időnk s módunk arról szóval s hosszasan tanácskozni minden ágazatiban, a

[139] Takáts, 1930. 180.

[140] A pozsonyi kaszinó, melynek költségét eleinte a két gróf fedezte, kezdetben Károlyi György lakásán, Fiedler patikus házában volt, majd később az Erdődy grófok palotájában (am Promenadenplatz) béreltek helyiséget, s mikor ez a bérleti szerződés is lejárt, a Főtéren álló (Főtér 6.) Jeszenák báró házának második emeletén – az elsőn lakott Széchenyi és Károlyi – kapott helyet. Viszota 1932. XXVII., XLIII.

[141] Takáts, 1930. 162-163.

mirűl írni nehéz, s tán egyikünknek sincs ideje."[142] 1830. április 4-én írta Széchenyi ezeket a szívhez szóló, hazafias tettekre buzdító sorokat gr. Fáy István, zenész, zenetörténész, műpártolónak, amiből kitetszik, hogy Széchenyi cselekvési programjában a lóverseny milyen fontos közösség-kovácsoló elem volt. A pozsonyi országgyűlés alkalmával, az 1826. április 9-én megrendezett első pozsonyi lófuttatás már egy ilyenfajta közösség megteremtésének az irányába mutatott. Az ilyen versenyek alkalmával összegyűlt főurak nemcsak a kaszinóban vitathatták meg nézeteiket, de a verseny(ek) során is kicserélhették tapasztalataikat.

Ugyanakkor Széchenyi tisztában volt azzal, hogy mindez – a lóversenyek és a kaszinó – csak idényjellegű, csupán az országgyűlés időtartamára szóló rendezvények, s az országgyűlés berekesztésével az itt szerveződő társasági élet darabjaira hull. Az összegyűlt rendek, mágnások, országgyűlési követek szétszélednek, külföldre, Bécsbe, birtokaikra távoznak, mindenki a saját dolga után néz, s az a hazafias – vagy miként akkoriban nevezték, patrióta – szellem, ami Széchenyi eszmerendszerében és környezetében megfogant, vagy legalábbis kialakulóban volt, a magánélet eseményei közt felőrlődik és elhal. Széchenyi viszont az általa megteremtett intézményeket nem idényjellegűnek és egyszerinek gondolta. Azért, hogy ezt megakadályozza, és elejét vegye szétszéledésüknek, néhány kaszinóbeli társával, élükön az ekkor még közeli barátnak számító Wesselényi Miklóssal, már 1826-ban – tehát még az országgyűlés ideje alatt – elhatározták, hogy a következő évben Pesten fognak lakni, ahol egy kaszinót kívántak berendezni. Sőt ezen felül – ami a társasági élet megszervezésének egy újabb eleme volt – vagy itt, vagy Budán a testgyakorlás és gimnasztika céljára, bécsi mintára, egy labdaházat vagy tornacsarnokot (Ballhaus) is szándékoztak alapítani.[143] Ez utóbbiról pontosan nem tudni, hogy megvalósult-e vagy sem – mindenesetre jelzi, hogy a szórakozást és a hasznos kikapcsolódást, sportot és testgyakorlást szolgáló intézmény mennyire kiemelkedő hangsúlyt kapott Széchenyi társaságszervező eszköztárában.

A Pozsonyból Pestre áthelyezett Casino 1827-ben nyitotta meg kapuit a lipótvárosi Dorottya utca 5. szám alatt, az egykori Vogel-féle házban, majd később a Lánchíd melletti Lloyd épület első emeletére költözött *(13. kép)*. Közel harminc évig működött itt, és az újabb költözködése már a mágnásnegyed kialakulásában játszott szerepet.

Az első lófuttatásra szintén 1827-ben került sor Pesten *(14. kép)*, és hagyománnyá vált a városban. A tavaszi majd később ősszel is megrendezett lóversenyek a XIX. század második felében a fővárosi társasági élet meghatározó eseményeivé váltak, időpontjuk pedig legtöbbször az arisztokrácia szezonális városi életének kezdetét és végét jelentette.[144]

A lovaglás és a lóversenyzés a XIX. századi főúri életforma nélkülözhetetlen és meghatározó elemévé vált,[145] a főnemesi ifjak nevelésében pedig kiemelkedő szerepet játszott, s szinte elképzelhetetlennek számított, hogy valaki úgy váljon felnőtt férfivá, hogy ezt a sportágat ne sajátította volna el.[146] Azzal együtt, hogy a pesti versenyek számos embert vonzottak, maga a sportág az arisztokrácia szórakozását jelentette,[147] akik minden formában: nézőként, futtatóként, díjkitűzőként résztvevői voltak. A mágnásnegyedben építkező majd minden főúr kapcsolódott ehhez a sporthoz, kiemelkedve közülük Festetics Tasziló és Batthyány Elemér. Ugyanakkor a sportághoz kötődő másik intézmény, a Nemzeti Lovarda – amely szintén

[142] Majláth, 1889. 161. (Széchenyi levele gr. Fáy Istvánhoz; Pest, 1830. április 4.)

[143] Takáts, 1930. 166, 178-179.

[144] Tuli, 2004. 118-122.

[145] Odescalchi, 1987. 46-47., 69.

[146] Károlyi, 1982. 27., 29.

[147] Széchenyi, 1838. 125., 152.; Zeidler, 2006. 76-84.

arisztokrata kezdeményezés révén jött létre – ugyancsak a mágnásnegyed kialakulásában működött közre.

A mágnásnegyed kialakulásában közrejátszó körülmények

A pesti mágnásegyed kialakulásával kapcsolatban azzal a sajnálatos esettel állunk szemben, hogy a létrejöttét illetően nem állnak rendelkezésre közvetlen bizonyítékok. Azaz a Festetics és a Károlyi család levéltárában – mert tegyük hozzá, hogy csak ennek a két családnak a levéltárában érdemes a mágnásnegyed kialakulásával kapcsolatban vizsgálódni, hiszen a Festetics és Károlyi palotákat követő épületek már leginkább ezek vonzáskörében épültek fel – nem maradt fenn a jelenlegi ismereteink szerint olyan irat, legyen az családi levelezés, alkalmasint valamilyen hivatalos jellegű utasítás, megbízás, vagy éppen egy későbbi visszaemlékezés, ami a hely kiválasztásának közvetlen bizonytékát adná. Ez az irat vagy elveszett, vagy lappang valahol, de talán valószínűbb, hogy meg sem íródott.

Rendelkezésre állnak viszont olyan adatok, amelyek magyarázatot adhatnak a két főúr Nemzeti Múzeum mögötti telekvásárlására és építkezésére.

Szó esett már eddig a város természetes fejlődéséről, központi szerepének kiformálódásáról, II. József és József nádor kapcsán a tervszerű városfejlesztésről, Széchenyi megkerülhetetlen szerepéről, amelyeknek mindegyike egy-egy apró lépést jelentett a kialakulás felé vezető úton. Azonban ezen túlmenően még számos olyan mozzanat van, ami a mágnásnegyed keletkezését közvetlenül magyarázza. Ezek közé tartoznak a helyrajzi adottságok, elsősorban a Nemzeti Múzeum, valamint a mögötte, éppen a mágnásnegyed kialakulását megelőzően felépült Nemzeti Lovarda vonzereje, és azoknak az épületeknek (Casino, Nemzeti Színház) a közelsége, amelyek szórakozási lehetőséget, a városi élet kellemesebbé tételét, olykor a kulturális igények kielégítését szolgálták. De nem hagyhatók figyelmen kívül azok a munkálatok sem, amelyek az 1838-as árvizet követő városrendezési szabályozások eredményeképpen a mágnásnegyed kiindulási pontjának s egyszersmind a középpontjának tekinthető mai Pollack Mihály tér kialakulását eredményezték. Ezen kívül ki kell emelni Belső-Józsefváros városfejlődési sajátosságait, valamint a politikai élet itteni megképződését. Egyszersmind ide sorolhatók az időbeli körülmények is: a nemzeti ébredés időszaka, valamint a társasági élet újjáformálódásával kapcsolatban az az arisztokráciával szemben támasztott igény és elvárás, ami az 1850-es évek közgondolkodását jellemezte.

Ugyanakkor figyelmet érdemelnek a személyi tényezők, azaz a majdani mágnásnegyedben elsőként építkező gr. Festetics György, és a vele párhuzamosan palotát emelő gr. Károlyi Lajos alakja, személyes indítékaik, ambícióik, amelyek arra késztették őket, hogy Pesten telket vásároljanak, és azon palotát építtessenek.

Személyi tényezők, egyéni ambíciók és motivációk

A XIX. század ötvenes éveinek derekán a Vasárnapi Újság egy kimutatást közölt a magyar uralkodó osztály pesti ingatlantulajdonáról, azaz városi jelenlétéről. [148] A felsorolásban számos olyan arisztokrata családdal találkozhatunk, akiknek több városrészben is volt ingatlantulajdonuk. Ilyennek számítottak a báró Orczy, Prónay, a gróf Szapáry,

[148] *Vasárnapi Újság*, 1858. június 27. 311-312.

Nádasdy, Széchenyi, Batthyány, Teleki és Károlyi családok. De messzemenően meghaladta őket a Festetics család pesti ingatlantulajdona, akik Józsefváros kivételével minden városrészben többszörösen is birtokosok voltak.

A felsorolásból látható, hogy Pest a Károlyi család számára is fontos tartózkodási helyszín volt. Jelenlétük Károlyi Antal ingatlanszerzése óta folyamatosnak mondható. A város központi szerepkörét – II. József intézkedései nyomán – hamar felismerték. Amikor Károlyi József özvegye, Waldstein-Wartenberg Erzsébet 1808-ban Pest közelében, Fóton telket vásárolt, nemcsak jó üzleti lehetőséget látott ebben, „a készpénzt mindenkor megmaradandó ingatlan jószágba" fektetni, hanem fiainak eljövendő – a haza és a király szolgálatában eltöltendő – életére is gondolt, amit mindig is előnyösen befolyásol és támogat egy, a Magyarország központjához közel eső birtok. Vételi szándékát egy korabeli feljegyzés a következőképpen magyarázta: „teljes reménysége lévén ő Nagyságának ahhoz, hogy *gyermekei* sok gondoskodással összekapcsolt szorgalmatos nevelésük után az *uralkodó királynak és a hazának hivataljaiba lépvén, az ország közepén, a fővárosban kényszeríttetnek lakásukat venni, és így a közellevő jószágokra legnagyobb szükségük lészen, sőt különben is az anyavároshoz közel levő jószágoknak mindenkor legnagyobb becse és értéke volna."*[149] A XIX. század közepére a városban már ők is több ingatlannal rendelkeztek.

A két családnak ez az erőteljes pesti jelenléte, amely már a XIX. század elején megkezdődött, mobilizáció és ingatlanszerzési készsége némi magyarázatot is ad arra az elsőségre, hogy a Nemzeti Múzeum mögött, a mágnásnegyed kialakulását elindítóan miért ők vetették meg először a lábukat.

Az 1866-ban kiadott pest-budai lakcímjegyzék szerint a Festetics család tagjai Pesten az előkelő Lipótvárosban laktak. Csak Festetics György neve mellett szerepel a józsefvárosi cím: Alexandergasse, azaz Sándor utca 6. szám.[150] Az akkorra már elkészült palota és lakója új volt itt a maga nemében, minden tekintetben. Egy palota a falusias környezetben, egy gróf a polgári világban.

A Károlyi család esetében hasonló volt a helyzet, de a Festeticsekkel ellentétben ők nem az újonnan épült Lipótvárosban, hanem a Belvárosban rendelkeztek több lakóingatlannal.[151]

Vajon mi késztette a két főurat, Festetics Györgyöt és Károlyi Lajost arra, hogy itt építkezzenek? Ráadásul egy olyan időszakban, amikor az építkezési kedv Pesten csaknem teljes egészében szünetelt.[152]

Gr. Festetics György

A horvát eredetű Festetics család a 18. században telepedett le Magyarországon, ahol a Batthyányak szolgálatában találjuk őket. Az eleinte katonáskodó, majd a kormányzati életben szerepet vállaló, a hivatali ranglétrán gyorsan emelkedő, Sopronban és Keszthelyen ingatlant és birtokot szerző, mindvégig udvarhű Festeticsek közel másfél évszázad alatt léptek a magyar arisztokrácia tagjai közé, akik, mint újonnan felemeltek, mindig is tisztában

[149] Éble, 1911. II. köt. 77.

[150] *Adress-Kalender von Pest, Ofen, und Alt-Ofen für das Jahr 1867.* Herausgegeben von Gebrüder Pollack. Pest, 1866. 180.

[151] *Adress-Kalender von Pest, Ofen, und Alt-Ofen für das Jahr 1867.* Herausgegeben von Gebrüder Pollack. Pest, 1866. 209.

[152] *Vasárnapi Újság*, 1864. augusztus 21. 344.

voltak azzal, hogy vagyoni és presztízsbeli emelkedésük elsősorban az udvar kegyétől függ. A család máig legismertebb alakjának a Nemzeti Múzeum mögött építkező *gr. Festetics (II.) György*[153] *(33. kép)* nagyapja, a szintén ugyanerre a névre keresztelt (I.) György számít, korának tudós és „practicus" gazdája, aki Keszthelyen 1797-ben megalapította az ország és Európa első mezőgazdasági felsőfokú tanintézetét: a Georgikont, és ugyanitt 1817-től kezdődően évente kétszer megrendezte a Dunántúl legnevesebb íróit és költőit vendégül látó Helikon ünnepséget. Nővére, Julianna pedig a mai Országos Széchényi Könyvtár alapjait 1802-ben megvető gr. Széchényi Ferenchez ment feleségül.

Az unoka számára ismert volt ez a családi tradíció, és életét, pályafutását ezen értékek mentén próbálta meg kialakítani és megszervezni.[154] Megnyilatkozásai, tettei egyrészt az udvarhű, lojális, másrészt pedig a haza, az ország iránt elkötelezett arisztokratát állítják elénk, akinek példaképe nem a családi vagyont tékozló édesapa, hanem a vagyont megbecsülő és azt kellő módon kezelni, valamint magán- és közcélokra felhasználni tudó nagyapa volt. A keresztnevében is talán erre érezte magát predesztinálva.[155]

Mivel azonban jórészt adósságokkal terhelt, kezeletlen vagyont örökölt az apjától, gr. Festetics Lászlótól, az 1840-es évek végén Tasziló testvérével egyezséget kötött, hogy rendezetlen anyagi helyzetüket egyenesbe hozzák. Ezt követően közel tíz évig „a legnagyobb visszavonultságban élt, úgyhogy nemcsak a politikától, hanem még az országos élettől is szinte teljesen távol tartotta magát",[156] és a gazdálkodásnak szentelte mindennapjait.

1860. április 2-án született meg az a maga által készített pénzügyi programja, amelyben egyrészt felmérte az akkori gazdasági helyzetét, másrészt pedig a jövőre nézve fogalmazott meg benne gazdasági cselekvési programot. Elsődleges célja az volt, hogy mire gyermekei az „érettebb kort elérik", az uradalmakat terhelő adósságok megszűnjenek. A számadás szerint a gróf anyagi helyzete sokat javult. Ekkor érezte először, hogy tízévi fáradságos munka után birtokainak jövedelméből képes megteremteni azt az életformát, amit társadalmi állása követelt meg a számára. Úgy ítélte meg – ahogy fogalmazott ebben a programban –, hogy a jövőben a „magam illő módoni életem 's háztartásomra kívántató pénz mennyiség jövedelmeimből fedezve lenni mutatkozik",[157] és a társadalmi állásának megfelelő életet tud élni. Így lehetősége nyílott arra is, hogy nagyobb anyagi erőket mozgasson meg a reprezentáció céljaira.

Először Bécsben, majd Pesten építkezett. Mint egy hagyományosan udvarhű család leszármazottja valamelyest követelménynek érezte, hogy a már évszázadok óta a magyar királyi címet is viselő, a család felemelkedését elősegítő Habsburg uralkodók központjában ingatlannal rendelkezzen. Ugyanakkor, mint magyar mágnás egyben azt is a kötelességének tartotta, hogy családja a maga erkölcsi és vagyoni helyzetének megfelelően ne csak Bécsben rendelkezzen reprezentatív épülettel, hanem Magyarország leendő fővárosában, Pesten is.[158]

Építkezését azonban korántsem csak a társadalmi helyzetéből adódó reprezentációs igények kielégítése motiválta, hanem a köz- és politikai életben való aktívabb részvétel szándéka.

---

[153] Gudenus I. köt. 398.; MTA I. köt. 344.; Szinnyei III. köt. 446-448.; Úmél II. köt. 666.; Galgóczy, 1884.; Szabó, 1928. 357-387.; Vereby, 1860.; Vereby, 1866.; *Fővárosi Lapok*, 1883. február 14. 240.; *Vasárnapi Újság*, 1883. február 18. 101-102.

[154] Szabó, 1928. 368-369.

[155] Mikszáth, 1969/a. 25.

[156] Szabó, 1928. 361.

[157] MOL P-250 2. cs. 6. tétel.

[158] Szabó, 1928. 386.

Festetics Györgyöt a Batthyányhoz hasonló szándék, a megelevenedő közéletben való nagyobb szerepvállalás igénye vezérelte Pestre, a politikai élet központjába. Eleinte a saját birtokait igazgatta, majd később a gazdasági és politikai élet nagyobb, országos fórumain vállalt aktív szerepet. Kezdetben a lokális, megyéjéhez kötődő érdekek előmozdítója volt, majd sikerei révén felmerült a neve azon jelöltek között is, akik 1858-ban az újjáéledő Országos Magyar Gazdasági Egyesület élére pályáztak. Katonás fegyelme, rátermettsége, a gazdászatban elért sikerei révén mágnástársai elismerték az érdemeit, de a választás ekkor még nem őreá esett. 1864-ben a következő elnökjelölésen viszont már ellenvetés nélkül, egyhangúlag őt választották meg elnöknek.[159] Tisztét három évig, a politikai életben elnyert megbízatásáig töltötte be.

Ugyanakkor a magyar politikai élet színpadán is egyenesen ívelt a pályája felfelé. 1860-ban Vas vármegye főispánja lett, amiről azonban egy év múlva a politikai helyzetből adódóan lemondott. Részt vett az 1861-es Pesten tartott országgyűlésen, amely ugyan jelentősebb politikai eredmény nélkül zárult le, de a politikai élet megelevenedését hozta magával. A gróf, aki a jövőben maga is nagyobb, aktívabb szerepet kívánt vállalni ebben, ekkor határozta el magát arra, hogy rendszeresen Pesten fog lakni, s e célra építtette palotáját.[160] Tisztában volt azzal, hogy egy rendszeres, állandó jelenlét egy állandó rezidenciát is igényel. Batthyány húsz évvel korábban még a Cziráky-palota első emeleti lakosztályát bérelte ki magának, Festetics György viszont már önálló építkezésbe fogott.

Ezt követően jelentős szerepet vitt a kiegyezési tárgyalások során, a bécsi és a pesti építkezés pedig szinte predesztinálta őt arra a király személye körüli miniszteri posztra, amelyet Deák javaslatára ellenvetés nélkül az 1867-es Andrássy kormányban töltött be,[161] hiszen talán az egyetlen olyan főúr volt ebben az időszakban, aki mindkét helyen a politikai élet központjához közel eső, társadalmi státusának megfelelő reprezentatív, újonnan emelt épülettel rendelkezett.

„Egy magyar mágnásnak nem lehet Bécsben palotája a nélkül, hogy Pesten is ne legyen."

Kedvenc mondása volt ez Festetics Györgynek, s először valószínűleg akkor tette, amikor a Nemzeti Múzeum mögött rezidenciális jellegű építkezésbe fogott.[162] A grófnak ez a nyilatkozata azonban az egyszerű reprezentációs igény megvalósulásánál több üzenetet is hordoz.

Építkezése egy olyan korban történt, amikor a nemzeti érzelmek nagyobb hangsúlyt kaptak, és nagyobb figyelmet fordítottak ennek demonstrálására és tüntető megvallására. A kijelentés a fellángoló nemzeti érzés húrjait pengette meg, és finoman érzékelteti a magyar arisztokrácia azon részének kettős kötődését, akik társadalmi rangjuk, tradíciójuk alapján az udvarhoz, Bécshez kötődtek, de nemzeti hovatartozásuk révén a magyar politikai élet gyakorlóivá kívántak válni. Ebben az időben a magyar politikai élet irányításához már nem volt elegendő a bécsi palota. Ha valaki a magyar politikai életben ténylegesen részt kívánt venni, szükségét kellett éreznie annak, hogy az ország új központjában Pesten, és ne Bécsben

[159] Szabó, 1928. 364.; Vári, 2009. 172.
[160] Szinnyei III. 447.
[161] Szabó, 1928. 371-372.
[162] Szabó, 1928. 386.

vagy ne csak Bécsben, hanem a magyar fővárosban is rendelkezzen társadalmi állásának megfelelő állandó vagy esetleg ideiglenes lakhellyel.

A gróf kijelentése, ami egyúttal egy cselekvési programot is megfogalmaz, egyszersmind rávilágít arra, a reális viszonyokat számba vevő felismerésre, hogy a magyar politikai életben vagy közéletben való aktív részvétel esetén fontos és szükséges Pesten állandó rezidenciával rendelkezni, és nehéz a magyar politikai életben úgy hitelt érdemlően és felelősen szerepet vállalni, hogy az illető inkább Bécshez, mint Pesthez kötődik.

Emellett a kijelentés rámutat Pest Bécs mellett kiformálódó centrális szerepére is. Arra a nagyon fontos tényre, hogy az elmúlt fél évszázad alatt Bécs és Pozsony mellett, sőt inkább Bécs ellenében [163] kifejlődött egy olyan város, nevezetesen Pest, mely Magyarország fővárosának a szerepét kezdte el betölteni. A korábbi bécsi és Bécs közeli pozsonyi arisztokrata építkezések magától értetődő természetességükből adódtak, hiszen mindkét város az ország politikai, igazgatási, kormányzati központját képezte, uralkodói centrumok voltak, a császárváros pedig még egyéb kulturális javakkal, kapcsolati lehetőségekkel is kecsegtetett. A XIX. század közepére kifejlődő önálló magyar politikai és kormányzati központ eredményeképpen, valamint a megerősödő nacionalizmus, továbbá az 1848-49-es szabadságharc leverése után kialakult politikai helyzet és Pest fejlődése folytán Bécs, azzal együtt, hogy továbbra is megőrizte a centrális jellegét, sokat vesztett korábbi kizárólagos, egyedüli, páratlan voltából.

Gr. Károlyi Lajos

A családi tradíció *gr. Károlyi Lajos*[164] *(41. kép)* számára is meghatározó volt. Apja, az 1803-ban meghalt gr. Károlyi József végrendeletében a következőket hagyta meg feleségének: „gyermekeit magyar hazánkban nevelje, hogy magyar légkörben, magyar szokások között növekedve, első gyermekségüktől fogva vérükké és testükké váljon a hazaszeretet, a koronás királyhoz való hűség, és a keresztény vallásos érzés”.[165] Az özvegy édesanya, gr. Waldstein-Wartenberg Erzsébet 1808-ban elhagyta bécsi házukat, és kiskorú gyermekeivel, akiknek gyámja és gondviselője volt, a család magyarországi birtokaira költözött. Fiait: Istvánt, Lajost és Györgyöt – férje végakaratának megfelelően – magyaros nevelésben részesítette. Mindhárman a pesti piarista gimnázium diákjai, majd pedig a pesti jogi kar hallgatói lettek.

Emellett meghatározó volt számára Széchenyi fellépése is. Testvéreihez hasonlóan, maga is kész volt áldozatokat hozni a haza oltárán. Pártolta azokat az intézményeket, amelyek, Széchenyinek köszönhetően, a nemzet felemelését szolgálták. Jelentős adományokkal segítette a Magyar Tudományos Akadémia, az Országos Magyar Gazdasági Egyesület létrejöttét és fennmaradását, valamint támogatta a magyar társasági élet megteremtését kitűző célokat. Aktív kezdeményezője és közreműködője volt a magyarországi lóversenyek megszervezésének, valamint a Nemzeti Casinonak. Annak ellenére, hogy a (köz)gazdasági kérdésekben a liberálisabb honfitársaihoz hasonlóan vélekedett, politikai szempontból a konzervatív oldalon foglalt helyet. Erre hatással volt, hogy egyrészt 1803-ban apja halála után ő örökölte a család Harruckern-örökségből származó bécsi kärtnersrassei házát, másrészt

[163] Hanák, 1996/a. 8.

[164] Gudenus II. köt. 32.; Szinnyei V. köt. 1096-1098.; Wurzbach XI. Bd. 6.; Galgóczy, 1883/a.; Vereby, 1861.

[165] Buda, 1997. 76.

pedig az 1822-ben megkötött házassága. Míg testvére, a Széchenyinél is liberálisabb eszméket valló Károlyi György házassága révén a főúri reformellenzék vezérévé vált Batthyány Lajossal került sógorságba, addig Lajosnak Kaunitz-Rietberg Ferdinanda grófnővel – akinek felmenője Mária Terézia egykori kancellárja, Wenzel Anton Kaunitz volt – kötött házassága egyrészt összeköttetést eredményezett a birodalmi arisztokráciával, másrészt pedig családi kapcsolatot Metternich kancellárral.

Károlyi az udvar szolgálatában, az udvari körben látta emelkedésének biztosítékát. A közéletbe már hamar bekapcsolódott. A reformkor idején Csongrád (1830-1837), Abaúj (1841-1844) majd Nyitra vármegye (1844-48) főispánja volt, a szabadságharc alatt Komárom császári biztosa lett, akit Klapka György elfogatott és Komárom várába záratott. A halálos ítélettől sógornője, gr. Zichy Karolina mentette meg, ő pedig a szabadságharc leverése után a pesti Újépületben raboskodó testvéreinek a kiszabadítása érdekében próbálta meg érvényesíteni udvari kapcsolatait. Valószínűleg az itt elszenvedett kudarc,[166] valamint a szabadságharc leverése után a bécsi udvar bizalmatlansága, ellenséges és lekicsinylő magatartása,[167] az 1849 után megváltozott Ausztriához fűződő politikai viszony, s néhány évvel korábban bekövetkező válása (1846) indították őt arra, hogy lazítson a Bécshez fűződő szorosabb szálakon.

A szabadságharc leverését követően távol tartotta magát a politikai élettől, s lojalitása ellenére sem értett egyet Bécs centralizációs politikájával. Külföldre, Párizsba utazott, s csak a villafrancai béke után tért vissza Magyarországra,[168] ahol aktív résztvevője és szervezője lett a megelevenedő magyar közéletnek.

Az 1850-es évek végén Ferenc József – bár továbbra is hajthatatlanul ragaszkodott az addigi abszolutisztikus elképzeléséhez – maga is kezdte belátni az elmúlt tíz év politikájának kudarcát, s azt, hogy a Magyarországgal való kibékülés elkerülhetetlenné válik. Ennek eredményeképpen az udvar politikájában a magyar kérdés intenzívebb figyelemben részesült. Az 1859. augusztus 22-én miniszterelnökké kinevezett Johann Bernhard Rechberg gróf azon az álláspontón volt, hogy erre a legalkalmasabb módszer, ha az ország néhány kitűnőségével folytatnak bizalmas tárgyalásokat. Ebben leginkább br. Josef Alexander Hübner rendőrminisztert tekintette munkatársának, aki, a magyarországi viszonyokkal és véleményekkel való megismerkedés és tájékozódás érdekében, magyarországi útja során elfogadta gr. Károlyi Lajos meghívását Tótmegyerre. Itt Károlyin kívül más, konzervatív arisztokratákkal is találkozott, akikkel Magyarország birodalmon belüli helyzetéről tárgyalt.[169]

Károlyi a következő évben ugyanitt egy olyan társasági eseményt szervezett – talpig magyar öltözékben megjelenve –, amely a gazdasági kérdéseken túlmenően a politikai diskurzusoktól sem volt mentes, alkalmat adva a burkolt politikai eszmecserékre, a pohárköszöntőkbe olvasztott nemzeti érzések kinyilvánítására. Az 1860. június 2-án Tótmegyeren saját költségén megrendezett ekeversenyen/próbaszántáson több mint hétszáz személy gyűlt össze, és a rendezvény valóságos „országgyűléssé" nőtte ki magát. 1849-et követően a magyar közéletben ez volt az első, nagy, politikai színezettel is bíró társas összejövetel, amit a bécsiek *Hunnenfest*nek csúfoltak.[170]

---

[166] Eötvös, 1904. 43.

[167] Viola, 1878. 64.

[168] Buda, 1997. 31.

[169] Berzeviczy, 1925. 233., 241-242.

[170] Podmaniczky, 1887-88. III. köt. 98.; Vereby, 1861. 68-69.; *Vasárnapi Újság*, 1860. június 10. 288.

Festeticshez hasonlóan, Károlyi is részt vett az 1861-es pesti országgyűlésen,[171] Festeticset megelőzően pedig ő volt az újjáéledő Országos Magyar Gazdasági Egyesület 1862 márciusában megválasztott elnöke.[172] A tisztség, valamint a Pesthez kötődő magyar közéletbe való bekapcsolódásának szándéka Károlyit is a városban történő, rangjához illő rezidenciális jellegű építkezésre késztette.

Az 1863-ban bekövetkező tragikus halála azonban az elnöki megbízatást, az építkezést és a kibontakozó politikai életben való további nagyobb szerepvállalását egyaránt derékba törte.

A politikai élet megelevenedése

Az osztrákok 1859-es súlyos katonai veresége folytán a magyar belpolitikai helyzet szinte a pattanásig feszült. Az országot behálózó információs rendszer jelentései alapján nem tűnt lehetetlennek az az eshetőség, hogy egy-egy Habsburg-ellenes tiltakozás bármikor általános felkeléssé, nagyobb szabású Habsburg-ellenes megmozdulássá formálódhat. Ferenc József, hogy egy újbóli '48-49-es forradalom kialakulását megakadályozza, engedett addigi önkényuralmi politikájából, és hatalmát ezt követően az alkotmányos intézményekkel (országgyűlés, tartománygyűlés, birodalmi tanács) összekapcsolva kívánta gyakorolni, azzal együtt, hogy ezek az intézmények csak korlátozott mértékben kapták volna vissza eredeti funkcióikat. Az októberi Diploma, majd a februári Pátens nyomán összehívott országgyűlés, amely a kialakult helyzet, a birodalomhoz fűződő viszony tisztázása érdekében ült össze, egy rövid alkotmányos időszakot jelentett Magyarország politikai életében.

Az 1861-ben összeülő országgyűléshez fényes reményeket csatoltak Pesten. Lelkesen készült rá a város, amelybe ez az esemény új életet öntött. „Mint varázsütésre – írta Mikszáth – Pest is elevenedni kezdett. A nagyurak elhagyták vidéki kastélyaikat, s bejöttek a fókuszba politikát hallani és csinálni. A kaszinó termei benépesedtek esténkint."[173] S bár az ország közéleti szabadságának a visszaállítása ekkor még túlzó vágynak bizonyult, a kialakult helyzetet Deák mégis olyannak ítélte, amiből békés úton „jó fejlődhetik". Az országgyűlés az ország alkotmányos jogainak a visszanyerése szempontjából ugyan jelentősebb eredmények nélkül zárult, de az ezt követő önkényuralom annyiban már eltért a korábbitól, hogy azt maga a hatalom is provizóriumnak – ideiglenes állapotnak – tekintette, és a színfalak mögött tovább folyt a politikai alkudozás, ami végül Deák nevezetes Húsvéti cikke nyomán a kiegyezés megkötéséhez vezetett el.

Az 1861-es országgyűlés, továbbá a kiegyezés utáni alkotmányos éra és a benne való részvétel – Festeticsen és Károlyin kívül – más főurakat is beköltözésre ösztönzött. A két gróf nyomán itt építkező főurak zöme – Degenfeld Imre, Esterházy Pál, Zichy Nep. János – az új politikai élet különböző fajsúlyú szereplői voltak, és a két gróf építkezése, továbbá a politikai élet itteni központja folytán maguk is a Nemzeti Múzeum mögött, a környék reprezentációra alkalmas telkein fogtak építkezésbe.

[171] Wurzbach XI. Bd. 6.

[172] Vári, 2009. 172.

[173] Mikszáth, 1982. 208.

A Nemzeti Múzeum környékének városfejlődési sajátosságai

A Nemzeti Múzeum mögötti első főúri építkezéseket Pest, valamint Belső-Józsefváros ingatlanszerkezete is nagymértékben elősegítette. Főleg azért, mert a városmaghoz közel elsősorban itt a Nemzeti Múzeum mögött helyezkedtek el olyan nagy kiterjedésű ingatlanok, amelyek alkalmasak voltak az arisztokrácia monumentálisabb építkezésére.

Pest városszerkezete

Pesten a Belvárosban az 1860-as évek elején kevés alkalmasnak mondható terület volt egy olyan palota létrehozására, amelyet Festetics, vagy a szomszédban építkező Károlyi Ybl Miklóssal építtetett. A régi városmag már jórészt beépített volt, s tradicionálisan megőrizte régi városszerkezetét: kisméretű, zárt egységekből álló tereit, a görbe, szűkös utcáit és azok régi épületeit. Így nem véletlen, hogy az olyan reprezentatív kulturális intézményeket, mint a Színház, a Múzeum, az Akadémia, vagy az országgyűlési épület, amelyek nagyobb területet, szélesebb, tágasabb építési telkeket igényeltek már nem itt, hanem a Belváros szegélyén az egykori városfalak közelében helyezték el, vagy kívánták elhelyezni.

A Belvárostól merőben különböző jellegű városrész volt a vele szomszédos Lipótváros, amelynek egységes, megtervezett, négyzethálós utcarendszerében a klasszicizmus jegyében fogant, gonddal kialakított épületek foglaltak helyet. Jórészt beépítettsége, viszonylagos rendezettsége, többemeletes, harmonikus épületsorai kevés lehetőséget kínáltak arra, hogy benne, viszonylag közel a városmaghoz, az arisztokrácia egyes tagjai szállást alakítsanak ki maguknak. Erre leginkább a Duna-parti szakaszon nyílt volna alkalom, amelynek a területét éppen az 1860-as években vonták rendezés alá. Ekkor indultak meg a rakodópart kiépítésének munkálatai. Építeni kezdték Feszl Frigyes Vigadóját (1859-1865), az Aldunasor mentén pedig még egy házsort kívántak felhúzni. Itt kapott volna helyet a Nemzeti Színház,[174] valamint a Nemzeti Casino Ybl Miklós tervezte háromemeletes palotája is,[175] de a tervek megvalósítatlanok maradtak, ugyanúgy, mint ahogy nem készült el az a Városház sem, amelyet szintén ide szántak. Nem véletlen, hogy felmerült ekkor annak a lehetősége is, hogy a Pesten megtelepedni szándékozó arisztokrácia maga is itt fog építkezni, és a Duna-korzó mentén építteti fel reprezentatív jellegű palotáit.[176] Egy olyan helyen, amelynek arculata ebben az időben kezdett kialakulni, és az általuk megépíttetett paloták ennek a Duna-parti arculatnak a kialakítását segítették volna elő.

A külvárosok közül Ferencváros palotaépítkezésre jószerivel alig jöhetett szóba. Nyilvános és nevezetes épülettel nem rendelkezett és városföldrajzi szempontból is hátrányos helyzetben feküdt. A Dunához közel eső részén gyakran pusztított árvíz, távol esett a Lánchídtól és a legtöbb közlekedési csomóponttól. Amikor 1845-ben a már Budapestnek nevezett városról megjelent egy leírás, a szerző a városrész hátrányait felsorolva nem kecsegtette illúziókkal olvasóit. Nemcsak Ferencváros elmaradottságát hozta fel, de fényes jövőt sem jósolt neki, mivel területét egyedül csak mezőgazdasági művelésre vélte

[174] *Hazánk s a Külföld*, 1865. február 12. 103-104.
[175] *Vasárnapi Újság*, 1863. június 7. 203.; Ybl, 1956. 135., 145.
[176] Pásztor, 1934. 10.

alkalmasnak.[177] A városrész ezen hátrányaival valószínűleg tisztában lehetett Festetics György is, hiszen az itt fekvő telkeit, amelyeket 1850-ben írtak a nevére,[178] nem használta fel építkezési célokra. A Józsefvárosnak viszont az a területe, ahol építkezett, a városfejlődés és -fejlesztés szempontjából kedvező adottságokkal rendelkezett.

Belső-Józsefváros ingatlanfejlődési jellegzetessége

Amíg a XVIII. század második felében Terézvárosban elsősorban a városfalhoz közeli kertek népesültek be a leghamarabb, és döntően itt indult meg a Belvárost túlnövő lakosság új építkezése, addig mindez a Józsefvárosban a városfaltól távolabbi részen, a mai Horváth Mihály tér környékén zajlott, és a belső kertes övezet még nagyon sokáig beépítetlen, vagy Terézváros egyre inkább zárt sorú beépítésével ellenkezően gyéren beépített maradt. Emellett Terézváros a kereskedelem és a gyáripar központja volt, utcáin pezsgő, eleven élet zajlott – nemcsak a vásárok idején, hanem jószerivel mindig, állandó lárma, zaj és szemét kíséretében. A XIX. század derekán keskeny utcahálózat és többnyire egymás mellett zsúfolódó házak jellemezték, kevés helyet hagyva arra, hogy új, viszonylag szabadon álló épületeket húzzanak föl benne. Még tíz év múlva is a közvélemény arra panaszkodott, hogy utcái elhanyagoltak, szemetesek, sárosak és kellemetlen szagokat árasztanak.[179] A városrész kijjebb, a Városliget felé eső részei viszont már távolabb feküdtek a városközponttól, nem is beszélve arról, hogy az ott található Lövölde nem az arisztokrácia, hanem a városi polgárság kedvelt szórakozóhelyének számított.

Belső-Józsefváros előbb mondott ingatlanfejlődése az arisztokrácia számára egy könnyebb és szabadabb építkezést tett a Nemzeti Múzeum mögött lehetővé, hiszen nem kellett meglévő nagyobb házakat lebontani, s így jórészt maguk válhattak környezetük formálójává. Emellett a Nemzeti Múzeum mögött meglévő telkek nagyságrendje kiváló lehetőséget nyújtott a reprezentatív építkezésekre, amit már az 1840-es évek derekán felismertek.[180]

Amikor 1838 őszén Molnár Carolina a leendő Nemzeti Múzeum mögött elhelyezkedő 944. számú telkét tíz házhelyre szerette volna felosztani, s egyszersmind a telek közepén egy utcát is nyitni, József nádor elutasította a kérelmét. Meg volt ugyanis győződve arról, hogy a Nemzeti Múzeum környéke – az épületnek köszönhetően – előbb-utóbb virágzásnak indul, és el akart hárítani minden olyan eshetőséget, amely alkalmat adott volna arra, hogy a környékén a majdani épülettől jelentősen elütő, stílustalan házak épüljenek föl. A nádor nem akart teret adni annak, hogy a Múzeum mögött kiszélesített Ötpacsirta utca (ma Pollack Mihály tér) mentén a Józsefváros városképét meghatározó, a Múzeum épületéhez és jellegéhez méltatlan, igénytelenebb, falusias jellegű környezet alakuljon ki, ami kedvezőtlen volna, és előnytelenül befolyásolná környékének további fejlődését. Az itt elhelyezkedő telkeket olyan nagynak kívánta megtartani, amelyek mentén olyan nagyságrendű házhomlokzatok alakíthatóak ki, amelyek jellegükben illeszkednek a Nemzeti Múzeum épületéhez. A nádornak ez a határozott elképzelése eredményezte azt, hogy később a

[177] *Buda-Pest*, 1845. 52.
[178] MOL P-250 1. cs.
[179] *Vasárnapi Újság*, 1871. július 2. 346.; Országh, 1884. 3.
[180] *Buda-Pest*, 1845, 40.

környéken máshol sem képződ(het)tek meg kisebbszerű házhelyek, gátolva a nagyobb szabású építkezéseket.

De nemcsak József nádor igyekezett elhárítani minden olyan eshetőséget, amely a Múzeum környékét kisebbrendű épületekkel népesítette volna be, hanem a későbbiekben maga a városvezetés is úgy látta, hogy érdemes a környéket olyan célokra felhasználni, úgy fenntartani és szabályozni, hogy benne a Nemzeti Múzeumhoz építészetileg illő épületek elhelyezésére kerülhessen sor, amelyek együttesen kedvezően fogják befolyásolni a városrész további fejlődését. Amikor, több mint húsz év elteltével, 1863-ban újból felmerült egy, a Nemzeti Múzeum telkével szomszédos – a Múzeum és Ötpacsirta utca sarkán elhelyezkedő 946-947. számú – teleknek a szabályozása és felosztása, a Mérnöki Hivatal többek között József nádor 1838-as rendeletére hivatkozva javasolta azt, hogy a telket ne hét kisebb, hanem öt nagyobb részre osszák.[181]

Az 1838-as árvizet követő rendezési munkálatok

A fővárost fenyegető árvizek közül a legnagyobb pusztítást az 1838-as tavaszi hóolvadás és áradás okozta.

Március 13-án este hat órakor a Duna a Pestet védő gátat a Német Színház közelében áttörte, de a keletkezett rést a város polgárainak még sikerült betömniük. Három órával később azonban az áradó víz már meghágta a gátat, és percek alatt elárasztotta a Belvárosnak a mai Vörösmarty tértől délre eső utcáit, egészen a mai Vámház körútig. Éjfélkor átszakadt a váci és a soroksári töltés is, aminek következtében a Terézvárost, valamint a mélyebben fekvő Ferenc- és Józsefvárost pillanatok alatt elárasztotta a városra három oldalról rátörő jeges ár.

Az épülő Nemzeti Múzeum mögötti Ötpacsirta utca már tíz óra tájban járhatatlan volt. Az egész utca vízben állt, csak sajkával lehetett megközelíteni az ekkor még szárazon maradt Országútról.

A súlyos csapások viszont csak ezután következtek. A rohamosan növekvő ár hatására a következő nap a gyengébben, nagyrészt vályogból épült házak elkezdtek összedőlni, mivel falaik a növekvő talajvízszint hatására meggyengültek, a jeges ár pedig elmosta azokat. A víz ekkor már átlagosan két méter magasan hömpölygött a belváros és a külvárosok utcáin egyaránt.[182] „A múzeum-, ötpacsirta, s még sok más, ugymint a tavasz, városmajor, ősz […] utcákból még igen sok ember életét megmentettük” – írta Wesselényi Miklós a naplójába.

Annak ellenére, hogy a Duna két-három nap alatt visszahúzódott a régi medrébe, a városrész mélyebben fekvő részeit még sokáig egységes vízfelület borította, aminek következtében a még épen maradt jobb anyagú házak is beomlottak. „Az Üllői útra menve – írta szintén Wesselényi – s onnan a serfőző utcán (mai József krt.) be, a Józsefvárost majdnem egészen letarolva találtam.”[183] A legtöbb ház ebben a városrészben dőlt össze: 1255-ből 249 maradt sértetlen, 115 erősen megrongálódott és 891 beomlott.[184]

---

[181] MOL N-24 629. csomó N° 2989. (általános iratok, politica); BFL IV. 1305 73/ÉB-1863.

[182] Stáció (Baross utca belső végén: 6 láb 5 hüvelyk; Városmajor (Bródy Sándor) utca – az Országútnál (Múzeum krt.): 5 láb, Zerge (Horánszky) utca kezdetén: 7 láb 6 hüvelyk; Ötpacsirta (Puskin) utca kezdetén: 5 láb; Ősz (Szentkirályi) utca elején: 7 láb. Asztalos, 1938. 64-65.

[183] Asztalos, 1938. 34., 67.

[184] Az egyes városrészek vesztesége:

Az árvíz után rögtön megindultak a helyreállítások. Már április elején a nádor és a Szépítő Bizottmány a legsürgetőbb munkálatokról tárgyalt, később pedig – az árvíz okozta pusztítást bizonyos érelemben kihasználva – a legfontosabb városrendezési feladatokról intézkedtek. Ezt követően életbe lépett (1839. január 15-én) ugyan egy – már több mint tíz év óta halogatott – építési szabályrendelet, de ennek betartása, valamint a hatóság ellenőrzési szigora elhomályosodott azzal szemben, hogy a várost újra lakhatóvá tegyék. A távlati tervekben a Duna szabályozása, gátak építése, valamint a város feltöltésének gondolata szerepelt, ami Széchenyi figyelmét is felkeltette.[185]

Az 1838-as árvíz amellett, hogy jelentős károkat okozott Pesten és a Józsefvárosban, egyben lehetővé tette azt is, hogy a város utcahálózatán szabályozásokat hajtsanak végre. A terveket térképen ábrázolták, amit az árvízkárosultak javára ki is nyomtattak[186] *(19. kép).* A Nemzeti Múzeum környékén ezek egyrészt utcafeltöltést, amelyek a mai Kálvin tér és kiskörút vonalát érintették, másrészt pedig az utcahálózat kibővítését, új szakaszok megnyitását, már meglévők kiszélesítését eredményezték. [187] Ami viszont a majdani mágnásnegyed kialakulását illetően döntő jelentőséggel bírt, az a mai Pollack Mihály tér létrejötte volt.

A nádor az egyik legnagyobb szívügyének a Nemzeti Múzeum felépülését tekintette. Nemcsak magára az épületre fordított nagy figyelmet, de a környezetének a rendezését is fontosnak tartotta. Ennek kapcsán jött létre a Múzeum mögött fekvő mai Pollack Mihály tér is, mint az akkori Ötpacsirta utca Nemzeti Múzeum mögötti részének a kiszélesítése.

A Szépítési Bizottmány 1838. július 1-én egy felterjesztést küldött át a nádornak, amelyben tervbe vették a már meglévő Múzeum utca Ősz utcáig történő meghosszabbítását, másrészt pedig az Ötpacsirta utcának az építendő Nemzeti Múzeum mögötti részének kiszélesítését. Ez a városrendezési munkálat a leendő Nemzeti Múzeum mögött, az akkori Stadt Gut Gasse (ma Bródy Sándor utca) és a Klein Frühlings Gasse (ma Reviczky utca) között elhelyezkedő hatalmas, több tulajdonos birtokában lévő telekkomplexumot érintette. A Stadt Gut Gasse és Ötpacsirta utca sarkán elhelyezkedő 942. és a mellette fekvő 943. számú telek br. Prónay Albert és nagybátyja, Sándor tulajdonában voltak. A mellette elhelyezkedő 944. telek – a Karacs Teréz visszaemlékezéséből ismert – [188] 1819-ben meghalt Molnár János, pesti evangélikus lelkész lánya(?) Molnár Carolina, a mellette fekvő 945. pedig Tuba Gábor és Erzsébet tulajdonát képezte. A Múzeum utca meghosszabbítása által érintett, a mai Ötpacsirta

---

	házak száma	ebből sértetlen	erősen megrongálódott	beomlott
Belváros	695	456	167	70
Lipótváros	394	256	67	71
Terézváros	1381	166	404	811
Józsefváros	1255	249	115	891
Ferencváros	529	19	72	438

(forrás: Asztalos, 1938. 126.)

[185] A gróf a város feltöltését kivitelezhetetlennek és esztétikailag károsnak ítélte, ugyanis szerinte az ilyen munkálatok a város szépségének sokkal nagyobb kárt okoznának, mint amilyen eredményeket hozna. Ezzel szemben úgy vélte, hogy Pestet a Duna-part mentén végighúzódó, jól kiépített partfallal és töltésekkel kell a jövőben megvédeni. Ebben Széchenyinek volt igaza, és ez az elképzelése a későbbiek során valóra is vált, hiszen 1839. július 1-én ugyan megjelent a feltöltési rendelet, de belőle nem sok valósult meg az előírtak szerint. Egyrészt az építtetőkre rótt volna súlyos terheket a házak földszintjének átlag két méteres megemelése, másrészt pedig lehetetlen lett volna mindezt a régi házakkal összhangba hozni.

[186] *Pestnek rajz-terve 1838-dik vízáradat következésében munkába vett rendezésével együtt, hivatalos kútfők után kiadatott közköltségen a vízáradat által szerencsétlenültek javokra.* Pest, 1839. nyomt: Joh. Schmid.

[187] Podmaniczky, 1887-88. I. köt. 227-228.

[188] Karacs, 1880. 141.; Karacs, 1885. 41.

és Múzeum utca sarkán elhelyezkedő, akkor még osztatlan 946-947. számú telektömb Almásy Pál, a mellette fekvő 948. pedig Csekonics János kezén volt. Az utca meghosszabbítása ezen kívül még a 951. és 952. telkeket érintette, amelyek Albrecht Rozália valamint a Piestyánszky család tulajdonában voltak.

Az Ötpacsirta utca Nemzeti Múzeum mögötti részének a kiszélesítését nyolc öl szélességben tervezték. Ehhez Prónay Sándor 942. és 943. telkéből egy 300, illetve 179 négyszögöl nagyságú részt hasítottak ki 18100, valamint 7932 ft. megváltási áron. A mellette fekvő 944. telekből $314^{2}/_{3}$ négyszögöl, a 945. telekből $163^{1}/_{2}$ négyszögöl nagyságú részt csatoltak az utcához 7946 ft. 40 kr. és 4835 ft. értékben, amelyeknek költségét az országos pénztárból fedezték *(20. kép).*

A Múzeum utca meghosszabbítását hat öl szélességűre tervezték, amelyhez az ottani telektulajdonosok részben díjmentesen engedték át a szükséges területet.[189] Annak ellenére, hogy ezt követően Erhard Ágoston, Pest városi mérnök kitűzte az utca vonalát, a terv megvalósítására mégsem került sor.

Mint ahogy a Pestről 1838 után készült térképekből is kitűnik, a tervbe vett városrendezési munkálatok közül csak a leendő Nemzeti Múzeum mögötti utcarész kiszélesítését hajtották végre. Ez a létrejött előkelő tér viszont egy reprezentatív helyet kínált arra, hogy az itteni telkek, amelyek még maguk is részben osztatlanok és szabályozatlanok voltak, később nagyobb szabású épületeknek adjanak otthont. Nem véletlen, hogy a mágnásnegyed első, valóban exkluzív és reprezentatív palotái (Festetics György, Károlyi Lajos) az Ötpacsirta utcának ezen a kiszélesített részén épültek föl, hiszen maga a megképződött tér idővel kedvező körülményt biztosított a paloták eleganciájának, építészeti esztétikumának érvényesüléséhez.

Az arisztokrácia vidéken tágas terekkel, parkokkal vette körül magát. A városba beköltözve a barokkos pompát kedvelő főurak feltehetően ugyanezt a térélményt szerették volna érezni maguk körül, amely egyben a hatalmukat, rangbéli távolságukat is kiemelte. Erre kiválóan alkalmas volt a Nemzeti Múzeum mögött elterülő hatalmas tér: a Múzeumkert és a kiszélesített Ötpacsirta utca. A kiépülést elindító gr. Festetics György és gr. Károlyi Lajos nagy hangsúlyt fektettek a reprezentációra. Ezen a területen biztosítva látták, hogy a palotájukhoz szükséges tér örök időkre megmarad. A Nemzeti Múzeum kertje pedig nemcsak teret jelentett a palotájukhoz, de egyben kellemes, zöld panorámát, és a Múzeum épületével együtt egy exkluzív környezetet is.

Épületek

Talán nem szükséges különösképpen hangsúlyozni azt a várostervezők és várostörténészek előtt ismeretes tényt, hogy az épületek többsége bizonyos értelemben pozitív vagy negatív mértékben hatással van környezetére, s képes annak fejlődését előnyös vagy előnytelen irányba befolyásolni. Nem véletlen, hogy, amikor az 1830-as években fellángolt a Nemzeti Színház elhelyezése körüli vita, Széchenyi az épületet a mai Magyar Tudományos Akadémia helyén, a Duna-parton kívánta elhelyezni, ugyanis a pesti oldalon a Lánchíd környékét kívánta eleganciával felruházni. Úgy vélte, hogy az általa „csinos”-nak nevezett épületek vonzani fogják egymást, amely összességében jótékony hatással lesz a város fejlődésének egészére. „Ha teszem valahol egy derék szép ház már áll, abban valami

[189] MOL N-24 624. csomó N° 1389.; 626. csomó N° 1819.; 627. csomó N° 2237. (általános iratok, politica)

vonzó erő van, mert közel szomszédsága bátorlétübb, kellemesb és szebb mint az előtt vala; ugy anyira, hogy minden lehetőség szerint előbb fog felállani egy szép és derék ház a' már fenálló szép derék ház mellé, mintsem ott, hol még nincs épület, vagy csak hitvány gunyhók szemlélhetők. Ha pedig már két nevezetesebb ház áll valahol, akkor még nagyobb a' hihetőség, hogy harmadik is inkább oda fog épülni mint máshova, 's így tovább; a' mibül egy város lesz, vagy egy városnak szebb része."[190] A városkép kiformálódása a Nemzeti Múzeum környékén a grófnak ezt az elképzelését igazolta.

A mágnásnegyed kapcsán négy olyan közelben fekvő intézményt lehet kiemelni, amelyek részben építészeti jellegüknél fogva, részben mint a társasági életet biztosító színterek, elősegítették a kialakulást *(21. kép)*.

Már az 1840-es évek közepén felismerték, hogy az itt fekvő középületek – ekkor még csak a Színház és a Múzeum – előnyösen fogják befolyásolni a városrész, elsősorban közvetlen környezetük kiépülését, és a további fejlődést. Az ekkor városleírást készítő szerző úgy vélte, hogy „nem maradhatnak befolyás nélkül körükben, s nem messze van az idő, hogy ezen figyelemre méltó intézetek szomszédságuk anyagi s szellemi kifejlődésére tetemes hatályt fognak gyakorolni."[191] A szerző – Széchenyihez hasonlóan – nem tévedett.

Amikor Országh Sándor az 1880-as évek közepe felé visszatekintett a főváros fejlődésének, Budapest középítkezéseinek eltelt tizenöt esztendejére, néhány sor erejéig elidőzött a pesti mágnásnegyednél is – Józsefvárosnak „ezen csaknem elrejtett s az idegenek által alig-alig felkeresett" területénél. A főváros építkezését a napi ügyvitel kapcsán is kitűnően ismerő szerző a magyar arisztokrácia itteni megtelepedését „két nyilvános épületnek" tulajdonította: a Nemzeti Színháznak és a Nemzeti Lovardának, amelyek elsősorban nem építészeti jellegüknél fogva gyakoroltak hatást a mágnásnegyed kialakulására, hanem társaséleti szempontból, mint a társadalmi elit városi szórakozásának és társasági életének egyik alakító és szervező eleme.[192] Országh Sándor megállapítása nem légből kapott feltételezés volt, hiszen – miként láthattuk –, amikor Széchenyi mágnástársait Pest számára kívánta megnyerni, ő is mindezt a társasági élet terén kezdte, és ennek segítségével próbálta meg elérni. Amit akkor Széchenyi számára a lóverseny és a kaszinó jelentett, ahhoz hasonló szerepet játszott a mágnásnegyed kiformálódásában a Nemzeti Színház és a Lovarda, valamint – alighanem az egyik legfontosabb, bár eddig figyelemre nem méltatott, és a szerző által sem említett intézmény – a vele egy időben a közelben megtelepedő Nemzeti Casino is.

Azzal együtt, hogy Országh Sándor kiválóan megérezte az általa felhozott épületek jellegében és funkciójában rejlő vonzerőt – amit mellesleg Pest első színházépítése kapcsán nemcsak a Helytartótanács, de a megépíttetni szándékozó gr. Beckers József és Csekonics János is meglátott –,[193] a két épület mellé bátran oda lehet sorolni a környék legnagyobb és legreprezentatívabb épületét, a Nemzeti Múzeumot is, amely – ugyanúgy, mint annak idején a Neugebäude Lipótváros fejlődésére – elsődleges húzóerőt, egyfajta térerőt jelentett Belső-Józsefváros építészeti arculatának kiformálódásában, ahogy ezt már a '40-es években felismerték.

[190] Széchenyi, 1832. 41-42.

[191] *Buda-Pest*, 1845. 40.

[192] Országh, 1884. 182.; Berzeviczy, 1925. 393.

[193] Pásztor, 1940. 126., 128.

Nemzeti Múzeum

Amikor 1847-ben a Múzeum elkészült *(22. kép)*, monumentalitásával, nyugodt, harmonikus, letisztult formái által a szomszédos, falusias jellegű épületekhez viszonyítva, hatalmas húzóerővel rendelkezett. Mint „óriás a törpék között", úgy emelkedett ki a Múzeum épülete környezetéből, amit a róla készült ábrázolások többsége is kiválóan érzékeltet. Monumentalitása, esztétikuma, valamint a környezetének, az 1850-es évek második felében rendezésnek induló Múzeumkertnek a létrehozása kedvező hatással volt arra, hogy a magyar arisztokrácia egyes tagjai a leendő fővárosban itt találjanak maguknak szállást. A Múzeum azonban nemcsak mint építészeti alkotás jelentett vonzerőt, hanem ezen túlmenően funkciójánál fogva is, hiszen alig hogy elkészült, máris a politikai élet központi színterévé vált, valamint a nemzeti reprezentációban is fontos szerepet játszott.

Amióta az 1840-es években felmerült a magyar országgyűlés Pesten történő ülésezése, a helyszín, vagy a leendő országgyűlési épület elhelyezésének a terve valamelyest mindig is kötődött a Nemzeti Múzeumhoz és annak környékéhez. Különösen igaz ez az 1861-es országgyűlés idejére, amikor az ideiglenes országháza tervpályázatán többen is a Nemzeti Múzeumban, a mögötte elhelyezkedő Lovardában vagy a környékben gondolkodtak. De szintén a Múzeumban és a Lovardában gondolkodott az a bizottság is, amelyet Pest város közgyűlése nevezett ki, hogy az országgyűlés székhelyének alkalmas helyet keressen.[194] Az 1867 után kibontakozó politikai érában pedig fél évszázadon át az országgyűlés felsőházának adott otthont.[195]

Nemzeti Lovarda

Ahogy a lovassport, valamint a hozzá kapcsolódó lovaregylet fontos és kiemelkedő szerepet töltött be az arisztokrácia életvitelében, városi tartózkodásuk idején hasonlóképpen meghatározó jelentőségű volt maga a Lovarda is, mint jelenlétük egyik fontos színtere, ahol elsajátíthatták, valamint az urbanisztikai viszonyokból kifolyólag szabadon űzhették és gyakorolhatták a vidéki – természetbeni – életformához kapcsolódó szórakozásukat.[196] Wesselényi Miklós, aki az 1831-ben megjelent Balítéletekről című könyvében arról panaszkodott, hogy a magyar ifjak elfelejtették a lovaglást,[197] maga is úgy vélte, hogy a „lóiskola azon hely, hol a nagy uraknak ifja s véne mulatság s maga mutatás kedvéért minden nagyobb városokban" összegyűlnek.[198]

A Nemzeti Múzeum mögött elhelyezkedő, a főúri negyed kialakulását előmozdító Lovarda – a korábbiakhoz hasonlóan –[199] arisztokrata kezdeményezés nyomán jött létre. 1857 tavaszán gr. Szapáry Antal egy főurakból álló társaságot szervezett, amelynek célja, miként a neve is jelezte (Gesellschaft einer zu erbauenden National Reitschule, Nemzeti Lovardát építendő társaság) az volt, hogy részvények útján Pesten Lovardát építtessen. Emellett

[194] Komárik, 2000. 105-108.

[195] A Nemzeti Múzeum dísztermében 1848-ban az öszehívott országgyűlés felsőháza, 1861-ben a képviselőház, majd 1865-től kezdve ismét a felsőház ülésezett.

[196] Odescalchi, 1987. 47.

[197] Siklóssy, 1928. 42.

[198] Siklóssy, 1928. 115.

[199] Siklóssy, 1928. 116-118.

szándékuk volt még lövöldét is létrehozni, valamint az épületben vívó- és testgyakorló-, később pedig egy tánctermet is kialakítani. Az alapszabályok kidolgozására, engedélyeztetésére, valamint az építkezés fedezetéül szolgáló részvényjegyek kibocsátására és a munka megkezdésére egy ideiglenes bizottságot hoztak létre, amelynek elnöke az indítványozó gr. Szapáry Antal, tagjai pedig br. Wenckheim Béla, valamint Almásy György, Károlyi György, Festetics Ágost és Győry László grófok voltak. A 120000 forintra tervezett építkezéshez 200 forintos alapító-részvényjegyeket bocsátottak ki. Mivel a részvények gyorsan fogytak, a tervezett vállalkozás hamar realitást nyert.

Az építendő Nemzeti Lovarda helyéül Szapáry azt a hatalmas telektömböt szemelte ki, amely a Nemzeti Múzeum mögött 1839-ben létrejött tér középső részén helyezkedett el. A terület korábban részben Molnár Károly örököseié volt, később pedig br. Prónay Albert tulajdonába került. A 941., 942. és 943. számú telkeket bíró Prónay 1839. május 8-án 16380 forintért megvásárolta hozzá a vele szomszédos 944., illetve 954., 955., 956. és 957. számú, összesen 2730 négyszögöl nagyságú telektömböt is, amely Molnár Károly örököseinek, Molnár Danielnek, Louisenek, Carolinának és Emiliának a tulajdonát képezte. Prónay a vásárlást valószínűleg jó pénzbefektetésnek gondolta. Jelentősebb építkezést maga nem kezdeményezett, de telke helyet adott annak a Nautmann-féle lovardának, amelyik a Nemzeti Lovardát megelőzően állt itt.[200] Ezt a telekcsoportot – kivéve a 941. számú telket, amelyet Prónay Albert továbbra is megtartott magának – vette meg 1857. április 16-án Szapáry Antal a Nemzeti Lovardát Építendő Társaság részére összesen 48675 forintért.[201]

A Lovarda építése június 26-án vette kezdetét, s mindössze egy félév kellett ahhoz, hogy elkészüljön *(24., 29. kép)*. Az épületet 1858. január 7-én délután két órakor nyitotta meg Szapáry Antal, aki azt a jelenlévő főrangú hölgyeknek is bemutatta. A pályát először br. Wenckheim Béla lovagolta be gr. Keglevich Béla és Benitzky Ferenc kíséretében. Az épület nemcsak lovardának adott helyett, hanem lövölde- és testgyakorló teremnek is – ahogy azt közel harminc évvel ezelőtt maga Széchenyi is elképzelte. Tőle északra pedig külön épületben a vívóterem nyert elhelyezést.[202] Tervezőjük Ybl Miklós volt,[203] aki ezt követően a Nemzeti Múzeum mögött meghúzódó palotasor s egyszersmind a mágnásnegyed kezdeti arculatának kiformálójává is vált. Az épület tetőgerincére idővel a funkcióját szimbolizáló ló szobor került, Anton Fernkorn alkotása, ami már látható azon az 1863-ban készített rajzon is, amely a Nemzeti Múzeum mögötti épületsort ábrázolta[204] *(52. kép)*.

A hírek szerint maga Szapáry buzdította az első főurakat arra, hogy a Lovarda körül építkezzenek.[205] Az elsőként építkező Festetics György esetében azonban még ennél is többről volt szó, hiszen a Nemzeti Múzeum mögötti telekvásárlását nem sokkal megelőzően maga is a *Magyar Lovarda, Lövölde és Vívóterem Egylet* alapító részvényeseinek sorába lépett. 1860. január 31-én három – 243., 244., 246. számú –, egyenként 200 pengő forintnyi alapító részjegy tulajdonosává vált, amely felruházta őt minden olyan jogokkal, amelyek az

---

[200] Siklóssy, 1928. 119.; A Nautmann-féle Lovardát megelőzően, az 1830-as években egy másik lovarda is állt itt a közelben. A Nemzeti Múzeum felépülését megelőzően a Múzeum telkén kapott helyet az a lovarda, amelynek létrehozását br. Wenckheim Béla, br. Orczy Lőrinc és Heinrich János kapitány kezdeményezte. Az intézmény 1827 és 1837 között a telek mai Bródy Sándor utcai oldalán kapott helyet.

[201] BFL IV. 1324/a 36. köt. 1013-1016., 1026-1029. lap.; Rozsnyai, 2009. 9-10.

[202] *Vasárnapi Újság*, 1858. február 14. 76.

[203] Ybl, 1956, 27.; Ybl, 1991. 212-213.

[204] *Az Ország Tükre*, 1863. december 1. 402.

[205] *Fővárosi Lapok*, 1883. október 6. 1490.

egylet alapító tagjait megillették *(28. kép)*. A tagság feltehetően még inkább arra ösztönözte őt, hogy az épület szomszédságában építkezzen.

Nemzeti Színház

A másik épület, amelyet Országh Sándor a mágnásnegyed kialakulása kapcsán megemlített, a Nemzeti Színház volt *(23. kép)*. A kultúrát közvetítő, kultúrát hordozó színház gyakori tartózkodási helye volt a városban időző, legtöbb esetben azonban vélt műveltségükkel tüntető arisztokráciának. A számottevőbb arisztokrata réteggel rendelkező városokban ott találjuk őket a színház látogatói között, ahol azonban többnyire inkább önálló társaséletet éltek. (pl. Kolozsvár, Kassa).[206] Pesten ezt a szerepet 1812 óta a pesti Német Színház töltötte be. A kapuit 1837-ben megnyitó Magyar Színházban (1841-től Nemzeti Színház) az arisztokrácia „ízlésformáló példamutatása" a kezdeti időszakban Széchenyit és arisztokrata baráti környezetét leszámítva alig érvényesült.[207]

Ez a tendencia az 1850-es években kezdett megfordulni, amikor az arisztokrácia, akik között ott találjuk a Nemzeti Múzeum mögötti építkezéseket megindító Festetics Györgyöt és Károlyi Lajost is, különböző formákban nagyobb figyelemben részesítette a Színházat.

A fordulat egyrészt megmutatkozott a közönség összetételének az átalakulásában. A Nemzeti Casino több helyet kapott az erkélyen, amelynek éves bérleti díját maga 4000 pengőforintra emelte,[208] de egyszersmind a páholyokat is főként főurak foglalták el.

A Színház iránt megnyilvánuló nagyobb figyelem érezhető volt ott is, hogy az arisztokrácia bekapcsolódott az intézmény működtetésébe. A kormányzó Albrecht főherceg a színház vezetésében ebben az időszakban a magyar arisztokrácia konzervatív tagjaira támaszkodott. Élére gr. Festetics Leó (1800-1884) került, Festetics György távoli rokona, aki a család idősebbik főágazatának volt a XIX. századi leszármazottja. Fölötte pedig br. Augusz Antal vezetésével egy – eleinte kizárólag a gazdasági ügyekben, később viszont már tágabb hatáskörben is illetékes – konzervatív főurakból álló csoport, ún. Comité alakult, akiknek a tagjai között ott találjuk gr. Szapáry Józsefet és Antalt, gr. Almásy Györgyöt, Ürményi Józsefet, gr. Karácsonyi Guidót, br. Eötvös Józsefet, valamint az intézmény anyagi megsegítésében jelentős szerepet vállaló gr. Károlyi Györgyöt és testvérét, a Nemzeti Múzeum mögött építkező Lajost is.[209]

A Nemzeti Színház azonban hazánkban többet jelentett, mint a kultúra infrastrukturális kereteinek a létrejötte. Az intézmény, amelyhez Bajza József elhíresült írásának tanúsága szerint[210] a magyarok részéről a kulturális életen túlmenően mélyebb: politikai, nemzeti érzelmek és érdekek is kapcsolódtak, megalakulása óta a nemzeti nyelv és kultúra ápolójának és megőrzőjének számított. Szerepe ebből kifolyólag 1849 után, amikor a politikai élet háttérbe szorult, és a nemzeti érzület demonstrálásának egyéb megnyilvánulásformái érvényesültek, még inkább felértékelődött, és a szórakozás mellett alkalmas volt az ekkor háttérbe szorított nemzeti érzelmek ápolására és kifejezésére is.[211]

---

[206] Kerényi, 1990. 262.

[207] Kerényi, 2004. 77.; Karacs, 1888. 221.; Velkei, 2009. 123.

[208] *Pesti Napló*, 1857. február 1. [2].

[209] Pukánszkyné, 1940. 178-180.

[210] Bajza, 1986. 11., 25.

[211] Deák, 2000. 307.

Ebben az arisztokrácia egy része maga is részt vett. Az intézményt különböző formákban támogatásban és pártolásban részesítette: gyűjtést szervezett a fennmaradásához, műkedvelői előadásokat tartott benne, adományokban részesítette, színészeivel társasági életet élt.

Annak ellenére, hogy az önkényuralom időszakában a kormányzat jelentősebb akadályt nem gördített a Nemzeti Színház fennállása elé, és a hazafiság – egyes eseteket kivéve – megnyilvánulhatott a falai között,[212] megmaradása mindig anyagi támogatásoktól függött. Az intézményt úgy működtetni, hogy az hasznot hozzon, lehetetlen volt, még akkor is, ha nézőtere mindennap telve lett volna. Az 1857/58-as évad 12000 forint, a következő pedig már 23000 forint veszteséggel zárult,[213] ami már komoly veszélyt jelentett a fennállására. A kialakult helyzeten a vezetés az intézmény biztosabb anyagi alapokra helyezésével kívánt segíteni. Ennek érdekében országos gyűjtést szerveztek, és a főnemesség áldozatkészsége folytán – az 1854-es casinobeli gyűjtéshez hasonlóan – jelentős összeg folyt be erre a célra, amely később „Károlyi-alap" néven az intézmény működését segítette tovább.

A színház alaptőkéjének megemelése és pénzbeli megsegítése – a kor kedvelt operaénekesnője, Hollósy Kornélia tanácsára – a színház élén álló Comité 1858-ban megválasztott elnökének, gr. Károlyi Györgynek az ötlete volt,[214] aki maga, valamint pesti palotája vált a kezdeményezés koordinátorává és központjává. A gyűjtést azonban a kormány később betiltotta, mert a jelentős arisztokrata támogatás és összefogás mögött politikai szándékot sejtett.[215] A gyűjtés során a főrendek közül többen vállalták – köztük Széchenyi Döblingből, aki 1000 forintot ajánlott fel erre a célra –, hogy egy bizonyos összeggel hosszú távon segítik a magyar kultúra nemzeti intézményét. Az adományozók között nemcsak a későbbi mágnásnegyedben elsőként építkező Festetics György neve szerepelt, de rajta kívül részben azoké is – pl. gr. Zichy János, gr. Degenfeld Imre –, akik Festeticset követően hamar a környék építkezőjévé váltak, vagy olyan családok – Wenckheim, Batthyány, Almásy, Esterházy, Pálffy –, akiknek más tagjai vagy leszármazottai telepedtek meg itt.

Festetics a Károlyinak címzett levelében melegen üdvözölte a kezdeményezését, és arra vállalt kötelezettséget, hogy húsz éven át összesen 8000 forintot – évenként 400 forintot – fog az intézmény javára áldozni, amelynek felét a folyó költségek fedezésére, másik felét pedig az alaptőke növelésére szánta.[216] Az általa felajánlott összeg – a többiek befizetésével összehasonlítva, akik közül sokan csak 50-100-200 forint erejéig vállaltak kötelezettséget – jelentős áldozatnak számított, és egyben megmutatta a főúrnak a magyar közügyek iránt megnyilvánuló nagyobb érdeklődését is.

Nemzeti Casino

S végül fontos megemlíteni azoknak az épületeknek a sorában, amelyek az arisztokrácia szórakozási és társasági igényeit elégítették ki a városban, a Nemzeti Casinot is, mely éppen a Lovarda felépülésével egy időben, 1859-ben változtatta meg addigi székhelyét. Az intézmény ekkor költözött a Lánchíd mellett álló Lloyd épületből a belvárosi mai Kossuth Lajos és Szép utca sarkán álló egykori Cziráky-palotába, ahol immár állandó és végleges

[212] Pukánszkyné, 1940. 179-180.
[213] Pukánszkyné, 1940. 189.
[214] Kiss, 2004. 282.
[215] Podmaniczky, 1887-88. III. köt. 76-77.; Pukánszkyné, 1940. 189-190.
[216] MOL P-414. 8a tétel. (gr. Festetics György levele a 13. irat)

székhelyet sikerült találnia *(25. kép)*. Az épületet 1859-től 1871-ig gr. Cziráky Jánostól bérelték, majd pedig 1871. május 1-én a Casino tulajdonába került. Az intézmény, amelytől a Nemzeti Múzeum mögötti terület még gyalogszerrel is csak néhány perc távolságra feküdt, itt állandósuló jelenléte minden bizonnyal kedvezően befolyásolta az arisztokráciát abban, hogy nem sokkal később maga is a közelében telepedjen le, mint ahogy a reformkor idején is a Lipótvárosban – amikor a Casino ott székelt – a magyar uralkodó osztály palotái attól nem messze helyezkedtek el.

Az intézmény és a mágnásvilág szoros kapcsolatát mutatja, hogy amikor az 1860-as évek végén napirenden volt a Casino számára egy végleges/állandó épület létrehozásának a kérdése, a közvélemény az új épületet legszívesebben a Múzeum mögött már megkezdődő mágnásnegyed kiépülése mellett, a Két pisztoly fogadó helyére helyezte volna.[217]

Az épületekben megnyilvánuló nemzeti jelleg

Amikor Országh Sándor a mágnásnegyed kibontakozása kapcsán a már említett két épületet – a Lovardát és a Színházat – mint az arisztokrácia itteni megtelepedését előmozdító tényezőt felemlegette, a kényelmi szempontokon és szórakozási lehetőségeken túlmenően maga is többre gondolt. Szerinte mindkét intézmény, s ehhez nyugodtan hozzászámíthatjuk a Nemzeti Múzeumot is, arra is szolgált, hogy „azon szomorú időkben" a magyar arisztokrácia egyes tagjai a „magyar és nemzeti érzelmeiknek tüntetőleg adjanak kifejezést."[218]

A szabadságharc leverését követő önkényuralmi időszak egységesítő, a nemzeti önrendelkezést sújtó integrációs, germanizáló tendenciái a magyar társadalom túlnyomó többségében ellenreakciókat váltottak ki, és az addig is erős hazafias érzések további megerősödését vonták maguk után. „Hős" lett, és elismerésben részesült mindenki, aki a hatalommal szemben bármilyen módon a legcsekélyebb mértékben is dacolt, és magatartásuk, cselekedetük gyors visszhangot keltett a nemzeti érzelemvilágban.

Batthyány Lajos kivégzése, valamint a harcokat követő megtorlások az arisztokrácia tagjainak többségében is felélesztette a nemzeti érzéseket.[219] Annak ellenére, hogy az 1850-es években akadt köztük több olyan személy is, akik a magyar nemzeti törekvések ellenfelei és a birodalmi centralizáció hívei voltak, a jó részük mégis inkább ezzel ellentétes álláspontot képviselt: távol tartották magukat a kormányzatban való részvételtől, és elutasították a Habsburg hatalommal való közvetlen együttműködést, vagy, ha nem, akkor azt is inkább kényszerből vagy vonakodóan tették.[220]

Az osztrák kormányzat külpolitikai sikertelensége, a solferinói katonai vereség nemcsak a politikai élet megelevenedését vonta maga után, hanem – Magyarországon és egyúttal a birodalom más területein is – a nemzeti érzések demonstratívabb megnyilvánulásait is.

Pesten, ahol ezek az események leginkább koncentrálódtak, az ifjúság részéről egymást érték a nemzeti ellenállás különböző formái: tüntetések, megmozdulások, és ekkor, de már ezt megelőzően is, minden olyan társadalmi esemény megragadása, amelyek alkalmasak voltak a politikai demonstrációra, valamint a nemzeti érzések tüntető megvallására és kifejezésére.

---

[217] *Fővárosi Lapok*, 1868. május 20. 467.

[218] Országh, 1884. 182.

[219] Hidas, 1989. 238.

[220] Deák, 2000. 146-147., 164-165.

„Már egy-egy nemzetiszínű zászló látása, mely az ünnepélyeken imitt-amott kitűzetett, eksztázisba hozta az embereket" – írta Mikszáth.[221]

Ezek közül az egyik leglátványosabb demonstrációnak az '50-es évek legvégén, '60-as évek elején kibontakozó nemzeti divatmozgalom számított, ami az egyetlen olyan önkifejezési eszközt jelentette a magyarság kezében, amit a cenzúra nem tudott szabályozni, pontosabban megtiltani.[222]

Az egykorú beszámolók és naplók, valamint a későbbi visszaemlékezések leírásai alapján ma már nehéz volna kideríteni, hogy a nemzeti ruhamozgalom kibontakozása pontosan kinek volt köszönhető és honnan vette kezdetét[223] – valószínűleg 1856-ban a pesti jogászoktól indult –,[224] de a mozgalomban Pestnek, mint leendő nemzeti fővárosnak, és benne az ifjúságnak, akik a nemzeti öltözetet szalonképes divattá formálták, kiemelkedő szerep jutott. A nemzeti divatmozgalomba a magyar arisztokrácia is bekapcsolódott, és a főurak 1859 augusztusában öltötték fel látványosan a nemzeti viseletet, a vidéki esküvőkön pedig szintén díszmagyarban jelentek meg.[225]

A demonstrációkra jó alkalmat jelentettek a farsangi bálok, amelyek közül mindig is kiemelkedett az előkelő színvonalat jelentő jogászbál. Az Európa szállóban megtartott egyik jogászbálon – Mikszáth visszaemlékezése szerint – részt vett Károlyi Lajos is, aki úgyszintén magyaros ruhát öltött, ami, ismerve a gróf udvarhűségét, az ott lévő főurak körében nagy feltűnést keltett. „A jogászbálon, az Európában már az élemedettebb főurak és úrnők is jobbadán magyarban jelentek meg. Sőt gróf Károlyi Lajos egykori nyitrai főispán, ki pedig a szabadságharc ellen működött mint császári biztos, ezen a bálon magyar díszben jelent meg, alkalmat adva Podmaniczky Frigyesnek, hogy a kredencben (még akkor az volt a büfé neve) következő tósztot mondjon a bécsi hatalom egészségére: »Az Isten áldja meg azt a kormányt, mely odáig vitte a dolgot, hogy még gróf Károlyi Lajos is piros magyar nadrágban jár.«"[226] Az 1860-ban – a már említett – Tótmegyeri birtokán megrendezett ekeversenyen/gazdászati ünnepségen szintén talpig magyar öltözékben várta vendégeit.

A mágnásnegyed kialakulását előmozdító épületek már jellegüknél fogva rendelkeztek egyfajta jelképi tartalommal. Nemcsak a nevükben hordozták a „nemzeti" jelzőt, de a többségüknek a létrejötte, megléte és a működése is szorosan kötődött az önállóság és a hazafiság megnyilvánulásához. A Múzeum és a Nemzeti-vé váló Színház (1841) a magyar kultúra fellegvárainak számítottak. A Casinot, amely szintén a '40-es években változtatta nevét Nemzeti-re, Széchenyi az ország felemelése céljából hozta létre, ahol az elgondolása szerint jórészt társadalmi állástól függetlenül válthatnak eszmét a különböző személyek. A Pesten megalapított Lovarda – mely már eredetileg is Nemzeti volt – az előbbi intézményekkel együtt a magyar főváros városi rangját emelte; végső soron hozzájárult a Béccsel szembeni súlyának növekedéséhez.

1848-ban a Nemzeti Múzeum és környéke, rendeltetésén túlmenően, az itt zajló események folytán bizonyos értelemben megszentelődött, és politikai, társadalmi, kulturális jellegénél fogva szorosan kötődött a magyar politikai és nemzeti érzelemvilághoz. Egy ilyen, éppen az elnyomatás folytán érlelődő és megedződött, felfokozott és várakozással teli politikai, hazafias légkörben – amikor a nemzeti önazonosság nyílt megvallásának akadályoztatása

[221] Mikszáth, 1982. 208.

[222] Viola, 1878. 17.; Mikszáth, 1982. 206-207.

[223] Lukács, 2008. 53-55.

[224] Berzeviczy, 1925. 415.

[225] Berzeviczy, 1925. 416-417.; Podmaniczky, 1887-88. III. köt. 87.

[226] Mikszáth, 1982. 206.

miatt, azt legtöbbször burkolt formában, a mögöttes tartalmakban nyilvánították ki, és egyes tettek, kijelentések a valós tartalmakon túl szimbolikus értelmet is nyertek –[227] a Nemzeti Múzeum, és a közelében fekvő többi nemzeti intézmény jelképisége felerősödött, és a környezetükben való építkezés ugyanúgy a nemzeti érzelem demonstratív kifejeződésének számít(hat)ott – ezt is lehetett benne érezni –, mint Károlyi Lajos részéről magának a nemzeti viseletnek a felöltése.

Károlyi magyaros ruhát öltött, Festetics az építkezése során szívet megdobogtató nemzeti érzelmű kijelentést hangoztatott, így a Múzeum mögötti – az épülettel építészetileg valóban harmonizáló, egy háromszögű egységet képező – építkezésüknek lehetett egy olyan jelentésárnyalata is, és lehetett úgy is „olvasni", mint a nemzeti identitás megvallása és a nemzeti helytállás jelképe, annak ellenére, hogy az építkezéseknek kifejezetten ezt a tartalmát a korabeli sajtó nem hangoztatta. Az építkezésekben elsősorban a pesti, fővárosi megtelepedést emelték ki, mint nemzeti jelleget, s nem magát a Nemzeti Múzeumot, Színházat vagy Lovardát.

A társadalmi igény

A közírók figyelemfelhívása

A szabadságharc leverését követően a magyar társadalom többségén, legalábbis azokon, akik üdvözlői, megélői, vagy valamilyen mértékben cselekvői, aktív résztvevői voltak az ezt megelőző, általuk élénk színekkel jellemzett pezsgő társadalmi és politikai életnek, egy általános csüggedtség, levertség lett úrrá, és környezetükben is hasonlót tapasztaltak. „Kevesebb az élénkség, kevesebb a vidorság, és sokkal nagyobb számban, mint azelőtt, látunk hosszú képeket, komor pillantásokat, redős homlokokat" – írta 1851 januárjában a pályafutása elején álló, később ismert kritikus, író Gyulai Pál a budapesti élet jellemzéséül,[228] de hasonlóképpen ítélte meg a helyzetet a politikus Mocsáry Lajos is.[229] A társadalom többsége érezte és tudta, az ország nem állt messze attól, hogy megvédje és megőrizze a törvényes úton kivívott szabadságát. A megtorlás kegyetlen és példát mutató volt, az ezt követő nyílt centralizáció, az abszolutisztikus és germanizációs politika pedig az udvar részéről egy hosszú távú elképzelésnek tűnt, ami megteremtette volna Magyarországnak a birodalomba történő betagolódását. Volt, aki külföldön emigrációban élt, volt, aki itthon bujdosni kényszerült, vagy a magánélet rejtekébe húzódott vissza, de természetesen akadtak olyanok is, akik egyéni érvényesülés, karrier, megélhetés vagy egyéb más indokokkal az új hatalom szolgálatába szegődtek. Fokozta a csüggedést az az általános bizalmatlanság is, ami a besúgói rendszernek köszönhetően megmételyezte az emberek közötti kapcsolatrendszert. Általános alapélménnyé a társasági élet helyett a magánélet köreibe való visszahúzódás vált.[230] „Az élénkséggel és vidorsággal – írta az előbb idézett Gyulai Pál – eltűnt egyszersmind, vagy legalább igen csöndesen és óvatosan nyilatkozik, némely szebb érzelem is, mely hajdan a társas viszonyok szövésére s fenntartására oly kedves

[227] Ilyen volt például a Nemzeti Színházban az arisztokrácia által bemutatott élőkép 1860-ban. Lásd 874. jegyzet

[228] Gyulai, 1851. 450.

[229] Mocsáry, 1855. 72.

[230] Deák, 2000. 288-289.

kapcsul szolgált. A bizalom csökkent. Oly embereket látunk hidegen vagy tartózkodva szólani egymással, kik egykor minden tartózkodás nélkül közlék egymással gondolataikat, cserélték ki érzelmeiket."[231]

Mivel a legnagyobb nyilvánossági fórum: a politikai élet és a közélet az 1850-es évek abszolutisztikus kormányzatának köszönhetően háttérbe szorult, cselekvésre, a nemzeti szellem fenntartására és ápolására a társasági élet keretei között nyílhatott lehetőség. Akik ebben az időszakban, az abszolutizmus körülményei között megpróbálták a magyar társadalmat a tespedtségből felrázni, valamiféle irányeszmét, modus vivendit, társadalmi cselekvési programot megfogalmazni vagy felvázolni a polgári nemzeti élet kibontakoztatására, szinte kivétel nélkül a társasági élet újjászervezését, újjászerveződését hangsúlyozták, ami Gyulai Pál frappáns megfogalmazása szerint félúton állt a magánélet és a közélet között. Olyan társadalmi közegnek számított, ahol „ha az emberek összejőnek, egy részt nyilvános életet élnek, amennyiben magán gondolataikat és gondjaikat otthon hagyják, egy részt magánéletet, amennyiben sem gondolataikat, sem gondjaikat nem közlik nyilvánosan." [232] Egy olyan fórumot jelentett az emberek társas érintkezésében, ahol a résztvevők a közéleti nyilvánosság nélkül közéleti dolgokról tudtak eszmét cserélni. Erre azért volt szükség, mert a nyílt politikai élet, vagy ahogy Gyulai fogalmazott, a nyilvános vagy közélet, amelyben a „közügyek intézésére nézve nyílik tér gondolkozásunknak vagy cselekvésünknek", megszűnt az országban, s csak hivatalos létezett.

Gyulai azért tartotta fontosnak a társas élet újbóli felelevenítését, mert egy olyan társadalmi fórumnak tekintette, amely a különböző eszmék, irányelvek kicserélése, kijegecesedése által előnyösen tudja befolyásolni a nálánál szélesebb nyilvánossági fórumot: a politikai életet, és kedvező irányba tudja fordítani Magyarország további sorsának alakulását. „A tárgy [azaz a társas élet] talán magában, csak puszta szót hangoztatva, kisszerűnek látszik, pedig egy a fontosabbak közül. De ha kisszerű volna is, mindjárt megszűnt az lenni, mihelyt egy nemzet életében tényező s jövőjére befolyással van. […] Nem mindig könnyen feltűnő ok szül nagy és feltűnő eseményeket, és sokszor csekélynek látszó körülményből származnak nagy dolgok. A természetben is az észrevétlenül működő erők idézik elő a legnagyobb tüneményeket és változásokat. Titkos műhelyében rejtezik azon hatalom, mely uralkodik és igazgat. Ily műhely a társas élet, teljes általánosságban fogva föl."[233]

Egyrészt azért szorgalmazták a társasági élet ismételt megképződését, mert a majd valamikor feléledő, ebből kifejlődő politikai élet előfutárának tekintették. A szerzőknek elsőrendűen nem a reformkori hagyományok felelevenítése volt a céljuk, de találtak abból az időszakból egy olyan mintát és fogódzót, amely a politikai cselekvési szabadság korlátozottsága idején képes pozitív folyamatokat gerjeszteni és elindítani. Úgy gondolták, hogy a társaséletnek az újbóli felélesztése és propagálása képes lesz az 1850-es évek lehangolt, fájdalommal teli, tespedt időszakába is élénkséget és elevenséget vinni. Másrészt pedig – részben összefüggésben az előbb mondottakkal, de már a társasélet mindenkori fontosságát hangsúlyozva, és túlmutatva az 1850-es évek időszakán, amikor az újbóli kialakítását elsőrendűen a politikai élet és a közélet felelevenítése miatt hangsúlyozták – egyfajta társadalmi alapot, bázist láttak benne, amely képes a politikai, társadalmi folyamatok és elképzelések, új magatartásminták és normák tartós társadalmi meggyökeresítésére.

Ez utóbbit leginkább a magyar társasélet fellendítésének terjedelmes röpiratot szentelő Mocsáry Lajos hangsúlyozta. Ő, és hozzá hasonlóan a kérdéssel foglalkozó közírók – a már

[231] Gyulai, 1851. 450.
[232] Gyulai, 1851. 451.
[233] Gyulai, 1850. 432.

idézett és ebben a kérdésben elsőként megszólaló Gyulai Pál, valamint Mikó Imre, aki írásával később jelentkezett ugyan, de műve szintén az 1850-es években fogant – [234] elsősorban a polgári átalakulás vívmányaira gondoltak.

A közírók elképzeléseit, szándékait és megszólalását elsődlegesen az 1850-es évek társadalmi problémái vezérelték, a „legnagyobb figyelemmel a polgári jogrendbe való (érzületi) beleszokás folyamatát szemlélték, amelynek az egyént és a közösség(ek)et egyaránt megterhelő körülmények között, a nemzeti-politikai elnyomatás éveiben kellett (volna) megindulnia és előrehaladnia."[235] Az 1848-as törvények biztosították a polgári átalakulás törvényi kereteit, lehetőséget teremtettek a polgári társadalom kifejlődésének, de az akkor még csak puszta jogi kodifikáció volt, amelyet, ahhoz, hogy ténylegesen megvalósuljon, még át kellett ültetni a mindennapi életbe is. Ebből kifolyólag a társaséletre a szerzők egyfajta csatornaként, közvetítő közegként tekintettek, ami képes a nagyobb, törvényhozói vagy egyéb fórumokon megszületett elhatározásokat a mindennapi élet területére átültetni. „Hasztalan fárad a törvényhozó – vélte Mocsáry –, ha a tüzhelyeken, a salonokban másként rendezik az élet törvényeit. […] Míg ott meg nem testesülnek a tanács-termekből jövő igék, addig az élet kineveti a logicát. […] A sajtó, a szószék megvitatja a nemzet életébe vágó kérdéseket, a jegyzők megirják a szép jegyzőkönyveket és pompás codexeket. De ez nem elég. Át kell vinni a törvényeket az életbe is s ennek ezer apró csatornái vannak. […] Mind ez a társaság dolga, mind ez az egyeseknek feladata." [236] Vagyis a társasélet megléte és egészséges működése azért tűnt fontosnak, mert ideális esetben ebből, a magánéletnél szélesebb társadalmi alapból indulnak ki a társadalom és a nemzet egészét érintő különféle döntések és folyamatok, és egyben ez válik azok befogadójává és elterjesztőjévé is.

Mindez, azaz a magánélet színterénél szélesebb társadalmi fórum, természetesen helyszíneket és személyeket igényelt. Ennek kapcsán került az arisztokrácia és Pest, mint az ország mintaadó és a társasági élet megszervezésére alkalmas társadalmi rétege és városa a közéleti írók figyelmének homlokterébe. A főuraktól a műveltség terjesztését és ápolását, valamint a társadalmi válaszfalak lebontását várták el, aminek elengedhetetlen követelménye és feltétele volt a hazai tartózkodás és a helyben lakás.

Gyulai Pál, Mocsáry Lajos, valamint Mikó Imre az arisztokrácia forradalom utáni közéleti magatartásának etikai kérdéseit, ideológiai irányelveit boncolgatva a főrendek feladatkörébe utalták a polgári átalakulás, a polgárosultság és a műveltség, a hazai kulturális élet társadalmi meggyökeresítését. Egyszerűen azért, mert ez a társadalmi réteg rendelkezett azokkal a feltételekkel: vagyonnal, befolyással, életmóddal, amelyek képesek voltak elősegíteni és előnyösen befolyásolni ezeknek a társadalmi vívmányoknak és folyamatoknak a hazai elterjedését és kiteljesedését.[237] „Nekik áll leginkább érdekökben a hont felvirágoztatni, nekik az nem csak otthonuk, de nagy részben saját magánbirtokuk. Náluk van e czélra a legtöbb tehetség. Egy lépés tőlük többet ér, mint másoknak hosszú izzadásteljes munkája."[238]

---

[234] Egyed, 2007. 89.

[235] Fábri, 2004. 14.; Deák, 2000. 290.

[236] Mocsáry, 1855. 11-12.

[237] A magyar arisztokráciát Gyulai és Mocsáry – Mikó nem fejtette ki bővebben ebbéli álláspontját – szokásában és életvitelében nemzetietlennek tartotta, olyan egyéneknek, akik nem beszélik az anyanyelvet és idegen mintákat követnek. Ezért Gyulai a műveltség hazai elterjesztésében játszott szerepüket úgy képzelte el, hogy tagjaik a népből merített műveltséget, kulturát szívnák magukba, s azt felkarolva, megnemesítve sugároznák vissza. Ezen alapul az általa meghírdetett *mívelt nemzetiség és nemzetiesedett míveltség* program. Gyulai, 1850. 439-440.

[238] Mocsáry, 1855. 70.

A kulturális élet területén nem esetenkénti támogatást vártak tőlük, hanem az életmódjuk, életszínvonaluk és igényeik által kifejtett pártolást, gyarapítást, amely csak abban az esetben válik a haza javára, ha határai közt élnek. „Egy magas állású s vagyonos hazafinak – kiről az arányos miveltséget már előre föl kell tennünk – életrendje, háztartása, érintkezései övéivel, a hozzá közelebbiekkel, társasági viszonyai, foglalkozása, még örömei is meg annyi alkalom a kisebbeknek felvilágosodásra, ugyanannyi csatorna, melyen át a községre mivelődés terjed ki – írta Mikó Imre, aki maga is főúr lévén tisztában volt a főúri életmód pozitív hozadékaival. Ezért panaszolta fel ugyanott, néhány sorral feljebb, hogy „ha ezek ott hagyják hazájukat, s szellemök melege, miveltségök világa ott sugárzik szét, hol az tán most is bőviben van, a hol talán koránt sincs oly szükség rá, mint van a mi hazánkban: ugyan kérdem, kik fognak nálunk mások előtt világolni? Kik fogják magok körül öszpontosítani a tudomány, művészet és ipar embereit?”[239] A főurak hazai jelenlétét többek között azért is érezték fontosnak, mert, amikor ez a vagyonos réteg itthon magyar könyveket, hazai termékeket vásárol, vagy pályadíjakat tűz ki, a hazai kultúrát támogatja, amikor alapítványokat hoz létre, a tudomány szolgálatába szegődik, amikor pedig itthon magyar mesterekkel építkezik, a hazai ipart és művészeteket pártfogolja.

Ugyanakkor az írók fontos szerepet szántak az arisztokráciának a polgári átalakulás kellékei közül az „egyenlőség-eszme” elsajátításában, bensővé tételében is. Úgy ítélték meg, hogy elsősorban rajtuk, az ő elzárkózásukon múlik a társadalmi válaszfalak lebontása, hogy képesek-e valamelyest engedni abból az arisztokrata elzárkózottságukból, amely évszázadok óta életmódjuk meghatározó jellemzőjévé vált. Nem azt kívánták tőlük, hogy a szalonukba mindenféle rangú és rendű embert beengedjenek, mert az nevetségessé és komikussá is vált volna, hanem, ahogy Gyulai ezt pontosan megfogalmazta, „az arisztokrácia s általában a nemesség feledje el volt előjogait s ama még létező haszontalan címeket, és közhelyen, magánérintkezésben dobja el modorából mindazt, ami alázhat és sérthet.”[240] Erre utalt Mocsáry is, amikor a vagyonos osztály tagjaitól azt várta el, hogy ne legyen lenéző és megvető az alatta állókkal szemben, s fogadja el azoknak a felfelé törekvési vágyát, amelyet – úgy gondolta – végső soron egy mélyebb erkölcsi, esztétikai alap: a szép (élet) utáni vágy mozgat.[241]

Mindebből kifolyólag a szerzők a vagyonos osztály társadalmi, erkölcsi kötelességének tartották, hogy huzamosabb külföldi tartózkodás vagy ott lakás helyett hazájában, Magyarországon éljen, és annak leendő fővárosában, Pesten építessen magának szállást. A hazában lakást természetesen – ugyanúgy, mint korábban Széchenyi –[242] erkölcsi és lelkiismereti érvekkel magyarázták: az a hatalmas vagyon, amelyben a haza részesítette őket, nemcsak élvezeteket nyújt, de hazafiúi, társadalmi kötelezettségeket is von maga után. A „hol-lakás, vagyonunknak miként használása iránt is – ahogy fogalmazott Mikó Imre, aki a legrészletesebben fejtette ki a vagyonos osztály ebbéli társadalmi kötelezettségét – létezik nem tollal és papírra, hanem lelkiismeretbe beírt törvény, az t.i. hogy a mely hon adja, annak kebelében vagy legalább javára élvezzük azt.” Hasonlóképpen érvelt később is, mikor azt írta, hogy a „földdarabhoz és jövedelemösszeghez teher is van kötve, […] a ki azt bírja, köteles terheit is hordozni, s általában úgy élvezni, hogy haszna a hazára és nemzetre is háramoljék.”[243]

---

[239] Mikó, 1861. 76.

[240] Gyulai, 1850. 448.

[241] Mocsáry, 1855. 36-37.; Fábri, 2004. 16.

[242] Majláth, 1889. 99. (Széchenyi levele gr. Andrássy Györgyhöz; Cenk, 1828. október 24.)

[243] Mikó, 1861. 74-75.

Gyulai Pál pedig, aki az 1850-es években először fogalmazta meg az arisztokráciától elvárt feladatokat, szinte felszólította ezt a társadalmi réteget az erkölcsi kötelességére. „Az arisztokrácia most a nemzetiség bűvös zászlóját emelte föl, s magát bajnokává akarja szentelni. Mi követjük, de nekünk nemcsak politikai nyilatkozatok és lépések kellenek. Mi többet s kevesebbet kívánunk. Látni akarjuk munkásságát a társasélet terén. Óhajtjuk, hogy palotái Pesten az ország szívében emelkedjenek; teremtsen maga körül magyar életet; emelkedjenek s fejlésbe induljanak általa a nemzetiség és műveltség tényezői, s nemesüljön a nemzeti jellem. Ne halljuk most is mindennap ama régi panaszt, hogy e hon határain túl vesztegeti jövedelmét, kecsegtető ígéretekkel áll elő s politikai hatását csak önérdekében és nem nemzeti irányban akarja használni. Némítsa el ócsárlóit tényekkel s adjon eredményt, ha bizalmat kíván."[244]

Pest a reformkor idején vált, a nyugat-európaihoz hasonló s attól némely módon eltérő formában,[245] az ország leendő központjaként a társasági élet centrumává. A város ezt követően is megőrizte, sőt teljes mértékben kisajátította az országon belüli vezető, mérvadó és a politikai életben játszott központi szerepet, s így a társasélet újjászervezéséért küzdő közírók magától értetődő természetességgel utalták azt ennek a városnak a hatáskörébe, már csak azért is, hogy ezen a téren is, mint mindenütt, iránymutatóvá váljon és mintát, példát szolgáltasson az egész országra nézve. „Főváros nélkül Európában nincs a honnak közepe, nincs a közszellemnek, a közmivelődésnek, előmenetelnek gyúpontja, s a hon lakossága vezető és oktató nélkül ide s tova barangolva lakó földén" – írta Mocsáry, aki azonban az arisztokrácia és Pest kapcsolatától többet várt el, mint csupán a társasélet feleleventése és újbóli megképződése. Tudta és hangoztatta ő is, hogy mennyire fontos ebből a szempontból az arisztokrácia jelenléte a fővárosban, hiszen ahogy fogalmazott „kimondhatlan jót tehetnének a nemzettel aristocratáink, ha a helyett, hogy külföldön hölgyek s vagyonosabb országok fiaival való hiu versenyzések által magukat tönkre teszik, itthon nyilt házat tartván vig s változatos életet folytatnának sokkal kisebb költséggel, s a jó izlésnek és társalgási finomságnak valódi gyakorlati iskolákat nyitnának",[246] ugyanakkor ezt a kapcsolatot fordítva is átérezte és értékelte. Szerinte a vagyonos társadalmi osztály Pestre költözéséből és pesti jelenlétéből az az előny is származna, hogy főuraink műveltsége és kultúrája magyaros színt öltene. Pesten azt a nemzeti műveltséget sajátítanák el, amelyet korábban Gyulai Pál is megkívánt tőlük és számon kért rajtuk.

Talán nem kell különösebben hangsúlyozni, hogy Pest ebben az időben – de már ezt megelőzően is – a nemzeti kultúra központja és hordozója volt. Nem véletlen, hogy már közel egy évtizeddel ezelőtt azt írta Kemény Zsigmond az írói ambíciókat dédelgető Szász Károlynak, „ha ön író akar lenni, akkor kénytelen leend előbb-utóbb Pestre költözni, mert Pest a szó magasabb értelmében kapitulummá fog válni."[247] „Jelenleg is Pesten mozog mostan leginkább, az irodalom terén a nemzeti szellem" – ez már Mocsáry ítélete volt, aki ettől a fővárostól várta – valamelyest a reformkori előzményekre és Széchenyi fellépésére gondolva –, hogy elősegíti az arisztokrácia nemzeti integrálódását, hiszen végső soron, Gyulai Pálhoz hasonlóan, a magyar társasélet feleleventését nem az általa nemzetietlennek érzett arisztokráciától várta el, hanem azoktól, akik maguk is képesek maguk körül magyaros környezetet teremteni.[248]

---

[244] Gyulai, 1850. 443.

[245] Fábri, 2004. 9-10.

[246] Mocsáry, 1855. 50.

[247] Szegedy-Maszák, 1989. 316.

[248] Fábri, 2004. 18.

Mocsáry számára elsőrendűen azért volt fontos az arisztokrácia pesti jelenléte, mert itt tartózkodásuk oldotta volna társadalmi elzárkózottságukat. Egy olyan születőfélben lévő nagyváros, mint Pest, különböző rangú, különböző osztályba tartózó egyéneket foglalt magába, s egyúttal bizonyos keretek közé is szorította őket, arra kényszerítve, hogy találkozzanak, érintkezzenek egymással. A városi élet, a pesti tartózkodás Mocsáry szerint azon a válaszfalon ütött volna rést, azt a válaszfalat bontotta volna lejjebb, amelyet az arisztokrácia a vidéki elzárkózottságával emelt maga körül. Úgy vélte, hogy „magára aristocratiánk szellemére nézve volna különös jótékony hatással, ha ismét minél nagyobb számmal összpontosulna. […] Mert aristocratáink múltja nemzetiség nélküli, családi, házi, hagyományaik épen nem táplálhatják bennök a hazafias szellemet. Pest egészen más befolyást gyakorol. Pesthez vannak kötve mindazon emlékek, melyek aristocratiánkat a haladásra, magyarosodásra, s a hon ügyeibeni részvétre emlékeztetik. […] Pest a küzdhelye s tűköre a nemzeti szellem-fejlődésének. Pesten azt láthatják, hogy ők a hazának is polgárai”.[249]

Természetesen nehéz azt megbecsülni és kimutatni, hogy ezeknek az írásoknak milyen volt a társadalmi hatása: kik olvasták, mennyire váltak közkinccsé és terjedtek el a közgondolkodásban a bennük megfogalmazott gondolatok, de Mocsáry írásának a népszerűségét mutatja, hogy műve egy év múlva már egy újabb kiadást élt meg, másrészt pedig azok a pozitív sajtóvisszhangok és méltató megjegyzések, amelyek műve megjelenéseit követték.[250]

A korban felmerült társadalmi igény és a mágnásnegyed kialakulása között azonban hibás volna bármiféle szorosabb párhuzamot is vonni, hiszen a kialakulást elsősorban a korábbiakban vázolt egyéni szálak, érdekek mozgatták, és leginkább az a felismerés, hogy a fővároshoz kötődő politikai, gazdasági életben, a testületek vezetőségeiben való aktív részvételnek egyik szükséges kelléke és velejárója egy Pesten létesítendő önálló otthon. Egyszersmind azonban eleget tettek a velük szemben elvárt s a közírók révén talán egyre szélesebb körben megjelenő társadalmi elvárásoknak is.

Sajtóvisszhangok

De nemcsak az imént idézett, az 1850-es évek közéletével számot vető írók fogalmazták meg az arisztokráciával szemben elvárt követelményeket, hanem a fővárosi és hazai közvéleménynek hangot adó sajtó is élénk várakozással tekintett minden ilyen, az arisztokrácia irányából megnyilvánuló szándék elé – mutatva az ügy fontosságán túl az irányába megmutatkozó érdeklődést is. Az ország központjában kialakuló fővárosnak köszönhetően minden joggal és magától értetődő természetességgel várták el tőlük, hogy a rangjukból és életmódjukból adódó pozitívumokat ne külföldön, hanem hazájuk érdekében fejtsék ki. Az ezzel kapcsolatos tudósításokból azonban az elismerés mellett olykor-olykor ki lehetett hallani a kritika és a bírálat hangjait is, amelyek nem hosszan megfogalmazott, vagy esszészerűen kifejtett értékelések voltak, hanem egy-egy hírt, értesülést kísérő rövid kritikai kommentárok. Amikor 1859-ben felröppent az a hír, hogy néhány főúr Bécsből állandó tartózkodási helyül Pestre fog költözni, a Magyar Sajtó ezt úgy közölte, mint egy „régi óhajtás” megvalósulását. Olyan főurakról tudott, akik a korábbi alkotmányos időszakban

[249] Mocsáry, 1855. 73-74.

[250] Kemény, 1958. 608-614.

vittek politikai szerepet, s akik eddigi bécsi tartózkodásukkal a „székváros fényét" emelték.[251] A Vasárnapi Újság pedig úgy kommentálta a hírt, hogy abban már a kritika hangjai is megszólaltak, elmarasztalva a főúri réteget abban, hogy – minden bizonnyal a főváros létrejöttéhez viszonyítva – ilyen „későn" szánta rá magát erre.[252]

A palotaépítkezések kapcsán azonban ezek a kritikai észrevételek jószerivel eltűntek, viszont megjelentek azok az óhajok, hogy Pest ezentúl a magyar arisztokrácia otthonává váljon. Egy-egy palotaépítés kapcsán a sajtó hevesen üdvözölte a főuraknak azt a szándékát és tettét, hogy a fővárosban, Pesten fogtak építkezésbe, s egyben annak az óhajának adott hangot, hogy cselekedetüket bárcsak többen követnék.[253] Mit vártak el tőlük? Gyulaihoz és Mocsáryhoz hasonlóan a társasági élet megelevenülését, de korántsem olyan mély vagy mögöttes tartalommal, mint a polgárosodásnak a gyakorlati életbe történő átültetése. Egyszerű, átlagos, a város fejlődése és csinosodása érdekében megfogalmazott szempontokat és igényeket hangoztattak. A palotaépítkezésekben az épített környezet szépségét, az építészeti csínt üdvözölték leginkább, ami elősegíti a várost abban, hogy helyet kérjen magának az európai fővárosok sorában, és beilleszkedjen közéjük.

Az arisztokrácia pesti megtelepedését elsősorban azért szorgalmazták, mert palotáik és építkezéseik ugyanúgy biztosították Pestnek a fővárosi rangot, és emelték építészeti arculatának értékét, mint más, hasonló reprezentatív középítkezés. Ezen túlmenően pedig úgy gondolták, hogy az arisztokrácia állandó pesti jelenléte kedvezően fog hatni a város kulturális, társasági életére, emelni fogja annak színvonalát, építményeik pedig támogatják a hazai ipart és művészeteket, és ösztönzik fejlődését. „Valóban csak elismeréssel szólhatunk vagyonos földbirtokosaink azon helyes irányáról – írta a Vasárnapi Újság a Festetics palota kapcsán –, hogy vagyonuk egy részét a főváros szépítésére s ez által az ízlés terjesztésére fordítják. S ha egyszer az élet mindenféle szükségeinek s kellemeinek megfelelő állandó palotáik lesznek itt, remélhető, hogy állandóan is fognak itt tartózkodni, ami ismét kedvező befolyással lehet a magyar főváros társadalmi, sőt irodalmi, művészeti s iparbeli fejlődésére is."[254]

[251] *Magyar Sajtó*, 1859. október 20. 835.
[252] *Vasárnapi Újság*, 1859. október 27. 526.
[253] *Vasárnapi Újság*, 1865. november 12. 574.
[254] *Vasárnapi Újság*, 1864. augusztus 21.

A mágnásnegyed kialakulását megelőző időszak

A mágnásnegyed kialakulását vizsgálva érdemes néhány sor erejéig azt is szemügyre venni, hogy milyen volt a kialakulást megelőző időszak. Egyrészt, hogy milyen volt a Nemzeti Múzeum környéke a paloták felépülését megelőzően, s kik voltak az itteni telektulajdonosok, másrészt pedig, hogy az arisztokrácia a kialakulást megelőző időszakban milyen mértékben volt jelen Pesten, és hol rendelkezett ingatlantulajdonnal. A választ részben egyes korabeli városleírások, az itt élő Karacs Teréz és Bókay Árpád visszaemlékezése, továbbá telekkönyvi adatok és sajtóinformációk szolgáltatják.

Az arisztokrácia jelenléte a városban a mágnásnegyed kialakulását megelőzően

A mágnásnegyed kialakulását megelőző közel egy évszázadban az arisztokrácia palotái Pesten a Belvárosban, és a tőle északra kiépülő Lipótvárosban épültek fel, azzal együtt, hogy tulajdonosi jelenlétük a külvárosokban is kimutatható, ahol többnyire nagy kiterjedésű, beépítetlen vagy alig beépített ingatlanokkal (Festetics-, Orczy-kert), majorokkal rendelkeztek, esetleg a Belvároshoz közelebbi részeken nyári lakot (gr. Batthyány József), palotát (Beleznay-palota, Luby-palota), házat (br. Sándor Antal) emeltettek maguknak.[255] A főurak XVIII. századi palotaépítkezése még csak a Belvárost jelentette. Többségében – amely szám igen csekély –[256] azok építkeztek itt, akik Pest környéki kastéllyal rendelkeztek, a városban pedig szezonálisan, télvíz idején tartózkodtak. Annak ellenére, hogy az épületek többségének tervei ebből az időszakból nem maradtak fenn, a ránk maradt leírásokból vagy ábrázolásokból, a telekkönyvekben feljegyzett értékükből valószínűsíteni lehet a polgárházaktól elütő reprezentatív jellegüket, ami terjeszkedési határaik korlátozott volta miatt elsősorban nem a kiterjedésükben, valamint a magasságukban mutatkozott meg, hanem – ahogy ez a korszak pozsonyi építkezéseinél is látható – leginkább az ablakok, az oromzat és a kapuzat hangsúlyosabb díszítettségében.

Az egykori Úri (ma Petőfi Sándor) utcában – mint ahogy a neve is mutatja – több előkelő család építkezett. Többek között az Orczy, a Laffert, a Vajay család, a mai Szervita téren a Wattay család, a pálos kolostorral szemben a Rudnyánszkyak, a mai Egyetemi Könyvtárral szemben az Andrássy család, a Váci utcában az Almássyak. A mai Pesti Barnabás utca és Galamb utca sarkán pedig br. Péterffy János, királyi ítélőtáblai ülnök építtette fel palotáját 1756-ban.[257]

A pesti paloták közül kettő emelkedett ki leginkább, amelyek közül az egyik a Gödöllőn, Bécsben és Pozsonyban is építkező Grassalkovich Antalé, a másik pedig a Károlyi családé volt. Grassalkovich Antal Mária Teréziának köszönhetően kisnemesi sorból emelkedett a királyi személynöki székbe, 1748-tól a Magyar Kamara elnöke, báró, majd gróf, koronaőr és

[255] Gárdonyi, 1935-1936. 275.; Turányi, 1963. 321.

[256] A XVIII. század végén tizenkét mágnásnak volt háza Pesten. Pásztor, 1940. 48.

[257] Déry, 2005. 251-252.; Nagy, 1975. 233.; Réh, 1932. 54-55.

főlovászmester lett. Kiváló érzékkel gyűjtötte össze hatalmas vagyonát, amelyből a mai Kossuth Lajos (egykori Hatvani) utcában álló egyemeletes barokk palotáját is építtette.[258]

A ma is reprezentatív épületnek számító Károlyi-palota[259] 1769-ben került a család birtokába, gr. Károlyi Antal, Szatmár vármegyei főispán vásárlásának köszönhetően, aki tíz év múlva jelentős átalakításokat hajttatott végre az épületen. Ennek köszönhetően Pest legnagyobb szabású palotájává emelkedett, és előkelőségét Károlyi György további építkezésének köszönhetően a későbbi, XIX. század második felében felépült paloták között is megőrizte.[260]

A XVIII-XIX. század fordulóján Pest még nem volt az arisztokrácia számára különösebben vonzó város. A főváros Pozsony volt, az uralkodói központ Bécs. Széchenyi fellépésének köszönhetően, valamint Pest fővárossá válása folytán a város a magyar uralkodó osztály számára is fontosabbá vált, bár nagyarányú megjelenésükkel ekkor sem számolhatunk. Többségüket a hivatalok kötötték ide,[261] mások, ha közéleti tevékenységük Pestre szólította őket, – Batthyányhoz hasonlóan – inkább szállást béreltek, mintsem önálló rezidenciát vagy házat emeltettek volna.

Akik viszont építkezésbe fogtak, azoknak a palotái Pesten továbbra is a Belvárosban és a Lipótvárosban épültek. Ugyanúgy, mint ahogy Széchenyinek is a figyelme erre a két városrészre irányult és a külvárosok felett elsiklott, mágnástársai is, ha építkezésre került sor, leginkább ebben a két városrészben gondolkodtak, ott, ahol a kor városfejlesztése zajlott. A Belvárosban sorakoztak az elegáns szállodák, vendéglők, kávéházak, s itt feküdt a város legszebb üzleteinek helyt adó legelőkelőbb utcája, a Váci utca. A Lipótváros egy új, folyamatosan bővülő és dinamikusan épülő elegáns városrészt jelentett. Egyenes vonalvezetésű tágas utcái – amelyet ugyan még por és sár borított –, középületei, kulturális intézményei: a Német Színház, a Redout, a Lloyd épület, ahol a Nemzeti Casino is székelt, és ahol bálokat, hangversenyeket is rendeztek, forgalmas terei (Rakpiac – a mai Széchenyi tér, Újpiac – a mai Erzsébet tér) és az azokat övező elegáns épületek, valamint az ide torkolló Lánchíd egyre inkább városközponttá formálták ezt a városrészt, s már a kortársak is úgy ítélték meg, hogy a Lipótváros hívatott leginkább kifejezni Pest leendő nagyságát és európai jelentőségét.[262] A 30-as évtized végére felépültek a Duna-sor palotái, s szerveződött Pest társasági élete is.

Egy ilyen dinamikusan fejlődő város és városrész már az arisztokráciát is jobban vonzotta. Patacsich József 1830-as évek elején megjelent Pestről szóló leírása szerint a legtöbb arisztokrata házbirtokos a Belvárosban és a Lipótvárosban tömörült, többek között a Károlyi, Cziráky, Esterházy, Festetics, Orczy, Almásy, Wenckheim, Grassalkovich, Teleky, Szapáry, Szerdahelyi, Brunsvik, Rhédey családok.[263] A Lipótvárosban a legtöbb mágnásház az akkori Szarka (ma Zrínyi) utcában feküdt, de sokan laktak közülük a Szél (ma Nádor) utcában is.[264]

A képlet a későbbiek során sem változott. A Vasárnapi Újság 1858-as statisztikája szerint az arisztokrácia Pesten továbbra is a Belvárosban és a Lipótvárosban rendelkezett a

---

[258] A palota a mai Kossuth Lajos utca 4. szám alatt állt. Többszöri tulajdonosváltás után 1887-ben lebontották, és helyén Dreher Antal építtetett bérházat. Déry, 2005. 170-171.

[259] Déry, 2005. 141-143.

[260] Károlyi Antalt megelőzően az épület tulajdonosa 1744-ben gr. Patachich Gábor, kalocsai érsek, 1747-től pedig gr. Barkóczy Ferenc, egri püspök volt. Már ekkor meglévő pompáját bizonyítja, hogy, amikor Mária Terézia 1751-ben megtekintette a budai vár építkezéseinek előrehaladtát, ebben az épületben szállt meg.

[261] Ujházy, 1922. 375.

[262] Preisich, 1960. 63.

[263] Patacsich, 1831. 14-17.

[264] Pásztor, 1940. 118.

legtöbb ingatlantulajdonnal. A kettő közül a Lipótváros járt az élen, hiszen amíg a Belvárosban ez a szám húsz körül mozgott, addig a Lipótvárosban megközelítette a harmincat. Ezt követte a Terézváros nyolc, a József- és a Ferencváros négy-négy arisztokrata ház-, illetve telektulajdonnal.

A Belvárosban az ingatlanok többsége az előkelő Váci utcában, valamint a Szervita tértől kezdődően az Úri (ma Petőfi Sándor) utcában és az Egyetem (ma Károlyi Mihály) utca–Egyetem tér–Kecskeméti utca vonalon helyezkedett el, a Károlyi-palota vonzáskörzetében. Ezt a szakaszt a XVIII. század elején még Úri utcának, Urak utcájának is hívták, utalva arra, hogy az uralkodó osztály már akkor ezen a vonalon telepedett meg. Emellett – a Vasárnapi Újság szerint – megtalálhatóak voltak még a Kis Híd (ma Türr István) és a Nagy Híd (ma Deák Ferenc) utcában, a Borz (ma Nyáry Pál) és Zöldfa (ma Veres Pálné) utcában, az egykori, de mára már megszűnt Sebestyén téren, illetve a mai Szép és Magyar utcában.

A szomszédos Lipótvárosban több olyan rész volt, ahol az arisztokrata családok előszeretettel tömörültek. Ilyen kiemelt helynek számított a Belvároshoz és a Lánchídhoz közeli Új (ma Erzsébet) és József (ma József nádor) tér, valamint a Bálvány (ma Október 6.) utca, a Két Sas (ma Sas utca) utca, a mai Nádor utca, a szomszédos Terézvárossal határos Váci (ma Bajcsy-Zsilinszky) út és a Felduna-sor vonala. Ugyanakkor jelen voltak még, de szerényebb mértékben a Fő (ma Arany János) utcában, valamint a Béla (ma Vigyázó Ferenc) és a ma is ezt a nevet viselő Zrínyi utcában.

Az ekkor még külvárosnak számító Teréz-, József- és Ferencvárosban jelentősen kevesebb ingatlannal rendelkeztek, s azok is elszórtan, egy-egy utcában helyezkedtek el. Ilyen volt a Terézvárosban a Két Szerecsen (ma Paulay Ede), a Két Szív (ma Szív), a Gyár (ma Jókai), a Rózsa és a Király utca, az Országút, valamint a későbbi Andrássy útnak helyet adó, ma már nem létező Könyök utca. A József- és Ferencvárosban ezek az ingatlanok a két városrész határán az Üllői úton, valamint az előbbiben a Sándor utcában – a Nemzeti Múzeum mögötti Prónay birtok –, az Örömvölgy (ma Diószegi Sámuel) és a Három (?) Kereszt (ma Koszorú) utcában, az utóbbiban pedig a Két Nyúl (ma Lónyay), Kis Fő (ma Knézits) és Soroksári utcában feküdtek. Mivel ezek a városrészek elsősorban még mindig mezőgazdasági művelésre alkalmas területekkel bírtak, alighanem az itteni arisztokrata ingatlanok is inkább csak telek- s nem háztulajdont jelentettek.

A mágnásnegyed kialakulása azonban nem jelenti azt, hogy az előbbi építkezési helyszínek teljes mértékben megszűntek volna, és kizárólag a Nemzeti Múzeum környékén folytatódtak, hanem inkább azt, hogy ez a terület is – mint lehetséges építkezési helyszín – az arisztokrácia figyelmébe vonódott, és a belvárosi helyszínek mellé gyorsuló ütemben felzárkózott.

A Nemzeti Múzeum környékének városképe

Józsefváros belső részét, benne a későbbi mágnásnegyed területét a XIX. század első felében még a kertek megléte jellemezte. Kialakultak ugyan zárt sorban beépített utcák, ilyen volt a mai Bródy Sándor, Ötpacsirta, Szentkirályi utca, de a telkek beépítettségi foka ezzel együtt is alacsonynak számított. A házak mögött hatalmas kertek és udvarok terültek el, de akadtak szép számmal még olyan telkek is, amelyek beépítetlenül feküdtek.

Ez a jórészt beépítetlen, fás, füves terület, a házak között zöldellő kertek idevonzották azokat a vidéki földbirtokosokat, akik a városban is csendre, nyugalomra, kikapcsolódásra, a

megszokott vidéki nemesi életmód hangulatára vágytak; fákat, füvet, virágokat látni, amiben „éppúgy megnyilvánult a kor divatja […], mint a vidéki származás reminiszcenciái."[265]

A lapszerkesztő Kultsár István az 1800-as évek elején telepedett le Pesten. Szállása a belvárosi Hatvani (ma Kossuth Lajos) utcában – 542. szám alatt –[266] volt. Nem sokkal később az Ősz utcában vásárolt magának telket házzal, amelyhez hatalmas kiterjedésű kert is tartozott.[267] Pesti lakásán kívül itt fogadta a nemzeti irodalom és kultúra megteremtéséért, kimunkálásáért fáradozó íróbarátait. De ugyanígy irodalmi központ működött 1822-től 1827-ig Fáy András Tavasz (ma Reviczky) utcai házában is,[268] ahol a házhoz tartozó nagy kert a kikapcsolódás mellett a társasági élet megképződését is szolgálta.

Mindkét személyre nagy rokonszenvvel gondolt vissza az a Karacs Teréz,[269] aki a terület 1820-30-as évekbeli képéről a leghitelesebb leírást készítette. Fiatal éveit a Nemzeti Múzeum mögött meghúzódó Ősz (ma Szentkirályi) utca 23. szám alatt töltötte, és innen járt át nap mint nap a Széna (ma Kálvin) téri református iskolába és imaházba. Az akkori Nemzeti Múzeum környéke számára nemcsak egyszerű benyomás vagy hangulat volt, hanem naponta megélt tapasztalat. A telket apja Karacs Ferenc, a XIX. század első felének neves rézmetszője és térképkészítője 1808-ban vásárolta,[270] amelyen egy egyemeletes házat építtetett.[271] Ez volt a híres Karacs-ház, ahol a család nagy szeretettel fogadta a magyar kultúráért lelkesedő, és annak létrehozásában közreműködő vendégeit: írókat, szerkesztőket, színészeket, valamint rézmetsző és festő barátokat. Teréz egy életen át megőrizte a ház, a környező utcák és telkek, a Nemzeti Múzeum egykori környékének a hangulatát, és maguk a változások, maga az eltelt idő késztették őt arra, hogy 1880-ban a Fővárosi Lapok hasábjain[272] rövid tárcákban papírra vesse emlékeit. Ezek között található a későbbi mágnásnegyed és környékének egykori képe is.

A beszámoló kövezetlen, poros-sáros, kivilágítatlan utcákról, kertekről, mocsárról és a közelben tanyázó állatokról szólt. „Nagy változáson ment át a főváros – írta Teréz –, amióta én élek, külalak és szokás tekintetében. Csak az Ősz utcában is minő nagy az átváltozás! Még 1819-ben is igen pongyola képe volt ennek az egész környéknek. Ahol most nagy paloták emelkednek, akkor ronda házacskák dísztelenkedtek. Az utca kövezetlen, sáros vagy poros, este minden világítás nélkül. Sőt még egy vágóhíd is egészségrontó bűzével bosszantgatá a házbirtokosokat." Az Ősz utcától kijjebb eső Zerge (ma Horánszky) utca akkor egy nagy mocsáros tó partját képezte. „E tóban a brekegő békák ezrei tanyáztak, és fölötte szúnyogok milliói zsongtak. A Sándor-utca felé dűlő részén egy kis tér is volt, néhány magas tölgy- és

---

[265] Fábri, 1987. 622.

[266] Budó, 1928. 69.

[267] Kultsár először a mai Szentkirályi és Bródy Sándor utca sarkán álló házhelyet vásárolta meg, amelyből eladott egy részt közeli barátjának, a rézmetsző Karacs Ferencnek, majd néhány évvel később eladta a még megmaradt saroktelkét is, és vett egy másikat az Ősz utcában Karacséval szemben. Romhányi, 1930. 89-90.; Karacs, 1880. 139-140.

[268] Karacs, 1880. 153.

[269] Karacs Teréz (1808-1892) pedagógus, író, a magyar nőnevelés úttörője.

[270] Karacs Ferenc ezt megelőzően Pesten több helyen is lakott. Teréz visszaemlékezése szerint, amikor Pestre költözött – 1790-es évek elején –, első lakása a mai Bródy Sándor utcában fekvő Zofahl-házban volt. Valószínűleg megszerette a házat, annak tuljdonosát és a környéket, mert később 1804 és 1808 között, amikor már nős volt, szintén ugyanitt lakott feleségével, az ősz utcai Karacs-ház elkészültéig. Karacs, 1885. 44.; Karacs, 1888. 220-221.

[271] Romhányi, 1930. 89-90.

[272] *Fővárosi Lapok*, 1880. 49-56. szám; Kötetben: Karacs, 1880. 137-163.; A következő, a mágnásnegyed korabeli állapotáról szóló idézetek: 140-143.

cserfával. Eme bokros és gyöpös területkén rendesen néhány kecske legelészett". A mai Bródy Sándor utcában álló egykori Képviselőház helyén – ami akkor a város majorja volt – Teréz emlékezete szerint a „tehénpásztor lakott, és a bikákat tartották, az iskolába járó gyermekek gyakori rémületére." A mai Múzeum utcát, mely akkor még csak az Ötpacsirta utcáig húzódott, a lakosság az ott uralkodó, a hírhedt Két pisztoly vendégfogadónak *(88. kép)* köszönhető állapotok miatt egyszerűen Sintér-köznek nevezte. „A hely – Teréz szerint – félelmetes volt, szemétdombokkal borítva, rongyszedőnők, csirkefogók menhelye. Egyfelől a múzeumkert düledező kerítése, másfelől a tisztátalanságáról híres »Két pisztoly« istállóinak piszkos fala még rondábbá tette a környék akkori képét." A Nemzeti Múzeum épülete ekkor még csak egy egyszerű emeletes ház volt, és egy hatalmas, rendezetlen, füves, óriás cserfákkal benőtt terület terült el körülötte. A mögötte felépült mai Esterházy-palota helyén pedig nagy kertekkel bíró házak álltak.

Emellett Karacs Teréz visszaemlékezéséből tudhatjuk meg azt is, hogy kik voltak a környék akkori ingatlantulajdonosai. Többségük a városrész mezőgazdaságából élő lakosságát illusztrálja, de akadnak köztük módosabb pesti polgárok, az értelmiségi pályát befutó honoráciorok is. „Az utca akkori hátramaradásából azonban ne gondoljuk, hogy talán az ottani házbirtokosok pénztelen vagy ízléssel nem bíró emberek voltak. Ellenkezőleg, valamennyije Pest tehetősb lakosai közé tartozott, úgymint Rajnay földbirtokos, borárus, város bírája, Pintér szenátor, Kultsár István lapkiadó, Karacs rézmetsző; továbbá egy olasz sajt- és szalámigyáros, Tuba ügyvéd, Molnárné evang. papné,[273] Stoffer mészáros, Kendelényi földbirtokos, Reichel mészáros, Schütz kereskedő, Muntner mészáros, Klotz gazdag sertés-kereskedő."

Pest az 1860-as évek elején, annak ellenére, hogy arculatában, városképében már láthatóak voltak a kívánt eszmény: a nagyvárossá fejlődés bizonyos jelei és jellegzetességei, a városfejlődés bizonyos pontokon már átlépte a középkori városfal határait és azokon túl is éreztette átalakító, átformáló erejét, még sok vonatkozásban őrizte kisvárosi jellegét. De ugyanígy megőrizte a Józsefvárosban a Nemzeti Múzeum környéke is külvárosi jellegének rekvizitumait. Az előzőekben Karacs Teréz visszaemlékezéséből már megismert, kertekkel övezett, itt-ott rendezetlen, kövezetlen utcákkal tarkított városkép az 1830-as éveket követő két évtizedben nem sokat változott. A beépítetlen területek, a nagy kertek és udvarok továbbra is a városrész jellegzetességei maradtak. Belső-Józsefváros utcahálózata ugyan bővült, de ez már a mai Szentkirályi utcától kijjebb eső, addig még beépítetlen területeket érintette.

A mágnásnegyed központját alkotó Múzeumkert[274] az 1850-es évek közepéig jórészt homokbuckákkal tagolt, bozótos vidék volt, később pedig – Bókay János fiának, Bókay Árpádnak a visszaemlékezése szerint, aki írásában az első paloták megjelenését közvetlenül megelőző állapotot igen érzékletesen mutatja be – akác- és ecetfák, bokrok, főleg orgonák magasodtak benne, parkjában virágok helyett lóhere zöldellett. Csupán elől határolta vaskerítés, oldalt és hátul a mai Pollack Mihály téri oldalon az építkezésekből visszamaradt, itt-ott bedőlt deszkapalánk szegélyezte, ugyanúgy, mint a mögötte elterülő, később a palotáknak helyt adó kerteket.

---

[273] Molnár János, a mai Deák téri evangélikus egyház lelkészének felesége, aki Karacs Teréz egy másik írásának jegyzete szerint a város egyik gazdag polgára volt. „Molnár gazdag nőt vett el, kinek tudtomra kilenc háza volt Pesten, egy a mostani Károly-köruton, négy az Ősz-utcában, négy a mostani Eszterházy-utcában nagy kertekkel, jelenleg e telkeken nagy paloták [Esterházy-palota] diszlenek." Karacs, 1885. 61.

[274] Odescalchi, 1991. 55.

A Múzeumot környező utcák kövezetlenül, csatornázatlanul, porosan és sárosan feküdtek. A Múzeum utca még csak az Ötpacsirta utcába torkollott, az 1839-ben tervbe vett Ősz utcáig történő meghosszabbítása ugyanis még mindig váratott magára. Benne, ugyanúgy, mint a Múzeum mögött meghúzódó Ötpacsirta utcában homoksivatag terült el – ahogy Bókay írja, „kövezetről szó sem volt" –, eső után pedig sártócsák lepték el a környéket, akárcsak Kispest mellékutcáit. A Múzeum körül többnyire kertek terpeszkedtek, egyik-másikban földszintes ház állt, és labdázó gyerekek lármájától volt hangos ez a vidék, ahol Bókayn kívül a református iskola lézengő diákjai űzték kedvenc labdajátékukat: a laufmétát – a városnak azon a részén, ahol erre elegendő tér, grund nyílott.[275]

Az Országúton (ma Múzeum és Károly körút) és a Széna (ma Kálvin) téren kedden és pénteken heti vásárokat tartottak, nem is beszélve azokról a nagy tömegeket vonzó, híres negyedévenkénti pesti vásárokról, amelyeknek szintén ez a terület – a mai kiskörút vonala egészen a Deák térig – volt az egyik legforgalmasabb szakasza, és a Széna tér az egyik fő központja. A téren és közvetlen környékén számos vendégfogadó működött, köztük az egyik leghírhedtebb, éppen a Múzeum szomszédságában elhelyezkedő, már említett Két pisztoly. A lezüllött fogadó főként betérő kocsma volt, ahol az 1850-60-as években leginkább lumpenelemek tanyáztak, és gyakran vált a Pestre feljövő vásárosok duhaj mulatozásainak színterévé.

A Nemzeti Múzeum környékének telkei általában nagy kiterjedésűek voltak, jórészt kertként funkcionáló, részben beépített állapotban feküdtek. Nem volt ritka, hogy egy-egy család vagy személy kezében több telek is koncentrálódott.

Ilyen volt a mai Bródy Sándor utca sarka, ahol már a XIX. század eleje óta (benedekfalvi) Luby Imre kamarai tanácsos, koronaügyész és neje, (rapini) Steöszel Mária három telket, összesen több mint 1300 négyszögölnyi területet mondhatott magáénak. Az *1500*-as számmal jelzett telek, a három közül a legnagyobb kiterjedésű, 651 négyszögölnyi volt. A Kunewalder-ház mellett az Országút mentén feküdt, rajta egy földszintes házzal.[276] Szomszédságában, az akkori Sándor utca és Országút sarkán helyezkedett el az a nálánál kisebb, 568 négyszögölnyi *1499*. számú telek,[277] amelyen a Luby-palota állt. Egyemeletes, barokk stílusú épület volt, fő frontjával és U alakban, amelynek közepén kert foglalt helyet, támaszkodott az Országútra *(94., 95. kép)*. Építésére vonatkozóan nincsenek pontos ismereteink, de az 1840-es években már megemlékeznek róla, megjegyezve azt is, hogy benne „csinos kis házi kápolna" található.[278] Az épületet alaprajza és stílusa szerint alighanem a Párizsra jellemző hôtel-típusú paloták közé lehet sorolni. Erre utal az is, hogy a palota mögött, befelé a Bródy Sándor utcában, kert, majd azt követően Lubyék harmadik, az *1498*. számú, házat is magába foglaló 116 négyszögöles telke helyezkedett el.[279]

Közvetlenül a Lubyék szomszédságában fekvő *1497*. számú telek a város majorja volt.[280] Egy szekerészeti laktanya kapott benne helyet az 1860-as évek elején. Ennek helyén épült 1865-ben a Képviselőház. A mellette fekvő *1496*. számú telken, amelynek a területe 145 négyszögöl, a tulajdonosai pedig Schwabel Ferenc és Marschall Antónia volt,[281] egy egyemeletes, a következő *1495*. számú Bródy Sándor és Ötpacsirta utcai saroktelken pedig

[275] Bókay, 2003. 52-53.
[276] BFL IV. 1324/a 39. köt. 1609. lap.
[277] BFL IV. 1324/a 39. köt. 1608. lap.
[278] Ujházy, 1922. 374.; Bókay, 2003. 20.
[279] BFL IV. 1324/a 39. köt. 1607. lap.
[280] BFL IV. 1324/a 39. köt. 1606. lap.
[281] BFL IV. 1324/a 39. köt. 1605. lap.

egy földszintes ház feküdt, Peterka János tulajdona.[282] A Schwabel-féle telken az 1860-as évek közepén egy szögeket előállító gyár – inkább üzem – működött.[283]

A Bródy Sándor és Ötpacsirta utca másik, Pollack Mihály térre néző sarkán már valamivel ismertebb nevekkel találkozunk. Az *1479*. számot viselő sarokingatlannak Steinbach Alajos és neje Maár Mária volt a tulajdonosa. Steinbach kereskedő volt, aki nem sokkal az 1838-as árvíz előtt telepedett meg Magyarországon. 1837 novemberében vásárolta ezt a telket közárverés útján, 35200 váltó forintért. A telek és a rajta álló ház előtte Zofahl Lőrinc építész és felesége tulajdona volt. A házat is alighanem ő építette, amelyben Karacsék is laktak, mielőtt a házuk a mai Szentkirályi utcában elkészült. Nagy kiterjedésű, földszintes épület volt, közepén, az Ötpacsirta utcára nyíló kapu fölött emeletráépítéssel.[284] A házat Steinbach 1861-ben bekövetkezett halála után utódai örökölték.[285] Steinbach, amikor Magyarországra jött, több telket is vásárolt Pesten, hiszen a józsefvárosi mellett rendelkezett egy ferencvárosival is, a mai Üllői út 7. szám alatt, ahol az 1838-as árvizet követően építtetett házat Kasselik Ferenc tervei szerint.[286]

A mellette fekvő *1478*. számmal jelzett telek ugyancsak Zofahlék birtokában volt. A telken ház állt, amely 1851-ben öröklés útján Zofahl Teréz és férje, Lehner Ignátz nevére került.[287]

Az 1860-as évek Nemzeti Múzeum mögötti képe jól rekonstruálható abból a helyszínrajzból, amelyet a Múzeum utca meghosszabbítása, valamint Almásy Pál telkének a felosztása végett a városi Mérnöki Hivatal készített 1863-ban[288] *(56. kép).* A helyszínrajzon már látható a mágnásnegyed első palotája, Festetics Györggyé, aki a Sándor utca Ötpacsirta utca sarkán álló *941*. számú telken építkezett. A grófot megelőzően a telek a szomszédos területekkel együtt sokáig a Prónay család tulajdona volt. 1840-ben került az aranysarkantyús vitéz, királyi kamarás, a Magyarországi Evangélikus Egyház egyetemes felügyelője br. Prónay Sándor fogadott fiának és örökösének, br. Prónay Albertnek a nevére, aki mint hétszemélyes táblai bíró, a Bányai Evangélikus Egyházkerület felügyelője ismert. Az 1850-es évek legvégén a telek özv. Kern Józsefné tulajdonát képezte. Tőle vásárolta meg később Festetics, pontosabban a nevében eljáró, általa megbízott ügyvéd, Cséry Lajos. A Nemzeti Múzeum mögött a palotákat megelőzően csak ezen a saroktelken állt ház, a többi telek, egészen a József (ma Reviczky) utcáig, jószerivel beépítetlenül feküdt. Bókay emlékezetében is úgy élt ez a vidék, hogy itt „palánkkal kerített kertek" helyezkedtek el. „Az egyikben volt a Clair-féle gymnastikai iskola, hol azonban csak nyáron tanítottak a szabadban."[289] A későbbi Festetics telek mellett, a *942*. és *943*. számú telken az 1850-es évek végére már elkészült a majdani mágnásnegyed első épülete, az Ybl Miklós tervei szerint épült Nemzeti Lovarda.

A helyszínrajz jól mutatja, hogy milyen nagy kiterjedésű volt az a két telek, amelyeket a Lovarda mellett gr. Károlyi Lajos vásárolt meg magának. A *945*., és a mögötte elhelyezkedő *952*. számú telek a mai Pollack Mihály tér és Szentkirályi utca között az 1860-as években megnyitott Múzeum utca vonala mentén helyezkedett el, s ha le is számítjuk belőle azt a részt, amit a meghosszabbítandó Múzeum utcához csatoltak el tőle, területe akkor is megközelítette az 1000 négyszögöl. Fákkal benőtt vagy beültetett terület lehetett, amit

---

[282] BFL IV. 1324/a 39. köt. 1604. lap.; Bókay, 2003. 52.

[283] *Fővárosi Lapok*, 1866. április 13. 344.

[284] Karacs, 1885. 44; Karacs, 1888. 220-221.

[285] BFL IV. 1324/a 39. köt. 1588. lap.

[286] Csordás, 2003. 28.

[287] BFL IV. 1324/a 39. köt. 1587. lap.

[288] BFL IV. 1305 73/ÉB-1863/b.

[289] Bókay, 2003. 53.

korábban minden bizonnyal, de lehet, hogy még ekkor is, mezőgazdasági területként hasznosítottak. Mindkét telek az 1840-es években cserélt gazdát. A Pollack Mihály térre néző 945. számú Nagy István és neje, Hajós Susanna tulajdonába került, akik azt tizenkét év múlva tovább adták Minoren Aloisnak és Franciska Pfanzertnek (?). A 952. számút annak idején még Biesztiánszky László, majd az 1860-as évek elején Galgóczy Károly és neje, Csanády Mária vette meg. Őket követően lett mindkét telek tulajdonosa gr. Károlyi Lajos.[290]

Hasonlóan az előzőkhöz, ugyancsak mezőgazdasági célokat szolgálhatott az a terület, amelyet a később meghosszabbított Múzeum utca, valamint az Ősz, József és Ötpacsirta utca határolt. A területen a telkek sávonként sorakoztak egymás mellett. A *946*. és *947*. számú telek, mely utóbbin egy ház feküdt, zsadányi és törökszentmiklósi Almásy Pál tulajdonát képezte, s így együttesen egy hatalmas birtokot formált. Nagyobb volt, mint az előbb említett 945. és 952. telek együttvéve, hiszen ennek a két ingatlannak a nagysága meghaladta az 1500 négyszögölt. Ezért, amikor a környék kezdett beépülni, ezt a két telekből álló birtoktestet több házhelyre osztották fel. Az Almásy család feltehetően már a század eleje óta tulajdonosa volt ennek a területnek, s minden bizonnyal mezőgazdasági célokat szolgáló major volt. A viharos életutat megjárt Almásy Pál az 1864-ben leleplezett és letartóztatott, nevével fémjelzett Almásy-Nedeczky függetlenségi összeesküvés egyik vezetője volt, aki aktív politikai szerepet vállalt az 1848-49-es forradalom és szabadságharc idején. A Debrecenben székelő országgyűlés elnökeként ő hirdette ki a Habsburg-lotharingiai-ház trónfosztását kimondó Függetlenségi Nyilatkozatot. A szabadságharc leverése után emigrálni kényszerült, és Párizsban telepedett le. 1859-ben tért haza, s az itteni telkek tényleges tulajdonosává 1862-ben vált.[291]

Az Almásy mellett fekvő *948*. számú telek hasonlóképpen nagyméretű volt, területe 875 négyszögölt tett ki. Eltért viszont abban, hogy a későbbiek folyamán sem került felosztásra. Rajta majd egy utcahossznyi palota fog épülni, amelyik az egyik homlokzatával ma is a Reviczky, a másikkal a Múzeum utcára néz. Az 1860-as évek elején azonban a telek egésze még beépítetlen volt, csupán csak a mai Reviczky utcai oldalon állt rajta ház, feltehetően gazdasági épület, amely szerszámok tárolására, esetleg a kertet gondozó személy lakásául szolgált. E mögött feküdt a kert, egészen nekitámaszkodva – ugyanúgy, mint a 946. és 947. számú telkek – az ekkor még vele szomszédos 945- és 952-es teleknek, mivel a Múzeum utcát még nem hosszabbították meg az Ősz utcáig. A terület tulajdonjoga jóformán semmit sem változott, a XIX. század eleje óta a Csekonics család birtokolta, akik éppen korszakunk idején emelkedtek a rangemelt nemesség sorába.[292] Nem tartóztak a hagyományos születési arisztokrácia közé, a közel száz éves „megkésettségük” az arisztokrácia belső tagolódásában is megmutatkozott. Parvenünek, bennfentes szóhasználattal „zsizsikes mágnás”-nak [293] tartották őket, Zay Miklós a következőképpen vélekedett róluk: „A születés elvének háttérbe szorítása a vagyon elve által mind természetes folyománya annak, hogy itt az első szerepet évek óta olyan családok, mint az Andrássyak, Csekonichok, Karácsonyiak stb. viszik, olyan családok, amelyek határozottan a pénz alapján jutottak fel az uborkafára.”[294] A telekkönyvi bejegyzés arról árulkodik, hogy a telket Csekonics József (1757-1824) tábornok szerezte, hiszen a telekkönyvi lapon feltüntetett fiának, Jánosnak, későbbi valóságos belső titkos

[290] BFL IV. 1324/a 36. köt. 1024. lap.

[291] BFL IV. 1324/a 36. köt. 1018., 1019. lap.

[292] Csekonics János 1864-ben kapott birodalmi grófi címet, amelyet 1874-ben Magyarországra is kiterjesztett az uralkodó.

[293] Török, 1980. 116.

[294] Justh, 1977. 367-368.

tanácsosnak, Temes vármegye táblabírájának a neve mellett az szerepel, hogy az ingatlan 1824 májusában örökségként került a birtokába.[295] Az ingatlan kétséget kizáróan a család majorja volt, valószínűleg még az 1860-as években is így funkcionált, ami egyben a környék hasonló jellegű, beépítetlen ingatlanait is minősíti. Csekonics József a XVIII. század végén költözhetett a városfalait már-már lassan kinövő Pestre, ahol a Belváros területén a mai Kecskeméti utca 10. szám alatt szerzett magának ingatlant, és azon Hild Jánossal 1797 körül palotát emeltetett.[296] Alighanem ekkor szerezhette az ettől a palotától még ötpercnyi járás távolságra sem lévő külvárosi Józsefvárosban fekvő, ekkor még csak József utcai telket a mindennapi szükségleteit kielégítő kert gyanánt.

A mágnásnegyedet lezáró József utca jobb, a mai Baross utca felé eső oldalán, már nem találunk az előzőekhez hasonló nagy kiterjedésű telkeket. Amíg a Nemzeti Múzeum mögött a teleknagyság átlag 400 és 500 négyszögöl között mozgott, addig itt az ingatlanok – rajta házzal – általában 160 négyszögöl kiterjedésűek voltak. Ettől egyedül a József és Stáció utca sarkán álló, *929*. számú telek nagysága tért el, amely 300 négyszögöl körül mozgott. A telek éppen az 1860-as évek elején cserélt gazdát. Tulajdonosa Marczibányi (III.) Lőrinc gazdag nemesi család leszármazottja volt, (II.) Imre, Trencsén vármegye alispánjának fia, a családon belül a nádasi és csókai uradalmak birtokosa. Betöltötte Nyitra vármegye első alispáni tisztét, 1838-ban császári és királyi kamarás lett, 1841-ben királyi táblai ülnöknek választották.[297] Ez utóbbi hivatala révén kötődhetett Pesthez. A józsefvárosi sarokingatlant az 1850-es évek közepén szerezte, de mivel az évtized végére csődbe jutott, csókai uradalmán kívül kénytelen volt ettől az ingatlanától is megválni. Ekkor lépett tulajdonosként a helyébe a Marczibányi-házak gondnoka, 1848-49-ben kormánybiztos Kozmovszky Antal,[298] aki az 1859. december 19-én megtartott nyilvános árverésen szerezte meg 10570 o.é. (osztrák értékű) forintért.[299]

A mellette fekvő, az átlagosnál szintén nagyobb, közel 200 négyszögöles *607*. számú telek tulajdonosaként az 1850-es évek derekától a Tóth házaspárt jegyezték, Tóth Lajost és nejét, Tóth Annát,[300] akiknek a szomszéda a *928 B* alatt az 1840-es évek eleje óta Lisznyay Gedeon táblabíró volt.[301] Az utcában beljebb haladva őt követte a *928*-as ingatlanon Veinecke Ágoston és neje Frey Teréz,[302] a *927*. telken Ettl Sebestyén.[303] Az utcákban élők részben a köznemesi, részben a honorácior, polgári réteget képviselték.

A Nemzeti Múzeum mellett meghúzódó Múzeum utca vonala mentén elhelyezkedő telkek nagysága a mai Kálvin tér és Ötpacsirta utca között vegyes képet mutatott. A telkek jórészt itt is sávonként követték egymást, merőlegesen támaszkodva a Múzeum és József utca vonalára. A szakasz két végén helyezkedett el a két legnagyobb kiterjedésű telek, amelyek közül az egyik a Széna tér sarkán álló, *934*-es számmal jelzett Két pisztoly vendégfogadó telke volt, területe meghaladta a 850 négyszögölt. A telek és az ingatlan tulajdonjoga – a 929. számú ingatlanhoz hasonlóan – a Marczibányi család kezében volt. A telekkönyvben (III.) Lőrinc rokona, Marczibányi Lajos neve szerepelt, aki még 1833-ban vette meg az ingatlant. Feltehetően nem ő használta, hanem kiadta azt bérlőknek. Halála után az ingatlant a

---

[295] BFL IV. 1324/a 36. köt. 1020. lap.
[296] Sisa, 1982. 312.
[297] Verrasztó, 2010. 14.
[298] *Vasárnapi Újság*, 1894. július 29. 501.
[299] BFL IV. 1324/a 40. köt. 1783. lap.
[300] BFL IV. 1324/a 34. köt. 664. lap.
[301] BFL IV. 1324/a 42. köt. 2254. lap.
[302] BFL IV. 1324/a 36. köt. 1000. lap.
[303] BFL IV. 1324/a 36. köt. 999. lap.

Marczibányiakkal rokonságban álló gr. Migazzy Jánosné Hortensteini br. Weisz Lívia (1837-1877) örökölte. Alighanem sem a fiatal bárónő, sem a férje nem értett úgy az üzleti tevékenységhez, mint Marczibányi, s négy év múlva, 1867-ben túladtak a Líviára szállt örökségen.[304]

A másik ilyen nagy telek a Múzeum, Ötpacsirta és József utca sarkán helyezkedett el, a *930*. számot viselte és területe 941 négyszögöl volt. A XIX. század eleje óta a neves építész, Hofrichter József tulajdonát képezte, halála után (1835) fia, ifj. Hofrichter József örökölte.[305] A mellette fekvő *931*. számú telek 500 négyszögöles volt, és kettéosztását követően 1863-ban cserélt gazdát. A Múzeum utcai oldalt Bókay János vette meg, hogy oda idővel házat építtessen.[306] Fia, – a már többször idézett – Árpád később így emlékezett vissza erre a területre: „amikor a telkünk megvolt, délután mindig odamentünk játszani. Gyümölcsfák ugyan voltak benne, de minden gyümölcsöt leloptak systematicusan a fákról, egyedül egy török szederfa gyümölcse maradt meg nekünk, s néhány szem ribizke és egres. Főleg varangyok fogdosásával s kivégzésével foglalkoztunk ott. […] a szomszédban, ahol most a 2 emeletes Barkóczy palota van, volt a rozoga dr. Málnay-ház, 1 emeletes ugyan, de piszkos, ódon ház.”[307] Ez utóbbi volt a *935*. számú telek, 169 négyszögöllel. Tulajdonosa az 1850-es évek elejétől Málnay Ignácz, szőlész- és borászati szakember volt, aki a közeli Pest megyei Tófaluban (Tahitótfalu) földbirtokkal is rendelkezett.[308]

Amint az adatok mutatják, a Nemzeti Múzeum környéke az 1860-as éveket megelőzően nem keltette fel az arisztokrácia érdeklődését, hiszen egyet sem látunk itt telektulajdonosként azok közül, akik később itt építkeztek. Különösképpen nem árulkodó adat a Luby, Almásy, Csekonics család ingatlantulajdona sem, hiszen jelenlétük nem jelentett semmiféle vonzalmat vagy bármiféle kialakulást sejtető vagy előlegező tendenciát, hiszen a telkeiken nem folyt semmiféle építkezés vagy azt előkészítő rendezési munkálat. Nem váltak semmiféle mintává vagy folyamat kezdeményezőivé, de még közvetlen folytatóivá sem, hiszen – mint látni fogjuk – nem ők voltak azok, akik Festeticset és Károlyit a palotaépítkezéseikben közvetlenül követték volna. A telkek tulajdonosainak többsége az 1860-as évek elején ugyanúgy városi, a város mindennapjait élő polgár volt, mint a Karacs Teréz visszaemlékezésében megismert időszakban, és a tulajdonviszonyokban a társadalmi változások majd csak ezt követően fognak nagyobb méretet ölteni.

[304] BFL IV. 1324/a 36. köt. 1006. lap.; Ujházy, 1922. 374.
[305] BFL IV. 1324/a 36. köt. 1002. lap.
[306] BFL IV. 1324/a 41. köt. 1903. lap.
[307] Bókay, 2003. 53.
[308] BFL IV. 1324/a 36. köt. 1007. lap.; Szinnyei VIII. köt. 464.

A mágnásnegyed kialakulása

„magyar mágnások ütötték föl fejeiket és alapítottak
egy mágnási fertályt […] És rakának maguknak palais-kat és
palazzo-kat, ákombákom monogrammokkal és vadállatos czimerekkel ékeseket…”
(Hevesi Lajos)

Széchenyi fellépésének köszönhetően, valamint Pest fővárossá válása folytán a város a magyar arisztokrácia számára is fontossá vált, és nem riadt vissza a ranghoz és szerepkörhöz illő nagyvárossá fejlesztés anyagi áldozataitól. „Mikor a nemzet kibékült királyával [1867-es kiegyezés], úgy illett, hogy a magyar főurak is hazajöjjenek Bécsből, és palotát építsenek a megfiatalodott Magyarország Fővárosában” – írta Pásztor Mihály.[309]

Az 1860-as évek legelejétől megélénkülő, immár végérvényesen Pesthez kötődő politikai élet és a fővárosi szerepkör minden vonalon való (kultúra, gazdaság, közélet, királykoronázás) kiteljesedése serkentette a beköltöző arisztokrácia reprezentációs igényét. A XIX. század második fele, éppen a ’60-as évek, Bécshez hasonlóan, Pest nagyarányú városfejlődését készítette elő, ami ösztönzőleg hatott arra, hogy a magyar uralkodó osztály tagjai már ne csak szállást béreljenek itt, hanem nagyobb számú önálló rezidenciaépítkezésbe is fogjanak.

1857-ben a császár Ferenc József elrendelte Bécs fejlődését, a város falainak a lebontását, amelyre 1860-ban került sor. Az új, modern főváros létrejöttét biztosító városrendezési és -nagyobbítási tervet, a várfalak előtt elterülő széles árok- és sáncrendszer, valamint az elegyengetett vársík (Glacis) beépítését Ferenc József 1857. szeptember 1-én hagyta jóvá. Ennek értelmében a város körül egy hármas öv: a Ringstrasse, a Lastenstrasse és a Gürtelstrasse kialakítására került sor, amelyeknek a munkálatai az 1860-as években kezdődtek. Az eredmény egy hatalmas új zóna kialakulása lett: a Ringstrasse és környéke, az „Új-Bécs”-nek nevezett modern város, helyt adva számos reprezentatív középületnek, lakóháznak és parknak.[310]

Pest fejlődését ilyen uralkodói döntés sem ekkor, sem később nem tudta ösztönözni. Erre, ekkor még önálló államhatalom, kormány nélkül, csak a magyar uralkodó osztály tagjai lehettek képesek, akik nagyarányú építkezéseikkel – amelyhez megfelelő vagyon szükségeltetett – maguk is hozzá tudtak járulni a város csinosodásához, végső soron a városfejlődéshez. Nem véletlen, hogy a társadalom is ezt várta el tőlük.

A mágnásnegyed kialakulásának feltérképezése annak az épületegyüttesnek a létrejöttét jelenti, ami ma látható a Múzeum környékén. A kialakulás a Nemzeti Múzeum környékének a társadalmi átrétegződését jelezte, ahol, idővel az addig ittlévő polgári réteget kiszorítva, az arisztokrácia dominanciája érvényesült. Ezt szemmel láthatóan az építészeti formakincsben, azaz új épületek: városi paloták megjelenésében lehetett észrevenni és nyomon követni. A leglátványosabb mindez a Nemzeti Múzeum mögötti területen volt, ahol a hagyományos arisztokrácia építkezett. A mágnásnegyed azonban nemcsak palotákból állt. A Nemzeti Múzeum környéke nem egy az arisztokrácia számára fenntartott hely volt, az ingatlanforgalom szabadságából adódóan bárki, akinek módja volt rá, megtelepedhetett itt, ami azonban azzal a követelménnyel járt, hogy az illetőnek előbb-utóbb a városrész fejlődését követő épületet kellett emeltetnie. A kialakulásba beletartoznak azok a Múzeum

[309] Pásztor, 1934. 10.
[310] Hanák, 1999. 25-26.; Czeike, 1981. 191-194.

két oldalán elhelyezkedő bérházak és bérpaloták is, amelyeknek a döntő hányadát eredetileg a vagyonos polgárság emeltette magának. Idővel azonban főúri kezekbe kerültek, akik viszont új építkezéseket már nem foganatosítottak. Nem bontották le a már meglévő épületet, hogy oda új palotát emeltessenek, hanem a már meglévő épületek tulajdonosaivá válva azt használták.

Ilyen épületnek számít például Bókay János Múzeum utcai bérháza, amelyet az orvos, gyermekgyógyász az 1870-es évek elején emeltetett magának. Bókay ugyanúgy vonzónak érezte és előnyös befektetésnek gondolta a területet, mint Festetics gróf, s a környéken maga is ingatlanhoz tudott jutni. Eredetileg pedig, éppen a grófot megelőzően, maga is a Pollack Mihály téri sarokingatlanra pályázott, de a 8000 o.é. forintos telekárat soknak találta. A környék azonban őt is megigézte, és néhány évvel később 2000 forinttal olcsóbban sikerült itt vennie magának ingatlant, a mai Múzeum utca 9. szám alatt, ahol pár évvel később felépíttette a bérházát. A halála után azonban nem sokkal háza gr. Károlyi László tulajdonába került. A gróf a már meglévő épületet nem bontatta le, mert alighanem tudta maga is, hogy egy háromemeletes épület lebontása felesleges pénzkidobás lenne. A reprezentációs igényét az első emeleti lakosztályon – ahogy egykor Bókay maga is – kielégíthette, az épület többi részét pedig értékesíteni tudta, vagy fenntarthatta a Károlyi nemzetség tagjai részére. Ez a tulajdonost váltó bérház azonban ugyanúgy az arisztokrácia megtelepedését jelentette és hozzátartozik a mágnásnegyed kialakulásához, mint egy látványos városi palota felépülése.

Fontos azt is hangsúlyozni, hogy a Nemzeti Múzeum környékét a mágnásnegyed kialakulása során nem úgy kell elképzelni, hogy az arisztokrácia palotaépítkezésein kívül ne folyt volna más építési tevékenység, s az itt lévő ingatlanok csupán arisztokrata „befektetőkre" vártak volna, hogy rajtuk bármiféle építkezés megindulhasson. Dehogy. Jó példa erre a már említett Bókay-bérház, vagy a hozzá hasonló típusú épületek a lebontott Két pisztoly fogadó helyén, amelyek a '70-es évek palotaépítkezéseivel párhuzamosan épültek. Persze nem minden, a palotaépítkezésen kívül zajló építkezési tevékenység volt ilyen látványos és maradandó. Feltehetően több olyan építkezés és átalakítás, toldalék-hozzáépítés is folyt, valamelyest talán a környék szépülése, építészeti eleganciájának megnövekedése folytán, amelynek ma már csak a megkért engedélyekben, a beadott tervekben vagy a tanácsi iratokban lelhetjük nyomát.

Ezeknek az építkezéseknek a feltárása azonban a paloták kialakulását illetően jószerivel alig hordozna többletinformációt, viszont árnyaltabban mutatná a környéken folyó építkezési tevékenységet, rávilágítva egyben arra is, hogy ezek a munkálatok mennyiben voltak köszönhetőek a főúri rezidenciák megjelenésének és a környék urbanizációjának.

Emellett azt is fontos kiemelni, amire a telekkönyvi bejegyzések szolgáltatnak kellő bizonyítékot, hogy egy olyan ingatlan, amelyik csak később, mondjuk a '80-90-es években került arisztokrata kézbe, már ezt megelőzően a '60-as évektől kezdődően is olyan adásvétel tárgyát képezte, amely nem feltétlenül kötődött az arisztokráciához. Örökösödés, rokoni szálak, kapcsolatok vagy éppen vétel révén egy-egy ingatlan többször is gazdát cserélhetett, míg végül arisztokrata kézbe került. Vagyis egy ilyen ingatlan sorsát nem úgy kell elképzelnünk, hogy az 1860-as évek elejétől a tulajdonviszonyokat illetően stagnáló képet mutatott volna, és az ebben bekövetkező első változást egy főúr vételi szándéka indította volna elő, hanem éppen ellenkezőleg – bár nem minden esetben – már a főúr vételét megelőzően is foly(hat)tak vele kapcsolatban adásvételi tranzakciók.

A fentebb mondottakból következik, hogy a mágnásnegyed kialakulása, mint a társadalmi elit megtelepedése nem esik szorosan egybe a Nemzeti Múzeum környékén álló épületek keletkezésének idejével, hiszen akad köztük olyan is, mely a ház felépülését követő tizenöt-húsz év elteltével került csak arisztokrata kézbe. A Bókay-bérház példájánál maradva,

ez az épület az 1870-es évek elején került be a környék városképi elemei közé – és van ott ma is –, de csak két évtizeddel később állítható be abba a sorba, amely a terület társadalmi átrétegződését mutatja.

Dolgozatunkban a kialakulást a környék építészeti városképének az átformálódása alapján, azaz a ma látható épületek felépülésének időbeli sorrendjében próbáljuk nyomon követni, addig érintve a tulajdonváltási sorrendet, amíg az ingatlan arisztokrata kézbe nem került.

A Nemzeti Múzeum körüli főúri negyed kialakulása, a tulajdonviszonyoknak az arisztokrácia javára történő átalakulása közel harminc, negyven esztendőt vett igénybe, és az 1860-as évek elejétől kezdve eltartott a századforduló időszakáig. Ez viszonylag hosszú idő, és jelzi, hogy a kialakulás nem ment rohamléptekben, egyik napról a másikra. A kialakulás nem jelentett gyors, egymásutáni, netalántán egymással versengő építkezést. Jelzi azt, hogy folyamat volt, mintsem gyors, tudatos döntések sorozata. Tudatos, vagy inkább szándékos annyiban természetesen volt, hogy a később jövők valószínűleg szívesebben telepedtek meg ott, ahol a saját társadalmi rétegük kezdett centralizálódni, és ahol a társasági életük színtere is koncentrálódott, mint az ettől távolabb eső területen. A szándék viszont nem jelenti azt a tudatosságot, hogy már korábban készültek volna erre.

A közel négy évtized, az építkezések üteme természetesen lehetőséget biztosít arra, hogy bizonyosfajta periódusokat állítsunk fel és szakaszokat különítsünk el benne. Mint általában minden folyamatnak, ennek is volt eleje, voltak „kezdeményezők", mintaadók, és voltak olyan időszakok, mikor több építkezés is folyt egyszerre. Az utcák sem egyforma ütemben, és nem is egymást követően nyerték el a mai arcukat.

A '60-as évek a kialakulást elindító évtized volt, kezdve Festetics György és Károlyi Lajos palotaépítkezésével, amelyek mint mintaadók szolgáltak. Az építkezések ezt követően a '70-es években folytak a legnagyobb ütemben, köszönhetően a város születőfélben lévő fővárosi rangjának és az ehhez méltó nagyvárosi jelleg kialakulásának. Ehhez képest az ütem a '80-90-es években kissé lanyhult, jelezve egyben azt is, hogy ekkorra már megnőtt a terület beépítettségi foka.

Az 1860-as évek építkezései

Az első építkezések megindulása

A mágnásnegyed kialakulása olyan főúri személyekhez kötődik, akiket a megélénkülő közélet, az 1860-as évektől újra felelevenedő politikai élet, Pest nagyvárosi fejlődése és fővárosi szerepköre vonzott a Nemzeti Múzeum környékére. Nem csoportérdek, hanem egyéni ambíció és szándék mozgatta a többségüket, akik az itt elsőként megtelepedő Festetics György és Károlyi Lajos palotái körül építkeztek. A kialakulás elindítója az előbb említett két főúr volt, akiket úgyszintén az egyéni célok hajtottak, de a szinte egy időben történő telekvásárlás és építkezés együttes érdekeket is sejtet.

Amikor 1858-ban a Nemzeti Múzeum mögött a Lovarda elkészült, a Lovarda felépíttetője és igazgatója gr. Szapáry Antal maga buzdította a magyar főurakat arra, hogy az újonnan elkészült épület körül építkezzenek.[311] A Vasárnapi Újság információja szerint ők hárman – Festetics és Károlyi mellett Szapáry is – szándékoztak itt palotát emeltetni.[312] Szapáry idővel elmaradt, vagy elállt a szándékától, Festetics György és Károlyi Lajos viszont nem. Együttes építkezésük alighanem Szapáry „felhívásának" volt köszönhető.

Gr. Festetics György és gr. Károlyi Lajos telekvásárlása

A Főherceg Sándor (ma Bródy Sándor) és az Ötpacsirta (ma Pollack Mihály tér) utca sarkán álló *941*. számú telket 1862 tavaszán vásárolta meg gr. Festetics György. Még mielőtt a gróf tulajdonába került volna, magát a telket 1862. január 14-én kettéosztották egy *941/a* 219 négyszögölnyi és egy *941/b* 217 $^{3}/_{6}$ négyszögölnyi területre, amelynek eredményeképpen a 941/a telek a Főherceg Sándor utcában, a 941/b pedig a Főherceg Sándor és Ötpacsirta utca sarkán helyezkedett el. Az erről készített mérnöki térrajzon egyben feltüntették a Főherceg Sándor új, az utca kiszélesítését jelentő szabályozási vonalát[313] *(31. kép)*, amelyen belül kellett később Festetics Györgynek is építkezni. A kettéosztásra azért volt szükség, mert a telek egy részét a tulajdonosa, özv. Kern Józsefné már korábban értékesítette. A sarokrészt megtartotta magának, a másik, Főherceg Sándor utcára nyíló részt pedig még 1853. május 2-án 2628 pft-ért (pengőforintért) eladta Ámon Pálnak. Erre az eladott részre 1861. november 24-én jelentkezett új vevő a mezőgazdász, gazdasági író Galgóczy Károly és neje, Csanády Mária személyében. Ők 2640 pft-ért vásárolták meg ezt a telekrészt, amelyre a tulajdonjogot 1862. március 11-én szerezték meg.

Gr. Festetics György – pontosabban a nevében eljáró ügyvéd, Cséry Lajos – először özv. Kern Józsefnével kötött szerződést, és az ő telekrészét (941/b) vásárolta meg 1862. február 14-én, ami szimbolikusan a későbbi mágnásnegyed születési dátumának is tekinthető. Jelentős összeget fizetett érte, 10500 o.é. forintot. Ezt követően vette meg a kettéosztott telek másik felét (941/a) Galgóczy Károlytól 1862. április 4-én valamivel olcsóbban, 7000 o.é. forintért.[314]

---

[311] *Fővárosi Lapok*, 1883. október 6. 1490.

[312] *Vasárnapi Újság*, 1862. február 23. 94.

[313] BFL IV. 1305 15/ÉB-1862.

[314] BFL IV. 1324/a 36. köt. 1013. lap.; 40. köt. 1825. lap.

A két vásárlással Festetics tulajdonképpen visszaállította a 941. számú telek eredeti, osztatlan állapotát, s összesen 17500 o.é. forintért egy 436 $^{3}/_{6}$ négyszögölnyi saroktelket mondhatott magáénak, amelyen ezt követően rögvest megkezdte palotája felépíttetését.

Gr. Károlyi Lajos Festeticcsel szinte egy időben, tíz nappal később, február 24-én vette meg a mai Pollack Mihály tér másik saroktelkét: a *945*. számút. Sokkal olcsóbban jutott hozzá, mint Festetics, mert az 1863-as kimutatás szerinti 766,5 négyszögölnyi területért 7000 o.é. forintot fizetett. Nem sokkal később pedig megvette a mögötte fekvő *952*. számút is, ami az 1840-es évek eleje óta Biesztiánszky László tulajdonában volt, de Károlyit megelőzően még Galgóczy Károly tulajdonába került. Ugyanis amikor Galgóczy április 4-én Festeticsnek 7000 o.é. forintért eladta a 941/a telkét, nem sokkal később, április 26-án sikerült neki ezt az ingatlant ugyanennyiért megvennie, azaz az ott kapott pénzt ebbe a telekbe fektette. Viszonylag jelentős haszna volt rajta, mert az általa eladott telek 219 négyszögöl volt – bár jobb helyen feküdt –, ez pedig, amit megvett, az 1863-as kimutatás szerint 350,2 négyszögöl. Tovább növelte azonban a hasznát, amikor még ugyanebben az évben, 1862. december 12-én eladta gr. Károlyi Lajosnak 9000 o.é. forintért.[315] Így 1862 végén összesen 16000 o.é. forintért Károlyi is birtokosává vált annak a területnek, annak a két, méretét tekintve valóban impozáns 1116 négyszögölnyi teleknek, amelyen ezt követően ő is megkezdhette palotájának építtetését. De, mint ahogy ez a későbbi tervekből kitűnik, s ahogy ezt az ingatlan nagysága is megengedte, nemcsak palotát szándékozott rajta építtetni, hanem a 952. számú telkének végén, az Ősz utcában, bérházat is, amelyek egy kertet fogtak közre.

Gr. Festetics György építkezése

Az építkezést Festetics György kezdte meg először, még 1862 nyarán, s némi csúszással követte őt Károlyi 1863 tavaszán, miután a 952. számú telket is sikerült megvásárolnia 1862 decemberében. Mind Festetics, mind Károlyi Ybl Miklóst bízta meg a tervek elkészítésével, s mindkét palota kivitelező építőmestere (Baumeister) Wechselmann Ignác volt.

Ybl az 1850-es években vált a főúri családok körében egyre népszerűbbé[316] – megbízhatóan, alaposan és jól dolgozott –, s valószínűleg ennek az ismeretségnek köszönhetően, s talán azért is, mert a szomszédos Nemzeti Lovardát is ő tervezte, kapta meg a megbízásokat. Az építészt, aki eddig valamelyest a Károlyi család házi építészének számított,[317] ezek a megbízások jelentős kihívások elé állították, hiszen városi főúri palotát eddig még nem tervezett. Ezekkel az építkezésekkel – benne az ezt követő Pálffy Pálné féle

---

[315] BFL IV. 1324/a 36. köt. 1017., 1024. lap.; Nem az eladást követő újbóli vétel a figyelemreméltó, mert nincs abban semmi különös, hogy Galgóczy az eladott ingatlanért kapott pénzen egy másikat vett a közelben, valószínűleg ő is ugyanígy itt akart megtelepedni, mint a grófok vagy Bókay, hanem inkább az, hogy Galgóczy ugyanannak az Országos Magyar Gazdasági Egyesületnek volt 1853-tól kezdve a munkatársa, amelynek Károlyi és Festetics a tagjai, egykori és leendő elnökei, ami azt feltételezi, hogy közelebbi kapcsolatban állhatott az itt megtelepedő két főúrral. Személyének ez időbeni alaposabb vizsgálata talán további adalékokat szolgáltatna az első főúri ingatlanszerzéseket illetően.

[316] Ybl, 1956. 30.

[317] Ybl, 1956. 15-16.; Ybl építészeti karrierje a Károlyi családtól indult el. Az 1830-40-es években ott segédkezett Koch Henrik oldalán Károlyi György mai Károlyi Mihály utcai palotájának átépítésében. 1849-ben pedig maga Károlyi György állíttatott ki egy német nyelvű bizonyítvány Ybl munkásságáról, amelyben az építész szakértelmét, szorgalmát, magatartását és jellemét dicsérte.

palotaépítkezéssel – függött össze Ybl külföldi tanulmányútja. Minták, instrukciók szerzése végett az építész 1864 novemberében Londonban majd Párizsban is járt.[318]

Festetics a palota megépítésére Yblnek nem sok időt adott, a gróf azt szerette volna, ha az minél hamarabb elkészül, és használható állapotba kerül. Ez derül ki Yblnek abból a városi tanácshoz intézett beadványából, amelyben az építési engedély kiadását kérte. Miután Festetics 1862. április 4-én megvette Galgóczytól a telket, Ybl – Festetics nevében – május 29-én egy német nyelvű beadványban folyamodott az építési engedélyért,[319]amelyet a tanács azzal az utasítással adott vissza, hogy az építész előbb terjessze elő a szomszédos épület, a Nemzeti Lovarda igazgatójának a palota Lovarda felé történő ablakainak megnyitásáról szóló engedélyét és beleegyezését. A Nemzeti Lovarda igazgatója, gr. Szapáry Antal a kért beleegyezést szóban megadta, de mivel el kellett utaznia, azt már nem tudta írásba foglalni. Ezek után Ybl július 27-én ismét kérte az építési engedély kiadását, hogy egyrészt a már folyamatban lévő építkezési munkálatok ne szenvedjenek hátrány, másrészt pedig Festeticset se érje kár, aki a palotáját már 1862-ben lakásul szerette volna használni. Nemcsak az építkezés sürgősségére vet fényt, de egyben mutatja az építész felelősségérzését és megbízhatóságát, hogy a kért engedély írásos bemutatásáért személyével és vagyonával vállalt kezességet. A tanács három nap múlva, július 30-án megadta a szükséges engedélyt, de kötelezte Yblt, hogy Szapáry beleegyezését két hónap alatt írásban bemutassa.[320]

A mágnásnegyed első főúri palotájának építési munkálatai így nem szenvedtek hátrány, és zavartalanul folytak tovább, leszámítva azt a telekhatár-vitát, amelyet az építőmesterek folytattak a szomszédos 940. számú telek tulajdonosával, Fejér István hites ügyvéddel.

A saroktelken emelt egyemeletes palota, amely a Pollack Mihály tér felé szabadon állóan, a Bródy Sándor utca felé ma már zártsorú beépítésben áll, ha nem is olyan hamar, ahogy azt Festetics használni szerette volna, de viszonylag gyorsan felépült, s ahogy az építkezéseket figyelemmel kísérő sajtó írta, a „legsolidabb anyagokból valódi pazar fényűzéssel" készült. 1864 nyarán már csaknem teljes egészében készen állt, csupán a „belső felszerelés és a díszítés befejezetlensége" miatt nem használhatták még lakásul,[321] kivéve azt a Festetics György által ideiglenesen birtokba vett hat földszinti szobát, amelyek június 5-től váltak lakhatóvá.[322] Az épület véglegesen 1865-ben készült el. Május 15-én Josef Tiefenbrunn, a palota adminisztrátora – egy német nyelvű beadványban – az orvosrendőri vizsgálat lefolytatását kérte. Miután a kiküldött bizottság május 25-én a palotát megszemlélte, rendellenességet nem talált benne, és a tanács június elsejétől lakhatóvá nyilvánította.[323]

Gr. Károlyi Lajos és fia Alajos építkezése

Festetics palotaépítkezésével párhuzamosan készült a mai Pollack Mihály tér másik sarkán álló Károlyi-palota. Amikor 1862 decemberében gr. Károlyi Lajos a telkek tulajdonosává vált, az ingatlanok még magukba foglalták a Múzeum utca meghosszabbítására

---

[318] *Fővárosi Lapok*, 1865. december 1. 1095.; *A Hon*, 1865. november 30. [3.]

[319] BFL IV. 1305 391/ÉB-1862.

[320] BFL IV. 1305 611/ÉB-1862.; BFL IV. 1303/f VI-9/1862.; Ybl, 1956. 132.; Szapáry Antal a palota Lovarda felé néző ablakainak megnyittatásáról szóló engedélyét 1862. szeptember 5-én foglalta írásba. BFL IV. 1324/a 36. köt. 1014. lap.

[321] *Vasárnapi Újság*, 1864. augusztus 21. 345.

[322] BFL IV. 1303/f VI-153/1864.

[323] BFL IV. 1303/f VI-192/1866.

kijelölt területet is. Így az építkezések megkezdése előtt előbb ezt a részt át kellett engedni a tanácsnak, s egyszersmind ki kellett tűzni a pontos telekhatárokat. A Múzeum utca meghosszabbításához szolgáló területet Károlyi az 1863. március 9-én kelt nyilatkozatában ingyen és minden kárpótlás nélkül a város rendelkezésére bocsátotta.[324] Ugyanezen a napon kelt gr. Szapáry Antalnak, a Nemzeti Lovarda Társulat elnökének azon elismervénye is, amelyben az építendő palota ablakainak Lovarda felé történő megnyitását, Festetics Györgyéhez hasonlóan, itt is engedélyezte.[325] Ennek fényében folyamodott Károlyi az építési engedélyért, amelyet a tanács március 27-én adott meg azzal a kikötéssel, hogy az épület homlokzata a Lovardával és a Festetics palotával egy vonalban álljon, valamint a tervezett előcsarnok (porticus) az utcai oldalra kerüljön.[326]

A Károlyi-palota több változatban nyert elgondolást. A korai terveken a palota bejárata – mivel az épületbe a Múzeum utcai oldalról, a kert felől lehetett volna bejutni – még a kertre nyíló részen kapott helyet. Ybl eredetileg ide tervezte azt a fedett előcsarnokot is *(44. kép)* – a bejárat hangsúlyosabbá tétele érdekében –, ami később a végleges terven az utcai oldalra került. Itt viszont a porticus a telekhatárra, a palota homlokzata pedig a telekhatáron belülre került volna – azaz hátrébb került volna a mellette álló két épület (a Lovarda és a Festetics-palota) homlokzatának vonalánál –, ami az építési bizottmány véleménye szerint nemcsak az épület szépségét rontotta, de magának a térnek a vonalvezetését is előnytelenül befolyásolta volna. Mivel jelentős épületről volt szó, ami a Nemzeti Múzeum környékét is szépítette, a tanács úgy határozott, hogy inkább az épület homlokzata kerüljön a telekhatárra, a két ölnyi szélességben tervezett porticus pedig – mivel az kicsi, a tér viszont széles, és így a közlekedést nem akadályozza – a téren nyerjen elhelyezést. Ugyanakkor Károlyi Lajosnak írásba kellett foglalnia maga és az örökösei nevében, hogy ezen – 17 öl, 4 láb, 8 hüvelyk nagyságú – előcsarnok területe Pest város örökös és kizárólagos tulajdonát képezi, s csupán használatul engedtetett át neki. Ezt az 1863. március 29-i elismervénye tartalmazta.[327]

A Mérnöki Hivatal április 16-án tűzte ki pontosan a telek határait,[328] s ezzel kezdetét vehette az építkezés. A munka még Károlyi Lajos életében megindult, de a befejezést a gróf már nem élte meg, 1863. augusztus 28-án meghalt.

Ezt követően találgatások indultak, hogy mi lesz a megkezdett épület sorsa, de hamarosan kiderült, hogy az építkezéseket Károlyi Lajos fia s egyben örököse, *gr. Károlyi Alajos*[329] *(42. kép)* folytatja tovább a már megkezdett tervek szerint.

Az utód Károlyi Alajos diplomata volt, egész életét ennek a pályának szentelte. Bécsben született 1825-ben, de magyarnak érezte, magyarnak tartotta magát. Édesanyja, gr. Kaunitz-Rietberg Ferdinanda kapcsolatainak köszönhetően – ahogy az apja, Károlyi Lajos is megemlékezett erről – [330] már fiatalon, tanulmányainak befejezése után az udvar szolgálatában a diplomáciai pályára lépett. 1844 októberében a külügyminisztériumban nyert alkalmazást, a következő évben pedig a berlini követséghez nevezték ki attasénak, s ettől kezdve állandóan szolgálatban volt, leszámítva azt az öt évet, amelyet a porosz-osztrák háború kitörése miatt szolgálaton kívül, itthon töltött el. 1860 decemberétől osztrák követ

---

[324] Ez a 952. számú teleknél 18 öl 5 láb, a 945-nél 50 öl (összesen 68 öl, 5 láb) területet jelentett.

[325] BFL IV. 1305 293/ÉB-1863.

[326] BFL IV. 1303/f VI-2/1863.; Ybl, 1956. 158.; Ybl, 1991. 223-224.

[327] BFL IV. 1305 293/ÉB-1863.

[328] BFL IV. 1326/a 305/1863.

[329] Gudesnus II. köt. 32.; Úmél III. köt. 770.; Vereby, 1868.; *Fővárosi Lapok*, 1889. december 27. 2639.; *Vasárnapi Újság*, 1879. július 20. 457-458.

[330] Buda, 1997. 37.

volt Berlinben, amelyet 1866 márciusában az Ausztria és Poroszország között megszakadó diplomáciai viszony miatt kellett elhagynia. Rendelkezési állapotba került, s 1871-ig, amikor ismét berlini nagykövetté nevezték ki, magyarországi birtokain tartózkodott. Átvette és gondozta a közel 180000 holdas atyai örökséget, 1867-ben megnősült – felesége gr. Erdődy Franciska, gr. Erdődy Lajos leánya lett –, és az itthon töltött öt év alatt befejezte a még apja által megkezdett pesti palota felépíttetését.

A Pollack Mihály téren és a Múzeum utcában egyaránt szabadon álló Károlyi-palota építésének a befejezését az 1860-as évek második felére várták,[331] de csak az 1870-es évek elejére készült el. Ekkor került lakható állapotba. Ybl 1870. december 20-án kérte a tanácstól az egészségügyi vizsgálat elrendelését. A bizottság az épületet azonnal használhatónak nyilvánította – bár az erről szóló bizonyítvány 1871. február elsejét írt.[332] Azzal együtt, hogy az épület az 1870-es évekre lakható állapotba került – bár a végleges belsőépítészeti munkálatok még hiányoztak ekkor – Károlyi Alajos ezt követően nem sokat tartózkodott a palotában. Legalábbis nem élt olyan huzamosabb idejű reprezentatív magánéletet itt, ami a sajtó és a közvélemény figyelmét felkeltette volna, mivel a diplomáciai pálya jórészt mindig külföldre szólította. Amikor pedig úgy döntött, hogy végleg hazatér és a pesti palotájában rendezi be az állandó rezidenciáját, tragikus hirtelenséggel elhunyt, s így azt már csak a felesége tudta ilyen célokkal „működtetni".

Károlyi Alajos a kor kiemelkedő diplomatái közé tartozott, aki számára ez a poszt tökéletesen megfelelt társadalmi állásával, rangjával. Számára ez nem hivatal volt, hanem az életformájához illeszkedő tisztség, megbízatás, aminek tekintélyét saját vagyoni háttere biztosította és szavatolta. Állásánál fogva maga is nagy súlyt fektetett a külsőségekre, és rangjához, vagyonához illő reprezentációt szeretett kifejteni. Valószínűleg úgy gondolkodott, mint Festetics, s úgy érezte, hogy magyar arisztokrata lévén szükséges, sőt kifejezetten előnyös, hogyha hazájának leendő fővárosában egy állandó rezidenciával rendelkezik, amely a magánéleten túl jó szolgálatára válhat a diplomáciai élet különböző hivatalos-félhivatalos alkalmain is. A telket a félkész épülettel együtt nem adta el, nem értékesítette, hanem költött rá, hogy a már megkezdett építkezés befejezést nyerjen. Miként a Vasárnapi Újság írta, ennek a palotának az építése kapcsán fordul elő legelőször az az eset, hogy mind a belső, mind a külső munkálatokat kizárólag hazai mesteremberek, iparosok és művészek végezték.[333] A majdnem teljes egészében terménykő építtetésű palota tetőzetét a sikeres vállalkozó Neuschloss Károly ácsmester műhelye, az épületszobrokat a kocsifelhajtó puttópárjaival együtt Schaffer Károly szobrászművész, a belső tér márvány lépcsőjét Kehlendorfer József kőfaragómester, a szobrokat Schrödl Emil szobrász műhelye készítette, a falfestmények pedig Heinrich Ede, valamint Lotz Károly korai alkotásai közül valók.[334]

Alajos nemcsak folytatta az apja által megkezdett építkezéseket, de maga is kezdeményezőjévé vált egy-két, bár a palotához képest elhanyagolható súlyú építkezésnek, ami egyértelműen arról árulkodik, hogy számára is fontos volt a pesti jelenlét.

A palota építésével párhuzamosan folyt annak a bérháznak az építése, amelyet Ybl még Károlyi Lajos megbízásából tervezett a mögötte fekvő, 952-es telek Ősz és Múzeum utcai sarokoldalára. A korai terveken jól látszik, hogy Ybl ezt az épületet a palotával együtt tervezte, amelyek egy díszkertet fogtak közre. Ezt a kertet végül a Múzeum utcai oldalon

---

[331] *A Hon*, 1865. november 30. [3.]

[332] BFL IV. 1303/f VI-19/1871.

[333] *Vasárnapi Újság*, 1865. március 26. 145.; Ybl, 1956. 158.

[334] Ybl, 1938. 87-92.; Déry, 1991. 102.; Hevesi, 1873. 108.; *Fővárosi Lapok*, 1869. június 20. 555.; december 18. 1168.; *Magyarország és a Nagyvilág*, 1866. december 9. 775.;

magas, táblás, lizénákkal tagolt kőfal zárta el a külvilágtól, amit középen egy díszes vaskapu tagolt *(47. kép)*.

A kétemeletes lakház építésére az engedélyt Károlyi Lajos még 1863. július 15-én megkérte,[335] amit a tanács már július 28-án megadott,[336] de a befejezés itt is fiára, gr. Károlyi Alajosra várt. A ház szűk másfél év alatt épült fel, s 1864. június 19-én Praznovszky Ignác ügyvéd, a gróf Károlyi nemzetség uradalmainak központi ügyésze már Károlyi Alajos nevében – egy német nyelvű beadványban – kérte az orvosrendőri szemrevételezést, ami után az épület júliustól lakhatóvá vált.[337] Az elkészült épületben elsősorban a Károlyi család alkalmazottai és az urasági személyzet kapott elhelyezést.[338]

Amikor a bérház elkészült, valószínűleg azért, hogy az apja által megvett két telek beékelődésektől mentes négyszögformájúvá váljon *(57. kép)*, Károlyi Alajos 1865. szeptember 29-én megvette a mellette fekvő *953*. számú, Ősz utca 24. szám alatti telket a rajta fekvő földszintes házzal együtt.[339] Az épületet 1867-ben lebontatta, s még ugyanazon év májusában egy új, kétemeletes toldalékrész, valamint istállók felépítésére kért engedélyt, amit a tanács azzal a kikötéssel adott meg június 3-án, hogy a Lovarda üres telke mellett tervezett istállók felépítése csak kivételesen és ideiglenes jelleggel engedhetőek meg.[340] Ez az új épületrész, amelyet szintén Ybl tervezett, 1868. október 1-től vált lakhatóvá,[341] s valószínűleg ugyanúgy a személyzet és a hivatalnokok számára szolgált lakásul.

Károlyi Alajos önálló reprezentációs igényét mutatja, hogy Ybllel üvegházat építtetett magának Pesten. Itthon tartózkodása idején, még 1869-ben bízta meg az építészt a tervek elkészítésével és az építési engedély megkérésével. Az eredmény a mai Teleki tér környékén, a volt Chocolade tér és Pontykő (ma Karácsony Sándor) utca sarkán álló pálma-üvegházat és sarokpavilont is magába foglaló épület lett.[342]

Gr. Festetics György és gr. Károlyi Alajos telekvásárlásai a Lovardától

Károlyi Lajos már eleve egy olyan nagyságrendű telket vásárolt magának, hogy azon az épület mellett egy kert is kialakítható legyen *(45., 46. kép)*. Festetics György palotájához eredetileg nem tartozott kert, de a felépülését követően a gróf úgy érez(het)te – talán a szomszédos Károlyi-palota kapcsán is –, hogy egy ilyen épületnek hatásos tartozéka a kert, amit a szomszédos Lovarda telkéből létre is tudott hozni. Döntését elősegít(h)ette, hogy őt nem sokkal megelőzően Károlyi Alajos is kihasított magának egy kisebb területet a Lovarda telkéből.

1867. január 5-én Praznovszky Ignác Károlyi megbízottjaként a tanács engedélyét kérte egy közel 124 négyszögöles terület kihasítására. Mivel ez a Károlyi-palota és a Lovarda között fekvő területen csupán a telekhatár-vonal áthelyezését jelentette és nem módosította sem az Ötpacsirta, sem a Múzeum utca szabályozási vonalát, a városi hatóság a kérelmet március 28-

[335] BFL IV. 1305 Pest város Építési Bizottmány iktatókönyve 678/1863.
[336] BFL IV. 1303/f VI-2/1863.; Ybl, 1956. 158.
[337] BFL IV. 1303/f VI-139/1866.
[338] Edvi-Illés, 1896. 181.
[339] BFL IV. 1324/a 36. köt. 1025. lap.
[340] BFL IV. 1303/f VI-8/1867.
[341] BFL IV. 1303/f VI-304/1868.
[342] Ybl, 1956. 132.

án jóváhagyta.[343] A telket végül szeptember 14-én vette meg Károlyi Alajos 5500 o.é. forintért.[344]

Ekkor határozta el Festetics György is, hogy egy nagyobb területet vásárol a Lovarda telkéből. 1867 májusában gr. Szapáry Antal jelezte a tanács felé Festeticsnek ez irányú szándékát. A Mérnöki Hivatal pontos felmérést és kimutatást készített a területről, amelynek értelmében egy közel 453 négyszögöles rész – a palota telkével jószerivel megegyező nagyságú terület – került kihasításra[345] *(38. kép)*, amit Festetics 20000 o.é. forintért vett meg.[346] Rajta egy díszkertet szándékozott kialakíttatni. Még ugyanebben az évben, október 21-én kerti házak kialakítására, valamint a telket övező kőfal és vasrács megépítésére kért engedélyt,[347] amelyet decemberben megkapott.[348] A vaskaput, amit a Festetics család címerével láttak el, és a kerítést Friedrich Flohr, bécsi építész és építőmester készítette,[349] aki már a bécsi palotaépítkezés során is Festetics szolgálatában állt.[350] A kivitelezésben Wechselmann Ignác működött közre[351] *(39. kép)*.

A grófnak ez a telekvásárlása nagyobb mérvű változást nem idézett elő a Nemzeti Múzeum mögötti Ötpacsirta utca városképi környezetében – leszámítva azt, hogy egy igen szép díszműkerítéssel gazdagította a teret –, hiszen a terület ezt megelőzően is valamelyest kertként funkcionált, csak akkor még a Lovarda részeként. Károlyi Alajos vásárlásához hasonlóan elsőrendűen itt is egy telekhatár-vonal áthelyezésről volt szó, amivel a gróf egyszer s mindenkorra biztosította azt, hogy palotájának közvetlen környezetében – ha csak az utódai úgy nem döntenek, hogy eladják – nem létesül újabb épület, amit a terület nagysága megengedett volna. Festetics ezt követően már nem vásárolt újabb telket vagy telekrészt. Terjeszkedni sem tudott volna, de minden bizonnyal nem is akart, hiszen minden a rendelkezésére állt, amivel a városban kielégíthette s egyben ki is nyilváníthatta főúri igényét, igényességét.

Építkezések a ’60-as évtized végén

Ehhez a korai palotaépítkezési szakaszhoz kapcsolódik az özv. gr. Pálffy Pálné, szül. gr. Károlyi Geraldine, valamint a gr. Zichy Nep. János által építtetett palota. Mindketten a 946-947. számú Múzeum–Ötpacsirta–József utcai saroktelken építkeztek, azon az ingatlanon, amelynek időközben Almásy Pál helyett a Festeticsnek és Károlyinak dolgozó Ybl és Wechselmann lett a tulajdonosa.

A Múzeum mögötti mai Pollack Mihály tér a Festetics- és Károlyi-palotával, amelyek a Lovarda és a vívóterem épületét fogták közre, teljesen beépült, s az 1860-as évek közepe/vége felé úgy látszott, hogy több palota nem fér el rajta. Akik ezt a területet látták, megelégedettséggel vették tudomásul, hogy egy szép, új városkép született itt, amely

[343] BFL IV. 1305 262/ÉB-1867.
[344] BFL IV. 1324/a 36. köt. 1017. lap.
[345] BFL IV: 1305 205/ÉB-1868.
[346] BFL IV. 1305 568/ÉB-1867.; BFL IV. 1324/a 42. köt. 2374. lap.
[347] BFL IV. 1305 1157/ÉB-1867.; Ybl, 1956. 132.
[348] BFL IV. 1305 Pest város Építési Bizottmányának iktatókönyve 1157/1867.
[349] Ybl, 1956. 132.; A palota kertkapujának és vasrácsozatának alap- és homlokzatrajza: MOL T-3 No 524/6.
[350] Lászay, 2002. 597.
[351] BFL IV. 1305 Pest város Építési Bizottmányának iktatókönyve 1157/1867.

harmóniát sugárzott magából. Nemcsak a Nemzeti Múzeum kapott a két szélén egy-egy, hozzá méltó elegáns palotát, hanem a Múzeum mögötti épületek is harmonizáltak egymással. Persze köszönhető volt ez annak, hogy mind a négy épületet Ybl Miklós tervezte, aki valószínűleg ügyelt is arra, hogy ilyen építészeti kép bontakozzon ki itt – bár ennek írásos bizonyítékai nincsenek.

Az első palotaépítkezések nagy jelentőséggel bírtak a városban, és az irántuk megnyilvánuló érdeklődést mutatja, hogy a sajtó is beszámolt róluk, sőt képet is közölt, nemcsak az egyes palotákról, de a Múzeum mögött kibontakozó épületegyüttes egészéről is[352] *(50., 51., 52. kép)*. Amikor 1864-ben a Vasárnapi Újság hasábjain megjelent a Festetics-palotát ábrázoló kép, a hozzáfűzött kommentár az építkező főurakat dicsérte. „Valóban csak elismeréssel szólhatunk vagyonos földbirtokosaink azon helyes irányáról, hogy vagyonuk egy részét a főváros szépítésére s ez által az ízlés terjesztésére fordítják." Az Ország Tükre tudósítója pedig nagy reményeket fűzött a terület jövőjéhez. A tájék szerinte „ezen épületek és a telkek megszerzése által könnyű kiterjedése miatt száz év alatt a legelőkelőbb városrésszé körülbelül olyanná, mint Párizsban Faubourg, St-Germain külvárosok, fejlődhet s alakulhat át."

Ez a palotasor két irányba bővülhetett tovább: vagy északra, a mai Bródy Sándor utca, vagy délre, a Múzeum utca felé. Mivel északon nem volt eladó telek, délen viszont a 946-947. számú ingatlant azért vette meg Ybl és Wechselmann, hogy azt építési telkekként értékesíteni tudják, a további építkezések először a déli oldalon folytatódtak. Az általuk megvett ingatlan nagy kiterjedésű és jórészt beépítetlen volt, a fekvése pedig ideálisnak mondható. Sajtóinformációk szerint ekkor még tűzifaraktárnak használták.[353]

A 946-947. számú ingatlan telekeladásai

A 946-947. számú telek előnyös, minden szempontból ideális földrajzi fekvését többen felismerték. Nem véletlen, hogy amikor 1863-ban aktuálissá vált a Múzeum utca meghosszabbítása, a Mérnöki Hivatal részéről egyben felmerült az az eshetőség is, hogy az Ötpacsirta utcát egészen a Stáció (ma Baross) utcáig kellene meghosszabbítani 6, esetleg – a Múzeum mögötti térhez igazítva – 12 $^{1}/_{2}$ öl szélességben,[354] ami tovább emelte volna ennek a területnek az előnyös helyzetét.

A városi hatóságon kívül tisztában volt ezzel Ybl és Wechselmann is, akik erre az időre vállalkozókként már egyre erősebb szállal kötődtek a környékhez.

Ybl, mint a területben gondolkodó építész, alighanem felismerte, hogy a környékbeli telkek értéke a Festetics- és a Károlyi-paloták felépülésének köszönhetően hamar növekedni fog, s Wechselmannal együtt tisztában voltak azzal, hogy a hamarosan elkészülő két palota rövidesen újabbakat fog maga köré vonzani, s jórészt egy velük azonos társadalmi réteg – főúri csoport – fog itt építkezni.

---

[352] *Vasárnapi Újság*, 1864. augusztus 21. 345.; *Magyarország és a Nagyvilág*, 1866. december 9. 769., 775.; *Az Ország Tükre*, 1863. december 1. 402-403.

[353] *Fővárosi Lapok*, 1865. október 20. 956.

[354] BFL IV. 1305. 73/ÉB-1863.; Jellemző a város anyagi helyzetére – s talán a szűkmarkúságára is –, hogy az ehhez szükséges telekkisajátításokat, mivel itt letelepedő mágnásokról volt szó, közáldozat révén kívánta megvalósítani.

De Yblhöz hasonlóan gondolkodott a telkek ekkori tulajdonosa Almásy Pál is, aki a két ingatlant maga is értékesíteni kívánta. Erről a szándékáról árulkodik az az 1862. október 18-án a városi tanácshoz intézett kérése, amelyben – együtt azzal, hogy az általa birtokolt, összesen több mint 1500 négyszögölnyire terjedő két telkéből ingyen és minden kárpótlás nélkül átengedte a tanácsnak a megnyitandó Múzeum utcára eső területet – a telkét hét házhelyre szerette volna felosztani,[355] amelyeknek a nagysága 160 és 290 négyszögöl között mozgott[356] *(55. kép)*. A tanács azonban a Mérnöki Hivatal javaslata alapján magát a kérvényt ugyan nem, de a házhelyek számát elutasította, és a hét helyet csupán csak ötöt javasolt. Döntését a környék egységes, összhangot adó városképének kialakításával és József nádor egykori elképzelésével indokolta. Ha ugyanis hét részre bontanák a két telket, akkor azokon csak kisebb rendű házak emelkedhetnének, amelyek idegenül állnának az épülőben lévő Festetics- és Károlyi-paloták tőszomszédságában, és nem harmonizálnának a már fennálló Lovarda és Múzeum épületével.[357]

Így a két telket 1863. március 27-én úgy osztották öt részre, hogy a 946-os számú telket háromba, a 947-est pedig kettévágták, aminek eredményeképpen a következő házhelyek jöttek létre: az Ötpacsirta és Múzeum utca sarkán egy *946 terv. 3.* számmal jelölt 282 $^{4}/_{6}$, mellette az Ötpacsirta utcában egy *946 terv. 4.* számú 249 négyszögöl, és az Ötpacsirta és József (ma Reviczky) utca sarkán egy *946 terv. 5.* számú 292 $^{3}/_{6}$ négyszögölnyi terület, valamint a kettévágott 947-es telekből egy a József utcára eső *947 terv. 1.* számú 347 $^{5}/_{6}$, és egy Múzeum utcára eső *947 terv. 2.* számú 349 $^{1}/_{6}$ négyszögölnyi terület[358] *(56. kép)*.

Ybl és Wechselmann ezt követően vált a két ingatlan birtokosává. Október 5-én adásvételi szerződést kötöttek Almásy Pállal, és függetlenül a felosztástól megvették tőle mind a két telket összesen 28000 o.é. forintért.[359] Ezt követően Yblék a következő év márciusában a korábbi felosztástól teljesen eltérő módon újraosztották a telkeket. A két ingatlant egybevonták, és az eredeti telekhatárokat megbontva úgy alakítottak ki rajtuk öt házhelyet, hogy abból a három kisebb nem az Ötpacsirta, hanem a meghosszabbított Múzeum utca felé, a másik két nagyobb pedig a vele párhuzamosan futó József utcára nézett. Ennek eredményeképpen a legnagyobb területű telekrész a József utcában feküdt: *946-947 terv 1.*, amelynek a nagysága 400 négyszögöl volt. A mellette fekvő *946-947 terv. 2.* számmal jelzett az Ötpacsirta és József utca sarkán helyezkedett el, 325 négyszögöl nagysággal. A Múzeum utcai oldalon a telkek ennél valamivel kisebbek, de közel egyforma nagyságúak lettek. A *946-947 terv. 3.* az Ötpacsirta és meghosszabbított Múzeum utca sarkán feküdt, nagysága 275 négyszögöl volt, a mellette lévő másik kettő pedig már a Múzeum utcában foglalt helyet: a *946-947 terv. 4.* közel 260 négyszögöllel, a *946-947 terv. 5.* ugyancsak 260 négyszögöllel.[360]

Ezután került sor a házhelyek értékesítésére, amelyek egy kivétellel mind arisztokrata kézbe kerültek. Már a második felosztás évében (1864), sőt még magát a felosztást megelőzően, 1864. február 6-án sikerült Ybléknek eladniuk a terület legnagyobb, Nemzeti Múzeumtól legtávolabb eső 400 négyszögöles 946-47 terv 1. számú ingatlanát, amelyet Molnár József

---

[355] BFL IV. 1305 73/ÉB-1863.

[356] BFL IV. 1305 73/ÉB-1863/a.

[357] BFL IV. 1305 73/ÉB-1863.

[358] BFL IV. 1324/a 36. köt. 1018-1019. lap., BFL IV. 1305 73/ÉB-1863/b.

[359] BFL IV. 1324/a 36. köt. 1018-1019. lap.

[360] BFL IV. 1324/a 41. köt. 1925. lap., 42. köt. 2129. lap., 41. köt. 2005. lap., 42. köt. 2274. lap., 42. köt. 2220. lap.; BFL IV. 1305 87/ÉB-1864., 175/ÉB-1864.

asztalosmester és neje Szeitz Borbála vett meg 16000 o.é. forintért.[361] Molnár egyúttal Wechselmann Ignáccal átalakíttatta azt a földszintes házat és műhelyt, amely a telken feküdt.[362]

Másfél év múlva került sor a Múzeumhoz legközelebb eső és egyben a Festetics és Károlyi palotaépítkezéseket közvetlenül folytatható terület, a 946-947. terv 3. számmal jelzett ingatlan eladására. Tulajdonosa gr. Széchenyi Dénes lett, aki 1865. október 17-én vette meg 13787 o.é. forint és 50 krajcárért.[363] A Múzeum mögötti terület átalakulása iránt megnyilvánuló élénk érdeklődést mutatja, hogy a vétel hamar ismert lett a közvélemény előtt, és melegen üdvözölték.[364]

Széchenyi azonban nem fogott építkezésbe, nem folytatta a Pollack Mihály téren megkezdett palotaépítkezések sorát, hanem azt később maga is tovább adta ifj. gr. Almássy Kálmánnak.

A még megmaradt három telek eladására a palotaépítkezések sorát folytatandó építési kívánalom szerint történt. Közülük először az került megvételre, amelyik a legelőnyösebb helyzetben feküdt. Ez a Széchenyi Dénes ingatlana mellett lévő, a mai Reviczky és Ötpacsirta utca sarkán elhelyezkedő 946-47. terv 2. telek volt, amely 1867. április 25-én 16250 o.é. forintért jutott özv. gr. Pálffy Pálné szül. gr. Károlyi Geraldine tulajdonába,[365] aki a vételt követően meg is bízta Yblt, hogy palotát építsen rajta. Ez vált a Nemzeti Múzeum mögötti palotasor harmadik palotájává, amely a Festetics- és Károlyi-palotákat követően épült.

Az utolsó két, Múzeum utcában fekvő egyforma nagyságú telket az ezt követő évben sikerült értékesíteni. Ezeknek a fekvése sem volt rossz, hiszen a már meglévő Károlyi-palotára és részben a kertjére néztek, bár ez ekkor még egyáltalán nem volt rendezve. Először a 946-47. terv 5. számmal jelzett ingatlant vették meg, 1868. február 29-én, amikor 18000 o.é. forint értékben gr. Széchenyi Ferenc lett a tulajdonosa.[366] A másikat gr. Zichy Nep. János vásárolta meg, aki november 18-án az ugyanakkora nagyságú telekért Széchenyinél jóval többet fizetett érte: 26000 o.é. forintot.[367]

Széchenyi Dénes és Ferenc unokatestvérek voltak, s annak ellenére, hogy a leendő fővárosban az elsők között és egymás közelében tudtak egy patinás ingatlant szerezni, Déneshez hasonlóan Ferenc sem maradt itt véglegesen a Múzeum környékén, és maga sem fogott építkezésbe.

Zichy Nep. Jánosnak viszont határozott szándéka volt itt maradni, a már meglévő Festetics- és Károlyi-, valamint a már épülőfélben lévő Pálffy Pálné-palota környezetében véglegesen megtelepedni és építkezésbe fogni. Ahhoz, hogy egy impozáns épületet tudjon emeltetni, sikerült még megvásárolnia a szomszédos, nemrég megvett Széchenyi Ferenc féle telket. Nem sokkal a saját vásárlását (november 18) követően, 1868. december 3-án megvette a vele azonos nagyságú ingatlant 30000 o.é. forintért.[368] Széchenyi februárban még tizennyolc ezret fizetet érte, a mostani harmincezres eladással rövid idő alatt jelentős hasznot húzott rajta.

---

[361] BFL IV. 1324/a 41. köt. 1925. lap.

[362] BFL IV. 1305 157/ÉB-1864.

[363] BFL IV. 1324/a 41. köt. 2005. lap.; *Fővárosi Lapok*, 1865. december 10.

[364] *Fővárosi Lapok*, 1865. október 20. 956.; *Vasárnapi Újság*, 1865. október 29. 557.

[365] BFL IV. 1324/a 42. köt. 2129. lap.

[366] BFL IV. 1324/a 42. köt. 2220. lap.

[367] BFL IV. 1324/a 42. köt. 2274. lap.

[368] BFL IV. 1324/a 42. köt. 2220. lap.

Ybl és Wechselmann a telekvásárlásukkal előnyös üzletet csináltak. Az 1864-ben 28000 o.é. forintért megvett két ingatlant öt részre felosztva négy év alatt 90037 o.é. forint 50 krajcárért sikerült továbbadniuk, 62037 o.é. forint 50 krajcár hasznot húzva belőle, ami fejenként – ha kettéosztották – 31018 o.é. forint 75 krajcárt jelentett. Emellett pedig egy újabb palotaépítkezési megbízást jelentett Pálffy Pálné személyében. Az itt megtelepedni szándékozó Zichy Nep. János azonban nem velük építkezett, hanem a kor másik, sokat foglalkoztatott jelentős építészét, Szkalnitzky Antalt bízta meg a tervek elkészítésével.

Özv. gr. Pálffy Pálné szül. gr. Károlyi Geraldine építkezése

A Nemzeti Múzeum mögötti palotasor harmadik palotáját építtető *özv. gr. Pálffy Pálné szül. gr. Károlyi Geraldine*[369] *(59. kép)* az építkezéseket megindító gr. Károlyi Lajos bátyjának, a fóti birtok tulajdonosának, gr. Károlyi Istvánnak volt a leánya. 1855-ben ment férjhez gr. Pálffy Pálhoz, aki azonban tragikus hirtelenséggel korán meghalt. Az 1866-ban özvegységre jutó Károlyi Geraldinenak hét gyermeke született, ő maga nem ment újra férjhez. Személye leginkább a katolikus leánynevelést előmozdító tevékenységgel fonódott egybe, az Országos Katolikus Nővédő Egyesület alapítója és elnöke volt. A telekvásárlás feltehetően még férje szándéka lehetett, akit, a többi főúrhoz hasonlóan, a politikai életben való aktívabb szerepvállalás hajtott a leendő fővárosba. Tagja volt az 1865-ös pesti országgyűlésnek, de feltehetően már az 1861-esnek is.[370] Emellett a lósport és a vadászat elkötelezett hívének számított, aki szorosabb szállal kapcsolódott a Szapáry Antal vezette Lovaregylethez is.[371]

A megvásárolt saroktelek beépítésére még a vásárlás évében sor került. Az építkezésekkel megbízott Ybl 1867. július 13-án kérte a tanácstól az építési engedély kiadását, amit augusztus 22-én megkapott. A tanács ebben a benyújtott terv egyes részeinek módosítását írta elő. Nem engedélyezte a palota Ötpacsirta utca járdájába fektetett pinceablakait, valamint a József utcai épületrész földszintjén az utca felé elhelyezett istállót, és kikötötte egyben, hogy a pincehelyiségek lakásul nem használhatóak.[372] Az engedély tilalma ellenére – valószínűleg Károlyi Geraldine kérésére – a földszinti istálló mégis megépült, ami egy hosszú, két éves vita és pereskedés tárgyát képezte a grófnő és a tanács között.

A saroktelken az épület elhelyezését Ybl zseniálisan oldotta meg, ugyanis a József és Ötpacsirta utcai saroknégyszög beépítetlenül, utcára nyitottan maradt. Ez lett a palota kertje *(62., 63. kép).* Ez az építészeti megoldás eredményezte – és eredményezi ma is –, hogy a manzárdtetős palotára nagyobb rálátás nyílik, és az épületnek a lépcsős terasszal *(61. kép)* is kiemelt elegáns sarokhomlokzata a lehető legnagyobb mértékben érvényesülni tud környezetében. Azzal, hogy a kétemeletes homlokzat nem szorul be az utcák hozzámérten valamelyest szűkös vagy szűkösnek mondható vonalába, a palota eleganciája teljes mértékben kifejezésre tud jutni. Ez az építészeti megoldás is azt bizonyítja, hogy nem volt

---

[369] Gudenus II. köt. 32.; *Alkotmány*, 1915. március 16. 9., március 20. 2-4.; *Budapesti Hírlap*, 1915. március 16. 11., március 23. 10-11., április 2. 11.

[370] *Az 1861-ik év április 2-án Pesten egybegyűlt országgyűlés főrendi házának jegyzőkönyveiben idézett irományok.* Pest, 1861. 15.; *Az 1865-dik évi deczember 10-dikére hírdetett országgyűlés Főrendiházának irományai.* I. kötet. Pest, 1868. 18.

[371] MOL P-414 20. doboz. 6.b. tétel.

[372] BFL IV. 1303/f VI-168/1870.

alaptalan a Mérnöki Hivatalnak az a – már említett – felvetése, hogy az Ötpacsirta utca vonalát a mai Pollack Mihály tér és Baross utca közötti szakaszon is ki lehetne a Pollack Mihály térhez mérten szélesíteni. Egyben pedig igazolja azokat a palotákkal kapcsolatos, de a reprezentatív közintézményekkel szemben is elvárt követelményeket és megállapításokat, hogy az ilyen típusú épületnél szükséges a hozzá mért környezet, az épület léptékének megfelelő nagyságú tér, ami tőle elválaszthatatlan, és ami vele szerves egységet alkot.

Bossányi László, mint a grófnő meghatalmazottja, 1869. szeptember 30-án – egy német nyelvű beadványban – kérte a tanácstól a palota orvosrendőri vizsgálatát. A szemlét október 18-án a kerületi főorvos és Gottgeb Antal építész végezte el, akik biztonsági és egészségügyi szempontból mindent rendben találtak. Erről a grófnő október 30-án az alpolgármestertől kapott bizonyítványt, ami a használatba vételt november elsejétől engedélyezte. A szemle során azonban kiderült, hogy az épületben nem sokkal a szemlét megelőzően, még a nyáron, gr. Esterházy Pál lakott, aki az 1869-es választások alkalmával lett országgyűlési képviselő. Kettőjük kapcsolata közelebbről nem ismert, de minden bizonnyal az épületnek az országgyűlések helyszínével való szomszédsága indokolta Esterházy itt tartózkodását, aki később – mivel az országgyűlést elnapolták – el is távozott a palotából, csupán az ideszállított bútorainak őrzésére hagyott hátra egy házi szolgát.[373] Nem sokkal később azonban maga is palotatulajdonossá vált a közelben.

Gr. Zichy Nep. János építkezése

*Gr. Zichy Nep. János*nak[374] határozott szándéka volt, hogy a Múzeum mögött megvett telkén rezidenciát alakíttat ki magának. Telekvásárlása idején már épült a Pálffy-palota, a mai Pollack Mihály téren pedig ott díszelgett a nagyságában is impozáns, hozzá közelebb eső Károlyi-, és az attól távolabb álló Festetics-palota, amelyek nálánál jóval nagyobb telken épültek. Ugyanakkor a kiegyezés megkötése, a királykoronázás már Pest nagyarányú fővárosi szerepkörét készítette elő. A koronázást követően állítólag több főúr épületének renoválásába, újrafestésébe fogott, amint a Fővárosi Lapok meg is jegyezte, mintha új királykoronázásra készülnének.[375] Mindezek alighanem tovább ösztönözték a gróf reprezentációs igényét. Az általa megvett telek ugyan nem volt kicsi, de nem rendelkezett olyan nagy utcai fronttal, ami a reprezentáció megnyilvánulását, az épület előkelő, díszes megjelenését, a homlokzat kiterjedését biztosította volna, vagyis, ami a társadalmi rangot demonstrálná. Ne felejtsük, Festetics és Károlyi, bár elég nagy ingatlannal rendelkeztek, maguk is újabb vásárlásokat hajtottak végre, és bővítették meglévő ingatlanaikat. Így a „kicsinek" bizonyuló telke mellé Zichy megvette a vele szomszédos Széchenyi Ferencét is. A vételt (1868 december) követően maga is rögvest építkezésbe fogott.

Zichy az 1860-as évek elején a Somogy megyei Lengyeltótiban lett birtokos, – s talán már mondani sem kell – megjelent mind az 1861-es, mind az 1865-ös pesti országgyűlésen.[376] Felesége Kray Irma a délvidéken honos bácskai Kray család leszármazottja volt.[377]

---

[373] BFL IV. 1303/f VI-443/1869.

[374] Gudenus IV. köt. 361.

[375] *Fővárosi Lapok*, 1867. szeptember 21. 867.

[376] *Az 1861-ik év április 2-án Pesten egybegyűlt országgyűlés főrendi házának jegyzőkönyveiben idézett irományok.* Pest, 1861. 5.; *Az 1865-dik évi december 10-dikére hírdetett országgyűlés Főrendiházának irományai.* I. kötet. Pest, 1868. 19.

[377] Lelbach, 2008. 283-284.

Az 1869 elején megkért építési engedélyt a tanács április 3-án adta meg.[378] Bár az engedélyezési irat elveszett, az engedélyezett terven azonban látható, hogy a homlokzat középtengelyében álló bejárati kapunál a tervezett két oszlopot a tanács nem engedélyezte megépíttetni *(65. kép)*. Valószínűleg azért, mert a Múzeum utca szélességéhez képest túl nagyok voltak a kiszökellései az építési vonal előtt, ami a járdán a biztonságos és szabad közlekedést akadályozta volna. A terveket Szkalnitzky Antal készítette, a kivitelező építőmester azonban az eddigi palotákat is építő Wechselmann Ignác volt. Az építkezésen a Szkalnitzky és Koch-iroda részéről „építési vezetőként" Hauszmann Alajos működött közre. A részletterveket ő készítette.[379]

Az egyemeletes palota 1871 nyarára készült el. Zichy távollétében június 16-án Koch Henrik építész fordult a tanácshoz az egészségügyi szemrevételezés és a lakhatási engedély kiszolgáltatása végett.[380] A városi hatóság a vizsgálatot szeptember 21-én folytatta le, amelyben kikötötte, hogy a pincehelyiségek lakásul nem használhatóak, mivel ürbeni magasságuk csak „3 lábbal fekszik az utca lejtszine felett", azaz túl mélyen épültek. A lakások szárazak voltak, és november elsejétől használni lehetett őket. A palota házlakhatási engedélyét október 20-án adták ki.[381] Építési költségét a tanács 132800 forintra becsülte.[382]

A Múzeum és Ötpacsirta utca sarkán épülő újabb Károlyi-palota

Ahogy az előbbi két palota felépülése is mutatja, a Nemzeti Múzeum mögötti palotasor vonalán az építkezések a mai Pollack Mihály tértől délre, a József (ma Reviczky) utca irányába folytatódtak és Károlyi Alajos palotájának környezetében folytak. Valószínűleg az itt folyó nagyarányú építkezések, valamint Yblék arisztokrata telekértékesítései motiválták *gr. Károlyi Sándor*t[383] *(69. kép)* és *Edé*t[384] *(68. kép)* is, hogy a Múzeum mögött ezen a részen, a Múzeum és Ötpacsirta utca Pollack Mihály tér felé néző sarkán vásároljanak maguknak ingatlant, amely maga is megfelelt a nagyszabású építkezések céljára, hiszen nagysága 941 négyszögöl volt. Ehhez járulhattak még a rokoni szálak, hiszen a testvérpár Sándor és Ede ugyanúgy Károlyi István gyermekei voltak, mint a szomszédban építkező Károlyi Geraldine grófnő.

A két testvér, valamint édesapjuk Károlyi István neve ismerten csengett azok előtt, akik szívükön viselték az 1848-49-es forradalom és szabadságharc ügyét és emlékeit, hiszen tudvalevő volt, hogy Károlyi István a szabadságharc idején a saját költségén egy önálló huszárezredet állított fel, amelyben fiai szolgáltak. Kettejük közül Károlyi Sándor alakja vált ismertebbé, a politikai életben később ő vállalt nagyobb szerepet, és tevékenysége elsősorban

---

[378] Sisa, 1994. 98.

[379] Sisa, 1994. 98.; Hauszmann, 1997. 24.

[380] BFL IV. 1303/f VI-511/1871.; A Pest város Építési Bizottmány iktatókönyve szerint (BFL IV. 1305 Pest város Építési Bizottmány iktatókönyve 2447/1871.) gr. Zichy János augusztus 29-én kérte a lakhatási engedélyt. (Sisa, 1994. 98., 183.; 296. jegyzet.)

[381] BFL IV. 1303/f VI-511/1871.

[382] Sisa, 1994. 98.; Az épületet 1930-ban az akkori tulajdonosa gr. Sennyey Béláné szül. gr. Nádasdy Júlia radikálisan átalakíttatta, bérházzá építtette ki, így az mára teljesen elvesztette palota jellegét. Az egyetlen nagy középbejáratot befalaztatta s az épület két szélén nyittatott új kapukat. Ezért az eredeti 1871-es állapotot csupán a korabeli tervek érzékeltetik.

[383] Gudenus II. köt. 32.; MTA II. köt. 636.; Szinnyei V. köt. 1108-1109.; Úmél III. köt. 781.

[384] Gudenus II. köt. 30.

az agrárgazdaság, a termelőszövetkezeti mozgalom körül koncentrálódott. Felesége göncz-ruszkai gróf Korniss Clarisse pedig – aki őt megelőzően bátyjának, Edének volt a felesége – a gyermeknevelés és a kisdedóvó intézetek terén fejtett ki nagyobb munkásságot.

A 930. számú telket 1869. január 3-án adta el ifj. Hofrichter József gr. Károlyi Sándornak, aki 60000 o.é. forintot fizetett érte. A hozzá kapcsolódó adásvételi pótszerződés 1873. április 28-án kelt. A telken ház feküdt, amelyet a palota építése során lebontottak.[385]

1869. május 20-án folyamodott gr. Károlyi Sándor – egy német nyelvű beadványban – az építési engedélyért,[386] amit július 22-én a tanácstól többek között azzal a kikötéssel kapott meg, hogy a házhomlokzaton tervezett kiszökellések az utcai határvonalon kívül legfeljebb csak 6 hüvelykkel állhatnak, az épület elmetszett sarkán építendő pinceablakokat pedig sűrű vasráccsal kellett boríttatni, az első emeletre tervezett erkélyt erős vassínekre fektetni.[387] Az épület terveit Szkalnitzky Antal készítette, akivel a család már ezt megelőzően kapcsolatba került, hiszen az 1868-ban gr. Károlyi Ede elnökségével megalakuló Első Magyar Szálloda Részvénytársaság a Szkalnitzky és Koch-irodát bízta meg a Hungária Nagyszálló megtervezésével.[388] A palota építését Pucher József építőmester kezdte meg, majd tőle átvéve Dötzer Ferenc folytatta. Az építkezés során azonban az eredeti tervtől többször eltértek, amiről a tanácsot nem, vagy csak később értesítették.

A palota megépült részeit a család már 1870 végén használni kívánta. Az elkészült, udvari részen elhelyezkedő tiszti lakások számára Károlyi megbízottja, Papp József kérte a lakhatási engedélyt október elsején, amit november 1-i határidővel október 20-án megkapott, de a tanács az épület teljes egészére – majd, ha elkészül – új lakhatási engedély kiadását írta elő.[389] Erre 1871 áprilisában került sor, és a teljes épületet augusztus 1-től nyilvánították lakhatóvá.[390]

Az 1871 július végén lefolytatott orvosrendőri szemle során azonban arra derült fény, hogy a megépült palota sok helyen eltért az eredeti tervektől, csupán csak a padlás-alaprajz egyezett meg azokkal. Az eltérések okát a tanács kivizsgáltatta, és Karczag László építési felügyelő foglalta pontokba. Ezek szerint a palota félemeleti helyiségeit engedély nélkül építették, aminek a lebontására a városi hatóság a tulajdonosokat már korábban felszólította. Ugyanis gr. Károlyi Sándor és Ede 1869 novemberében pótlólag benyújtott egy tervet a megépült félemelet engedélyezéséért, de ezt a tanács, mivel nem felelt meg az építési rendszabályoknak, elutasította. Pontosabban, mivel az előírt 10 láb belmagasságú lakosztályokat a földszint és az első emelet között csak 8 láb magasságúra építették, ezeket lebontani, vagy 10 lábra emelni rendelte. Pucher Józsefet pedig 10 forintnyi bírságban marasztalta el. A tanácsi végzés ellenére minden maradt a régiben, s az elkészült kétemeletes épületben összesen tizenegy darab 7 és $^1/_2$ láb ürbeni magasságú mezzanin szobát alakítottak ki. Karczag azonban megjegyezte, hogy a tanács lakhatási engedélyt adott – 1870. október 20-án – az elkészült földszinti épületrész feletti és a padláson előállított és jelenleg is akként használt tiszti lakásokra, melyek 8 láb 10, illetve 3 hüvelyk magasságúak voltak. Továbbá nem tartották be a tanácsnak azt a határozatát sem, hogy a bal szomszéd felé eső határvonalat egyenesre építsék. Ezenkívül az épületrészek emeleti beosztása is az eredeti tervtől teljesen eltérően új beosztást nyert. Sőt a Múzeum utcai kapubejárat elé két – a lábazatnál 3 láb 4

---

[385] BFL IV. 1324/a 36. köt. 1002. lap., 41. köt. 2077. lap., 42. köt. 2165. lap.

[386] BFL IV. 1305 652/ÉB-1869.

[387] BFL IV. 1303/f VI-161/1869.; BFL IV. 1303/f VI-368/1870.

[388] Sisa, 1994. 88.

[389] BFL IV. 1303/f VI-368/1870.

[390] uo.; Sisa, 1994. 100.

hüvelyk széles –, a járda területére 21 hüvelyknyire benyúló oszlopot építettek, melyeket a jóváhagyott tervekben nem tüntettek fel (a tervben is utólag kézzel rajzolták be őket; *71. kép*). Ez utóbbit azonban a tanács 1872-ben a vizsgálat lefolytatása után jóváhagyta – bizonyos díj lefizetése ellenében –, mint „az épület homlokzatának kiegészítő s annak díszét emelő részét". A további kikötés pedig az volt, hogy a félemeleten található tizenkettő (7 és 1/2 láb magasságú), a padláson tizennyolc (8 láb 9 hüvelyk magasságú), a pincében hét darab helyiség csak „kamarai célokra", azaz felesleges bútorok, szekrények tárolására, kézi raktárnak használható, vagyis lakásként nem üzemeltethető. Az erről szóló engedély 1872. január 18-án kelt.[391]

A kivizsgálás során – 1871 decemberében – meghallgatták Szkalnitzky Antal építészt, Dötzer Ferenc, Pucher József építőmestereket és Bossányi Lászlót, mint Károlyi Sándor és Ede megbízottját. Pucher József azzal védekezett, hogy ő a munkát az építkezés során Dötzer Ferencnek adta át. Dötzer pedig azzal érvelt, hogy ő Szkalnitzky és Koch utasításait követte, s az építkezés idején csupán vállalkozó volt, s nem felelős építőmester. Bossányi László megítélése szerint pedig a kifogásolt mezzanin helyiségek nem lakások lesznek, pontosabban csak a szolgáló személyzet, azaz inasok és komornák fogják lakni, illetve a látogató „urak" inasai. S úgy vélekedett, hogy a tanács felé az eredeti tervtől való eltérést Szkalnitzky és Koch építészeknek kellett volna jelezniük. Szkalnitzky elismerte ezt a mulasztását, de azzal védekezett, hogy „a grófok folytonos változtatásai miatt megállapodásra nem jutottunk. E végből a ház teljes elkészültével szándékoztunk a teljesen pontos, végleges tervet előterjeszteni – ebben pedig azon körülmény gátolt, hogy az építkezés befejezte előtt a nevezett grófokkal művezetési minden viszonyunk tökéletesen megszakadt [...]". A tervek állandó módosulására egyébként Dötzer is utalt. Az „építtetők – írja Sisa József Dötzer védekezését összefoglalva – minduntalan változtatásokat végeztek a terven, egyes falakat háromszor-négyszer kellett lebontani és újraépíteni, ezért minden héten újabb terveket kellett volna benyújtani.[392]

Mivel a tanács a felhozott védelmet nem találta elfogadhatónak, gr. Károlyi Sándort és Edét 1000 forintnyi, a Szegényalap javára fizetendő pénzbírságra ítélte, s a már mondott és fent jelzett pince, félemelet és padlás helyiségeket csak tárolás és nem lakhatás céljára engedélyezte (1872. január 18). Pucher József 25, Dötzer Ferenc 50, Szkalnitzky és Koch pedig 100 forint bírságban részesült, mely utóbbit végül gr. Károlyi Sándor állta.[393]

Szkalnitzky mentegetődzése – bár ma már nehéz eldönteni, mennyi valóságalapja volt – arra hívja fel a figyelmet, hogy egy ilyen építkezés során viszonylag szoros és aktív kapcsolatrendszert és kommunikációt kell elképzelni az építtető főúr, az építész és a kivitelező mester között. A benyújtott és jóváhagyott tervek, az építési és lakhatási engedélyek megadása és a palota felépülésének konstatálása nyomán a mai kor embere talán hajlamos egy kissé leegyszerűsítően kezelni az itt folyó főúri rezidencia-építkezéseket, s csak annyit látni benne, hogy a „vagyonos főúr palotát építtetett magának", ami mögött gyakran elsikkad magának az építkezésnek a folyamata. Elsikkad a megfelelő anyagok gondos kiválasztása, beszerzése, ideszállítása és a közelben történő tárolása, a palota külsejének, sőt a belső térrendszernek és belsőépítészeti megoldásoknak a rezidenciális jelleggel történő összehangolása, úgy, hogy az közben a megrendelő főúr egyéni elvárásának, igényének, igényességének is megfeleljen. Elvész a palotaépítkezésnek az a fázisa, mely a tervek,

[391] BFL IV. 1303/f VI-368/1870.

[392] Sisa, 1994. 100.

[393] BFL IV. 1305 Pest város Építési Bizottmányának iktatókönyve 910/1871.; BFL IV. 1303/f VI-368/1870.

elképzelések megbeszélését, a főúrnak az építkezés megszemlélését, a helyszínen történő esetleges változtatásait, utasításait jelenti.

Mindez természetesen az összes ezzel kapcsolatos források (tervváltozatok, számlák, kimutatások) meglétét feltételezi, valamint ennek az anyagnak az igen alapos, részletekbe menő feltárását, ami időleges, és már eleve tudható róla, hogy a belé fektetett energia kevés hozadékkal jár.

Persze még az ilyen alapos kutatás során is sokszor nehéz a változtatás, módosítás mögött rejlő valós szándékot felmérni. Ybl Miklós hagyatékában rengeteg terv maradt fenn a Pollack Mihály téri Károlyi-palotával kapcsolatban.[394] A sok tervváltozat és részletkidolgozás egyrészt azt mutatja, ahogy az építész a számára és pályája szempontjából jelentős feladat előtt állt, ahogy dolgozott, formálta a keze közé került „agyagot", ahogy térszerkezetekben gondolkodott. De tükrözi/tükrözheti azt a párbeszédet is, amelyet a megrendelő főúrral folytatott. A gróf szándékát, aki beleszólt a tervezés, az építkezés fázisába, aki instrukciókat adott, hogy milyen palotát képzel magának. A személyes igényt és igényességet, hogy az épület – ami jórészt többre, mint egy életre szólt, és a család folytonosságának az egyik fontos keretét biztosította – ne csak hajlék legyen, de tulajdonosát is képviselje: megszólaltatva annak rangját, személyét.

A fennmaradt Festetics-palota tervváltozatai szintén arra utalnak, hogy a gróf alighanem aktív figyelemmel kísérte rezidenciája létrejöttét, és azt a saját értékvilága szerint próbálta formálni és alakítani.[395]

Az itt épült Károlyi-palota kapcsán is feltételezhetünk hasonlókat. Mivel a Múzeum utcai főbejárat, a kapu és a mögötte elhelyezkedő kapualj ügyetlenül keskenyre sikerült,[396] további építészeti elemekkel kívánták hangsúlyozni. A kaput kiemelő oszlopok – ahogy ezt Szkalnitzky a vele egy időben épült Zichy palotánál is tervezte, de a tanács nem engedélyezte – utólagos elhelyezésére többek között éppen azért került sor, hogy nyomatékossá tegyék az előkelő főbejáratot, egyszersmind pedig fokozzák az épület ünnepélyességét, palota jellegét. A tanácsi irat is kihangsúlyozta, hogy emeli az épület homlokzatának díszét/díszítettségét *(72. kép)*.

A tanácsi végzés ellen a testvérpár Károlyi grófok 1872. február 11-én a tanács felé folyamodvány nyújtottak be. Ebben nem is az 1000 forintnyi bírságot kifogásolták, hiszen ez ellen, ha az a pesti gyermekmenhely alaptőkéjét gyarapítja, semmi kifogásuk sincsen. Ellenvetést az váltott ki, hogy az épület souterrain (pince), mezzanin (félemelet) és mansard (padlás) szobáiban a lakhatási engedélyt nem kapták meg. Indoklásuk a következő volt: a souterain helyiségei általában konyha, mosó, vasaló szobákból állnak, s olyan jó anyagból készültek, hogy minden – a falból és alulról jövő – nedvességet távol tartanak, és így egészségi szempontból egyáltalán nem kifogásolhatóak. Továbbá a mezzanin és mansard szobák – mely utóbbiakat a tanács padlás helyiségeknek nevezett, pedig attól különállóak voltak – „különösen cselédségünk részére készülvén, azokban csak egyes személyek helyeztetnek el, kiknek egészségi állapotára ezen [...] könnyen szellőztethető, csinos lakhelyiségek kártékonyan nem hathatnak." A tanács ugyanis – mint vélekedtek – figyelmen kívül hagyta, hogy az épület nem bér-, hanem magánház, melyben az nem fordul elő, hogy „egy szobában egynél több egyén helyeztetnék el". Ezért ezekben a helyiségekben a grófok a lakhatási engedély megadását kérték megjegyezvén, hogy az építési szabályokhoz való

[394] BFL XV. 17.f.331 55/1-156.

[395] Lászay, 2002. 596-597.

[396] Sisa, 1994. 102.

ragaszkodást ilyen esetekben – palota típusú épületeknél – a városi hatóság rugalmasabban kezelhetné. Hiszen, ha azt teljes szigorúsággal alkalmaztatják azok részére, akik palotáikban nagyszámú cselédséget kénytelenek tartani, az építkezés teljesen lehetetlenné válik, ami által a város érdekei is sérülhetnek.

A kérdést április 4-én végül a Közmunkatanács oldotta meg, amelyhez az iratokat a Pest városi tanács 1872. február 13-án felterjesztette. Az 1000 forintnyi pénzbírságot helybenhagyta, a pince és félemeleti helyiségekben a lakhatást megengedte, de csak úgy, hogy azok „csak saját és urasági, nem pedig kibérlési célokra" használhatóak. Döntését azzal indokolta, hogy „palotaszerű építkezéseknél hasonbeosztások, vendégek és cselédek számára mindenhol szokásban vannak." A tanács április 18-án ennek szellemében intézkedett.[397]

A palota lemetszett sarkának helyét „díszkert" foglalta el. Ennek kialakítására és vasráccsal történő bekerítésére gr. Károlyi Ede 1871 májusában kért engedélyt. Ezt a tanács Pucher József kezessége mellett június 20-án megadta.[398]

A palota építési költsége 250000 forintra becsülhető, [399] lépcsőházának mennyezetképét Lotz Károly készítette, jóval később, 1897-ben[400] *(73. kép).*

Mivel az épület kétszintes és az Ötpacsirta utcai oldalon hosszan elnyúlik, és itt már nincsenek rajta erőteljesebb díszítések, motívumok – a kaput sem hangsúlyozzák oszlopok –, már a kortársak is úgy értékelték, hogy az épület palotát és bérházat foglalt magába.[401] Sisa József feltáró munkájában azonban teljes egészében palotának mondta ezt az épületet, amely „kizárólag a Károlyi-testvérek, családjuk és a személyzet lakhelyéül szolgált"[402] *(70. kép).*

Erre utal az a tanácsi irat is, amelyben engedélyezték az épület padlás részében az eredeti tervektől eltérő beosztást. Ahogy az indoklásból kitűnik, éppen azért, mert „a kérdéses ház nem bérház, hanem egy urasági család kényelmére berendezett palota", és a kérdéses helyiségek „nem lakásul, hanem felesleges bútorok, ruhaszekrények […] nagy ritkán egy-két napra egy-egy urasági vendég szolga elhelyezésére fognak felhasználtatni."[403]

A palota-bérház jelleg abból adódhat, hogy a nem sokkal előtte, a szomszédságában épülő mai Pollack Mihály téri Károlyi-palota esetében a palota és a bérház, amelyben a család és a nemzetség tágabb személyzetének fenntartott lakások voltak, az ingatlan két végén, egy kertet közrefogva kapott helyet. Mivel a testvérgrófok palotája az Ötpacsirta utcában hosszasan elnyúló volt azt a benyomást keltette s ennek alapján úgy érezték, hogy a két háztípus az előbbi megoldással szemben itt egy épülettömbön belül lett elhelyezve.

A telekkönyvi bejegyzések is az épület palota voltát támasztják alá, eleinte egy, majd pedig – feltehetően Ede és Sándor közös, de különálló otthona révén – két palotának minősítve ezt az egy tömbben elhelyezkedő épületet.[404]

A Károlyi Sándor által megvett 930. számú telek másik, Ötpacsirta és József utcai sarkán, a testvérgrófok palotájának felépülését követően Tóth István szándékozott építkezni. 1871. február 16-án azzal a kérelemmel fordult a tanácshoz, hogy a hivatal tűzze ki a

---

[397] BFL IV. 1303/f VI-368/1870.

[398] BFL IV. 1303/f VI-10/1872.

[399] Sisa, 1994. 100.

[400] Ybl, 1938. 309-314., XIX. kép.

[401] Hevesi, 1873. 107-108.

[402] Sisa, 1994. 101.

[403] BFL IV. 1303/f VI-368/1870. (1870. április 12-én tartott városi tanácsülés jegyzőkönyvének kivonata)

[404] BFL 1324/a 36. köt. 1002. lap.

saroktelek szabályozási vonalát. A kérvény tanúsága szerint Károlyi Sándor telkéből megvett egy 272 $^{8}/_{10}$ négyszögölnyi részt, amely még beépítetlen volt, s ezen szándékozott „egy csinos lakházat" felépíttetni[405] *(67. kép)*. A háromemeletes épület 1872-re elkészült, ugyanis a Mérnöki Hivatal ez év áprilisában – Papp Józsefnek, mint gr. Károlyi Sándor és Ede megbízottjának kérvénye nyomán – három házszámot osztott ki a telken. Egyet a Múzeum, egyet az Ötpacsirta, és egyet a József utcában. A Hivatal jelentéséből azonban egyúttal az is kiderült, hogy bár a telket az építkezés folytán felosztották, de telekkönyvileg még egy birtoktestet képezett.[406] Az oka az lehetett – amint ez Károlyi Sándor egy későbbi leveléből kiderül –, hogy a Tóth Istvánnal „megkötni szándékolt adás-vevés meghiúsult."[407] Azaz, vagy meg sem kötötték a szerződést, vagy pedig később felbontották. Így függetlenül attól, hogy az építtető Tóth István volt, a háromemeletes ház tulajdonjoga mindig is gr. Károlyi Sándort illette, és később örökösét. A telekkönyvbe – ahogy a gróf maga is igazolta, s ahogy a telekkönyvi adatok is mutatják – Tóth István nevét nem jegyezték be soha.[408] Idővel az épület minősítése is megváltozott. 1874-ben még bérháznak, a XX. század első évtizedében viszont már palotának mondták.[409]

Urbanizációs folyamatok

A Nemzeti Múzeum mögötti építkezések nemcsak annyiban jelentettek pozitívumot az itteni városkép átalakulásában, hogy a környék impozáns épületekkel, főúri otthonokkal gazdagodott, hanem abban is, hogy elősegítették a terület urbanizációját. A paloták megjelenése, valamint az 1865-ben megépült Képviselőház – s ennek nyomán a politikai, kormányzati központ létrejötte – egyre sürgetőbbé tette itt a megfelelő városi környezet kialakítását. A Múzeumkertet szegélyező deszkapalánk egyre rondábbnak hatott, a csatornázatlan utcák, a por és a sár egyre tarthatatlanabbá vált, de egyre tűrhetetlenebb volt az is, hogy egy olyan, a városi csőcselék tanyájává váló fogadó álljon a közelben, mint a Két pisztoly.

A főúri építkezéseknek köszönhetően most már ténylegesen is kijelölték a Múzeum utca meghosszabbításának irányát, pontosan felmérték és rendezték az itt fekvő telkek határait, szabályozták az utcák nyomvonalát, ahol kellett, kiigazításokat hajtottak végre, csatornával és kövezettel látták el őket, valamint gondoskodtak a megfelelő kivilágításukról is. Emellett az itt zajló építkezések hozzájárultak, hogy eltűnjenek a Múzeumkertet három oldalról övező deszkapalánkok, vagy, hogy idővel a Két pisztoly fogadó helyére új épületek kerüljenek.

A Múzeum utca megnyitása

A Múzeum utcának Ősz utcáig történő meghosszabbítását – ahogy már többször említettük – József nádor még 1839-ben tervbe vette, de a megvalósítás elmaradt. Ami újra napirendre tűzte a kérdést, az Károlyi Lajos itteni telekvásárlása volt, hiszen a gróf az

[405] BFL IV. 1303/f VI-292/1871.
[406] BFL IV. 1303/f VI-128/1872.
[407] BFL IV. 1407/b 30773/1875-III.
[408] BFL IV. 1324/a 42. köt. 2165. lap.; BFL XV. 37.c 5364. betét szám.
[409] BFL IV. 1324/a 36. köt. 1002. lap.; BFL XV. 37.c 5364. betét szám.

építkezéseket mindaddig nem tudta megkezdeni, amíg nem volt pontosan ismert, hogy hol fognak húzódni az utca határvonalai.

1862. június 15-én a meghosszabbításban érdekelt személyek – Neugebauer József, Galgóczy Károly, Almásy Pál és Gaal József mint Csekonics János, Ybl Miklós mint gr. Károlyi Lajos felhatalmazottja – egy folyamodványt intéztek a tanácshoz. Ebben – ismerve József nádor korábbi szándékát – az elmaradt utcarész megnyittatását, valamint a házhomlokzatok vonalának kitűzését kérték, mivel az itt fekvő háztelkeiket beépíteni, és „így azokat nemcsak a maguk, de a város érdekében is értékesíteni" kívánták. A folyamodványban egyben utaltak arra is, hogy Károlyi Lajos a „városrész szépítésére szánt" palotájának tervét – jóváhagyás céljából – a tanácshoz már beterjesztette, de az épület szabályos elhelyezése az utcarész kitűzését, fekvésének pontos meghatározását kívánja.[410]

A Mérnöki Hivatal, felmérve a kérdéses területet, novemberben tervet készített róla. Kijelölte a Múzeum utca meghosszabbított szakaszának irányát, felmérte az itteni telektulajdonosoktól elcsatolandó területek nagyságát, akik ezeket ingyen Pest város rendelkezésére bocsátották.[411] Ennek eredményeképpen került sor 1863-ban a Károlyi-palota határvonalainak a kitűzésére.

Magát az Ősz és Ötpacsirta utca között meghosszabbított Múzeum utcát viszont ténylegesen csak 1866 január elején nyitották meg. Amikor Winner Antal a Mérnöki Hivatal képviseletében megvizsgálta ezt a területet, a leendő utca állapotát igen rossznak találta. Jelentéséből kiderül, hogy az utcának ezt az új részét több, két és fél láb mély gödör szelte keresztül, amelyek a kocsi- és gyalogos közlekedést egyaránt lehetetlenné, éjjel pedig életveszélyessé tették. Ezért a környező utcákban dolgozó Sinkovits Mihály kövezőmestert arra utasították, hogy „húsz köbös öl földet" hozasson ide, és a „gödröket betömetvén az utcát egyengesse." A 100 forintnyi költséget igénylő munka eredményeképpen az utca valamelyest járható állapotba került.[412]

A Múzeumkert vasrácsozatának elkészítése

Az 1857-re elkészült Múzeumkertet még az 1860-as évek elején is három oldalt – kivéve az Országút felől, ahol vaskerítés határolta – a Múzeum építkezéseiből visszamaradt deszkák, palánkok szegélyezték. A város polgáraiban megvolt az az óhaj, hogy a kert elkészültével a kerítést is rendbe hozzák, amivel a Múzeum elnyerte volna a végleges, díszes külső környezetét, de a kivitelezési munkákra nem volt anyagi fedezet. A központi kormányzat – nemzeti okok miatt is – nem részesítette különösebb figyelemben az intézményt és annak környezetét.

„Mióta a Múzeum nagyszerű épülete elkészült, mindig szemet szúrt a külső udvart három oldalról körülvevő, folytonosan foltozott deszkakerítés. Közóhajtás, hogy ez mielőbb eltávolíttassék és az Országút felé levő vasrácsozat tovább folytattassék" – írta a Sürgöny 1861 tavaszán,[413] amiből egyúttal az is kiderül, hogy a Múzeum igazgatósága olyan terveket készíttetett, amely az Országút felől már meglévő vasrácsozatot folytatná tovább a kert két, Múzeum és Sándor utcai oldalán, a hátsó részére pedig egy nyílt árkádsort tervezett, ahol a

[410] BFL IV. 1305 73/ÉB-1863.

[411] Uo. ; BFL IV.1305 293/ÉB-1863.

[412] BFL IV. 1326/a 11/1866.; BFL IV. 1326/a 116/1866.

[413] *Sürgöny*, 1861. április 9. [1].

kőemlékeket állították volna ki. A terveket elkészítették, a kivitelezés viszont azért húzódott, mivel az ehhez szükséges 40000 forint még nem állt rendelkezésre. A Múzeum igazgatósága már rendelkezett egy csekély összeggel erre a célra, amelyet nemrég a Pesti Takarékpénztár is megtoldott 400 forinttal, de az így összegyűlt pénzösszeg még mindig nagyon kevésnek bizonyult, s így az építkezések megkezdése további halasztást szenvedett.

Az első paloták megjelenése kapcsán viszont újból felmerült a Múzeumkert díszes körbekerítésének az ügye.

1863 decemberében – tehát nem sokkal később a Festetics- és Károlyi-palota építkezését megkezdődően – Pest város tanácsa felszólította a Magyar Nemzeti Múzeum igazgatóját, Kubinyi Ágostont, hogy a „város szépítése érdekében közreműködni szíveskedjék." Intézkedjen a dülékeny és rossz állapotban lévő deszkakerítés eltávolításáról és a már Országúton fennálló vasrács további megépítéséről, hiszen a jelen állapot egy ilyen „országos intézet méltóságával" már nem fér össze. A megépítés azonban elsőrendűen azért vált aktuálissá és a tanács részéről nem tűrt további halasztást, mert a Múzeum mögött elkezdődtek az első főúri építkezések, és rendezésnek indult a terület, ami már konszolidált környezetet kívánt. A tanács a főúri építkezések kapcsán – ahogy maga fogalmazott: „különösen miután gróf Károlyi és Festetics urak a Múzeum környékének szépítése kedvéért az Ötpacsirta utcában palotákat építenek" – szólította fel Kubinyit, hogy a kerítés ügyében intézkedjen.

Az igazgató azonban az 1864. január 20-án kelt válaszában fájdalommal tudatta, hogy a felszólításnak nem tud eleget tenni, mert az ehhez szükséges eszközök még nem állnak rendelkezésre. Utalt arra, hogy már tervbe vették a kerítés megépítését, de erre jószerivel csak önkéntes adakozásból gyűlt össze pénz, amely igen kevés volt, mindössze 1355 forint 50 krajcár. Ez csak a töredékét fedezte volna annak a munkának, ami a számításai szerint 15000 forintba kerülne. De bízott ennek mielőbbi megkezdésében, mert reményei szerint az ügy felsőbb helyen is szentesítésre kerül.[414]

A kerítés megépítésére végül csak 1865 nyarán került sor. A korábbi tervekkel ellentétben a Múzeumkert végében is vaskerítést emeltek a tervezett árkádsor helyett, amit – érthető okokból, hogy palotájukból a kilátás ne egy csupasz falra nézzen – talán maguk az itt építkező főurak is igyekeztek megakadályozni.[415] A tervet Ybl Miklós készítette. Engedélyt rá június 19-én kért,[416] és július 18-án nyert úgy, hogy az új vasrács „az eddig már fennállóval egyenlő" lesz.[417] Ybl személye alighanem az itt építkező főurak számára is garancia volt a tervezett kőfal helyén/helyett az országúti vasrács folytatására. A vasrácsot Kern István helybeli lakatosmester készítette 9865 forint 55 krajcárért, és az év októberére készült el. A sajtó egyúttal felrótta Kubinyinak, hogy ezt az összeget nem tudta másfél évtized alatt kigazdálkodni,[418] de egyúttal elvárta azt is, hogy az itt építkező főurak maguk is vállaljanak anyagi áldozatot a kerítés létrehozásában, hiszen végül is az ő palotájuk díszére is szolgál.[419]

---

[414] BFL IV. 1303/f VI-232/1863.

[415] Fejős, 1953. 179-180.

[416] BFL IV. 1305 404/ÉB-1865.; Ybl, 1956. 133.

[417] BFL IV. 1326/a 649/1865.; Az Ötpacsirta utcai kertészház már 1852-ben elkészült, Wagner János építész munkája. Fejős, 1955. 5.

[418] *Fővárosi Lapok*, 1865. július 23. 637.; október 12. 927.

[419] *Fővárosi Lapok*, 1864. január 3. 7.

A Múzeumkert kerítésén a Főherceg Sándor utcai oldalon, a Képviselőház bejáratával szemben 1865 októbere után egy lépcsőzettel ellátott kaput nyitottak. Ezen keresztül lehetett átjutni a Felsőházként is funkcionáló Múzeumba.[420]

Az utcakép változása – csatornaépítés és kövezési munkálatok

Amikor 1866-ban a Múzeum utca új szakaszát megnyitották, a környező utcákban már folytak a csatornaépítkezések és az azt követő feltöltések, valamint kövezési munkálatok. Belső-Józsefváros egyik legrégibb utcáját, a Főherceg Sándor utcát már 1846-ban csatornázták,[421] és a megfelelő közlekedés biztosítása érdekében kiépítették, az 1865-ben felépült Képviselőháznak köszönhetően viszont itt is kövezetet cseréltek. A környék többi utcája ehhez képest most került először konszolidált, a városi környezethez méltó állapotba.

Az Ötpacsirta utca elejét – a Kerepesi út és Főherceg Sándor utca között – 1865-ben kezdték el csatornázni. A tanács márciusban kivetette az itteni ház- és telektulajdonosokra a csatornázási díj rájuk eső részét, amely ölenként 13 forint 30 $^{2}/_{10}$ krajcárt jelentett.[422] A kivitelezésre Lohr Antal építőmester vállalkozott, aki a munkát a nyár folyamán, júliusban és augusztusban végezte el, amit a Gazdasági Bizottmány és a Mérnöki Hivatal részéről Czettier Károly, Eckl Vencel és Merényi Henrik felügyelt. 145 láb hosszúságban, űrben 3 láb magas és 2 láb széles csatornát fektettek le, amelynek költsége összesen 3784 forint 22 krajcárt tett ki.[423] Ezt követően az utcarész kikövezésére került sor. Az erről szóló szerződést szeptember elsején kötötte meg a Gazdasági Bizottmány Sinkovits Mihály kövezőmesterrel hat hét alatti időtartamra, és 2280 forint 63 krajcáros költséggel.[424]

A mai Pollack Mihály tér rendezését a városi hatóság már a paloták felépülése kapcsán tervbe vette, hiszen Szumrák Pál, aki 1862-ben egy indítványt tett, hogy az építkezésekből fennmaradó omladékanyaggal, homokkal a város bizonyos helyeit fel lehessen tölteni,[425] már 1864. augusztus 27-én egy – német nyelvű – körlevelet bocsátott ki, amelyben a kövezőmestereknek megtiltotta, hogy a Festetics- és Károlyi-paloták előtt felhalmozódott épületanyagokat magáncélokra használják fel,[426] mert azt a paloták előtti utcaszakasz feltöltésénél akarta igénybe venni, hogy a városnak kevesebb anyagot kelljen – külön költséggel – ideszállíttatni. A Képviselőház itteni felépülése tovább sürgette ezeket a munkálatokat, hogy a városnak ez a része – gondolva a megnövekvő forgalomra – az épület elkészülése után járhatóvá váljon. Azaz, ahogy a Gazdasági Bizottmány jelentése fogalmazott, szükségessé vált, hogy a megfelelő közlekedés biztosítása végett a „mostanáig egészen feneketlen Ötpacsirta utcának a Múzeum mögötti része, nem különben a Múzeum utca is, csatornák építése és kövezés által szabályoztassék."[427]

Nemcsak az mutatja az intézkedések sürgősségét, hogy az e tárgyban keletkezett iratokat az „azonnal" vagy az „igen sürgős" feliratokkal látták el, de az is, hogy az ügyvitel – a

[420] *Hazánk s a külföld,* 1865. október 1. 634.
[421] BFL IV. 1326/a 520/1863., 215/1865.
[422] BFL IV. 1326/a 939/1864., 215/1865.
[423] BFL IV. 1326/a 604/1865.
[424] BFL IV. 1326/a 865/1865.
[425] BFL IV. 1305 185/ÉB-1862.
[426] BFL IV. 1326/a 935/1864.
[427] BFL IV. 1303/f XI-107/1865. (22176/1865. tanácsi szám)

Gazdasági Bizottmány előterjesztése, a tanácsülés, a Helytartótanácsi jóváhagyás – a lehető legrövidebb idő alatt megtörtént, s október elején már meg lehetett kötni a szerződéseket a munkákat elvállaló egyénekkel.

A Mérnöki Hivatal még 1865 szeptember elején felmérte az itteni utcaszakaszok csatornázásának és kikövezésének a költségeit, és szeptember 10-én Pest város Gazdasági Bizottmánya elé terjesztette javaslatát, amelyben azt indítványozta, hogy a csatornázást érdemes volna még az idén elvégezni, a kövezést pedig a következő évre halasztani és a tél elmúltával megkezdeni, amint az időjárási feltételek erre alkalmassá válnak.

Mivel a munka óriásinak bizonyult, a városi pénztárban pedig az 1865-ös költségelőirányzatban már nem állt rendelkezésre erre fedezet – ami egyébként a városnak 24086 forint 97 krajcárjába, a háztulajdonosok hozzájárulását leszámítva 20148 forint 51 krajcárjába került –, a Gazdasági Bizottmány is azon az állásponton volt, hogy a csatornázást a víz elvezetése miatt még az idén végezzék el, majd azt a következő évig kaviccsal fedjék be, amíg a kövezési munkálatok meg nem kezdődnek, és csak a csatornaépítés költségét fizessék ki az idén, a kövezést pedig a jövő évi költségvetésbe irányozzák elő. Miután azonban a Helytartótanács utasította a tanácsot, hogy a szükséges munkákat azonnal kezdjék meg,[428] a bizottmány azzal a javaslattal állt elő, hogy a kövezést is még az idén meg lehetne kezdeni, s addig folytatni, amíg az időjárás megengedi. Már csak azért is javasolta ezt, mert így egyrészt meg lehetne spórolni az ideiglenes kavicsfeltöltés költségét, másrészt pedig az azonnali kövezés megóvná a csatornát a feltehetően nagy számmal előforduló kocsik okozta károktól. Sőt ezen túlmenően még az az előny is származna ebből, hogy a kőanyag-hiánnyal küszködő város az utcakövezéshez szükséges kőanyagot az idén még olcsóbban tudná beszerezni, hiszen jövőre egyrészt már drágábban juthat hozzá, másrészt pedig a munka megkezdése késedelmet szenvedhet, ugyanis a szükséges kőanyagot hajóval kell szállíttatni, ami a Duna téli-tavaszi vízjárásának a függvényében alakul.

A csatornaépítést az eddig is a környéken dolgozó Lohr Antal építőmester 10%-os, a kikövezést Sinkovits Mihály kövezőmester 6%-os kedvezménnyel vállalta. Az erről szóló szerződések október 2-án és 5-én keltek. Mivel Lohr Antal elvállalta, hogy az összes csatornázási munkálatokat, a földegyengetést, valamint az esetenként felmerülő kavicsolást október 31-ig elvégzi, mód nyílt arra is, hogy az ezt követő utcakövezést is elkezdjék. Sinkovits ezt hat hét alatt elvégezte, s így a legszükségesebb utcaszakaszok: az Ötpacsirta utcának a József és Sándor utca közötti része, valamint a Múzeum utcának az Ötpacsirta utca és Országút között fekvő része – összesen 2318 négyszögölnyi terület – december elejére, a Képviselőház felépülésének idejére teljes egészében elkészültek.[429] Az országgyűlés megnyitása előtt december 9-én megtartott utcaszemlén az elvégzett munkával kapcsolatban semmiféle kifogás sem merült fel.[430] A csatornaépítés 5888 forint 31 $^{1}/_{2}$ krajcárba a kövezés pedig 7056 forint 2 krajcárba került, amit a városi tanács az 1866-os költségvetésből fedezett.[431]

Az Ősz utcát, ahol Károlyi Alajos bérháza is feküdt, a Kerepesi út és Stáció utca között 1864-ben csatornázták. Építésekor a rossz bányakövekből álló kövezetet felszakították, a felesleges, visszamaradó földet pedig az utca egyengetésére fordították. A háztulajdonosok új kőjárdát rakattak le, de a kocsik számára ilyen – pénz hiányában – nem

[428] BFL IV. 1326/a 848/1865.

[429] BFL IV. 1303/f XI-107/1865. (Városi Mérnöki Hivatal: 1050/Mh-1865.); *A Hon*, 1865. november 30. [3].

[430] BFL IV. 1326/a 553/1866.

[431] BFL IV. 1326/a 13/1866.

készült. Csak a következő évben követték ki az utca „kocsijárda” részét a csatorna megóvása érdekében. A munkát itt is Lohr Antal és Sinkovits Mihály végezte.[432]

Részbeni kövezésre került sor 1866 után az újonnan megnyitott Múzeum utcai részen is, ahol kőjárdákat fektetek le.[433] A kövezetlen utcarész viszont 1870-ben újból nagy mélyedésekkel és egyenetlenségekkel bírt, amit Praznovszky Ignác – mint gr. Károlyi Alajos meghatalmazottja – kifogásolt, és a tanácstól várt intézkedést. A panaszt minden bizonnyal annak kapcsán tette, azért vált ismét időszerűvé a hibák kijavíttatása, mert ebben az évben készült el véglegesen a Károlyi-palota, amit a Múzeum utcai kertkapun keresztül is meg akartak közelíteni. A hiányzó kövezést 1871 kora tavaszán végeztette el a tanács, a munkát maga is szükségesnek tartván, hiszen – miként fogalmazott – a Múzeum utcának ezt a részét a „legértékesebb épületekkel” már kiépítették.[434]

Légszeszlámpákat a Főherceg Sándor, Ötpacsirta és Múzeum utcában 1865-ben állítottak.[435] A Múzeum utca Ősz és Ötpacsirta utca között fekvő részére 1871-ben került három két fali és egy oszlop lámpa. Ezek közül egy – a sarkon felállítandó – egész éjjel, a másik kettő pedig csak fél éjszaka világított.[436]

A Nemzeti Múzeum mögötti terület társadalmi átrétegződéséből eredő konfliktusok: magánérdekek összeütközése az 1860-as években

A Nemzeti Múzeum környékén épülő palotákat élénk figyelemmel kísérte a közvélemény, és nagy elégedettséggel nyugtázták az újabb és újabb főúri telekvásárlásokat. Információkat közöltek, hogy kinek van már ott telke vagy éppen palotája, s kik készülnek építkezni.[437] Üdvözölték az arisztokrácia nemzeti szempontból fontos növekvő pesti jelenlétét, valamint urbanisztikai szempontból a Nemzeti Múzeum környezetének az intézményhez méltó átalakulását. Ugyanakkor – talán, mint minden változásnak – ennek is voltak kárvallottai és sérelmezői. Mindez azonban elenyésző és marginális, nem általánosnak mondható jelenség volt ahhoz a pozitívumhoz, ahhoz a hozadékhoz képest, amit az elegáns városkép kibontakozása jelentett. Amiért mégis érdemes megemlíteni őket az az, hogy kiválóan érzékeltetik, a makroszinten végbemenő és megjelenő pozitívumok mikroszinten nem mindig tűntek annak, és egyesek számára negatívumként is megjelen(het)tek, illetve bizonyos mértékben negatívumként is megél(het)ték azokat. Másrészt pedig érzékeltetik a konfliktus mögött meghúzódó és annak nyomán felszínre kerülő társadalmi ellentétet, valamint a terület társadalmi átrétegződésének a megindulását.

[432] BFL IV. 1326/a 125/1865., 588/1864., 793/1864., 954/1864., 430/1865.

[433] BFL IV. 1326/a 124/1870.

[434] BFL IV. 1326/a 1932/1870.

[435] BFL IV. 1326/a 838/1865.

[436] BFL IV. 1326/a 1788/1870., 1901/1870., 1932/1870.

[437] *Fővárosi Lapok*, 1865. október 20. 956., december 1. 1095., 1869. május 1. 395.; *Vasárnapi Újság*, 1869. május 16. 274.

Gr. Festetics György és szomszédja, Fejér István között felmerülő telekhatár-vita

Az első ilyen konfliktus a Festetics-palota építésének elején történt, amikor a szomszédos 940. számú telek tulajdonosának, Fejér István ügyvédnek gyűlt meg a baja az építkezésen dolgozó munkásokkal. Wechselmann már július 23-án egy német nyelvű beadványban arra kérte a tanácsot, hogy küldjön ki egy bizottságot az építkezést már-már hátráltató civakodás elintézése érdekében.[438]

Fejér István régi háztulajdonos volt itt, az ingatlant még apja szerezte 1811-ben.[439] Keskeny, kicsi telek volt az övé, a területe Festeticsének a negyede, mindössze 108 négyszögöl, amelyben évtizedes gyümölcsfák és szőlőtőkék hozták gyümölcseiket *(56. kép)*. Minden bizonnyal már maga az építkezés sem igazán tetszett neki, bosszantotta – már csak azért is, mert ez a terebélyes épület, a palota, közvetlenül a kertjének szomszédságában épült –, ami az általa már megszokott életmódon, környezeten belül hozott átalakulást, és idézett elő gyökeres méretűnek látszó, jelentős változást. A munkások lármáztak, por és törmelék keletkezett, munkazaj hallatszott, ami felverte a környék viszonylagos csendjét, nyugalmát – bár a Bókay visszaemlékezéséből megismert diákok sem lehettek mindig sokkal csendesebbek. De mégis más típusú zaj volt ez, az átalakulást, a változást hozta magával.

A bizottság kiküldéséről, valamint az ezt követő eseményekről abból a panaszos beadványából szerezhetünk tudomást, amelyet az ügyvéd intézett a tanácshoz. A beadványban az a jogos, a tulajdonát féltő polgári öntudat kapott hangot, ami mögött egy élet, egy kialakult életforma és egy élet munkája állt. A főúr építkezése valamelyest ezt kezdte ki, ezen ütött rést. Amikor a munkások az ügyvéd Festetics György telkével határos palánkkerítését eltávolították, kiemelték a helyéből, hogy oda a palota falait húzzák fel, Fejér István az újdonsült telektulajdonos főúr s benne az arisztokrácia önkényességét, hatalmaskodását látta. A munkások mögött a hatalmaskodó főúr személyét érezte, aki visszaél társadalmi helyzetével. A vagyonát féltő, társadalmi állására büszke polgári öntudat természetesen belőle sem hiányzott. Lehet újdonsült szomszédja bármilyen nagyúr, szerezhet bármilyen hatalmas telket is a szomszédságában, de köteles az az ő, már több mint félévszázados tulajdonjogát, valamint emberi méltóságát és becsületét tiszteletben tartani és maradéktalanul elismerni.

Elmondása szerint a bizottság, amelynek tagja volt a városi főmérnök is, a telekhatár-vitában neki adott igazat, s nem engedte eltávolítani azt a palánkkerítést, amely a két telket elválasztotta egymástól, s úgy rendelte, hogy a palota falait a palánk mellett kell felépíteni. „Én – ahogy panaszos levelében a polgári öntudat, a személyes és a tulajdonjogában való megsértettség hangján fogalmazott – házfundusomat igy a mint most gróf úr szomszédom felül most vagyon, palánkommal együtt, 52 év óta háboritlanul s nyugalmasan birom, a palánk is az én tulajdonom, […] tehát belüle a gróf úrnak elvágni semmit sem lehet, hanem tartozik a gróf úr palánkomat a maga valóságában meghagyni, s ha építteni akar, mellette épithet. […] [a gróf úr építészei] 1862-ik évi augusztus közepeig csak sunnyogtak, a midőn egyszerre mintegy 50 napszámossal lárma és motskos káromlások között erőhatalommal reám rohanván, s palánkom hosszában fundamentomjokat ásni kezdvén, fundusom erőszakos elásásához és elvágásához fogtak, engemet, a ki nékiek ezen erőszakos ragadozást megengedni nem akartam, ellenszegültem […] motskosan kigúnyoltak, kinevettek, leütéssel fenyegettek, s azt kiáltozták, hogy […] házfundusombul annyit mettzenek el palotájok bővitése végett ingyen, a mennyi nekik tetszik, mert ez nékiek igy van parancsolva. […] s a

[438] BFL IV. 1305 576/ÉB-1862.

[439] BFL IV. 1324/a 36. köt. 1012. lap.

midőn a falok (mellyet nagy hirtelenséggel a földbül kihoztak) a föld szinén felül már 4-5 lábnyi magosságra felépítve volt, gúnyosan átkiáltozták: no most már áll a fal, hihatom már azt a Comissiót, s kivánhatom a fundusomat vissza, kitül tetszik."

A szabálytalan építkezés az ügyvéd állítása szerint abban mutatkozott meg a leginkább – azzal együtt, hogy mindezt tanukkal is igazolni tudta –, hogy a régi gyümölcsfák és szőlőtőkék közvetlenül a palota falának szomszédságába kerültek. „Elárullya ragadozásokat […] palánkom hosszában lévő 50 éves élőfáim, s 30 éves szőllőtőkéim is, mellyek […] fundusomnak most történt erőszakos elragadása előtt egy lábnyira palánkomtul elállottak, most részint ahhoz, részint az alá szorítva, részint pedig falokba beépitve vagynak, pedig a józan felfogás szerint is palánk alá szőllőt senki sem ültet."

A szeptember 12-én íródott panaszos levélben Fejér István arra kérte a tanácsot – sőt, ahogy maga fogalmazott, „könyörgök a tanács előtt" –, hogy a júliusban kiküldött bizottság határozatát hajtsa végre, a jogtalanul épített falat a gróf úr költségére bontassa le, a kárt térítse meg, s ugyanakkor – büntetés terhe alatt – akadályozza meg, hogy az udvarába életveszélyes téglák és kődarabok hulljanak; fenntartva a kereseti jogát egyéb károk és gyümölcsei ellopása kapcsán[440] *(32. kép)*.

A tanács ezt követően a Mérnöki Hivatalt a határ kitűzésére utasította, s megállapított 1228 forint bírságot.[441] Újabb panaszos levél nem érkezett, így alighanem az építkezés már rendben folyt tovább.

Károlyi Geraldide grófnő vitája szomszédjával, Molnár Józseffel

Jellegében hasonló panasszal élt az a Molnár József, aki gr. Károlyi Geraldine palotájának tőszomszédságában lakott. Molnár volt az, aki az Yblék által megvett majd értékesített 946-947. számú ingatlanból először szerzett telekrészt. Tartós megmaradásra gondolt, mert a telken lévő házon a vásárlást követően Wechselmannal átalakításokat végeztetett. A viszályt itt a grófnő palotájának az a földszinti istállója okozta, amely Molnár házával volt határos *(63. kép)*. Ez a tanács tilalma ellenére valószínűleg Károlyi Geraldine kérésére épült meg itt, ami egy hosszú, két éves vitát eredményezett a tanács és a grófnő között, amelynek alapját főleg Molnár, részben az akkori József (ma Reviczky) utca többi lakójának panasza képezte.

A városi hatóság a fennálló épületrészről egy 1868. október végén kelt panaszos beadványból értesült, amelyben a szomszédok – Kozmovszky Antal, Tóth Lajos, Lisznyai Gedeon – és Molnár József asztalosmester tőszomszéd elégedetlenségüknek adtak hangot, hogy a palota már berendezett istállójának ablakai a József utcára nyílnak. Elsősorban egészségügyi szempontból kifogásolták, ami – ahogy fogalmaztak a beadványban – a szomszédokra nézve „káros és veszedelmes befolyású", másrészt pedig ellentétes az érvényben lévő építési rendeletben foglaltakkal. A panasz folytán a tanács Ybltől a szabályellenes eljárás igazolását kérte.

Az építész válaszlevelében – amelyet 1868. november 19-én írt – az istálló városi kialakításának korszerű módjára hivatkozott, ami egyben bepillantást enged abba, hogy milyen volt egy valóban igényes módon kialakított és berendezett, egy főúri palota

[440] BFL IV. 1305 771/ÉB-1862.

[441] BFL IV. 1305 Pest város Építési Bizottmány iktatókönyve 771/1862.; Pest város tanácsülési jegyzőkönyvek 62/771.

szükségleteit kielégítő és az épület színvonalához igazodó istálló. Az ól hét lóállását kemény klinkertéglával rakták ki, valamint csatornával látták el, hogy elvezesse a nedvességet és semmiféle bűzt ne árasszon. Ezt szolgálta az ól vízvezetékkel történő ellátása is, ami a mindennapi felmosást könnyítette. A megfelelő szellőztetésről két cső gondoskodott összeköttetésben két légszeszlánggal. Ez a kellemetlen szag elszívását segítette, hogy a levegő tiszta és szagmentes legyen. Az istálló utcára nyíló ablakait pedig olyan magasan helyezték el, hogyha mégis volna párologás, az a szomszéd házak ablakai felett történjék. Ybl szerint az istállónak ez a kialakítása a tisztasági követelményeket maradéktalanul kielégítette, ami egyrészt a szomszédok háborítatlanságát szolgálta, másrészt pedig már csak azért is szükség volt rá, mert az istálló felett – az első emeleten – a fiatal grófok lakásai voltak, ami – ahogy az építész fogalmazott – megparancsolta „minden rossz gőz elhárítását".

A tanács annak ellenére, hogy a helyszíni vizsgálat során meggyőződött az épületrész tágasságáról és a tisztaságot biztosító kellékekről – eredeti határozatához ragaszkodva – a kérdéses istálló eltávolítását és az udvari oldalon történő felállítását írta elő, aminek a határidejét 1869. május elsejében jelölte meg, s egyszersmind megbízta Schmitt József építési felügyelőt, hogy a végzés végrehajtása felett őrködjön.[442]

A kijelölt időpontig azonban az istálló eltávolítása nem történt meg, amiről az építési felügyelő is elmulasztott jelentést tenni.

Az újabb panasz 1870 januárjában érkezett a tanácshoz. Ebben az asztalosmester azt kifogásolta, hogy az istállót még nem távolították el, ami további sérelmekre adott okot. Molnár József – akinek a háza közvetlenül az istálló mellett feküdt, s így az istállóban elhelyezett lovak dörömbölései és rugdalódzásai az éjszakai nyugalmát teljesen lehetetlenné tették – azt kérte a tanácstól, hogy a „becsületes munkás polgárok éji nyugalmának" megvédése érdekében lépjen fel „a grófok szeszélye és dacossága" ellen. Éjszakai nyugalma ugyanis azóta szűnt meg, amióta a grófnő lovait beszállásolták, és az istállóból éjszakánként áthallatszó folyamatos zaj az alvást teljes mértékben lehetetlenné teszi.

A levél nyomán a tanács ismét az áthelyezés mellett döntött. Károlyi Geraldine viszont a végrehajtás és Molnár József panasza ellen néhol gúnyos, néhol ironikus hangú kérelmet és védfeleletet nyújtott be.[443] Ebben egyrészt a már korábban megadott lakhatási engedélyre, másrészt a lefolytatott építésrendőri vizsgálatra hivatkozott, amikor az épített helyiségeket egészségügyi és biztonsági szempontból teljesen tökéletesnek találták. Beleértve ebbe a földszinti istállót is, ami szerinte olyan tiszta állapotban van, hogy „abban akár lakni is lehetne", mert a „ventilatio" tökéletes. Emellett a grófnő felrótta a tanácsnak, amiért el akarja távolíttatni az istállót, és értetlenül állt az ellene felhozott panasszal szemben, mert úgy vélte, hogy a lovak dörömbölése nem jelenthet különösebb gondot egy ilyen környéken, hiszen minden városban a szomszédoknak a lakatos, kovács, bádogos lármáját is tűrniük kell, ami csupán a „gyengébb idegzetűeknek" okozhat nagyobb kellemetlenséget. Egyúttal pedig felhívta a figyelmet arra is, hogy egyrészt az istállót csak télen szeretné használni és nyáron nem szándékozik bennük lovakat tárolni, másrészt pedig a tanács sérelmét azért is nehezményezte, mert a városban számos helyen akadt olyan építészeti megoldás, ahol az istálló az utcai oldalon kapott helyet. Példaként a Magyar utcai Csekonics-palotát és az Ősz utcai Károlyi-házat említette.[444] Úgy vélte, hogy a „szokásba vett tilalom" csupán a

[442] BFL IV. 1303/f VI-168/1870.

[443] 1870. február 15.; 1870. április 26.; 1870. április 30.

[444] Az Ősz utcai Károlyi-ház valószínűleg az a Károlyi Alajos által építetett kétemeletes toldalékrész és istállóépület volt, amely ebben az időben a 953. számú telken jött létre. Itt a tanács az istálló emelését azonban csupán ideiglenes jelleggel engedélyezte.

„közönségesen” felszerelt istállóknál helyeselhető, de egy olyan, pazar, a tisztaság és szellőztetés minden körülményeinek megfelelő ólnál, mint az övé, kivételt lehet tenni, annál is inkább, mert nagy költséggel építtette és elbontása érzékeny kárt okozna. Az istálló annak a palotának a szerves része, amely „ezen városrész díszítésére is szolgál”.

Az ügy végül 1870. május 3-án a Belügyminisztériumhoz, mint fellebbviteli fórumhoz került, ahol a tanács intézkedéseit hagyták jóvá, mivel – ahogy az az indoklásból kiderül – „a hatósági intézkedéseknek a felek általi önkényes megsértése egyáltaljában nem tűrhető.” A tanács ezután harminc nap határidőt adott az istálló eltávolításához.[445]

A huzavonát végül egy kompromisszum zárta le, amely során az istállót ugyan nem távolították el, de átalakították. Ezt Bossányi László, a grófnő jogi képviselője ajánlotta a városi hatóságnak, miután értesült a Belügyminisztérium számukra kedvezőtlen határozatáról. Oly módon kívánta megoldani, hogy mind a tanács, mind pedig a grófnő „háládatlan szomszédjai teljes megnyugtatásban részesüljenek.” De felrótta egyúttal, hogy Károlyi Geraldinenak igen rosszul esett az a „következetes üldöztetés”, ami a tanács részéről érte, pedig „tagadhatatlan érdeme” volt abban, hogy ezen városrészben az elsők között építtetett palotát, és „ezáltal szomszédjai realitásainak értékét növelte.” Az átalakításra – mivel elbontani már nem lehetett – három hónapi határidőt kért, a szükséges változtatásokat pedig tervben mellékelte[446] *(64. kép)*.

A korábbi állapothoz képest a változtatás egy új fal felemelését jelentette az istállónak Molnár József felőli oldalán. Megszüntettek két, Molnár Józseffel határos lóállást, amelyeket az istálló mellett egy másik helyiségben helyeztek el. A megszüntetett két lóállás helyét pedig takarmány és nyeregszerszámok tárolására alakították ki. Ehhez járult az istálló József utcára néző ablakainak befalazása is.

A tanács ezt a megoldást július 19-én elfogadhatónak találta, és jóváhagyta. A főkapitányi hivatal november 8-án jelentette az Építési Bizottmánynak, hogy a palota istállójának az átalakítását elvégezték.[447]

[445] BFL IV. 1305 987/ÉB-1870.

[446] BFL IV. 1305 1074/ÉB-1870.

[447] BFL IV. 1305 Pest város Építési Bizottmány iktatókönyve 1874/1870.

Az 1870-es évek építkezései

A statisztikai adatok szerint az 1870-es évek legelején Pesten a Józsefvárosban folyt a legintenzívebb építkezési tevékenység. Mindezt, ahogy erre Kőrösi József is felhívta a figyelmet, két okra lehetett visszavezetni: az egyik a városfejlődés, a másik az eddig felépült paloták voltak.[448]

A nagyvárossá válás egyik fontos kritériuma a közlekedési és szállítási feltételek kellő biztosítása volt. A megalakult Fővárosi Közmunkák Tanácsa kiemelt figyelmet fordított arra, hogy a város különböző részeit, az egyes telepeket és városnegyedeket egymással összekösse, valamint hogy megfelelő fő közlekedési útvonalakat alakítson ki, amelyre a bécsi Ringstrasse és Párizs boulevardjai szolgáltatták a kellő mintát.

Az első ilyen nagyobb szabású munkát a belső körút vonalán tervezték, amit három év alatt akartak kivitelezni, de a kedvezőtlen pénzügyi viszonyok folytán a munka csak 1880-ban fejeződött be.[449] A Fővárosi Közmunkák Tanácsának ez a tervezete megnövelte a körút menti ingatlanforgalmat és -vásárlást, valamint építkezési lázat indított el.

Mindez természetesen kihatott a Nemzeti Múzeum környékére is, hiszen a terület ennek a belső körútnak a tőszomszédságában feküdt. Elsősorban a körút mentén fekvő, később a mágnásnegyedhez sorolódó ingatlanokat érintette, ahol ennek hatására indultak meg a nagyobb szabású építkezési munkálatok, de minden bizonnyal kihatott a Múzeum környékének egészére, a körúttól némileg beljebb eső területekre is, növelve az építkezési kedvet. Az építkezéseket ösztönözte továbbá az is, hogy a Nemzeti Múzeum környéke már az előző évtized derekán utcakövezetet nyert, sokat javítva az itteni utcahálózat minőségén, egyszersmind pedig, hogy a terület a politikai élet centrumává vált.

A ’70-es évek nagyszabású építkezéseit előmozdító másik tényező az arisztokrácia előző évtizedbeli megtelepedése volt. A főúri rezidencia-építkezések megindulása óriási presztízst jelentett. Ennek nagyságrendjét mutatják a környéken zajló ’70-es évekbeli építkezések. Már 1864-ben felmerült az a gondolat, hogy – Párizs mintájára – itt egy arisztokrata negyed fog kibontakozni,[450] s az azóta eltelt hat év újabb építkezései az egykori lehetőséget egyre inkább realitássá tették. Ez nemcsak felértékelte a területet, ami a növekvő telekárakban is nyomon követhető, de kivételes épületei és a tulajdonosok társadalmi státusza révén vonzóvá is tette.

Emellett fontos kiemelni, hogy a nagyarányú építkezési munkálatok megindulását az is elősegítette, hogy itt még ekkor olyan ingatlanok feküdtek vagy jöttek létre egy-egy nagyobb telek(tömb) felosztása révén – például a lebontott Két pisztoly fogadó helyén –, amelyek ezeket az építkezéseket lehetővé tették. Azaz a ’70-es években – a következő évtizedekhez képest, ami egyben magyarázatot is ad a ’80-90-es évek csökkenő építkezési tendenciáira – még nagy számmal álltak rendelkezésre a beépítetlen vagy csak részben beépített telkek, vagy olyan földszintes, illetve egyemeletes házak feküdtek itt, amelyek könnyűszerrel válhattak a nagyvárosi fejlődésre jellemző bérpalota vagy főúri rezidencia áldozataivá.

A ’70-es évek az arisztokrácia további megjelenését eredményezte, de a Nemzeti Múzeum környékén zajló építkezések nemcsak hozzájuk kötődtek. Építkeztek itt rajtuk kívül

---

[448] Kőrösi, 1872. 7.

[449] Országh, 1884. 61-62.; Siklóssy, 1931. 199-202.

[450] *Fővárosi Lapok*, 1864. január 3. 7.

a polgárság és a középbirtokosság köréből származó személyek is, területileg azonban mégis elkülönültek egymástól. Az arisztokrácia kizárólag a Nemzeti Múzeum mögötti részen vert gyökeret – kivéve Károlyi Sándor/Ede palotája, bár ez is ide számítható –, míg a Múzeum két szélén a tőle eltérő rétegek fogtak építkezésbe.

A Nemzeti Múzeum mögötti palotasor kibővülése és átalakulása

Az 1870-es évek a Nemzeti Múzeum mögötti palotasoron is nagyobb mérvű változást idéztek elő. Egyrészt beépült a Múzeum és Ötpacsirta utca sarkán álló foghíj, amit még Ybl és Wechselmann adott el Széchenyi Dénesnek, másrészt pedig felépült a palotasort északról lezáró épület, a Degenfeld-palota. A Pollack Mihály téren ezt a változást az ott épült rezidenciák között helyet kérő újabb főúri otthon, az Esterházy-palota jelentette.

A mai Pollack Mihály téren történő változások

Gr. Festetics György ingatlanrendezése

Festetics György anyagilag rendezetlen, adósságokkal terhelt birtokokat örökölt az apjától, és elsőrendű vágya az volt, hogy, amikor eltávozik az élők sorából, ne ilyen örökséget hagyjon gyermekeire. Az 1860-ban készített számvetése arról tanúskodik, hogy egy rendezett, jól jövedelmező gazdaságot kívánt örökül hagyni. Ebbe az örökségbe természetesen a fővárosi épület is beletartozott. Fontos volt a számára, ami abból is látszik, hogy nem elégedett meg csupán a palota épületével, hanem ahogy módja nyílott rá, azt kerttel is bővíttette. Miután a kertül szolgáló telekrészt megvásárolta, mindene megvolt ahhoz, amit egy városi főúri rezidencia kívánt meg magának. Mivel a Nemzeti Múzeum mögötti ingatlana több telek összevásárlásából alakult ki, szükségesnek érezte, hogy ez is rendezés alá kerüljön. 1870 júniusában a különböző időpontokban megvásárolt ingatlanokat egy 993 négyszögöles *941/a* és *941/b* számú telekkönyvi résszé alakították át, ahol feljegyezték, hogy „terhek bekebelezve vagy előjegyezve nincsenek” rajta, sőt a gróf kieszközölte azt is, hogy pesti palotája eladhatatlan hitbizományi minőségű ingatlanná váljon. A rendezett telekkönyvi kivonat a család levéltárában is fennmaradt. Egyúttal pedig az évtized derekán örökösét is megnevezte legidősebb fia, *Festetics Tasziló* [451] *(35. kép)* személyében. [452] Ezzel végérvényesen, a jövőre nézve is rendezte ingatlanának sorsát, biztosítva, hogy az a család tulajdonában maradjon.

Gr. Esterházy Pál építkezése

A másik változás, ami Festetics Györgyével szinte egy időben történt, már sokkal látványosabb, a városi közvéleményt is felpezsdítő jelenség: a ma is látható, a Magyar Rádió Márványtermének helyt adó Esterházy-palota felépülése volt. Az építkezést a család tatai

[451] Végvári – Zimmer, 1910. I. rész. *Főrendiház.* 56-57.
[452] BFL IV. 1324/a 42. köt. 2374. lap.; MOL P-250 1. cs.

grófi ágából származó *Esterházy Pál*[453] *(81. kép)* kezdeményezte, egy kalandos életutat megjárt személy, aki elsőrendűen a képviselőházi tagsága révén érkezett ide, a formálódó mágnásnegyedbe.

Azon egyének közé tartozott, aki arisztokrata származása ellenére az 1848-49-es forradalom és szabadságharc idején az önvédelemre kényszerülő nemzet ügyét fegyverrel támogatta a dinasztia ellenében. A magyar hadseregben szolgált. Parancsnok volt a 18. honvédzászlóaljnál, később alezredes majd ezredes és dandárparancsnok a komáromi várőrségnél. A szabadságharc leverése után nyugatra távozott, és a londoni emigráció életében játszott meghatározó szerepet. 1853-ban amnesztiát kért, majd hazatért, de az 1864-es Almásy-Nedeczky-féle összeesküvés kapcsán gyanúba került, és egy időre letartóztatták. 1861-ben a Honvédegylet elnöke lett, és a kiegyezés után is a honvédség problémáival kapcsolatban szólalt fel a parlamentben. Legendás alakját Jókai regénybe foglalta,[454] mások nagyrabecsüléssel emlékeztek meg róla,[455] köztük az az emigrációban együtt levő újságíró, szabadságharcos Kászonyi Dániel, aki példaként állította őt mágnástársai elé: „Esterházy tiszta lelkű hazafi volt, olyan mágnás, amilyennek mindnek lennie kellene ahhoz, hogy szeressék őket, és hogy az arisztokráciát vonzóbbnak találják a demokráciánál. Mert Esterházy a *noblesse oblige* elvét nagyon szigorúan megtartotta a szó teljes értelmében, és tetőtől talpig gentleman volt."[456]

Az 1869. évi választások során a pápai kerület képviselője lett, és az új országgyűlés megalakulása kapcsán szembesülhetett a Nemzeti Múzeum mögötti palotasor már felépült rezidenciáival és a folyamatban lévő főúri építkezésekkel. Egy ideig az átadás előtt álló Pálffy Pálné-palotában tartózkodott, s ekkor határozhatta el magát arra, hogy országgyűlési képviselősége folytán itt, a politikai centrum közvetlen közelében vásárol magának ingatlant, egy olyan helyen, ahol már eleve főúri paloták kezdtek el épülni. Az építkezés presztízsértékű volt a számára, képviselősége folytán igencsak sürgőssé vált, amit egyrészt a telekszerzés gyorsasága mutat, másrészt pedig a tanácshoz beadott folyamodványának sürgős elbírálási kérelme.

Az eddig felépült paloták a Múzeum mögötti palotasoron helyezkedtek el – a későbbi negyed legfrekventáltabb helyén – s valószínűleg ezért esett Esterházy választása is erre a területre. Az ingatlanszerzés azon körülménye, hogy Esterházy próbált-e a környéken máshol is ingatlanhoz jutni, vagy eleve kizárólag csak a Múzeum mögötti terület érdekelte, pontosan nem ismert. Mivel az Ybl-Wechselmann által értékesített telkek erre az időszakra már elkeltek, valahol helyet kellett szorítania magának. Választása a Lovardától északra fekvő területre esett, ahol mélyen az Ősz utca felé benyúlva viszonylag nagy üres tér állt rendelkezésre. A szépséghibája azonban az volt, hogy a terület Pollack Mihály téri oldalán a Lovardához tartozó vívó/tornaterem épülete feküdt, amelyet, ahhoz, hogy a gróf palotája felépülhessen, le kellett bontani. Az épület a Lovarda igazgatósága számára nem volt olyan fontos létesítmény, hiszen belement abba a megoldásba, hogy a gróf ezt az általa kiszemelt területet megvásárolja és palotát építessen rajta.

Esterházy 1870. február 23-án fordult a tanácshoz, hogy a Mérnöki Hivatal minél előbb mérje fel a területet. Egy reprezentatív palota viszonylag nagy helyet igényelt, mivel pedig a Lovarda az északi területének egy részét nem sokkal korábban eladta gr. Festetics

---

[453] Gudenus I. köt. 360.; Esterházy, 1901. 164-165.; *Fővárosi Lapok,* 1877. júnuius 22. 804., augusztus 1. 842., augusztus 2. 846.; *Vasárnapi Újság*, 1877. július 29. 477.

[454] Jókai, 1969. 102.

[455] Kuné, 1913. 76-77.

[456] Kászonyi, 1977. 283.

Györgynek, csak egy kisebb, szűk rész maradt arra, hogy ott palotát lehessen építtetni. Így, amikor Esterházy Pál a felmérést megkérte, egy rajzot mellékelt hozzá *(79. kép)*, amelyen pontosan bejelölte azt a területet, és pontos kimutatást készített annak határairól, amelyet meg akart venni. Szigorúan ügyelt a szimmetriára, és úgy akarta a területet kihasítani, hogy a majdani palotája és a Lovarda épülete között ugyanakkora távolság legyen, mint a Lovarda és a Károlyi-palota közötti részen. Ugyanakkor pedig az ingatlan ne érje el a mögötte fekvő – 958-as számmal jelzett területen – hamarosan felépítendő Ősz utcára nyíló épületet, ahol a Lovarda szándékozott valószínűleg istállókat, kocsiszíneket kialakítani.

A Mérnöki Hivatal március 12-re felmérte a kérdéses részt, aminek nagysága 619 $^{4}/_{6}$ négyszögöl lett, s ez alapján már meg lehetett kötni az adásvételi szerződést. Erre március 24-én került sor, amikor gr. Szapáry Antal, gr. Károlyi György és br. Wenckheim Béla, mint a Nemzeti Lovarda képviselői eladták a területet Esterházy Pálnak 80000 o.é. forintért[457] *(82. kép)*. A sajtó információt szerzett a vételről, és szárnyra kapott a hír, hogy Esterházy palotát szándékozik itt építtetni.[458]

Ez a nagyságrendű terület alkalmas volt arra, hogy – amiként a szerződő felek is megfogalmazták – „az azon vidék rendeltetésének" megfelelően palota épüljön rajta. Az építési engedélyt Esterházy Pál 1871 februárjában kérte meg, amit a tanács 21-én a Közmunkatanácshoz továbbított véleményezésre. Mivel az a benyújtott tervek ellen nem emelt kifogást, a tanács március 9-én arról döntött, hogy az engedély kiadható, de benne szigorú megkötéseket írt elő. Többek között, hogy a palota kapuküszöbét és az előtte lévő kövezetet a szomszédos Festetics- és Károlyi-palota különböző magasságához képest arányosan helyezzék el, az istálló és takarmánykamrának a Festetics György kertje felé néző ablakait csak abban az esetben lehet megépíteni, ha abba a gróf is belegyezik, ellenkező esetben csak vakablakok alkalmazhatóak. Ezenkívül előírta, hogy az épületnek a Festetics kertje felé eső kiszökelléseit Esterházynak a saját telkén kell elhelyeznie, illetve, hogy a kapu mellé tervezett, a mai Pollack Mihály térre néző, négylábnyira kiszökellő két oszlop – mivel az Ötpacsirta utca itt kellően széles volt – megépíthető, de Esterházy 300 forintot köteles érte fizetni.[459] A terveket Baumgarten Antal építész készítette, de rajta kívül aláírta Wechselmann Ignác is, aki a kivitelezést irányította. Az ő személye már ismert és érthető, hiszen a kezdetektől – Festetics György palotájának építésétől – fogva itt dolgozott, és megbízható, kiváló pallér volt. Baumgarten viszont „újonnan" jött a mágnásnegyedbe mint tervező, s talán a személyes kapcsolat okán eshetett rá a választás és nem Yblre. Tatán, a gróf Esterházy család egyik birtokközpontján – ahonnan a család az előnevét is vette – született, a palota építkezéseit megelőzően pedig Bécsben dolgozott.

Az épület két év alatt készült el, a gróf 1873. október 8-án folyamodott a lakhatási engedélyért, amit november 1-jei hatállyal megkapott. Az erről szóló okirat november 4-én kelt.[460] Az építkezés megkezdése előtt – ahogy már említettük – le kellett bontani a Lovarda vívótermét/tornacsarnokát, de el kellett távolítani azt a falat is, ami a szomszédos Festetics György kertjének határán húzódott. Ez a palota is, Festeticséhez hasonlóan, hitbizománnyá vált, 1875-ben.[461]

Az Esterházy-palota által kihasított telek egy téglalap alakú terület volt, amelynek rövidebb oldala esett a mai Pollack Mihály térre, így a palotát is ennek alapján kellett, ennek

---

[457] BFL IV. 1303/f VI-139/1870.; BFL IV. 1324/a 43. köt. 2492. lap.

[458] *Fővárosi Lapok*, 1870. április 16. 339.

[459] BFL IV. 1303/f VI-55/1871 k.cs.; Rozsnyai, 2009. 16.

[460] BFL IV.1303/f VI-914/1873.; Rozsnyai, 2009. 17-18.

[461] BFL IV. 1324/a 43. köt. 2492. lap.; *Fővárosi Lapok*, 1873. március 9. 247.

alapján lehetett elhelyezni. Oldalhomlokzata nyílik a térre, míg a Lovarda felé nyitott U alakú főhomlokzata a Lovarda felé néz *(78. kép)*. Festetics szerencsésnek mondhatta magát, hogy korábban megvette magának a Lovardától a kertül szolgáló telekrészt, mert ellenkező esetben valószínűleg a hosszabb főhomlokzat került volna a Pollack Mihály térre, előnytelenebb városképi helyzetbe hozva palotáját.

Eredetileg úgy tervezték, hogy az Esterházy-palota és a Lovarda épülete között egy olyan szélességű terület maradjon, amelyen keresztül a mai Pollack Mihály tér felől kocsival megközelíthetővé válnak a Lovarda itteni helyiségei.[462] Ugyanakkor Pest általános szabályozása kapcsán született egy olyan elképzelés is, amely a mai Pollack Mihály térről, a leendő Esterházy palota és a Lovarda közötti részen, egy utcát nyitott volna a majdan kiépítendő Nagykörút vonaláig. Ennek során a palota egy saroktelekre került volna, és a Lovardára néző főhomlokzata nem lett volna a külvilág elől teljesen elzárva. Az elképzelés azonban csak terv maradt, mert, ahogy az erről készült térképszelvény[463] is mutatja, az ötlet „elejtetett" *(111. kép)*. Valószínűleg azért döntöttek így, mert közlekedési szempontból jelentősebb haszon nem származott volna belőle, hiszen a tervezett utca a Múzeumkert hátsó részébe torkollott, anélkül, hogy közvetlen kapcsolatot biztosított volna a Kiskörút és a Nagykörút között. Viszont jelentős magánérdekeket sértett volna, nem is beszélve arról, hogy az Ötpacsirta utcának ez a kiszélesített része erősen vesztett volna reprezentatív értékéből.

Az Esterházy-palotát állítólag sok bírálat érte. Fájlalták és támadták azért, hogy nagy, robosztus tömegével elnyomja a környező épületeket és megtöri, szétfeszíti a mai Pollack Mihály téri épületsor akkori harmóniáját – az addigi egységes, Ybl által kiépített utcaképet.[464] De később is ugyanezért kritizálták. Nem az épület jellege ellen emeltek kifogást, hiszen mint főúri rezidencia teljes mértékben helyénvaló, hogy itt épült, hanem az alakja, formai megjelenése miatt. „Nincs fénye, csak térfogata, nincs ragyogása, csak árnyéka van, – a három igazgyöngy közé egy nagydarab hamisgyöngy került" – szólt ellene a vélemény.[465] Ha ezek a kifogások ma már kevésbé szembetűnőek is – hiszen új, hasonló nagyságrendű, modern épületek kerültek közvetlenül melléje, s így mondhatni, jól belesimul a környezetébe – de abban az időszakban, amikor a Lovarda még állt és a Festetics-palota kertje kertként funkcionált, erőteljesebb megjelenést keltett, uralva környezetét, amit az épület vörös színe[466] alkalmasint még inkább felerősített.

Az 1873-ban felépült palota a következő évben az utca névadójává vált, és az Ötpacsirta utcát, mely 1804-től egy a Kerepesi út sarkán álló fogadótól kölcsönözte a nevét, ezentúl Esterházy utcának hívták.

A Nemzeti Lovarda épületének átalakítási tervei

A megépült Esterházy-palota a mellette fekvő Lovarda épületének homlokzati átalakítását tette szükségessé. Dísztelensége, az épület puritán öltözete a Múzeum mögött kiépülő palotasor nyomán már szegényesnek, a díszes főúri otthonokhoz képest túlzottan egyszerűnek bizonyult, így a homlokzatán és a megjelenésén változtatni kellett. Ketten

---

[462] BFL IV. 1303/f VI-139/1870.

[463] BFL XV. 16.b 226/71.

[464] Konrádyné, 1980. 32.

[465] Lestyán, 1946. 279.

[466] uo.

készítettek hozzá terveket: egyrészt Ybl Miklós, aki eredetileg is tervezte, másrészt Baumgarten Antal, aki a szomszédos, most megépült Esterházy-palota tervezője volt.

Ybl az átalakításhoz több tervet is készített, részbeni és teljes homlokzati átalakítással. Baumgarten ugyancsak jelentős változtatásokat tervezett az épületen.[467] Azonban sem Ybl, sem Baumgarten tervei nem kerültek megvalósításra – feltehetően anyagi okok miatt. Jelentősebb változtatásra csak 1889-ben került sor, amikor az oldalszárnyakra, azaz a főhomlokzat toldalékaira emeletet húztak, és azt a középrészhez hasonló ablaknyílással és párkányzattal látták el[468] *(30. kép).*

A Nemzeti Múzeum mögötti palotasor további bővülése

Gr. Degenfeld-Schomburg Imre építkezése

A mai Bródy Sándor és Puskin utca sarkán álló, mindkét utcára széles, nagy homlokzattal nyíló épület tulajdonosa és építtetője *gr. Degenfeld-Schomburg Imre*[469] *(85. kép)* volt.

A svájci eredetű család a XVIII. században szakadt négy ágra, amelyek közül a magyarországi az erdőszádai nevet viselte. Ebben a Szatmár megyei községben született 1810-ben Degenfeld Imre is. Már fiatalon katonai nevelésben részesült, később a bécsújhelyi császári és királyi tiszti akadémián végzett mint hadmérnök, ezt követően pedig katonai pályára lépett és Hajdúhadházon a Károly főherceg nevét viselő 3. dzsidásezredben szolgált 1835-ig, amikor végleg leszerelt. 1834-ben kötött házasságot beökönyi Bek Pál lányával, Paulinával. Öt gyermekük született, akiknek a házassága révén Degenfeldék többek között az Odescalchi, Tisza, Podmaniczky, Károlyi családokkal kerültek kapcsolatba, egyik veje Tisza Kálmán, a későbbi miniszterelnök lett, aki itt a pesti palotában is életvitelszerűen tartózkodott.[470]

Mikszáth Kálmán rövid jellemzésében „roppant takarékos, rettentő kálvinista és nagyon nagy hazafi”-ként írta le Degenfeld grófot. Tevékeny szerepet vállalt az 1848-49-es forradalom és szabadságharc idején, amiért Haynau teljes vagyonelkobzásra és kötél általi halálra ítélte. A végrehajtástól csak Haynau menesztése mentette meg, s 1850. július 31-én engedték szabadon a börtönből

Degenfeld Imrét Festeticshez vagy Károlyi Lajoshoz vagy éppen Esterházy Pálhoz hasonlóan főleg a politikai élet vonzotta Pestre és a Nemzeti Múzeum környékére, bár olyan aktív szerepet, mint Festetics, ő nem vállalt. Részt vett az 1865-ös országgyűlésen, s ahogy Mikszáth írta „az új alkotmányos érában is ott volt mindenütt, ahol a magot vetik […] csak oda nem jött, ahol arattak”. Feltehetően a Festeticshez hasonló indítékok vezérelték abban is, hogy valószínűleg maga is úgy gondolta, egy magára adó, magát magyarnak tartó arisztokrata erkölcsi kötelessége, hogy a vidéki kastélya mellett az ország fővárosában is önálló otthonnal rendelkezzen. Nem véletlen, hogy a visszaemlékezésében Mikszáth – bár közel egymáshoz távoztak el az élők sorából – Festeticcsel vont párhuzamot, s olyan

[467] BFL XV. 17.f.331 93/13., 93/18., 93/19.; Ybl, 1991. 212-213.

[468] Ybl, 1991. 213.; *Építő Ipar*, 1889. július 14. 319., szeptember 15. 412.

[469] Gudenus I. köt. 291.; Kissné, 2008.; *Fővárosi Lapok*, 1883. február 20. 271.; *Vasárnapi Újság*, 1883. február 25. 117-118.

[470] *Fővárosi Lapok*, 1877. február 18. 198., 1890. március 14. 529.

főurakként jellemezte őket, akik a hazát illetően hasonló értékrendet képviseltek, és bőkezűen áldoztak annak oltárán.[471]

Áldozatkész ember volt, de egyben takarékos is. Valószínűleg nem rendelkezett olyan nagy vagyonnal, mint Festetics vagy Károlyi, s így az építkezés során azt a kedvező megoldást választotta, hogy a saját főúri igényeit kielégítő rezidenciát ötvözi az azt fenntartó s egyben jövedelmet is biztosító bérházzal.

Ez a saroktelek *(83. kép)* a rajta fekvő épülettel egykor Steinbach Alajos kereskedő tulajdona volt, aki után utódai, György, István és Franciska örökölték. Eladására 1868. február 8-án került sor, de ekkor még nem a gróf, hanem Zaitz József és felesége Gutz Borbála vette meg 40000 o.é. forintért. Pontosan nem lehet tudni, hogy Zaitzék ezt a vásárlást tulajdonszerzésnek szánták-e, és itt a Festetics-palota szomszédságában kívánták életüket leélni, vagy inkább egy előnyös ingatlanszerzésnek, amelynek az értékét a már meglévő paloták telekár-felhajtó ereje növelni fogja. Mindenesetre tény, hogy rövidesen igen előnyös áron adtak túl a megszerzett ingatlanukon. A három évvel később 1871. február 22-én kelt adásvételi szerződésben a telket már 125000 o.é. forintért sikerült értékesíteniük gr. Degenfeld Imre számára, aki a telek tulajdonosává 1872 februárjában vált.[472]

A magas vételár a környező paloták telekár-növelő hatását tükrözte, és azt, hogy ez a saroktelek a Nemzeti Múzeum mögött meghúzódó palotasor egyik utolsó, a már meglévő paloták mellé felsorakozó reprezentatív jellegű s egyben látványos palotaépítésére alkalmas, presztízsértékű ingatlana volt. Nemcsak a területe volt nagy, de előnyös helyzetben is feküdt. Fekvése – azzal, hogy előtte az Ötpacsirta utca kiszélesült, és a mai Pollack Mihály tér terült el – lehetővé tette, hogy a rajta felépülő palota érvényesülni tudjon a környezetében és kellő rálátásban részesüljön. Ugyanakkor nem volt elhanyagolható az a szempont sem, hogy az ingatlanon felépülő épületből egy impozáns városi környezetre nyílt kilátás: egyrészt a Múzeumkertre, másrészt a téren és a környékén kibontakozó palotasorra.

A gróf által megvett ingatlan szomszédságában meglévő telkek egy impozáns jellegű épület létrehozására alkalmatlanok voltak, ami pedig mindennél fontosabb, tulajdonosai ekkor valószínűleg nem is akartak megválni tőlük. A mai Bródy Sándor és Puskin utca másik sarkán elhelyezkedő *1495*-ös saroktelek méreteit tekintve radikálisan kisebb volt, hiszen a területe, a Degenfeld által megvett 575 négyszögöllel szemben, még a száz négyszögölt sem érte el, mindössze 97 négyszögöl nagyságú volt, a tulajdonosa Peterka János pedig maga is építkezett.[473] A másik, esetleg szóba jöhető, *1478*-as számmal jelzett telek már valamivel nagyobb volt – 230 négyszögöl –, de már részben a Festetics-palota takarásában állt, részben pedig zárt sorban elhelyezkedő, keskeny teleknek számított.

A gróf által megvett saroktelek azért is előnyös volt a számára, mert rajta a megosztást követően nemcsak egy reprezentatív palotát, de egy viszonylag állandó bevételt, anyagi hasznot jelentő bérházat is fel lehetett építtetni. A tervek elkészítésével a Nemzeti Múzeum mögötti palotasor épületeinek tervezőjét, Ybl Miklóst bízta meg, aki ezt úgy oldotta meg, hogy a megosztott telekre két különálló házat tervezett, amelyek nemcsak funkciójukban, de ezt kifejezendően homlokzatukban és méreteikben is eltértek egymástól. Annak ellenére, hogy a párkánymagasságuk megegyezett, Ybl az Ötpacsirta (ma Puskin) utcára néző bérházat háromemeletesre, a Sándor utcára néző palotát – illeszkedve és

[471] Mikszáth, 1969/b. 29., 31., 32.

[472] BFL IV. 1324/a 39. köt. 1588. lap.

[473] Hidvégi, 2004. II. köt. 7195. sorszám.

harmonikusan kapcsolódóan a vele szemben álló Festetics-palotához – kétemeletesre tervezte.[474]

Az engedélyt 1872 május elején kérték meg a tanácstól,[475] a meginduló építkezéseket a sajtó is konstatálta.[476] Mivel a Közmunkatanács 1872. május 23-án kelt javaslata alapján a tanács ezt az építési tervet elutasította,[477] Ybl újabb terveket készített, ami egy osztatlan telekre tervezett, két udvar köré épített háromemeletes bérházról szólt, amelynek a mai Pollack Mihály térre néző része a főúri igények szolgálatában állt. A júniusban beadott újabb tervekre a tanács, a Közmunkatanács hozzájárulása folytán, július 16-án adta meg az építési engedélyt,[478] amelyben engedélyezte a háromemeletes bérház megépítését nemcsak a Sándor, de az Ötpacsirta utcai szakaszon is. Emellett olyan további kikötéseket támasztott, hogy a pincelakások csak akkor engedélyezhetőek, ha legalább 10 láb ürbeni magasságúak lesznek, és úgy építik meg őket, hogy ürbeni fél magassággal a járda végleges lejtszine fölött fognak állni. Az épület kiszökelléseit úgy engedélyezték, hogy a Sándor utcában 9, az Ötpacsirta utcában 6 hüvelykkel állhatnak az építési vonalon kívül. A megváltási árat korábban 180 forintban, majd pedig úgy határozták meg, hogy az négyszögölenként a Sándor utcában 120, az Ötpacsirta utcában 100 forintba kerül, amit a tanács a telekből az utcakisajátításhoz elcsatolt terület hasonló módon megállapított megváltási árából vont le. Az így megállapított összeg azonban Degenfeld érdekeit mélyen sértette, és ez a gróf és a tanács között egy hosszú pereskedési folyamatot indított el.

Az engedély megadásával elhárult minden akadály, ami az építkezések megkezdését késleltethette volna. Az épület a szokásos időintervallum, közel másfél év alatt készült el, 1873. október 16-án Ybl már a lakhatási engedélyért folyamodott. Mivel az épület palotarésze ekkor még nem volt teljesen kész állapotban, a tanács a lakhatási engedélyt csak az épület bérház részére adta meg, ahova november 1-jét követően már be lehetett költözni.[479] A lakók számáról és összetételéről sajnos nincsenek rendelkezésre álló adatok, de az ezt követően a városi hatóságokkal folytatott peres levélváltásokból kitűnik, hogy a gróf rövidesen bérbe is adta a lakásokat.

A palota-bérházat az 1880-as évek közepétől már Odescalchi-palotának hívták, ugyanis Degenfeld végrendelkezése szerint a halála után az épületet 1884-ben Anna leánya örökölte, akinek a férje szerémi herceg Odescalchi Gyula volt. Később pedig egyetlen fiúgyermekük, Géza tulajdonába ment át.[480]

Ifj. gr. Almássy Kálmán építkezése

Széchenyi István minden bizonnyal megelégedettséggel nyugtázta volna azt, hogy nemzetségének tagjai is részesévé válnak annak a folyamatnak, az arisztokrácia tartós pesti, fővárosi megtelepedésének, amelynek ő volt a kezdeményezője és a legaktívabb szorgalmazója. Különösen örömmel töltötte volna el, hogy ez a megtelepedés egy olyan

[474] Ybl, 1991. 249.

[475] BFL IV. 1303/f VI-10/1872., 1872 VI-951-1055 Kcs. 10/I. rész. (15427/1872. tanácsi szám)

[476] *Fővárosi Lapok*, 1872. május 24. 508.

[477] BFL IV. 1303/f VI-10/1872. (17976-17986/1872. tanácsi szám)

[478] BFL IV. 1407/b 9190/1875-III. (23910/1872. tanácsi szám)

[479] BFL IV. 1407/b 9190/1875-III. (41533/1873. tanácsi szám)

[480] BFL BFL XV. 37.c 5440. betét szám.

intézmény körül formálódott ki, amelyhez végső soron az apja, gr. Széchényi Ferenc is kötődött. Széchenyi István két fia: Béla és Ödön azonban nem itt, hanem a budai oldalon, a Lánchíd környékén szándékoztak építkezni, unokatestvéreik pedig, annak ellenére, hogy szinte az elsők között érkeztek a Nemzeti Múzeum mögé, mégsem vertek itt gyökeret. Ahogy láttuk, Ferenc az ingatlanvételt követően pár hónappal tovább adta azt gr. Zichy Nep. Jánosnak, és később a Dénes által megvett telek is ugyanerre a sorsra jutott, ifj. gr. Almássy Kálmán tulajdonába kerülve.

Az általános szokás az volt, hogy, ha valaki ingatlant szerzett, akkor hamarosan építési engedélyt is kért rá, hogy azon új házat építtessen, vagy a már meglévőn végeztessen átalakításokat, bővítést. Széchenyi Dénes viszont nem így tett. Miután Ybléktől megvásárolta az ingatlant, nem fordult építési kérelemmel a tanács felé. De nem is azért vásárolta, hogy jó összegért most vagy később túladjon rajta, mert egyrészt az újbóli tulajdonváltásra még nyolc évet várni kellett, ami természetesen nem zárná ki a haszonszerzés szándékát, sőt talán még erősítené is, de Széchenyi élete és az adásvétel körülményei – amennyire következtetni lehet erre – kizárják a grófnak ezt a szándékát.

Ingatlana az egyik legjobb fekvésű telek volt, a Nemzeti Múzeum mögötti palotasoron. A Múzeum és az Ötpacsirta utca sarkán állt, jó kilátással a mai Pollack Mihály térre és a Múzeumkertre. Közvetlen környezete az 1870-es évek elejére már teljesen átalakult. Új paloták emelkedtek a szomszédságában: Pálffy Pálnéé, Zichy Nep. Jánosé, Károlyi Sándoré, de az ő ingatlana továbbra is üres maradt.

Az ifjúkori hevület a fiatal grófot a ’48-as forradalom idején a magyar táborba hajtotta, aki apja tudta nélkül közlegényként állt be a honvédseregbe, és Schwechatnál az osztrák csapatok ellen harcolt. Ez a nemzeti megnyilvánulás apja gr. Széchenyi Lajos udvari állásába került, és az udvar iránta tanúsított bizalmának megvonásával járt együtt, amit két évvel később azonban sikerült korrigálnia. 1855. január 31-én – egy héttel a halála előtt – Széchenyi Lajos szétosztotta az örökséget fiai között: Dénes a testvérével, Imrével együtt kb. 43000 kat. hold birtokon osztozkodott. Dénesnek ebből 23387 kat. hold jutott.[481]

Dénest életének egy olyan korszakában érték a nemzeti érzelmek, amikor fiatal, fogékony volt az efféle dolgokra, és maradandó benyomásokat is hagynak az emberben. Nemcsak ifjúkori hevület volt ez nála, hanem tartósabb, mélyebb meggyőződés. Apját hivatala szorosan Bécshez kötötte, Dénest viszont a megelevenedő politikai élet hatására az önálló magyar politikai központban, Pesten találjuk. Részt vett az 1861-es országgyűlésen – ahol feltűnést keltő beszédet mondott a felirat mellett – és az ezt követően megélénkülő politikai életben való tevékenyebb részvételi szándék indította őt arra, hogy az alkotmányos időszak beköszöntével a politikai élet központjának közelében teremtsen magának otthont. Nagybátyja, gr. Széchenyi István személye valamelyest meghatározó lehetett a számára. Amikor 1848-ban beállt a honvédseregbe, tőle – s nem apjától, akitől nem is kapott volna – kért engedélyt. Tudjuk, hogy a nagybátyja mennyire fontosnak tartotta, hogy a magyar arisztokráciát a fővároshoz kösse. Dénes a Nemzeti Múzeum környékén az elsők közötti telekvásárlásával az egyéni célokon, ambíciókon túlmenően alighanem maga is, nagybátyjához hasonlóan, példát akart mutatni,[482] hiszen Festeticset és Károlyit követően ő

[481] Széchényi, 1933. 115.; Gaál, 1998. 298.

[482] A személyes példaadás később is meghatározó szerepet játszott Dénes életében. A balatonföldvári fürdőtelep létrehozásakor a tóparti villák megépítése során fiával, Imrével nemcsak arra törekedtek, hogy megismertessék kortársaikkal a Balaton és a táj szépségeit, hanem arra is ösztönözni akarták a korabeli arisztokráciát, hogy ne csak külföldön, de itthon is nyaraljanak.

volt a következő arisztokrata személy, aki telket vásárolt a környéken. Az élet azonban inkább elsodorta innen, mintsem maradásra bírta volna.

A Széchenyi család fénykorát a XVIII. század vége és a XIX. század első fele jelentette, az a száz esztendős időintervallum, ami a két évszázad hetvenes évei között húzódott meg (1771-1871). Széchényi Ferenc, és három gyermekének: Lajosnak, Pálnak és Istvánnak az időszaka ez. Ferenc és István egyéni teljesítményén túlmenően mindez elsősorban annak köszönhető, hogy a családfők még kellő vagyonnal rendelkeztek ahhoz, hogy az arisztokrácia legtekintélyesebb tagjai közé tartózzanak. Ferenc, akinek a kezében a család birtokai újra egy kézben koncentrálódtak, kb. 230000 kat. hold földterület tulajdonosa volt, halála után fiai pedig kb. 70000 kat. holddal gazdálkodhattak.[483] Az unoka Dénes viszont már abba a generációba tartozott, ahol a birtokaprózódási folyamat már megkezdődött, s ezzel az egyes családtagok vagyoni, társadalmi tekintélye is alábbszállt. Az egykori 230000 holdon vele együtt tizenketten osztozkodtak – s ahogy láttuk – apja után neki nem sokkal több, mint 23000 hold jutott, ami az egyéni reprezentációnak is mértéket szabott. Emellett a ló, a lovaglás, a lósport élete alapvető, meghatározó eleme volt. A horpácsi és somogyvári birtokokon gazdálkodó gróf kiváló lótenyésztő és lovas hírében állt, cikkei, könyvei jelentek meg ezzel kapcsolatban,[484] s gyermekkorától kezdve a rajztehetségét is ebben élte ki. Ennek a szenvedélynek köszönhette baleseteit is, amelyek közül az egyik olyan szerencsétlenül történt, hogy többé már nem tudott lóra ülni.

Ez az életforma elsőrendűen a vidéki környezethez kötötte a grófot, a vagyoni helyzete pedig nem tette lehetővé a számára, hogy azt a hagyományos kétlaki arisztokrata életformát folytassa, ami a vidéki birtokközpont mellett egy városi rezidencia kialakítását és fenntartását jelentette. A szándék és az akarat megvolt erre – valószínűleg ezért nem adta el sokáig az itt megszerzett telkét –, de hiányzott hozzá a megfelelő anyagi háttér: a tőke és a fedezet. Az 1870-es évek elején építtette ki Somogyváron önálló vidéki rezidenciáját, ahova családjával együtt 1873. június 22-én vonult be ünnepélyes keretek között (lovas bandérium, diadalkapuk, virágeső, üdvözlő szónoklatok).[485]

A vidéki élet, a szép táj, a környezet sokkal jobban vonzotta, mint a városi életforma. Szintén ugyanebben az időben döntött arról is, hogy Balatonföldváron fürdőtelepet létesít, amiben közrejátszott a család fürdőorvosa dr. Korányi Frigyes rábeszélése is. Az anyagi helyzete minden bizonnyal nem engedte meg, hogy ugyanebben az időszakban egy másik költséges vállalkozásba, főúri palotaépítkezésbe is belefogjon, ami egyre inkább sürgetőbbé vált, hiszen a környék egyre több palotával kezdett benépesülni. Így Széchenyi Dénes 1873 elején az eladás mellett döntött. A kiváló fekvésű telket Korányi Frigyes és testvére Adolf vette meg.[486] A két helyen, Pesten és Pozsonyban is kiállított szerződés alapján a tulajdonjogot 72000 o.é. forintért szerezték meg 1873 február elején.[487]

A 72000 forint jelentős összeg volt ahhoz a 13787 o.é. forint és 50 krajcárhoz képest, amennyiért még Széchenyi vette. A megnövekedett vételár reálisan tükrözi azt telekár-növelő hatást, amit a Nemzeti Múzeum környékén már eddigre megépült előkelő paloták eredményeztek. Nála spekulációról szó sem lehetett, hiszen Széchenyit valószínűleg semmi sem ösztönözte és késztette arra, hogy a család bizalmas ismerősét: a háziorvosát anyagilag

---

[483] Széchényi, 1933. 6., 105.; Gaál, 1998. 291.

[484] Szinnyei XIII. köt. 494.

[485] Széchényi, 1933. 165.

[486] További kutatást igényelne annak tisztázása, hogy a balatonföldvári fürdőtelep létesítése és a pesti ingatlaneladás között milyen összefüggések állnak fenn, és milyen volt ebben Korányi Frigyes szerepe.

[487] BFL IV. 1324/a 41. köt. 2005. lap.

előnytelen vagy hátrányos helyzetbe hozza, anyagi hasznot remélve tőle. Ahhoz viszont elég nagy összeg volt, hogy ajándék vagy honoráció lett volna a gróf részéről. A szerződéskötés pontos körülményei és indítékai máig nem ismeretesek, de az ingatlan megvétele Korányiékat előnyös anyagi helyzetbe hozta, hiszen három hónappal később 20000 o.é. forintot keresve a telken, április 10-én 92000 o.é. forintért eladták azt ifj. gr. Almássy Kálmánnak.[488]

A házépítés – ahogy majd látni fogjuk – a környéken építkező Bókayt is megnehezítette anyagilag, még a halála után is adósságot hagyva a családra. Korányiék sem lehettek sokkal előnyösebb anyagi helyzetben. Bókayval szemben, aki még viszonylag olcsón jutott a telekhez, Korányiék jelentős összeget fizettek már csak az ingatlanért is, s ezen túlmenően egy előkelő, a környezetbe is illeszkedő ház felépítésére nem is gondolhattak. Ezért döntöttek a további eladás mellett.

A vevő *ifj. gr. Almássy Kálmán,*[489] a család ifjabb grófi ágát megalapító Ignácnak volt a dédunokája, a telek megvételekor egy huszonegy éves, nősülés előtt álló fiatalember. Gróf Keglevich Margittal 1873. augusztus 9-én kötött házasságot az Egyetemi templomban.[490]

Az ifjú gróf a ’70-es évek elején lett nagykorú, ekkor vette át az örökségét, közte a pásztói birtokot, ahol nagyobb szabású építkezésbe fogott. Átalakíttatta a régi kastélyt és pálmaházat, a versenylovaknak új istállót építtetett.

A Múzeum mögött telket szerezni presztízst jelentett a számára. Már ezt megelőzően is rendelkezett pesti ingatlannal, a Borz (ma Nyáry Pál) utca 10. szám alatt, de egy mágnásnegyedbeli leendő építkezés társadalmi állására nézve sokkal előnyösebb, bár kétség kívül anyagilag megterhelőbb megoldást jelentett, mintha a már meglévő kis épületbe – felújítás vagy átalakítás céljából – invesztált volna valamennyi összeget. A Múzeum mögötti ingatlan megvétele után hamarosan a Borz utcai épület eladása mellett döntött, és a nála dolgozó Hauszmann Alajosnak kínálta fel megvételre. Ilyesmiről lehetett szó Széchenyi Dénes és Korányi Frigyes között is. Mivel az építésznek nem volt 30000 forintja a megvételre, Almássy később azt özv. gróf Batthyány Lajosnénak adta el 60000 o.é. forintért.[491]

A telekvásárlás Almássy számára egy kiváló „befektetés”, egzisztencia-megalapozó lépés volt, amivel az elkövetkezendő életére megteremtette magának az arisztokrata életforma városi jelenlétének ranghoz méltó alapjait. Az esküvő, a nászút, a pásztói építkezés – s talán a megfelelő anyagi fedezet – a vásárlást követő építkezések megindulását késleltette. Az építési engedélyek megkérésére csak néhány évvel később, 1877 februárjában került sor,[492] amit a tanács egy hónappal később, március 20-án megadott,[493] de a kivitelezéssel kapcsolatban több kikötést támasztott. Az épület kiszökelléseit az ingatlanon belül kellett elhelyezni, s előírta azt is, hogy az istállót a szomszéd felőli szakaszon vízhatlan módon kell falazni. Kikötötte továbbá, hogy az első emeleten tervezett szénatárat, a tűzbiztonság miatt falakkal határolják körül, az ajtaját pedig vasból készítsék.

---

[488] uo.

[489] Gudenus I. köt. 31.; Sturm, 1892. I. rész. *Főrendiház.* 74.

[490] *Fővárosi Lapok*, 1873. augusztus 12. 805.

[491] Hauszmann, 1997. 37.

[492] BFL IV. 1470/b 7826/1877-III.

[493] BFL IV. 1407/b 12685/1877-III.; Ybl, 1956. 145.

Az épület elrendezésének tervei időközben módosultak, a melléképületben az eredetileg a sarokra tervezett kocsiszín helyére az istálló került.[494]

Az építkezés 1877. április 6-án kezdődött s közel egy évig tartott. Az épület ősszel már készen állt.[495] Almássy 1878. február 20-án már a lakhatási engedélyt kérte, mivel a ház ekkorra már annyira elkészült, hogy azt a gróf használni szerette volna. A tanács engedélye 1878. április 16-ával kelt, amiben a használatbavételt május elsejei hatállyal adta meg.[496] Az épület kivitelezéséért felelős személy Gottgeb Antal építész volt,[497] aki maga is építkezett Belső-Józsefváros területén, közel a mágnásnegyedhez.[498] A tervek elkészítése során Ybl neve is felmerült,[499] ami Ybl itteni nagyarányú munkássága kapcsán nem zárható ki teljesen, bár szerepe a '70-es évek vége felé a Nemzeti Múzeum körüli városkép további kibontakozásában már nem volt jelentős.

Almássy, a megépült földszintes palotája alapján – amelyet a tulajdoni lapra 1881-ben fel is jegyeztek – nem törekedett nagyszabású építészeti reprezentáció kifejtésére a városban. A magasföldszintes, részben emeletes épület elrendezése egy belső kis udvar köré csoportosult, amelyet a külvilágtól egy tömör falkerítés választott el. A kerítést egy építészetileg is hangsúlyozott kapu törte át, ez volt az épület bejárata. A Múzeum és Ötpacsirta utcai sarokrészen helyezkedtek el a főúri lakosztályok, a telek belső határain az udvart körbefuttatva pedig a kiszolgálóhelyiségek. Kialakításának köszönhetően azonban az épület tömege megnőtt, és ma is harmonikusan illeszkedik a környék emeletes főúri világába, kuriózumot jelentve benne.

A palota – nem tudni miért – a felépülését követően nem sokáig maradt Almássy tulajdonában, 1883. október 20-án *gr. Andrássy Emánuel* vette meg tőle 120000 forintért.[500] A családiasan Manó (Manó gróf) néven emlegetett Andrássy a kiegyezés utáni első magyar miniszterelnök Andrássy Gyula bátyja volt. A kor azon sikeres főúri vállalkozói közé tartozott, akit a Gömörben igen jól működtetett vasgyára révén „vasgróf"-ként is emlegettek. A politikai életben kisebb-nagyobb aktivitással vett részt, 1881-ben viszont „megmérette" magát a politikai küzdőtéren, és ettől kezdve haláláig Rozsnyó országgyűlési képviselője lett.[501] Azonban mégsem ezzel függhet össze mágnásnegyedbeli megjelenése, mert ugyanebben az időben a Belvárosban is rendelkezett palotával.[502] Ahogy a hír is járta, ezt az épületet alighanem Géza fiának vette.[503] Tulajdonossá ő azonban ekkor még nem vált, csak miután apja meghalt, 1893-ban lett az övé örökségként.[504]

---

[494] BFL IV. 1407/b 456/1878-III.; Ybl, 1956. 145.

[495] *Bauzeitung für Ungarn*, 1877. Oktober 7. 1.

[496] BFL IV. 1407/b 9371/1878-III.

[497] BFL IV. 1407/b 12685/1877-III.

[498] Saját tervezésű háza a mai Gyulai Pál utca 13. szám alatt található.

[499] Ybl, 1956. 145.

[500] BFL XV. 37.c 5409. betét szám.

[501] Soós, 2005. 33-36.; Katus, 2005. 251-253.; Tököly, 1999. 19.

[502] Országh, 1884. 183.

[503] *Fővárosi Lapok*, 1883. december 14. 1886.

[504] BFL XV. 37.c 5409. betét szám.

A Múzeum utca átalakulása

Az 1870-es évek a Múzeum déli oldalán lévő Múzeum utca teljes átalakulását hozták magukkal. Az utcában egyetlen olyan ingatlan sem volt, ahol ne zajlottak volna jelentős építkezési munkálatok. Az üresen álló telkek mind beépültek, a régi épületek helyébe újak kerültek. Az építkezések jelentőségét mutatja, hogy az utcaszakaszon túlnyomó többségben ekkor keletkeztek azok az épületek, amelyek ezt követően már nem kerültek lebontásra, legfeljebb csak átalakításra, és a mágnásnegyed részévé váltak.

Azonban nem minden építkezés mögött állt arisztokrata megbízó, döntően olyan épületek emelkedtek itt ekkor, amelyek csak később váltak főúri tulajdonná: jelentős mértékben a Károlyi család ingatlanává. Az utcában építkezést kezdett Bókay János, a lebontott Két pisztoly fogadó helyén Móritz Pál és Hasenfeld Manó, valamint a Bókay mellett lévő egykori Málnay-ház helyén az ingatlan tulajdonosává váló birtokos nemes Tomcsányi József, aki még 1869-ben egy egyemeletes lakóház felépítésére kért engedélyt.[505] A városkép szempontjából végleges építkezésnek azonban ezek közül az előző három bizonyult.

Tomcsányi 1861-ben és 1865-ben Csongrád vármegye főispánjaként vett részt az országgyűlésen, később a Deák-, majd a Szabadelvű Párt tagja lett.[506] A Nemzeti Múzeum melletti megjelenése és építkezése az országos politikai életben való részvételnek volt köszönhető.

Bókay János építkezése

Minden bizonnyal a mai Pollack Mihály tér Múzeum és Ötpacsirta utca találkozása mentén folyó építkezési munkálatok, valamint a közvetlenül a szomszédságában épülő gr. Károlyi Sándor és Ede palota ösztönözték Bókay Jánost arra, hogy maga is felépíttesse előkelő házát. Ahogy már utaltunk rá, Bókay Árpád *(76. kép)* visszaemlékezéséből ismert, hogy apjának határozott szándéka volt itt megtelepedni. Különös előszeretettel vonzódott a Nemzeti Múzeum környékéhez. A Múzeum utcai telekvásárlását kollégái, barátai a botrányos Két pisztoly fogadó közelsége folytán értetlenséggel fogadták, de az eltelt idő az orvost igazolta.

Dr. Bókay János orvosprofesszor, egyetemi tanár a kor neves gyermekgyógyásza volt *(75. kép)*, aki a mai Múzeum utca 9. szám alatt még az 1860-as évek elején, 1863-ban vált telektulajdonossá. Az itt fekvő telek eredetileg egy osztatlan, a Múzeum és József (ma Baross) utca között elhelyezkedő közel 520 négyszögöles terület volt, ami az 1860-as évek elején Fink Engelbert és felesége Kubits Anna tulajdonát képezte. A telek József utcai részén ház feküdt, amelynek végén, a Múzeum utcára nyíló részen kert volt. A telket az 1860-as évek elején értékesítés miatt – valószínűleg azért, mert Bókay akart megvenni egy részt belőle – kettéosztották. 1862. október 18-án közel két egyforma nagyságú – egy 266 és egy 254 négyszögöles – részt alakítottak ki belőle,[507] de ezt a felosztást pár hónappal később módosították. Az újbóli, december 23-i felosztás során az arányok a következőképpen alakultak: létrejött egy 302 $^{3}/_{6}$ négyszögöles József utca mentén fekvő, a házat is magába foglaló *931*. számú ingatlan, valamint egy másik 216 $^{1}/_{6}$ négyszögöles Múzeum utcára nyíló

[505] Hidvégi, 2004. I. köt. 5328. sorszám.
[506] *Vasárnapi Újság*, 1876. május 14. 310.
[507] BFL IV. 1305 864/ÉB-1862.

telek, amely a *931/a* számot kapta[508] *(74. kép)*. Ez utóbbit vette meg Bókay 1863. szeptember 30-án 7000 o.é. forintért, s szerzett rá feleségével, Szabó Judittal együtt tulajdonjogot.[509]

Bár a vételt követően nem sokkal szárnyra kapott a hír, hogy Bókay is hamarosan építkezni fog,[510] de a megvásárolt telek még sokáig üresen állt, és házépítésre csak 1870-ben került sor – feltehetően anyagi okokból. A tervek elkészítésével Bókay a környező palotákat tervező Yblt bízta meg. Engedélyért 1870. július 23-án fordult a tanácshoz, amit augusztus 2-án kapott meg. A ház beadványi tervét a kivitelezését is végző Pucher József építőmester írta alá, aki ekkor a mellette fekvő Károlyi Sándor-palotán dolgozott.[511] Az épület 1871 őszén készült el, november elsejétől vált lakhatóvá.[512]

Az építkezés 132000 forintba került, amiből 60000 forint a Pesti Első Hazai Takarékpénztárnál felvett jelzálogkölcsön volt. Mindez hosszú távra megterhelte a családot, és az adósságot csak Bókay halála után, a ház eladása során sikerült véglegesen rendezni.[513]

A ház, annak ellenére, hogy a homlokzati díszítés az eredeti terveknél szerényebb formában készült el[514] *(77. kép)*, Bókay részéről az egzisztenciájához mérten kiemelkedő teljesítmény volt. „Senkinek az ismerősök közt hasonló – írta később büszkén a fia Bókay Árpád, aki szívesen emlékezett vissza arra a pillanatra is, amikor az ismerősök és a rokonok beléptek a frissen elkészült szalonba: „egy ah! volt a kritikájuk. Morlinék azonnal szinte kezdettek újonnan berendezkedni. Csérynét a guta kerülgette.”[515]

Miután Bókay meghalt, felesége a második emeleti lakásba költözött és az első emeleti reprezentatív helyiségeket br. Sennyey Pál, korábban tárnokmester, majd 1884-től országbíró és a főrendiház elnöke vette ki,[516] aki az 1860-as évek derekán még éberen ügyelt arra, hogy a Képviselőház környéke esztétikus városképpé fejlődjön[517] *(27. kép)*. Sennyey hivatali tiszte és a negyed presztízsértéke miatt választotta ezt a helyet lakhelyül.

A ház a család részére jól jövedelmezett,[518] nehézségek az 1890-es években támadtak, amikor a bevételek annyira megcsappantak, hogy Bókay János özvegye 1898. június 22-én kénytelen volt a házat eladni gr. Károlyi Lászlónak, aki 190000 forintot fizetett érte.[519] Ettől kezdve az épület a Károlyi család tulajdonát képezte.

---

[508] BFL IV. 1305 1/ÉB-1863.

[509] BFL IV. 1324/a 36. köt. 1003. lap., 41. köt. 1903. lap.; Bókay, 2003. 91.

[510] *Fővárosi Lapok*, 1865. december 1. 1095.

[511] BFL IV. 1305. Pest város Építési Bizottmányának iktatókönyve 1203/1870.; Ybl, 1956. 137. (82. jegyzet); Ybl, 1991. 244.

[512] BFL IV. 1303/f VI-737/1871.

[513] BFL XV. 37.c 5396. betét szám.; Bókay, 2003. 93.

[514] Ybl, 1991. 244.

[515] Bókay, 2003. 92.

[516] Bókay, 2003. 93. A házban több ismert ember is lakott: Horváth Árpád egyetemi tanár, Szendrey Júlia második férje; Lotz Károly és Greguss János festők, utóbbi a Mintarajziskola tanára; később az író Herczeg Ferenc.

[517] BFL IV 1303/f XI-107/1865.

[518] Bókay, 2003. 91-93.

[519] BFL XV. 37.c 5366. betét szám.

A Két pisztoly fogadó végórája

Az egykor középkategóriásnak számító fogadó az 1850-es évek végére lumptanyává süllyedt, szégyenfoltja volt a városnak, ahol már mindenki a lebontását szerette volna látni. Amikor épült – valamikor a XVIII. század derekán (?) –, messzemenően kielégítette azokat az igényeket, amelyeket támasztottak vele szemben. A nagy területen elhelyezkedő fogadó a Pestre feljövő vásárosok vendéglátására, szállására szolgált, üzletkötésre is alkalmas volt, kocsibeállói pedig a lovak elszállásolását, az áruval megrakott szekerek tárolását tették lehetővé. Akkora volt, hogy lebontása után négy házhelyet tudtak kialakítana helyén.

Az 1830-as évektől kezdődően – köszönhetően az árvíznek is – állapota már erősen romlott, s vele együtt a hírneve és a környék megítélése is, amit érzékletesen írt le Karacs Teréz. Bókay a visszaemlékezésében szintén kitért arra, hogy a fogadó az 1860-as években már mennyire leromlott, kopott állapotban volt, szégyenfoltja a városnak. A kocsmája kopott volt, „ronda, alacsony, füstös czigány- és csirkefogótanya", udvarában kocsibeállókkal istállókkal, a szállóvendégeknek primitív szobákkal.[520] Annak ellenére, hogy majd mindennaposak voltak benne a botrányok és a városi közvélemény is egyre hevesebben szorgalmazta a lebontását, még jó tíz évig kitartott itt.

Lesüllyedésének elsőrendűen az volt az oka, hogy amióta megépült, szinte semmit sem változtattak rajta. Nem renoválták, nem fejlesztették, nem alakították át a város fejlődéséhez és a városkép átalakulásához mérten, miközben körülötte megváltozott a város, és az egykori külváros helyét a nagyváros kezdte felváltani. Ugyanaz mondható el vele kapcsolatban is, amit Széchenyi érzett az 1830-as években Pesttel szemben. A falusias jellegű külvárosi környezetbe a fogadó tökéletesen belesimult. Minden tekintetben beleilleszkedett a környezetébe, amikor viszont a városfejlődés és az urbanizáció elérte ezt a területet, a kontraszt egyre nagyobb méretűvé, egyre szembetűnőbbé vált.

Három mozzanat idézte elő azt a változást, aminek alapján a fogadó és környezete egyre nagyobb ellentétbe került egymással. Az egyik a Nemzeti Múzeum felépülése volt, a másik a főúri paloták megjelenése és szaporodása a közelében, s végül a város fejlődése, amelyek együttesen a városkép átalakulását vonták maguk után.

A fogadó nemcsak a külsejével, rozzant, ütött, kopott állapotával keltett visszatetsző benyomást, de a benne uralkodó és a környékére is átterjedő erkölcstelenségek, duhaj mulatozások, veszekedések is ellenszenvet váltottak ki. Nem véletlen, hogy amikor Bókay János elújságolta ismerősének, hogy házat akar itt építtetni, az, a környék miatt, Bókay orvosi praxisát, társadalmi megbecsülését féltette. Nem véletlenül, hiszen Hevesi Lajos[521] vagy Bókay fia, Bókay Árpád maga is úgy emlékezett vissza erre a területre, ahol éjszaka az ember könnyen válhatott bűncselekmény áldozatává. „Éjjel itt nem volt biztonságos járás, drótvetéssel rántották le az embert lábáról, és fosztották ki, vagy paprikát szórtak a polgárok szemébe. Ez volt a csirkefogók divatja a zsebmetszés elegáns módja helyett" – írta Bókay.[522]

Markánsan akkor fogalmazódott meg a fogadó eltávolításának az igénye, amikor a környék már kezdett kiépülni és a különböző főúri palotákkal benépesülni. Egyre sűrűbben láttak napvilágot azok a tudósítások, amelyek már egyáltalán nem nézték jó szemmel a fogadó itteni meglétét, és a benne, valamint a körülötte uralkodó irdatlan állapotokat. Már az első felépült palota kapcsán a Vasárnapi Újság tudósítója azt hangsúlyozta, hogy „mindenekelőtt a

[520] Bókay, 2003. 53.
[521] Hevesi, 1876. 221-222.
[522] Bókay, 2003. 52-53.

»két pisztoly« nevű, régi csárdai omladványnak regénytelen szomszédságát kellene eltávolítani".[523] De ugyanígy sóhajtott fel egy évvel később a Fővárosi Lapok írója is, akinek a szemében a lerobbant fogadó jelenléte a szaporodó paloták mellet vált egyre inkább irritálóbbá. „Az épülő gr. Károlyi-palota melletti Almásy-féle telket csakugyan gr. Széchenyi Dénes vette meg. Egy palotával tehát megint több lesz. Csak a ronda »Két pisztolyt« is megvenné s fölépíttetné már valaki."[524] De az sem volt megelégedve a fogadóval, aki a Nemzeti Múzeum szomszédságára gondolt, s örömmel regisztrálta volna mielőbbi eltávolíttatását. „Múzeumunk tőszomszédságába valamivel díszesebb épületet óhajtanánk […] Nappal a szem, éjjel a fül botránkozik meg sokszor e ronda kis szögleten. Nem egyszer nagy zsivaj, viszály s közbe-közbe egy kis verekedés is hangzik onnan."[525]

A fogadó, köszönhetően annak, hogy kedvező helyen, nagy forgalmú főútvonalak találkozásánál feküdt, még ebben a leromlott állapotban is viszonylag jól jövedelmezett. Tulajdonosa az 1867, február 7-én kelt adásvételi szerződés szerint Basch Manó (Emánuel) lett, aki az egész ingatlant 60000 o.é. forintért és 100 db. cs. k. aranyért vette meg.[526] A fogadót nem ő üzemeltette, hanem az a Wittwindisch Bernát kávés, aki 1863. augusztus 4-től volt a kávéház haszonbérlője. Wittwindischnek nem volt felhőtlen a viszonya a kávések testületével,[527] itt viszont különösebb ellenszenvet nem váltott ki, mert az új tulajdonos, Basch Manó is egy újabb haszonbéri szerződést kötött vele 1868. március 10-én, ami 1871. április 24-ig, illetve május 1-ig szólt.[528]

Annak ellenére, hogy az épített környezet már messzemenően kétségbe vonta a fogadó itteni jelenlétének szükségességét, ami mégis közvetlenül előmozdította a lebontását, az a városfejlődés, az urbanizáció volt. 1869 tavaszán a város elhatározta, hogy az Országutat és a Stáció utcát feltölti, amelyek valamelyest még részben utómunkálatai lehettek az 1838-as árvíz után tervbe vett feltöltéseknek, részben pedig már élőfolyományai voltak azoknak az 1870-es évek lején tervezett utcarendezési munkálatoknak, amelyek ezt követően az egykori városfal határa mentén végighúzódó Országút mentén kezdődtek meg. A boulvardírozási folyamat eredményeképpen – ahogy ezt akkoriban nevezték – a városnak ezt a fő útvonalát csatornával, utcakövezettel, járdával, világítással, szabályos sorokba rendezett fasorral látták el, megteremtve azt a nagyvárosi szerepkörhöz illő környezetet, amelyet Pest akkoriban már igényelt magának.

A munkát a Két pisztoly fogadónál kezdték, aminek eredményeképpen a fogadó bejárata és padlószintje a feltöltött Széna térhez képest jelentősen lejjebb került. A kiküldött kövezési bizottmány, akik maguk is „botránykő"-nek nevezték ezt az épületet az itt emelkedő paloták tőszomszédságában, azt javasolta a tulajdonosának, hogy vagy adja el, vagy építesse újjá, mert ezt a kiszolgált épületet már nem lehet ezen a környéken tovább megtűrni.[529] A fogadó tulajdonosa maga is elismerte, hogy a palota-szerű épületek közt úgy tűnik fel, mint egy viskó,[530] ennek ellenére a belőle származó haszon reményében mégis óvta és féltette az épületet a feltöltésekből adódó esetleges károktól. Panasszal élt ellene, miszerint az utcafeltöltések a kávéház kapuját és bejáratát szinte maguk alá temették. Állítása szerint már

[523] *Vasárnapi Újság*, 1864. augusztus 21. 345.
[524] *Fővárosi Lapok*, 1865. december 10. 1123.
[525] *Fővárosi Lapok*, 1865. június 27. 580.
[526] BFL IV. 1324/a 36. köt 1006. lap.
[527] Bevilaqua Borsodi – Mazsáry, 1935. I. köt. 188.
[528] BFL IV. 1303/f X-1124/1869. (18401/1870. tanácsi szám)
[529] BFL IV. 1303/f X-1124/1869. (20608/1870. tanácsi szám)
[530] BFL IV. 1303/f X-1124/1869. (18401/1870. tanácsi szám)

maga is tervbe vette a változtatást, de csak 1871 tavaszán akart a fogadó helyére egy házat építtetni, míg a tanács legszívesebben már ekkor lebontatta volna az épületet. A városi hatóság azzal az áthidaló megoldási javaslattal utasította el ezt a panaszt, hogy a kaput feljebb kell emelni, az épületbe való belépést pedig lépcsővel kell elősegíteni, ahogy ezt más házaknál is alkalmazták.[531]

Aki a fogadót ekkoriban látta, egy félig a földbe süppedt, rozzant épületet látott maga előtt[532] *(89. kép).* Ezt tapasztalta az író, publicista, a város krónikásának számító Hevesi Lajos is, aki szerint a fogadó „homlokzata előtt az utcza talaja évről évre emelkedett, […] a föld szinte dagadt, duzzadt [...] a vén ház körül, mely viszont mindinkább belésülyedt."[533]

A fogadó további sorsát az egymást követő balszerencsés fordulatok pecsételték meg. Mivel fennmaradtak az ezzel kapcsolatos levéltári források, érdemes ezeket mélyebben is feltárni, hiszen kiválóan ábrázolják az itt uralkodó állapotokat, jobban megértetve azt is, hogy a közvélemény miért kívánta már olyan nagyon az eltávolíttatását. Hevesi vagy mások inkább kívülről láttatták a fogadót, a fennmaradt iratok viszont inkább a belső állapotokat érzékeltetik.

Basch Manó tisztában volt azzal, hogy az épület ilyen állapotban már nem maradhat meg itt tovább, ezért úgy tervezte, hogy a Wittwindischsel kötött szerződés lejárta után, 1871 tavaszán, vagy esetleg még korábban – egyszersmind kárpótolva Wittwindischt – a fogadó helyén egy háromemeletes díszes épületet fog emeltetni, s állítólag meg is bízta Benkó Károly építészt a szükséges tervek elkészítésével. A tervbe vett építkezést valószínűleg az a 150000 forint kintlévősége fedezte volna, amit ezt követően akart behajtani. A szerencsétlenség akkor következett be, amikor Basch Manó váratlanul 1869/1870-ben (?) meghalt, és az ingatlant három kiskorú gyermeke: Vilmos, József és Emma örökölte. A kintlévőséget nem sikerült behajtani, Wittwindisch pedig tovább züllesztette a fogadó eddig is rosszul csengő hírnevét. Ugyanakkor a város részéről egyre nagyobb nyomás nehezedett a tulajdonosokra, hogy a megörökölt épületet távolítsák el.

Wittwindisch üzleti megfontolásból, talán a nagyobb haszon reményében a kávéház üzemeltetését egy albérlőnek, Hübschmann Konrádnak adta ki, aki maga is jelentős bevételre törekedett, s így nem válogatott a kávéházba betérő vendégek közt.

Wittwindisch talán azért, hogy megakadályozza a kávéház további züllését, de leginkább talán azért, mert látta, hogy a kávéház még ilyen züllött körülmények között is jól jövedelmezett Hübschmannak, az üzletet maga akarta folytatni. Ezért 1869 június elején maga Wittwindisch fordult levélben a tanácshoz, hogy vizsgálja ki a kávéházban zajló erkölcstelenségeket és távolítsa el a kávéházba nap mint nap betérő kétes hírű „feslett erkölcsű" női személyeket, akikkel „az ittasult férfiak botrányos kalandokat" szoktak végbe vinni a sötét, akkor még kivilágítatlan Múzeum utcában és a Két Pisztoly vendéglő udvarán egyaránt. A kalandok – elmondása szerint – nem csupán „egyszerű társalgásból vagy ölelgetésekből" álltak, hanem „tettleges közösülésben" is megnyilvánultak, amelyek elhárítására Wittwindisch fakerítést állított a kávéház udvar felőli kijárata elé, de igyekezete hasztalan maradt, mert a „féket nem ismerő szenvedély, düh kitörte a kerítést és még rakoncátlanabbul" űzte „fertelmes kalandozásait". Ezt igazolták azok a – levélben mellékelt – tanuk is, akik szerint feslett erkölcsű nőkön, szolgálat nélküli kóbor cselédeken, és ezekhez

[531] BFL IV. 1326/a 754/1869.

[532] Rákosi, 1927. I. köt. 113.

[533] Hevesi, 1876. 225.

hasonló, a fegyházból kibocsátott egyéneken kívül más személyeket sohasem lehetett itt látni.[534]

A tanács a rendőri szervek véleményét kérte az ügyben. Mind a józsefvárosi alkapitányság, mind Thaisz Elek főkapitány a kávéház már régóta meglévő rossz hírét, és az itt uralkodó, a közbiztonságra egyre nagyobb veszélyt jelentő állapotokat adta tudtul, ami ellen az évek óta folytatott hatósági ellenőrzés semmi eredménnyel sem járt. A fogadó – jelentésük szerint – a „legalsóbb fokon álló néposztályok, a közbiztonságra veszélyes egyéniségek", szolgálat nélküli kocsisok, molnárok s más üzletbeli legények és női cselédek gyülekező helyéül szolgált, akik rendszerint éjszaka háborgatták a környék lakóinak nyugalmát. A vendégek naponta hangos zene mellett tivornyáztak, ünnep- és vasárnapokon pedig gyakoriak voltak az éjszakai verekedések is. A józsefvárosi alkapitányság jelentése szerint a kialakult züllött állapotokhoz jelentősen hozzájárult Hübschmann Konrád személye is, aki a kávéházi helyiségekben szeszes italokat, főleg sört mért ki, elősegítve, hogy az épület – rozzantsága mellett – az éjjeli csavargók, kétes hírű egyének gyülekezőhelyévé süllyedjen. Mivel a rendőri szervek képtelenek voltak megbirkózni az itt folytatott rendellenességekkel, a főkapitány 1870. május 9-én a helyiség bezárását javasolta.[535]

Ezt a szándékot erősítette az is, hogy 1870 tavaszán lejárt az épület lakhatási engedélye. A tiszti főorvos Flór Ferenc 1869 augusztus eleji helyszíni szemléje alapján, mivel a fogadó falai az utcafeltöltések miatt még nem nedvesedtek át, az épületet 1870 tavaszáig még lakhatóvá nyilvánította. Ezt a tanács augusztus 21-én határozatilag mondta ki. Egyben pedig – a tiszti főorvos szemléje és javaslata alapján – arra utasította a tulajdonost, hogy a földszinti istállókban és helyiségekben található szemetet és rondaságot, valamint az udvarban felhalmozott trágyadombot, erjedésnek indult trágyalé tócsákat takarítsa el, az árnyékszékeket gyökeresen tisztítsa ki, s az udvarból kivezető csatornát javíttassa meg,[536] aminek a fogadó tulajdonosa 1870 júniusáig eleget is tett.

1870. május 28-án a tanács – egyrészt a főkapitány véleményére alapozva, másrészt mivel a tiszti főorvos által javasolt lakhatási engedély lejárt – a Két Pisztoly kávéházat bezáratta.[537] A városi közvélemény örömmel szerzett tudomást a hírről, a sajtó pedig nagy lelkesedéssel tudósított róla. „A »Két pisztoly« kávéházat bezárták, s az egész ronda épületből költözködnek kifelé." Egyúttal felröppent a hír, hogy a telket Lónyay Menyhért megvette, aki „az ott elsülyedt kőtömeg helyére díszes palotát emeltet. Lónyai M. ez által oly dolgot mivel, mely régi óhajtás volt Pesten, miután a múzeum-park és környöskörül emelkedő díszes házak közt mindig kirívó volt látni e páratlan szennyfészket."[538] Ez utóbbi azonban téves információ volt.

A bezárás idején már Wittwindisch volt a kávéház üzemeltetője, mivel azt nem sokkal ezelőtt, 1870. május 1-én, Wittwindisch felmondása miatt, Hübschmann elhagyta. Wittwindisch a bezárás után a kávéház üzemeltetését a kávéházi helyiségeken kívüli szobákban, fészerekben próbálta meg folytatni, ugyanakkor pedig a bezáratás ellen kérvényt nyújtott be. Ebben arra hivatkozott, hogy a tanács az üzemeltetéssel kapcsolatban „1870 tavaszán" kívül pontosabb időt nem jelölt meg. Egyben értetlenül állt a tanácsi határozattal szemben, mivel állítása szerint Hübschmann távozása óta már semmi rendellenesség nem fordult elő, ezért kérvényében a bezáratás megszüntetését, és az újbóli megnyitás elrendelését

---

[534] BFL IV. 1303/f X-1124/1869. (31831/1869. tanácsi szám)

[535] BFL IV. 1303/f X-1124/1869. (37282/fk.-869.; 15731/1870. tanácsi szám)

[536] *Fővárosi Lapok*, 1870. augusztus 11. 727.

[537] BFL IV. 1303/f X-1124/1869. (15731/1870. tanácsi szám)

[538] *Fővárosi Lapok*, 1870. június 4. 515.

kérte. Kérését a tanács 1870. június 2-án azzal az indokkal utasította el, hogy a fogadót nem a bérlő személyére kiható indokok alapján záratta be, hanem a kávéház közegészségügyi és közrendészeti alkalmatlansága miatt.[539]

A tanács bezáratási határozata ellen Wittwindischen kívül Basch Manó hagyatéki gondnoka, Harkányi Fülöp is fellebbezett, de a Közmunkatanács – mint másodfokú hatóság – a tanács határozatát hagyta jóvá. A városi hatóság pedig ezek alapján úgy döntött, hogy az épületet 1870. április 1-ig le kell bontani.[540] Mivel azonban a lebontás ellen újabb fellebbezések születtek, az épület pedig – annak ellenére, hogy a tetőzet és a zsindelyezés már korhadt, az épület falai nedvesek, rondák és sérültek voltak – olyan állapotban volt, hogy beomlástól vagy összedőléstől nem kellett tartani, erre csak 1872 májusában került sor. A kávéház kapuját addig is befalazták, és az üresen álló épületet minden oldalról alaposan elzárták, hogy csavargók vagy egyéb lumpenelemek ne tudjanak megbújni benne.

Közben azonban, függetlenül a kávéház tulajdonosaitól, a Nemzeti Színház igazgatója is megkereste a tanácsot a fogadóval kapcsolatban. Az 1871. szeptember 21-én kelt levelében Orczy Bódog arra kérte a városi hatóságot, hogy az üresen álló épületet engedje át a Nemzeti Színház javára, amelynek azért lett volna szüksége rá, mert a színházzal szomszédos, díszletraktárul használt úgynevezett granárium, a benne felállított festőteremmel együtt, szeptember 13-án leégett.[541] S bár a kormány elhatározta egy új festőteremnek, asztalos műhelynek és díszletraktárnak a felépítését, de amíg az erre alkalmas telket megkeresik és elkezdik az építkezéseket, Orczy szerint a vendégfogadó „kávéháza és fedett csarnokai" ahhoz, hogy a színházi előadások zavartalanul folytatódhassanak tovább, alkalmasak lettek volna ezt az alkalmi nehézséget áthidalni. A tanács azonban ezt a kérést is elutasította, mivel az épület már zár alatt volt, s már rég lebontották volna, ha további kérelmek és fellebbezések folytán a fogadó körüli vesződség és a tulajdonosok lebontás elleni tiltakozása nem volna most is a Belügyminisztérium elé terjesztve.[542]

1871. január 16-án a hagyatéki gondnok Harkányi Fülöp a – Két pisztoly (*934* számú) – telek felosztását kérte a tanácstól, ugyanis a nagy, 854 1/2 négyszögöles terület beépítését a tulajdonosok kellő pénz hiányában nem tudták vállalni.

A telek felosztási tervét Benkó Károly és Kolbenheyer Ferenc pesti építész-páros segítségével úgy készítették el, hogy már számításba vették a – városi hatóság által szabályozandó – Stáció utca kiszélesítéséhez szükséges területet is. Eszerint a „nem egészen szabályszerű" telket négy házhelyre osztották: *a*, *b*, *c*, *d* részre. Az Országút mentén fekvő *a* részen egy háromemeletes házat kívántak építeni – ahogy még Basch Manó tervezte, s amiről a sajtó is szerzett információkat –,[543] a *b*, *c*, *d* részt pedig értékesíteni akarták. Valószínűleg ebből fedezték volna az építkezés költségeit. A tervet jóváhagyásra a városi hatóság a Közmunkatanács elé terjesztette (március 4-én), amely a március 23-i leiratában az Országút és Stáció utca szabályozásához a Két Pisztoly telkéből nagyobb területet hasított ki. A *934* és *934/a* (Harkányi Fülöp által benyújtott terven *b* és *a*) részből összesen 112 négyszögölt *(87. kép)*. Ezt a szabályozást a tanács július 8-án jóváhagyta s egyben felkérte a Gazdasági

---

[539] BFL IV. 1303/f X-1124/1869. (17481/1870. tanácsi szám)

[540] BFL IV. 1303/f X-1124/1869. (2121/1871. tanácsi szám)

[541] Pukánszkyné, 1940. 207.

[542] BFL IV. 1303/f X-1124/1869. Az ügyben Orczy Bódog kétszer is folyamodott a tanácshoz: 1871. szeptember 23-án és 1871. október 30-án. A Színház végül a terézvárosi Damjanich utca 22. sz. alatt építtetett 1872-ben egy festőtermet és hozzá kapcsolódó melléképületeket. BFL IV. 1303/f VI-10/1872.; Pukánszkyné, 1940. 207.

[543] *Fővárosi Lapok*, 1870. június 16. 555.

Bizottmányt, hogy a 112 négyszögöles terület becsértékét határozza meg, amit az négyszögölenként 150 forintra, azaz összesen 16800 forintra becsült. A tanács az összeget azonban csak akkor akarta kifizetni, amikor a 112 négyszögölnyi részt az utcák szabályozására már „tettleg", azaz ténylegesen is átengedték, és a 934, 934/a házhelyek beépítésére sor került.

A határozat ellen azonban 1872. január 12-én Harkányi Fülöp egy újabb panaszos levéllel élt. Ebben egyrészt azt sérelmezte, hogy tanács a kihasítandó rész értékének a megállapításába (a beváltási ár) őt nem vonta be, másrészt pedig a terület azonnali beváltását kérte. Mivel ezek voltak a telek legértékesebb részei, a tanács által megállapított négyszögölenként 150 forintnyi árat alacsonynak ítélte, és a 112 négyszögölnyi terület újbóli értékbecslésében maga is részt kívánt venni. Anélkül, hogy az ügyben érdemben előrelépés született volna, egy hónap múlva, február 26-án Harkányi ügyvéd és özv. Basch Manóné már arról tájékoztatta a tanácsot, hogy a kérdéses 934 és 934/a számú ingatlant előző nap eladták a Pesti Első Hazai Takarékpénztár Egyesületnek. Az egyesület a 133 négyszögöl és 5 láb nagyságú 934 házhelyet 35000 o.é. forintért, a 190 négyszögöl és 2 láb nagyságú 934/a házhelyet 78000 o. é. forintért vette meg[544] *(92. kép)*. A telkeket azonban Harkányi Fülöp szerint áron alul adták el. Ugyanis, ha a Közmunkatanács nem hasított volna ki olyan nagy területet az utcaszabályozásra, a két házhelyet előnyösebb áron tudták volna értékesíteni. Ezért a 934 házhelyből a Stáció utcához kihasított területért 300 forintot, a 934/a házhelyből az Országúthoz kihasítottért 500 forintot kértek négyszögölenként. A kifizetésig pedig február 25-től 5%-os kamatot számítottak.

Az ügy végül a Közmunkatanácshoz került, ahol június 27-én a következőképpen döntöttek: „tekintettel arra, hogy a Két pisztoly féle telek a szabályozási vonal kitűzése alkalmával még egy egészet képezett, ezen telekből levágandó terület kártalanítási áraként azon összeget fogadtuk el, mely az időközben négy telekre osztott és eladott házterület árának egy négyszögölre eső átlagaként mutatkozik."[545]

A fogadó lebontására végül 1872 tavaszán került sor.

A fogadó lebontása utáni építkezések

A Pesti Hazai Első Takarékpénztár bérháza

A fogadó helyén, a mai Kálvin téren a Baross és Múzeum utca sarkán elhelyezkedő szabálytalan alaprajzú ingatlanon felépülő *Pesti Első Hazai Takarékpénztár bérháza* szintén Ybl Miklós alkotása volt, építési vállalkozója pedig Kauser János. A négyemeletes épület *(90., 91. kép)* nemcsak a Széna tér nagyvárosi arculattá változó képébe illeszkedett, de az idővel mögötte kiformálódó mágnásnegyed Széna téri végpontját is jelentette egyben – természetesen anélkül, hogy a negyed közvetlen része lett vagy részévé vált volna. 1872 és 1874 között épült.

---

[544] BFL IV. 1303/f VI-137/1871.; BFL IV. 1326/a 46. köt. 3377., 3378. lap.; *Vasárnapi Újság*, 1872. március 31. 161.; *Fővárosi Lapok*, 1872. március 24. 298.

[545] BFL IV.1303/f VI-137/1871.; Az intézkedés ellen Harkányi Fülöp újból fellebbezett, ez azonban újabb változást már nem hozott, és a Közmunkatanács kitartott a június 27-i álláspontja mellett.

A ház Múzeum utcai oldalának harmadik emeletére az Üllői út 17. szám alól Ybl Miklós költözött a családjával és itt lakott a halálát megelőző két évtizeden keresztül.[546] Valószínűleg ugyanúgy őt is, mint Bókay Jánost, rabul ejtette a környék. A Múzeum, valamint a körülötte elterülő nagy zöld felület: a Múzeumkert, és kiváltképpen a mögötte sorakozó épületek, paloták, amelyek az ő alkotásai voltak – ahogy erre az építészt méltató Ney Béla is felhívta a figyelmet.[547] Ha lakásának ablakából kitekintett, a különböző típusú épületeit láthatta és tudhatta maga körül. A Múzeum északi oldalán a Képviselőházat, a Múzeum mögött a Lovardát és azt a palotasort, amelynek kiformálódását ő indította el: Festeticsét, Károlyi Lajosét/Alajosét, Pálffy Pálnéét, Degenfeldét. Látott a környéken palotát, palota-bérházat, Bókay János házát, illetve a Múzeumkert vasrácsozatát, amelyek szintén az ő nevéhez fűződtek. De gondolhatott arra is, hogy nemrég még telektulajdonos volt a közelben.

Móricz Pál építkezése

1872 tavaszán nemcsak a Takarékpénztár bérházát kezdték el építeni, hanem vele párhuzamosan azokat a bérházakat is, amelyeket a négy részre felosztott 934. számú ingatlan Múzeum utcai részeire terveztek. Mindkét házhelyet még a Takarékpénztárral kötött szerződés előtt sikerült Baschéknak értékesíteniük. A négy rész közül elsőként a 206 négyszögöles *934/b* számú ingatlant sikerült eladniuk, amelyet móriczhidai és medgyesi *Móricz Pál*[548] politikus és földbirtokos vett meg 49520 o.é. forintért. Az erről szóló adásvételi szerződés 1871. december 20-án kelt. Móricz (Móritz) Magyarország keleti részéből jött a fővárosba. Berettyóújfalun született, és Máramarosszigeten tanult jogot. 1847-től a megye tiszti alügyésze lett, s különösen a bűnügyvédelmekben ért el jelentősebb sikereket. A gazdálkodás terén komoly eredményekkel dicsekedhetett. Vagyonát az 1860-as évek végére ötszörösére növelte. A politikai életbe már korán, az 1840-es években bekapcsolódott, a Képviselőházba 1868-ban jutott be először a balközép programjával, és – az 1884-es választásokat követő néhány évet leszámítva – egészen az 1880-as évek végéig a ház tagja maradt. 1875-ben a Szabadelvű Párthoz csatlakozott, s mindvégig Tisza Kálmán hívei közé tartozott, és 1891-ig a párt clubjának igazgatója volt.

A telekvásárlással – bár a körülmények nem ismertek – szerencsésnek érezhette magát, hiszen ilyen aktív politikai szerep és képviselőházi tagság mellett a Képviselőház s egyben a politikai élet centrumában, valamint az eddig már felépült főúri paloták szomszédságában ingatlanhoz jutni, valóban kedvező helyzetet jelentett a számára. Építkezése azonban nem reprezentatív célokat szolgált. Nem volt arisztokrata, így reprezentációs kötelezettségek nem kényszeríttették, s magánpalota helyett, a kor többi építési vállalkozóihoz hasonlóan, egy jövedelmet biztosító, a Kiskörút leendő nagyvárosi városképéhez igazodó bérházépítésbe fogott. Házhelyét 1872. július 8-án alakították önálló telekkönyvi testté.[549] A ház építése valószínűleg már ekkor elkezdődött. Móricz Pál még az év elején, január 26-án folyamodott az építési engedélyért,[550] amit rövidesen, február 14-én meg is kapott. A tanács többek között kikötötte, hogy az utcába nyíló két pincelejáratnál a nyílást nem szabad a járdába fektetni, sőt

[546] Ybl, 1991. 251.

[547] *Vasárnapi Újság*, 1879. december 21. 812.

[548] Sturm, 1888. *Képviselőház.* 270-271.; Szinnyei IX. köt. 302-305.; Úmél IV. köt. 855.

[549] BFL IV. 1324/a 36. köt. 1006. lap., 45. köt. 2951. lap.

[550] BFL IV. 1305. Pest város Építési Bizottmányának iktatókönyve 178/1872.

a pincében sem engedélyezett létesíteni házmesterlakást, továbbá pedig előírta, hogy a házon tervezett kiszökellések 6 hüvelyknél nagyobbak nem lehetnek.[551] A bérházat Bergh Károly tervezte, amelynek egyben építőmestere is volt. Az eklektikus lakóépület eredeti állapotában gazdag homlokzati díszítéssel rendelkezett. A domborműveket Ziegelwagner Mátyás épület-díszítőszobrász készítette. Kőfaragómesterként Gabler és Andretti Anselm dolgozott az építkezés során.[552] Az építkezés befejezésének pontos dátuma nem ismert, de a kor építkezési gyakorlatát figyelembe véve, az építkezés egy-másfél évnyi időt vehetett igénybe. Költsége 100000 o.é. forint fölött mozgott, s valószínűleg ezzel a beruházással függ össze az 1873 május elején felvett 130000 o.é. ezüst forint, amelyet a Bécsben fennálló cs. kir. szab. Általános Osztrák Földhitelintézet hitelezett. Az összeget 1902. április 1-ig kellett félévenként 4550 o.é. ezüstforintban visszafizetni.[553]

Móricz 1891-ben vagyoni helyzete miatt csődeljárást kért maga ellen, de mivel a másfélmillió aktívából sikerült a hitelezőit kielégítenie, azok 1895-ben beleegyeztek abba, hogy a csődeljárást megszüntessék ellene.[554] Ennek ellenére már 1891-ben lemondott minden tisztségéről és visszavonult a politikai élettől, s később sem tért már vissza. Az általa felépíttetett bérház azonban a csődeljárás áldozatává vált. 1892. május 16-án elárverezték, a tulajdonjog 150500 forint értékben a korábban hitelező cs. kir. szab. Általános Osztrák Földhitelintézetre szállott. Későbbi tulajdonosa 1893. február 11-én Machlup Adolf, gazdag bőrgyáros lett, aki 155000 forintot fizetett érte.[555]

Machlup 1895-ben meghalt, az épület pedig 1896 februárjában 170000 forint vételárban özvegy Freystädtler Antalné szül. Schaffer Anna nevére került, aki úgy rendelkezett, hogy a házat ajándékozás jogcímén egyetlen életben maradt fia, Freystädtler Jenő örökölje. Mivel az édesanya 1896-ban meghalt, a tulajdonjog még ugyanebben az évben Jenőre szállt.[556]

Lovag kövesgyűri Freystädtler Jenő [557] dúsgazdag ember volt. Vagyonát az apjától, Freystädtler Antaltól örökölte, aki terménykereskedéssel foglalkozott, emellett pedig a hg. Esterházyaktól bérelt ötvenezer holdat Somogy vármegyében, később pedig hatalmas birtoktestek tulajdonosává vált. Tótvázsonyban kastélyt építtetett, Pesten Feszl Frigyessel terveztetett házat. Az 1868-ban Pesten született Jenő katonaiskolában tanult, és 25 éves koráig a hadseregben szolgált. Leszerelt, s átvéve az atyai örökséget – közel hat millió koronát, ami jóval több volt, mint az országház építési költsége – végtelenül pazar és egy olyan fényűző, különc életformát alakított ki maga körül, ami legendaszámba ment a fővárosban. Ruhatára, kabátja gomblyukában az elmaradhatatlan nagy fehér szegfű, a Stefánia úti kocsikorzón feltűnő egyedi fogatai, fekete amerikai trapperei, keleti utazása, amely során megszerezte magának a *pasa* címet – a kövesgyűri előnevet és a birodalmi lovagi címet apjától örökölte –, különc életformája révén közismert volt a városban, de zárkózottsága miatt mélyebben senki sem ismerte, s így könnyen válhatott legendás alakká. Ez a pazar, fényűző életmód eltartott egészen a XX. század első harmadáig. Az 1930-as években Freystädtler elszegényedett, birtokai egy részét kisajátították, a házakban fekvő milliók pedig a házkrach áldozataivá váltak. Átélte a II. világháborút – egyes vélemények

---

[551] BFL IV. 1303/f 1872 VI-951-1055 Kcs. 10./I. rész.

[552] Déry, 1991. 150.

[553] BFL XV. 37.c. 5371. betét szám.

[554] *Fővárosi Lapok*, 1893. február 14. 378., 1895. június 19. 1933.

[555] BFL XV. 37.c. 5371. betét szám.

[556] uo.

[557] Csordás, 2000. 32.; Kempelen, 1999. 92-94.; Kövér, 2002. 115-117.

szerint megjárta a koncentrációs tábort is –, és a háború befejezése után egy-két évvel minden vagyon nélkül, nincstelenül halt meg.

Ez az épület nem vált főúri tulajdonná, de fényűző tulajdonosa révén, aki a paloták közelében fekvő házát a főúri ízlés követelményei szerint alakította át, a negyed részének érezték, s tartják ma is. Maga Freystädtler is a főúri világba akart beletartozni, bebocsátást azonban sohasem nyert oda.[558]

Hasenfeld Manó építkezése

A Két pisztoly fogadó hátsó traktusán épült másik ház sem építtetője alatt, sem később nem vált ilyen legendák tárgyává. Ezt a hátsó részt 1872 januárjában értékesítették Basch Manó örökösei. Január 19-én vette meg *dr. Hasenfeld Manó* (*Emanuel*)[559] 50880 o.é. forintért a 212 négyszögöles *934/c* számú telekrészt, amelyet április 29-én alakítottak önálló telekkönyvi testté. Tulajdonába május 18-án került, de fele része az ugyanezen a napon kelt adásvételi szerződés folytán 10000 o.é. forint vételárban *Hasenfeld született Keppich Camillá*t illette,[560] akivel nemrég kötött házasságot.[561] Hasenfeld orvos családból származott, maga balneológus volt, aki Szliácson és Franzensbadban folytatott fürdőorvosi gyakorlatot. Már 1862-ben a pesti egyetem orvosi fakultásán a balneológiai tanszék magántanára szeretett volna lenni, de a tisztet csak a kiegyezés után nyerte el.[562]

A telekre Hasenfeld egy háromemeletes lakóházat szándékozott építtetni. Engedélyért március 21-én folyamodott,[563] amelyet a tanács április 17-én adott meg.[564] A koraeklektikus bérházat Freund Vilmos tervezte, kivitelező építőmestere ifj. Kauser János volt. Az épület homlokzatát Hents Ignác domborművei és szobrai díszítették, aki már máskor is dolgozott együtt mind Freunddal, mind Kauserrel.[565] A bérház még ugyanebben az évben elkészült, a lakhatási engedély megadásáért december 21-én folyamodott az építtető.[566]

Az építkezés 100000 o.é. forint körül mozoghatott, amire az orvos hitelt vett fel. Az elkészült épület azonban nem sokáig maradt Hasenfeldék tulajdonában. Talán azért, mert a hitelt később nem tudta törleszteni, vagy az életkörülményei alakultak másként. Hét évvel később, 1879. december 30-án eladták Alapi Salamon Aladárnak, aki 170000 forintot fizetett érte.[567]

Az épület vele került főúri kézbe, bár a bárói Alapi Salamon név nem tartozik a közismert főúri családok közé. Aladár alakja viszont ismert volt a városban, ahogy írták róla, „a feltűnés és a hiúság ördöge sarkantyúzta."[568] A vagyonát elherdáló főurak közé tartozott, akinek az élete az úri passziók: kártya, utazás körül forgott. Ebbe az életbe ez a nemrég

---

[558] Odescalchi, 1991. 61.

[559] Mazsil 345.; Szinnyei IV. köt. 488-489.

[560] BFL IV. 1324/a 44. köt. 2892. lap.

[561] *Fővárosi Lapok*, 1867. május 18. 459.

[562] Győry, 1936. 560-563.

[563] BFL IV. 1305 Pest város Építési Bizottmányának iktatókönyve 762/1872.

[564] BFL IV. 1305 Pest város Építési Bizottmányának iktatókönyve 1118/1872.

[565] Déry, 1991. 66.

[566] BFL IV. 1305 Pest város Építési Bizottmányának iktatókönyve 3772/1872.

[567] BFL XV. 37.c 5370. betét szám.

[568] Salamon Aurél: Salamon Aladár (1840-1910) In: *Az alapi Salamon család honlapja (www. salamon.try.hu; web.t-online.hu/salamongyorgy/Eletrajz/Aladar.htm*

elkészült ház – ami talán még valamit hoz is a konyhára – tökéletesen beleillett. Közel a Nemzeti Casinohoz, presztízst jelentő, elsőrangú környék. 1910-ben bekövetkező haláláig lakott itt.

Az ingatlant két leánya Olga és Klára örökölte, akik közül csak Klára kötött házasságot, mint gr. Bunseul Raulné ekkor már férjnél volt. A házat – amelynek az állapota ilyen életmód mellett feltehetően csak romlott – tovább fenntartani és üzemeltetni nem állt módjukban, így azt egy év múlva, 1912. január 15-én 650000 korona vételár fejében eladták gr. Károlyi Györgynek,[569] aki a mágnásnegyedben a Múzeum utca 17. szám alatt építkező Károlyi István és Csekonics Margit fia volt.

Építkezések a Sándor utcában

A Múzeumkert északi része mentén fekvő Sándor utca a ’70-es években több helyen is építkezések helyszínévé vált, ahol az építkezéseket úgyszintén a városfejlődés és a már felépült vagy épülőfélben lévő paloták generálták.

Az Ötpacsirta és a Sándor utca sarkán ingatlantulajdonos Peterka Jánost alighanem a Múzeum mögött folyó főúri építkezések ösztönözték arra, hogy házát modernizálja. Régi lakó volt, talán itt tölthette gyermekéveit, ifjúságát is, ugyanis az ingatlan 1850-ben örökösödés útján került a birtokába.[570] A tanácshoz 1871-ben adott be egy új kétemeletes bérházra szóló építési engedélyt.[571] Az új épület valószínűleg nem lehetett jelentősebb alkotás, korántsem igazodott a Múzeum mögött kibontakozó előkelő városképhez, de alighanem Peterkának sem volt meg az ehhez szükséges tőkefedezete s minden bizonnyal nem is törekedett reprezentációt szolgáló építkezésre. Az új épület nem növelte meg tetemesen az ingatlan értékét, amikor Peterka hét év múlva eladta, az új vevő ifj. Madi Kovács János és felesége Kovács Sebestyén Júlia 50000 forintot fizetett érte.[572] A későbbi ingatlantulajdonos Gschwindt György is úgy írt a házról – igaz, közben eltelt egy negyedszázad –, mint egy rozzant, a környezetbe nem illő épületről. Tőle tudható az is, hogy Peterka az épület földszinti sarokrészén boltot üzemeltetett.[573]

A ’70-es évek jelentős Sándor utcai építkezését az Országút mentén fekvő Luby ingatlan átalakulása jelentette, ami az egykori (kül)városi palota helyét felváltó nagyvárosi bérpalota megjelenését hozta magával. A késztetést erre Pest már említett nagyvárosi fejlődése szolgáltatta.

A Luby telektömb átalakulása és az első építkezés

Pest nagyarányú városfejlődésének köszönhetően az 1870-es években a mai Múzeum körút mentén álló egykori földszintes vagy egyemeletes épületeket többemeletes bérházak vagy bérpaloták kezdték felváltani. A mágnásnegyed tőszomszédságában erre a sorsra jutott a már igen rossz állapotban lévő Két pisztoly fogadó, de hasonló változások

[569] BFL XV. 37.c 5370. betét szám.
[570] BFL IV. 1324/a 39. köt. 1604. lap.
[571] Hidvégi 2004. II. köt. 7195. sorszám.
[572] BFL XV. 37.c 5361. betét szám.
[573] BFL IV. 1407/b 22829/1900-III.

következtek be a Nemzeti Múzeum másik oldalán is, ahol az Országútra U formában támaszkodó egyemeletes Luby-palota állt *(94. kép)*. Az 1499. számú saroktelek, valamint a vele szomszédos másik két telek: a Sándor utcában a város majorjával, illetve annak a helyén felépülő Képviselőházzal szomszédos 1498. számú, és az Országútra néző 1500. számú telek a Luby család birtoka volt. A saroktelket még 1822. május 9-én írták Luby Imrének, a királyi ügyek igazgatójának és feleségének, Steösszel Máriának a nevére, akik részben öröklés, részben „átengedés" útján jutottak hozzá.[574] Nem ez volt az első ingatlanszerzésük itt, mert hasonló jogcímen már 1817. május 1-én, illetve 1818. március 5-én övék lett az 1498. számú Sándor utcai telek is.[575] Az egészhez pedig nem sokkal később 35000 váltóforintért megvásárolták az országúti 1500-as számot viselő viszonylag keskeny, de mélységében hosszú ingatlant, amely tulajdonjogilag 1827. május 22-én került a nevükre.[576] Mindez összességében azt eredményezte, hogy egy impozáns nagyságú telektömböt tudhattak magukénak az Országút és a Sándor utca sarkán.

1866-ban az Országút mentén fekvő régi füvészkertről és környékéről egy helyszínrajz készült, mely a füvészkerten kívül a vele szomszédos területek akkori állapotát, beépítettségi fokát is mutatja[577] *(95. kép)*. Összevetve ezt az 1870-es évek elején készült pesti térképekkel,[578] jól látható, hogy a telektömb sarkán – az 1499. számú telken – elhelyezkedő U-alakú Luby-palotán kívül a vele szomszédos másik két telek is részben vagy egészben beépített volt. Részben az 1498-as számmal jelzett, ahol közvetlenül a palota mögött kert, a Képviselőháznak támaszkodva pedig ház feküdt.

A három telek tulajdonjogában az 1860-as évek végén következtek be változások. 1850 szeptemberében meghalt Luby Imre, ami jelentősebb módosulást még nem eredményezett, a telkek felesége tulajdonában maradtak, majd az ő, valószínűleg az 1860-as évek vége felé bekövetkező halála folytán kerültek 1868-ban örököseik nevére. Az 1500-at Luby József, az 1499-est Luby Sarolta, az 1498-ast pedig Luby István örökölte, akik – István kivételével – a korábbi épületek helyébe állandó jövedelemforrást biztosító és a városkép megváltozásához is igazodó bérházat építtettek.

Lubyék több szállal is a bádeni nagyhercegségből származó, 1803-ban magyar indigenátust nyerő és az 1827. évi 41. tc.-kel honfiúsított, a kormányzati pályán tisztséget betöltő, 1813-ban osztrák báróságot nyert Fechtig családdal kerültek rokonságba. A saroktelket öröklő Sarolta még 1839-ben lett br. Fechtig Károly felesége, a fiuk: Nándor, m. kir. Honvéd-huszár alezredes pedig az országúti 1500-as számú telket öröklő József leányának, az 1874-ben nagykorúvá váló Ilonának lett a férje.[579]

A Fechtig és a Luby család a háztervek elkészítését a kor másik neves építészére, Szkalnitzky Antalra bízta, aki nem sokkal a megbízásokat megelőzően az arisztokrata negyed két főúri palotájának is (Károlyi Sándor/Ede, Zichy Nep. János) a tervezője volt. A kapcsolatfelvételre pontos adatok nem állnak rendelkezésre, de valószínűsíthető, hogy az építész megbízatása a közelben folyó építkezéseinek köszönhető.

---

[574] BFL IV. 1324/a 39. köt. 1608. lap.

[575] BFL IV. 1324/a 39. köt. 1607. lap.

[576] BFL IV. 1324/a 39. köt. 1609. lap.

[577] BFL XV. 16.b 226/47.

[578] *Pest kataszteri térképsorozata az 1872-1920 közötti változások utólagos jelölésével (1867-1872).* BFL XV. 16.b 221/18. (64., 74. szelvény) *(112., 113. kép)*; *Pest áttekintő topográfiai térképe (1872).* BFL XV. 16.b 221/30.

[579] Zsebkönyv, 1888. 324.; Zsebkönyv, 1905. 408.

Az első felkérés Luby Józseftől érkezett, akinek az országúti telkére Szkalnitzky egy háromemeletes kétudvaros házat tervezett. A beadványi terveket, amelyek Szkalnitzky helyett Koch Henrik szignóját viselik, 1871 februárjában nyújtották be a tanácshoz, de az engedélyezés az Országút kiszélesítése folytán késedelmet szenvedett. Az építkezés, amely mintegy 360000 forintba került, közel másfél évig tartott, a lakhatási engedélyt Luby József 1872 októberében kapta meg. A kivitelezést Dötzer Ferenc építőmester végezte.[580] Ez az épület nem tartózik a mágnásnegyed épületei közé, említésére a negyedben birtokos és építkező Luby család tulajdonlása folytán került sor.

Az Országút és Sándor utcai saroktelek beépítése

A Luby Sarolta tulajdonát képező saroktelket az építkezés megkezdése előtt szabályozták és két részre osztották, valamint a rajta álló egykori Luby-palotát lebontották.

Amikor 1868-ban *br. Fechtig Károlyné szül. Luby Sarolta* megörökölte az ingatlant, a vele szomszédos 1498-as ingatlannal együtt – amelyet István testvére örökölt – a két telek nagyságát arányosítani akarták egymáshoz. Sarolta 572 $^{1}/_{3}$ négyszögöles telkének kertjéből egy 139 négyszögölnyi részt István 114 ½ négyszögölnyi telkéhez kívántak csatolni, amit 1869-ben engedélyeztek.[581] Az így megmaradt 433 négyszögöl nagyságú saroktelket Fechtig Károlyné azért, hogy annak egy részét értékesíteni tudja, ketté kívánta osztani. Alighanem azért, hogy a másik házhelyet eladja, és a belőle származó bevételt bérházának felépítésére fordítsák. 1873. július 15-én ezzel a kérelemmel fordult a tanácshoz, amit augusztus 28-án a Mérnöki Hivatal jelentése alapján jóváhagytak. Ennek értelmében közel 24 négyszögölnyi részt az Országút szabályozásához s egyben kiszélesítéséhez elcsatoltak, a fennmaradó 409 négyszögöl nagyságú telket pedig oly módon osztották ketté, hogy abból egy 241 négyszögölnyi *1499.* számmal jelzett saroktelket, valamint egy közel 168 négyszögölnyi *1499/a* számmal jelzett Főherceg Sándor utcai telket nyertek *(98. kép)*, mely utóbbit a kettéosztást követően értékesítették is. Vevői – az 1874. szeptember 19-én kiállított adásvételi szerződés alapján, 40000 o.é forint értékben – Ádám Károly textilkereskedő és felesége, Aigner Matild voltak.[582]

A telek kettéosztását követően, 1873 szeptemberében *br. Fechtig Károly* – aki időközben felesége gyámja lett – egy háromemeletes lakóház építési engedélyéért folyamodott a tanácshoz. Ezt október 28-án egyelőre Szkalnitzky Antal kezessége mellett megkapta, de benne szigorúan kikötötték a megfelelő falvastagság és mennyezetszerkezetek alkalmazását, valamint, hogy az épületen az utcai határvonalon kívül a kapubejáratnál 6 hüvelyk, a sarkon pedig 9 hüvelyk nagyságú kiszökellések és 6 hüvelykes lábazatok alkalmazhatóak. Az érvényben lévő, kiadott építési engedély ellenére a munkálatok ekkor még nem kezdődtek meg. Tél jött, ezenkívül a tervek módosultak, Fechtig Károly pedig elégedetlen volt azzal a 250 forinttal, amely a telkéből az Országút szabályozásához kihasított terület négyszögölenkénti árát jelentette.[583]

A következő évben a báró mégis úgy döntött, hogy építkezésbe fog. Az újabb terveket Szkalnitzky Antal nyújtotta be, amit a tanács 1874. május 21-én hagyott jóvá azzal a

[580] Sisa, 1994. 113-115.

[581] BFL 1324/a 39. köt. 1607., 1608. lap.

[582] BFL 1324/a 46. köt. 3420. lap.

[583] BFL IV. 1303/f VI-20/1873. (42654/1873. tanácsi szám)

kiegészítéssel, hogy az előzőleg kiadott építési engedély tervei bár érvényüket vesztették, de az abban foglalt kikötések továbbra is érvényben maradnak.[584] A telken álló palotát májusban kezdték bontani. „Egy darab régi Pest került ismét a romboló csákány alá. Az Országút és a Sándor utca sarkán álló Luby-házat, e sajátságos U-alakú s kettős tetejű régi kastélyt a múlt hét végén kezdték lebontani" – írta a Fővárosi Lapok.[585]

Az építkezés ezt követően indult meg, valószínűleg csak a nyár derekán, mert amikor Strausz (Strauss) Károly építész június 20-án bejelentette, hogy az építési felelősséget átveszi Szkalnitzkytól, a Mérnöki Hivatal úgy értesült, hogy az építkezéseket még meg sem kezdték.[586] Ennek ellenére a háromemeletes épület viszonylag hamar, a következő év nyarára elkészült[587] *(97. kép)*, s Fechtig 1875 júliusában már a lakhatási engedélyért folyamodhatott a tanácshoz. A városi hatóság az emeleti részeket augusztustól, a földszinti helyiségeket novembertől nyilvánította lakhatóvá. Az erről szóló engedély október 22-én kelt.[588]

Az építkezés közel 200000 forintba került. Fedezésére a báró egy 23 évre szóló 140000 forintos hitelt nyitott a Pesti Magyar Kereskedelmi Banknál,[589] s ugyancsak az építkezésre fordította azt a 40000 forintot is, ami az eladott telek vételára volt, s feltehetően a kisajátításért járó 6145 forintot is ebbe fektette. Az elkészítés igényességére vall, hogy a kivitelezési munkálatokban a kor kiváló iparosai vettek részt: a terrakotta díszeket a pécsi Zsolnay Vilmos szállította, a dekoratív festést Scholcz Róbert készítette, az öntöttvas-elemek pedig a Schlick-féle üzemből érkeztek.[590]

Az épület tervei már a kiépülő fővárosi és főútvonal-menti környezethez, a születőfélben lévő nagyvárosi igényekhez igazodtak. Ugyanis az épület földszinti része már eleve úgy készült, hogy ott nemcsak raktár, műhely, istálló, kocsiszín kapott helyet, hanem az utcai oldalon olyan helyiségek is (olvasóterem, teke-játszóterem, kávéfőző-helyiség), amelyekben kávéházat lehetett üzemeltetni.[591] Az első itt üzemelő kávéház a Schodl volt, és 1876. június 22-én nyitotta meg kapuit. A tulajdonosa Schodl Ádám, aki ezelőtt a Hungária szállodában volt főpincér, a következő hirdetéssel csábította vendégeit: „[…] Nem kíméltem sem fáradtságot, sem költséget, hogy kávéházamat a magyar fővároshoz tökéletesen méltóan minden kényelemmel berendezzem. A tisztelt közönségnek négy francia billárd és külön játszó-szoba álland rendelkezésre; azon kívül egy karambol-tekeasztalt, úgynevezett »Nambres«-t szereztem meg, mely legújabb szerkezetű asztal a karambol-játékosoknak sok örömet és szórakozást fog nyújtani. […] Jó meleg és hideg italokról, fagylaltról és jeges kávéról, valamint a legpontosabb szolgálatról kellőleg gondoskodtam […].[592]

Az ingatlan mindvégig Luby Sarolta nevén volt. 1878-ban bekövetkező halála után nem férjére – aki még nyolc évvel élte őt túl –, hanem egyetlen élő közös gyermekükre, a már említett Fechtig Nándorra szállt, aki örökségének egy negyedszázadon át volt a tulajdonosa. A századforduló idején azonban eladta a házat. Új vevői viszont – ritka kivételként a mágnásnegyedben – nem az arisztokrácia köréhez tartoztak.[593]

---

[584] BFL IV. 1407/b 31032/1874-III.

[585] *Fővárosi Lapok*, 1874. május 5. 449.

[586] BFL IV. 1407/b 40754/1874-III.

[587] *Budapester Bau-Zeitung*, 1875. Juni 27. 201.

[588] BFL IV. 1407/b 25646/1875-III.

[589] BFL IV. 1324/a 39. köt. 1608. lap.

[590] Sisa, 1994. 155.

[591] BFL IV. 1407/b 25646/1875-III.

[592] *Fővárosi Lapok*, 1876. június 21. 658.

[593] BFL XV. 37.c 5355. betét szám.

Ádám Károly építkezése

Miután 1875 nyarára br. Fechtig Károly bérháza jórészt elkészült, mellette, az eladott telken, a mai Bródy Sándor utca 4. szám alatt *Ádám Károly* kezdett el építkezni. Ádám textilkereskedéssel foglalkozott,[594] az „Ádám és Éberling udvari vászonáru szállítók a Pannóniához" cégérezett bolt az egykori Kígyó utca és Városház tér sarkán – ahol ma a Váci utca halad – helyezkedett el.[595] Régi kereskedő család volt, akik vállalkozásukat még Mária Terézia idején, 1772-ben kezdték, és a tradíció – a nevekkel együtt: Ádám (I.), (II.), (III.) Károly – apáról fiúra szállt. A vállakózás sikere az üzleti tisztességen és a partnerek megbecsülésén alapult.[596] Az itt építkező Ádám a három generáció közül a középső (II.) Károly volt, aki, hasonlóan más vállalkozóhoz, a folyamatos siker és gyarapodás nyomán egy reprezentatív palotának beillő kétemeletes házépítkezésébe fogott. A tervek elkészítésével a főúri körökben is megbízásokat teljesítő Wéber Antalt kérte fel.[597] Az építési engedélyért a telekvásárlást követő tavasszal, április 24-én folyamodtak,[598] amit a tanács május 10-én meg is adott.[599] A benyújtott tervekkel szemben nem emelt kifogást, sőt megengedte – 200 forint megváltási ár fejében – a benne szereplő 12 hüvelyk nagyságú utcai kiszökellést is, arra hivatkozva, hogy egyrészt az épület a Múzeumkertre néz, másrészt pedig, hogy „palotaszerű". Az indoklásban szereplő elnevezés a valóságot takarta, annak ellenére, hogy megrendelője nem főúr volt. Az épület egyediségét a homlokzati kiképzésen túl a külső és belső falfestmények adták, amelyeket Wéber sógora,[600] Lotz Károly készített,[601] aki a mágnásnegyed egyes Károlyi-palotáinak a díszítésénél is közreműködött.[602] Az igényesen megtervezett és kivitelezett épület, amelynek művészi színvonalát igencsak fokozták Lotz képei – hiszen, miként már a korban is felfigyeltek rá, ilyen freskókkal még a múzeum mögött fekvő nagyúri paloták többsége sem rendelkezett – jogosan kapta már a korabeli közvéleménytől is a palota elnevezést.[603]

A ház, amelynek kivitelező mestere Bobula János volt, 1876 őszére lett kész[604] *(99., 100. kép).* A tulajdonos ekkor folyamodott a lakhatási engedélyért, amit a tanács meg is adott, semmi kifogást sem emelve a következő év áprilisi beköltözés ellen.[605]

Az épületet már a kortársak is nagyra értékelték, s a tervekkel Wéber az 1878-as párizsi világkiállításon is szerepelt, ahol építészi működésének elismeréseként a francia kormány a becsületrend lovagkeresztjével tüntette ki.

Az épület tulajdonviszonyában a századforduló első évtizedében állt be változás, csak ekkor került arisztokrata kézbe. Gr. Dessewffy Miklósné szül. Bay Berta vásárolta meg 1908-ban.[606]

---

[594] Marótzy, 2009. 91.

[595] Szilágyi, 1986. 89.

[596] Szilágyi, 1986. 136-138.

[597] Marótzy, 2009. 91-95.

[598] BFL IV. 1407/b 14359/1875-III.

[599] BFL IV. 1407/b 15605/1875-III.; *Vasárnapi Újság*, 1875. május 16. 316.

[600] Wéber Antal felesége Lotz Erzsébet Paulina, Lotz Károly testvére volt.

[601] Ybl, 1938. 139-143.; Marótzy, 2009. 21, 94.

[602] Károlyi Lajos/Alajos palotája, Károlyi Sándor/Ede palotája

[603] *Fővárosi Lapok*, 1877. április 17. 425.

[604] *Fővárosi Lapok*, 1876. szeptember 24. 1031.

[605] BFL IV. 1407/b 15605/1875-III.

[606] BFL XV. 37.c 5356. betét szám.

Az 1880-90-es évek építkezései

Mivel az ekkor már mágnásnegyedként számontartott terület telkei az 1870-es évtized építkezési lázának köszönhetően jórészt beépültek, ez a két évtized egy visszafogottabb építkezési időszakot jelentett. Üresen álló területek jószerivel ekkor már alig voltak. Az új építkezések a meglévő – esetleg a ’70-es években felépült vagy átalakított – nem főúri házak elbontását eredményezték, ugyanakkor előfordult emeletráépítés is. Az új ingatlantulajdonosok megjelenését továbbra is a hely presztízse motiválta. Már nemcsak egy-két palotáról volt szó, hanem már egy, a köztudatban is egyre szélesebb körben elterjedő, lassan fogalommá váló negyedről, amelyben élni, lakni presztízst jelentett.

Persze ezt a születőfélben lévő negyedet nem úgy kell elképzelni, mint egy közigazgatásilag körülhatárolt, pontos határvonalakkal rendelkező területet, amelybe a bekerülés bizonyos előnyökkel járt volna vagy netalántán kiváltságokat jelentett. Ahogy manapság a Rózsadomb egyet jelent az előkelőséggel és a gazdagsággal, ugyanúgy kezdte el jelenteni ebben az időben a Nemzeti Múzeum környéke is a jómódot és az eleganciát, és a területet ezeknek az aurája lengte körül. Az előny a Múzeum környéki szép, előkelő városképből, a Múzeumkert továbbra is vonzó zöld felületéből, a patinás főúri épületekből és tulajdonosaik társadalmi rangjából származott.

A Nemzeti Múzeum mögötti terület, a mai Pollack Mihály tér ekkorra már teljesen kiépült. Ott az Esterházy-palota felépülése után több, nagyobb szabású építményt már egyáltalán nem lehetett elhelyezni. Erre csak az ettől távolabb eső helyen, a Múzeum mögötti palotasor déli végpontján nyílott lehetőség – de itt is csak két (a 607-es és 929-es) ingatlan összevonásából –, ami a nagyszabású Wenckheim-palota létrejöttét eredményezte. Ezen kívül hasonló rendű építkezésre még a Csekonicsék beépítetlen telke adott lehetőséget a mai a Múzeum utca 17. szám alatt, amelyet a tulajdonosok továbbra is egyben tartottak, s nem parcellázták fel két házhelyre.

A negyed további, északi irányú terjeszkedését a szűk Ötpacsirta utca gátolta, de akadályozta emellett a Degenfeld-palota is. Nagyszabású, monumentális épület volt, ami mögött a szűk utcában nagyszabású rezidenciát, hogy az érvényesülni is tudjon környezetében, már nem lehetett építeni. Akadályozta továbbá az is, hogy az utána lévő telkek keskenyek voltak, mélyen benyúlóak és az utca frontjára a kisebbik oldalukkal támaszkodtak. Emellett nagyságrendileg is olyan kicsiknek számítottak, hogy azokon kiterjedt épületet csak az összevonásuk révén lehetett volna kialakítani – felvásárlásuk azonban alighanem több évet is igénybe vett volna.

Előnyt jelentett viszont a déli irányú továbbfejlődéshez, hogy itt ekkor már több főúri épület is állt. A 946-947-es telken három, a vele szemben elhelyezkedő 930-ason gr. Károlyi Sándornak kettő, amelyek – hasonlóan a korábbi időkhöz – maguk is előnyösen befolyásolták, vonzották az újabb főúri építkezéseket.

Emellett Ybl Miklós azon – már említett – zseniális megoldása, hogy Pálffy Pálné palotáját a sarokingatlanon úgy helyezte el, hogy a telek József és Ötpacsirta utcai sarokrészét meghagyta kertül, valamint az, hogy a József utca egy kis térből (nagyjából a mai Wenckheim-palota előtt elhelyezkedő Szabó Ervin térből) nyílt, azt eredményezte, hogy a két utcának ez a szakasza – a József és Ötpacsirta utca találkozása – nyitottabbá és szelősebbé vált. Ezzel a megképződő városi térszerkezettel ideális körülmények teremtődtek további rezidencia jellegű épületek – elsősorban a Wenckheim-palota – kialakulásához. Már az

eddigiekből is kiderült, hogy a megfelelő városi tér a területen mindig is generálója volt a nagyobb szabású építkezéseknek.

Ugyanakkor a József utcát követő Stáció utca egyben a negyed végpontját adta, hiszen egy olyan, fontos, viszonylag széles, nagy forgalmú, városközpontba vezető útvonal volt, amely nagyságrendje által egy természetes városföldrajzi határt szabott a főúri rezidenciák további folytatódásának.

Az arisztokrácia további térnyerése

Ez a két évtized is az arisztokrácia további térnyerését jelentette a Nemzeti Múzeum környékén. Mindez az 1880-as években még reprezentatív rezidencia-építkezések formájában történt, a következő évtizedben viszont a már meglévő házak tulajdonjogi megszerzéséből állt, ami kevésbé volt már látványos. Kevésbé, hiszen ez nem jelentett nagyszabású építkezést, városkép-átalakulást, másrészt pedig a vétel a korábban épített, jórészt bérház jellegű épületeket érintette. Ekkor már nem zajlottak itt főrangúak kezdeményezte rezidencia-építkezések, az egyetlen ilyen a századfordulón történő Hadik-Barkóczy Endrénéé volt, de ez sem jelentett új építkezést, hanem mindössze a már meglévő emeletes ház még egy emelettel történő megtoldásából állt.

Gr. Hadik-Barkóczy Endréné szül. gr. Zichy Klára 1899-ben lett háztulajdonos a mágnásnegyed területén, amikor 95000 forintért megvásárolta a mai Múzeum utca 7. szám alatt álló házat. Már régóta állt itt ez az épület – ahogy Bókaytól tudjuk – a ’60-as években Málnay Ignác tulajdona volt, később pedig a már említett Tomcsányié, aki további építkezést/átalakítást kezdeményezett rajta. Tomcsányi halála után a testvére Károly eladta dr. Neuhofer János ügyvédnek s tőle került a grófnő tulajdonába.[607]

A grófnő nem bontatta le a régi épületet s emellett helyébe újat, hanem ezt a meglévő házat bővíttette. Czigler Győző építész 1900 áprilisában fordult a tanácshoz, hogy engedélyezze a ráépítést,[608] amit a tanács május 31-én jóváhagyott.[609] Ahogy a kérelemből kitűnik, a grófnő önálló rezidenciában gondolkodott, ugyanis a második emeletet nem bérlakásoknak építtette, hanem saját használatra. A ház egy család tartózkodásául szolgált. Nem kellett, hogy jövedelmet biztosítson, hiszen a család az építésszel nem sokkal ezt megelőzően a Károly körúton (9. szám) építtetett bérházat.[610]

Ez az emeletráépítés volt a negyed arisztokrata rezidencia-építkezéseinek utolsó állomása, ezt követően ilyen már nem zajlott itt.

Sokkal jelentősebb és nagyszabásúbb volt viszont a főúri rétegnek az az egy évtizeddel korábbi építkezése, ami a József utca látványos, teljes mértékű városképi átalakulását hozta magával, felváltva a már meglévő földszintes vagy emeletes házak helyét néhol hatalmas rezidenciákkal, máshol többemeletes épületekkel.

[607] BFL XV. 37.c 5367. betét szám.
[608] BFL IV. 1407/b 32637/1900-III.
[609] BFL IV. 1407/b 40677/1900-III.
[610] Déry, 2006. 325.

A József utca kiépülése

Már az 1880-as évek eleje nagyarányú építkezések időszaka volt a József utcában. Ekkor építkezett Csekonics Margit, Bánffy György, Batthyány Elemér, az évtized vége felé pedig Wenckheim Frigyes. A rendelkezésre álló anyagi erő viszont eltérő megjelenésű épületeket eredményezett.

Gr. Batthyány Elemér építkezése

A József és Ötpacsirta utca sarkán álló 946-947-es telektömbnek egyetlen olyan telke volt, amelyet az 1860-as években Ybl és Wechselmann nem főrangú személynek adott el: a terv 1. számmal jelzett ingatlant annak idején Molnár József asztalosmester vette meg. A foglalkozását űző kisiparos Molnár a családjával együtt az egzisztenciáját akarta itt megvetni, azon polgári környezetben, amilyen maga is volt. Az asztalosmester nem gondolt elköltözésre, sem spekulációra – ha tovább akart volna állni, alighanem a mellette építkező Károlyi Geraldine grófnővel sem pereskedett volna a szabálytalanul épített istálló miatt. Viszont – mint már annyiszor – körülötte is megváltozott a világ. Szomszédjai kivétel nélkül főrangúak lettek, akik közül ketten palotaépítkezésbe fogtak. Mindez természetesen nem kényszerítette őt semmire – a grófnővel folytatott perből is jól jött ki –, de az átalakuló városkép őt is cselekvésre sarkallta. Ugyanúgy, mint a Két pisztoly fogadó tulajdonosa, két lehetőség közül választhatott: vagy marad, de akkor előbb-utóbb építkezésbe kell fognia, vagy meghátrál a kihívás elől, és eladja ingatlanát. Molnár először az előbbit választotta. 1873-ban meglévő házának bővítésére adott be kérelmet. A lakóház udvarra eső részére emeletet, az utcára eső egyemeletes részére második emeletet szándékozott építtetni.[611] Mivel a telekkönyvi adatokból nem derül ki, külön részletkutatást igényelne, hogy a szándéka megvalósult-e, azaz a beadott terveknek megfelelően valóban elkészült-e az új épület vagy sem. Az viszont tény, hogy a következő évben sikerült az ingatlanát gr. Zichy-Ferraris Viktorral elcserélnie, de az előbb mondottak miatt pontosan nem tudni, hogy mi képezte a csere tárgyát: az elkészült új vagy a megmaradt régi épület. Azaz Molnár elébe ment-e a terület társadalmi átrétegződési folyamatának és a városkép átalakulásának, vagy inkább annak elszenvedő alanyává vált, és távozni kényszerült a Nemzeti Múzeum környékéről.

Zichy 1874. február 18-án a József utca kijjebb eső részén egy 325 négyszögöles házas ingatlant szerzett magának,[612] amit júliusban már el is cserélt Molnárral. A telekkönyvi bejegyzés szerint Molnár ingatlana 65000 o.é. forintért, csere jogcímén lett az övé. Majd nem sokkal később továbbadta a mártírhalált halt miniszterelnök fiának, gr. Batthyány Elemérnek, aki az 1875. május 22-én kelt adásvételi szerződés nyomán 130000 o.é. forintot fizetett érte.[613]

Zichy ebben az időben főrendiházi tag volt, pár évvel később Tisza Kálmán bizalmi embere, az általa vezetett belügyminisztérium államtitkára lett. Nem volt feddhetetlen ember, nevét költséges szerelmi kapcsolatokkal, politikai és gazdasági visszaélésekkel hozták összefüggésbe.[614] 1880-ban bekövetkező tragikus halála is ennek köszönhető.

---

[611] Hidvégi, 2004. II. köt. 10644. sorszám.

[612] BFL IV. 1324/a 36. köt. 1048. lap.

[613] BFL IV. 1324/a 41. köt. 1925. lap.

[614] Cieger, 2011. 95.

Az ingatlannak ez a gyors, magas áron történő továbbadása is hasonlókat sejtett, amivel Zichy jelentős bevételre tett szert.

Mi vonzotta Batthyány Elemért ide a Nemzeti Múzeum környékére? Nem a politika, hiszen soha nem politizált, csak lótenyésztéssel és -versenyzéssel foglalkozott. Feltehetően leginkább mágnástársai, másrészt pedig talán olyan magasztos eszmék, amelyekkel Széchenyi Dénes esetében is találkozhattunk. A grófot – ahogy Török írja – „gyermekkora óta arra nevelték, hogy apja tragédiáját sohase felejtse el." Erős szállal kötődött Magyarországhoz, és a főváros kiépítését maga is példaértékűnek tartotta. „Mint sok másban, abban a törekvésében is Széchenyit [Széchenyi István] követte, hogy Budapestet világvárosnak ismertesse el."[615] Palotát emeltetni itt s főleg a Nemzeti Múzeum környékén nemes, hazafias feladatnak tűnt. A vételt követően azonban *gr. Batthyány Elemér*[616] nem fogott rögtön építkezésbe, engedélyt csak öt év múlva, 1880 júniusában kért. A gróf ezt megelőzően a Belvárosban, a Váci utca 14. szám alatt lakott,[617] s ahogy a kérvényéből kitetszik, önálló rezidenciaként egy egyemeletes kastélyszerű épületet – amelyet maga nyaralónak nevezett – kívánt itt felépíttetni, ami a fennálló építési rendszabályoktól és az itt megszokott építkezési módtól egyaránt eltért. A Mérnöki Hivatal állítása szerint a szabályok úgy intézkedtek, hogy minden lakóház alá pincét kell építeni. Mivel azonban ez az épület nem lakóháznak vagy bérháznak készült, hanem palotaszerű építménynek, és a földszinti helyiségek közül egyiket sem szándékoztak rendes lakóhelyiségül használni, ezúttal eltekintettek a szabályzatban előírtaktól és a kért engedélyt 1880. június 23-án megadták.[618]

Az épület terveit a fővárosban 1871-ben építészeti irodát nyitó Feszty Adolf készítette, az építkezést Fekete Elek végezte. Feszty ebben az időben a kiépülőben lévő Sugárúton is több bérházat és palotát tervezett, emellett az ő nevéhez fűződik a Csömöri úti Lóversenypálya épületegyüttese (1880). Feltehetően itt keresendő a Batthyány Elemérrel való közelebbi kapcsolat. A gróf az építkezés befejezését őszre várta, de a munkálatok elhúzódtak. Az októberben megtartott helyszíni szemle alapján az épület „még igen nyers", félkész állapotban volt. A födémen kívül még számos dolog hiányzott: az ajtók, az ablakok, a padlózat, a lépcsőházból a lépcső, sok helyen a vakolás és festés, a kályhákról nem is beszélve. A pallér a befejezést négy-hat hétre becsülte,[619] ennek ellenére csak a következő évben lett kész. A lakhatási engedélyt 1881. november 24-én adták ki.[620] A gróf ekkor már itt lakott. [621] Az épület egy egyemeletes, tornyos tetős lakóházból és két földszintes toldalékrészből (valószínűleg istálló, szénakamra, fészer) állt. Főúri palota volt, de nem a nagyobb szabásúak közül való, jellegében Almássy Kálmánéhoz hasonlíthatott, akinek az épülete Batthyány építkezését megelőzően nem rég lett kész. Összesen tizenegy helyiséggel rendelkezett, amelyek közül egy-egy fürdő- és előszoba volt, a többi kilenc szobának minősült, amelynek kétharmada a magasföldszinten helyezkedett el, az első emeletre mindössze csak három jutott. Külső megjelenése valamelyest a vidéki kastélyokra emlékeztetett. Az egyetlen olyan főúri palota volt itt a negyed területén, amelyet később

---

[615] Török, 1980. 109., 112.

[616] Gudenus I. köt. 131.; Úmél I. köt. 518.

[617] *Adressen Kalender von Pest, Ofen und Altofen für das Jahr 1873*. Pest, Légrády. 1873. 226.

[618] BFL IV. 1407/b 25514/1880-III.; 26768/1880-III.; *Bauzeitung für Ungarn*, 1880. Juni 20. 245., August 1. 303.; *Az Építési Ipar*, 1880. június 20. 204.

[619] BFL IV. 1407/b 42962/1880-III.

[620] BFL IV. 1407/b 47508/1881-III.

[621] *Budapester Adressen- und Wohnungs-Anzeiger. Erster Jahrgang 1880-1881. Budapesti czím- és lakjegyzék. Első évfolyam 1880-1881*. Budapest, Franklin. 1880. 18.

elbontottak. Mindössze öt évig állt fenn, helyébe a nem sokkal később vele szemben építkező gr. Wenckheim Frigyes emeltetett bérházat, amely stílusában a kortársi megítélés szerint sokkal jobban illeszkedett a városi környezetbe, mint ez a „bizarr angolos alakú, tornyos tetős" épület.[622]

Az eladást követően Batthyány itt a közelben, Alapi Salamon Aladárnál lakott a Múzeum utca 5. szám alatt.[623] A mágnásnegyed előkelő környékétől nehezen szakadt el. Mert, bár megörökölte édesanyja Borz utcai házát – az 1890-es évek elején már ennek a tulajdonosa volt –, mégsem lakott benne.[624] 1894-ben egykori palotájának helyén, immár a Wenckheim-bérházban élt,[625] és csak az évtized végétől kezdve lakott Borz utcai palotájában.[626] Alighanem volt ebben némi nosztalgiával fűszerezett gáláns előkelőség, gavalléria, amit „könnyelműségnek is lehet minősíteni" – ahogy Török Imre jellemezte őt.[627]

Gr. Csekonics Margit építkezése

Amikor Batthyány Elemér épülete már a befejezéséhez közeledett, a szomszédságában ketten is építkezésbe fogtak. A Batthyány mellett lévő gr. Csekonics Margit, valamint gr. Bánffy György a József utca két, egymással szemközti telektulajdonosa volt, akik jószerivel egy időben folyamodtak építési engedélyért: a grófnő 1881. április 13-án,[628] a gróf április 16-án.[629]

Ifj. gr. Károlyi Istvánné szül. gr. Csekonics Margit[630] *(102. kép)* örökségként jutott az ingatlanhoz, amelyet az 1880-ban elhunyt apja, Csekonics János hagyott hátra. Margit, egyetlen testvérével, Endrével együtt a mezőhegyesi és bábolnai császári-királyi ménesalapító Csekonics József unokája volt. Mindketten már beleszülettek abba a hatalmas vagyonba, amelyet apjuk Csekonics János teremtett meg és a grófi ranggal „kellő fényt is szerzett hozzá."[631] Apjuk a Belvárosban, a már említett Kecskeméti utca 10. szám alatt volt palotatulajdonos – amit Endre örökölt –, ezt a telket pedig a család korábban majorként használta. Csekonics János feltehetően azért nem építkezett itt, mert két palotára nem volt szüksége, ezenkívül pedig az ingatlan a királyi kincstár javára zálogjog alatt feküdt, ami csak Csekonics János halálát követően szűnt meg.[632] A telken honvédségi szertár is volt.[633]

Csekonics Margitnak, a később építkező Wenckheim Frigyeshez hasonlóan, nagyszabású tervei voltak az ingatlannal kapcsolatban, amelynek a nagysága 800 négyszögöl körül mozgott. Ez a nagyságrend, valamint a teleknek a Múzeum és József utca között egy egész

---

[622] *Fővárosi Lapok*, 1891. augusztus 27. 1734.

[623] *Budapesti czím- és lakjegyzék 1885-1886.* Budapest, Franklin. 378.

[624] *Budapesti czím- és lakásjegyzék 1891-1893.* Budapest, Franklin. 53., 451.

[625] *Budapesti czím- és lakásjegyzék 1894.* Budapest, Franklin. 449.

[626] *Budapesti czím- és lakásjegyzék 1896-1897.* Budapest, Franklin. 549.

[627] Török, 1980. 113.

[628] BFL IV. 1407/b 16149/1881-III.; *Fővárosi Lapok*, 1881. április 14. 465.; *Az Építési Ipar*, 1881. május 1. 160.

[629] BFL IV. 1407/b 16572/1881-III.; *Bauzeitung für Ungarn*, 1881. Mai 8. 102.; *Az Építési Ipar*, 1881. május 1. 160.

[630] Gudenus I. köt. 275.

[631] Török, 1980. 106.

[632] BFL XV. 37.c 5413. betét szám.

[633] *Fővárosi Lapok*, 1881. április 14. 465.

utcahossznyit átfogó elhelyezkedése megengedte volna, hogy a grófnő a felét vagy egy kisebb részt értékesítsen belőle, és a megmaradó Múzeum vagy József utcai oldalon fogjon építkezésbe. Mégsem ezt választotta. Mivel a telek már több mint fél évszázada a család (nagyapja, apja) tulajdonát képezte, talán családi kötődése is volt hozzá, emellett pedig kiváló lehetőséget jelentett a reprezentatív építkezésre egyrészt a nagysága, másrészt a mellette kialakult mágnásnegyed miatt. A Csekonics család, 1864-es rangemelkedése folytán, parvenünek számított az arisztokrácia sorában. A meglévő ingatlan, a közelében kialakult és a '80-as évekre magát az ingatlant is elérő mágnásnegyed terjeszkedésének köszönhetően, igencsak felértékelődött abból a szempontból, hogy kiváló lehetőséget nyújtott a hagyományos arisztokráciához való szorosabb hasonuláshoz. Emellett a nagyarányú építkezésre megvolt a hajlam férjében, *ifj. gr. Károlyi István*ban is *(101. kép)*. Bár az ingatlan tulajdonjogilag mindig is Csekonics Margit nevén volt, és maradt is, s még részben sem került Károlyi István tulajdonába, valamint az építkezéssel kapcsolatban fennmaradt iratok is a felesége nevében keltek, személye mégsem zárható ki a reprezentációs igényt illetően. Károlyi az 1880-as években vált a magyar közélet népszerű, közkedvelt alakjává. 1872 és 1875 között a főrendiház jegyzője volt, aktív politikai pályafutása 1887-től indult. Emellett elnöke volt az arisztokráciát tömörítő Nemzeti Casinonak, és igazgatósági tagja a Múzeum mögött álló Nemzeti Lovardának.

Felesége az ingatlana révén kötődött a helyhez, Károlyit viszont a családi kapcsolatok fűzték, és késztették feleségével együtt nagyszabású reprezentációra. Nagybátyja, Károlyi Lajos Festetics Györggyel egy időben kezdett maga is jelentős rezidenciális építkezésbe. Unokatestvérei: Károlyi Geraldine, valamint Károlyi Sándor és Ede ugyancsak jelentős épületeket tudhattak itt a magukénak. Felesége építkezése révén – amiben minden bizonnyal Károlyinak is volt szerepe – maga is fölzárkózhatott mögéjük.

Az április 13-án benyújtott kérvény szerint Csekonics Margit a „nagy részben üres, részben pedig lebontandó épülettel ellátott" telken egy „egyemeletes úriházat istállóhelyiségekkel együtt" szándékozott felépíttetni.[634] Bár a tervek némileg eltértek a szabályoktól és a megszokott építkezési gyakorlattól, az „építmény palotaszerű jellegénél fogva" azonban a tanács a május 12-én kiadott építési engedélyben ezúttal megengedte a magasabb földszinti padlómagasságot, valamint az épület „monumentális jellegére" való tekintettel a Múzeum utcában tervezett 0,16 és a József utcában 0,32 méternyi kiszökellést.[635]

Az épület terveit a színházépítkezéseiről híres bécsi Ferdinand Fellner és Hermann Helmer készítette. A Bécsben alapított építésziroda budapesti megbízottja Meinig Artúr volt, aki ebben a minőségben a Csekonics/Károlyi-palota művezetését látta el. A kivitelért felelős építőmester a mágnásnegyedben már eddig is sokat tevékenykedő Wechselmann Ignác volt. A telek, mivel két utcára nyílott, tökéletesen megfelelt a nagyszabású reprezentatív céloknak. Az épület hátsó traktusa, amelyben a gazdasági és kiszolgáló funkciókat ellátó helyiségeket helyezték el, a József (ma Reviczky) utcai oldalra került, míg a főhomlokzat a reprezentációs helyiségek sorával a Múzeum utcai oldalon kapott helyet. Ezt az elrendezést indokolta ennek az oldalnak a kitűnő panorámája is, hiszen a vele szemben álló Károlyi Alajos-palota kertjére nézett. Az épület két része nem egyszerre lett kész. A József utcai részre már 1882 októberében megadták a lakhatási engedélyt,[636] míg a Múzeum utcai részen – ahol a

[634] BFL IV. 1407/b 16149/1881-III.
[635] BFL IV. 1407/b 19840/1881-III.
[636] BFL IV. 1407/b 50454/1882-III.

reprezentációs és a lakóhelyiségek kialakítása több időt vett igénybe – mindez 1885. február 7-én történt.[637]

Jelentős építkezésről volt szó, így az 1882. év építkezéseit feltáró és elemző Fővárosi Lapokbeli tárcacikk is kitért rá. Dicsérte az épület pompás megjelenését, viszont erősen kritizálta a tulajdonosokat azért, hogy bécsi irodát bíztak meg az elkészítésével. „A bécsi *Fellner* és *Helmer* építésztársak művészileg megfeleltek feladatuknak; de azt hisszük, mégis fölösleges volt e palota felépíttetése végett Bécsbe fordulni." Mivel ebben az évben a külső Sugárúton (mai Andrássy út) is épült egy palota – a Pallavicini családé, amelyet Petschacher Gusztáv tervezett – önként adódott az összehasonlítás lehetősége. Az építész ugyan maga is bécsi volt, de 1873-ban Budapestre került s ezt követően itt telepedett le és itt dolgozott.[638] „A Pallavicini palota meggyőzhette mágnásainkat, hogy van olyan helybeli építészünk is, ki meg tud felelni az ő követelményöknek" – folytatta a tudósítást a cikkíró, majd, némi patriotizmussal elfogultan még azt fűzte hozzá, hogy, „ha összehasonlítjuk: a részletek finomsága, a stílszerű egyöntetűség, az épület karakterének tisztasága a Palavicini palotán még tökéletesebb is."[639]

Mindezzel együtt a palota nemcsak a negyed, de a város egyik legszebb épületét jelentette. Amikor az író Justh Zsigmondnak alkalma nyílt megcsodálnia, túlzás nélkül állíthatta, hogy a „legszebb Pesten, s határozottan egyike a legnagyobbszerűeknek a világon. A palota közepén óriási boiserie hall – átrium, mint ahogy ők nevezik –, földszinttől a padlásig – felső világítás. Onnan lépcső, mely galériába vezet – e galériába nyílnak körül a termek, szalonok. Gyönyörű táncterem, stukk, Lotz által festett plafon, berakott parkettek."[640]

Az épület művészi teljesítményét mutatja, hogy a korszak egyik szaklapja, a Művészi Ipar, Radisics Jenő jóvoltából, hosszan beszámolt az újonnan elkészült palotáról. S bár az építész iroda külföldi, bécsi volt, a palota felépülése több hazai iparosnak nyújtott igényes és jelentős munkaalkalmat, amire Radisics is felhívta a figyelmet.[641] Ilyennek számított például Thék Endre, aki a belső tér díszes és valóban nagyszerű kialakításában vett részt.

A palota elrendezése a francia hôtel-építkezések mintáját követte. A lakóépületet (corps de logis) az utcától udvar választotta el. Ebbe az árkádos díszudvarba *(103. kép)* a József utcai oldalon elhelyezkedő nagy kapun lehetett hintóval behajtani, ahol az út a palota kapuja előtti felüljáróhoz vezetett. Innen nyílt az előkelő bejárás a palotába.

Gr. Bánffy György építkezése

A Károlyiékkal szembeni ingatlantulajdonos *gr. Bánffy György*[642] építkezése mögött nem állt ilyen nagyarányú reprezentációs szándék. A József utca 7. szám alatt lévő ingatlant a gróf nem most, hanem már egy évtizeddel korábban, megszerezte. Az 1872. május 9-én Kolozsvárott, május 15-én pedig Pesten kiállított adásvételi szerződés alapján 85000 o.é. forintot és 50 db. aranyat fizetett érte.[643]

---

[637] BFL IV. 1407/b 3749/1885-III.

[638] Hauszmann, 1997. 31-32.; Ybl, 1952. 182-183.

[639] *Fővárosi Lapok*, 1882. december 31. 1882.

[640] Justh, 1977. 382.

[641] Radisics, 1892. 129.

[642] Fabro – Ujlaki, 1905. I. rész. *Főrendiház.* 52-53.; Gudenus I. köt. 101.; Gulyás II. köt. 213.

[643] BFL IV. 1324/a 36. köt. 999. lap.

Bánffy az ingatlanvásárlás idején egy két éve nősült, huszonhárom éves fiatalember volt, aki felsőházi tagként 1870-es évek elején lépett a politikai pályára. 1875-ig képviselőházi tag, 1875-től a főrendiház örökös tagja, 1884-1896-ig annak választott jegyzője volt. József utcai ingatlanszerzése minden bizonnyal ennek a politikai szerepnek volt köszönhető.

A több ágra szakadt Bánffyak Erdély egyik legrégebbi családjának számítottak, akiknek azonban a vagyoni helyzete a XIX. században már nem volt olyan jelentős, hozzátéve, hogy az erdélyi arisztokrácia mindig is szerényebb anyagi háttérrel rendelkezett a magyarországiakhoz képest.

A bonchidai ághoz tartozó Bánffy György mégis kivételes helyzetben volt, ugyanis a XIX. század végén készített birtokösszeírás szerint ő volt az egyetlen erdélyi, aki Magyarország legnagyobb birtokosai között foglalt helyet.[644] 25000 holdnyi birtoka azonban jóval szerényebbnek számított például Wenckheimék 100000 holdjához képest. A szerényebb anyagi háttér természetesen a reprezentáció terén is megmutatkozott.

Maga a zárt sorban elhelyezkedő ingatlan sem volt nagy, mindössze 172 négyszögöl. Rajta egy földszintes ház feküdt. Nagyszabású, kiterjedt homlokzattal rendelkező rezidenciát ezen kialakítani nem lehetett. Annak idején Zichy Nep. János még egy ingatlant vett a már meglévője mellé, hogy nagyobb szabású építkezésbe tudjon fogni, pedig az övé már eleve nagyobb volt, 260 négyszögöl. S mint látni fogjuk, Wenckheim Frigyes sem elégedett meg a 300 négyszögöllel.

Bánffy a vételt követően egy évtizedig nem fogott építkezésbe, ami talán érthető is. A ’70-es években az utcának ez a szakasza semmi nagyszabású építkezésnek a jelét nem mutatta, s a már eleve szerényebb anyagi feltételekkel rendelkező főúr feltehetően maga sem gondolt arra, hogy kitűnjön a környezetéből, s olyan építkezés kezdeményezőjévé váljon itt, mint a mai Pollack Mihály téren Festetics és Károlyi. A következő évtizedbeli építkezésére a városfejlődés és a Múzeum környéki főúri építkezések folytán, s talán anyagi helyzetének függvényében került sor. Az utca elegánsabb rezidencia-építkezéseivel (Csekonics/Károlyi, Wenckheim, Batthyány) szemben ő a földszintes házának háromemeletnyi bővítésére és egy új istálló építésére kért engedélyt,[645] amit a tanács május 9-én megadott.[646] A kivitelért felelős építőmester Rill Imre volt. Az építkezés mindössze három hónapot vett igénybe, s augusztus 29-én Bánffy már a lakhatási engedélyért folyamodott. Nemcsak a kivitelezés gyorsasága tanúskodik a szerényebb adottságokról és lehetőségekről, hanem az elkészült épület helyiségeinek a száma is. A három emeleten mindössze kilenc szobát alakítottak ki, amelyek közül az egyik a harmadik emeleten elhelyezkedő háló volt. Ezen a szinten kapott helyet még egy konyha és egy kamra, valamint egy előszoba.[647]

Bánffynak a következő évtized elején lehetősége nyílt a szomszédos, József utca 5. szám alatti ingatlan megvásárlására is. Az ingatlan özv. Bogaár szül. Boor Amália nevén volt. Halála után Schneller Lajos örökölte meg 1892. május 10-én, de már május 20-án eladta Bánffynak 26500 forintért.[648] A gróf ezúttal sem törekedett reprezentációt szolgáló építkezésre. Ez az ingatlan sem volt nagy, mindössze 160 négyszögöl, de a kettő egyesítésével már lehetősége nyílott volna egy kiterjedtebb palotahomlokzat kialakítására. Mindez természetesen a mellette már meglévő háromemeletes házának nagymérvű átalakítását vonta volna maga után. A gróf a megszerzett ingatlanon palota helyett 1896-ban

[644] Szász, 1986. 1582.
[645] BFL IV. 1407/b 16572/1881-III.
[646] BFL IV. 1407/b 19455/1881-III.
[647] BFL IV. 1407/b 40149/1881-III.
[648] BFL XV. 37.c 5402. betét szám.

egy kétemeletes lakóház, valamint istálló építésére kért engedélyt.[649] Az építész ezúttal Fort Sándor volt.[650]

Gr. Wenckheim Frigyes nagyszabású megnyilvánulásai

A palota

Gróf Wenckheim Frigyes[651] *(106. kép)* az 1880-as évek elején határozott szándékkal érkezett a mágnásnegyed területére: főúri rezidenciát szándékozott építtetni. Ehhez valóban az általa kiválasztott 607-es és 929-es számú József és Stáció utcai sarokingatlanok bizonyultak a legalkalmasabbaknak, hiszen a Nemzeti Múzeum mögött kibontakozó palotasor közvetlen folytatását jelentették, ugyanakkor pedig – a fent mondottak alapján – kiváló térbeli adottságokkal rendelkeztek. Ez utóbbi kifejtéséhez természetesen a palotát megtervező Meinig Artúr építészi szakértelme is kellett.

A két ingatlant később egy saroktelekké vonták össze, amelynek az előnye abból származott, hogy három oldalról szabadon álló volt: északon és délen utca, nyugaton tér határolta, csak a keleti oldalával kapcsolódott a szomszédos József utcai 928 B és a Stáció utcai 607 a ingatlanhoz.

A Wenckheim család a XIX. század második felében érte el gazdasági fénykorát. A közismerten nagyvagyonú gr. Wenckheim Krisztina – „a leggazdagabb örökösnő Pesten" –[652] 1872. június 18-án ment férjhez gr. Wenckheim Frigyeshez, első unokatestvérének a fiához. Frigyes az évek során kiváló gazdává érett. Feleségének 30000 holdnyi békési, kígyósi, aradszentmártoni és székudvari uradalma mellé később megszerezte a 40000 holdas borossebesi és a 20000 holdas lébényszentmiklósi uradalmakat, amivel a családi vagyont 100000 holdra egészítette ki.[653] A család Ókigyóson rendezkedett be, 1875 és 1879 között Ybl Miklós tervei szerint itt építtettek maguknak kastélyt.[654] A gazdálkodás mellett Frigyes figyelme hamar a közügyek felé fordult: 1878-tól 1881-ig Gyula városát, 1884-től a boros-jenői kerületet képviselte, később felsőházi tagként vett részt az ország ügyeinek intézésében. Ez természetesen őt is jobban Pesthez kötötte, a vidéki főnemesi egzisztencia megteremtése után a fővárosban is hasonló célok ösztönözték. Az akkor már mágnásnegyedként emlegetett terület nem volt ismeretlen a gróf számára, képviselőként rendszeresen megfordulhatott itt. Mint főúr természetesen ott építkezett, ahol az ilyen típusú épületek tömörültek. Ingatlanvásárlását ösztönözhette, hogy az utcában ekkor többen is az építkezés fázisában voltak. Batthyány, akinek az épülete már a befejezéséhez közeledett, Csekonicsé és Bánffyé pedig hamarosan indult. Első ingatlanszerzése 1881. március 8-án történt. Ekkor vette meg a közel 300 négyszögöl nagyságú, 929. számú Stáció és József utcai sarokingatlant 42000 o.é. forintért.[655]

---

[649] BFL IV. 1407/b 25910/1896-III., 30626/1896-III.; *Építő Ipar*, 1896. július 1. 217.

[650] BFL IV. 1407/b 39260/1896-III.

[651] Gudenus IV. köt. 249.; Hankó, 2000. 38-40.

[652] Stevens, 2007. 283

[653] Hankó, 2000. 38.

[654] Ybl, 1956. 73-74.; Ybl, 1991. 256.

[655] BFL XV. 37.c 5407. betét szám.; *Fővárosi Lapok*, 1882. augusztus 2. 1095.

Az ingatlan korábbi tulajdonosa a már említett Marczibányi Lőrinc, majd Kozmonszky Antal volt, 1869-től pedig Patits Ferenc.[656] Patits előkelő vállalkozó: ötvös, aranyműves volt, aki Pesten több helyen is rendelkezett ingatlannal. A Belvárosban a Színház (ma Vörösmarty) téren üzlethelyisége volt, erre utalnak az ezzel kapcsolatos 1860-as évekbeli bolt- és portál-átalakítások,[657] a józsefvárosi Stáció utcában pedig 1867-ben nyári lak építésére adott be kérelmet.[658]

Pest nagyvárosi fejlődése Patitsot további vállalkozásra sarkallta, ugyanis az egykori Széna (ma Kálvin) téren a Stáció utca legelején 1869-70-ben egy háromemeletes lakóházat szándékozott felépíttetni.[659] Alighanem őt is ugyanaz az építkezési láz – az a már említett 1870-es évek legelejei közmunkatanácsi tervezet, ami a kiskörút kiépítését tűzte ki célul – hajtotta, amely ebben az időben az Országút mentén építkezőket is.

Vállalkozása azonban – feltehetően az 1873-as gazdasági válságnak köszönhetően, amely idővel az építőiparba is begyűrűdzött – később tönkrement vagy veszteséges lett. 1877-ben csődeljárást indítottak ellene. Ekkor kényszerült arra, hogy eladja a József és Stáció utcai sarokingatlanát, amelyen idővel talán maga is nagyobb léptékű bérházépítkezésbe fogott volna. A tulajdonossá váló Wenckheim Frigyes határozott szándéka volt a nagyszabású rezidenciaépítkezés, amihez azonban a háromszáz négyszögöl kevésnek bizonyult. Annak idején Festeticsé több mint négyszázon épült, Pálffy Pálnéé is meghaladta a háromszázat – bár kert is volt benne –, a bérházzal összekapcsolt Degenfeldé ötszáz közelében mozgott. Wenckheim nem kezdett el rajta építkezni, alighanem azért, mert a további bővítésre gondolt. Mivel olyan saroktelekről volt szó, amelyet három oldalról utcák és tér határolt, az egyetlen lehetőség a terjeszkedésre a szomszédos 607. számú ingatlan részleges vagy teljes megvásárlásában rejlett, amire a ’80-as évek elején reális lehetőség nyílott. Ez az ingatlan fele-fele részben Tóth Lajosé és feleségéé, Tóth Annáé volt, akik még az 1850-es években jutottak hozzá. Nagysága 203 négyszögöl volt. Tóth Lajos 1881-ben meghalt, az ő részét leánya Tóth Róza örökölte, aki ekkor már férjnél volt. A grófnak két év múlva sikerült megvennie a telket. 1883. október 22-én kötötték meg az erről szóló adásvételi szerződést, Wenckheim 60000 o.é. forint fejében vált a tulajdonosává.[660] Persze a telekkönyvi adatokból az nem derül ki, hogy az előző vásárláshoz képest – ahol a 300 négyszögölt vette meg 42000 o.é. forintért – ez a magasabb vételár minek köszönhető, ha egyáltalán fel lehet tételezni, a szónak pozitív értelmében, mögöttes szándékot. Vagyis, hogy a gróf kínált-e többet, csak meg tudja szerezni, vagy Tóthék adták drágábban, feltételezve, hogy Wenckheim – akinek más lehetősége nincsen – előbb-utóbb meg akarja venni.

A két telek megvételével a gróf egy 509 négyszögöles területhez jutott, ami már bőven elegendő volt rezidencia létrehozásához. A nagyarányú építkezési szándékát jelzi, hogy – talán építészi vélemény alapján – nemcsak az épületben, hanem a hozzákapcsolódó térben is gondolkodott. Feltehetően azért is, mert az elkeskenyedő sarokingatlan adottsága nem volt teljesen ideális palotaépítkezésre – kiterjedt homlokzat kialakítására –, az 1885. március 20-án fogalmazott levelében azzal a javaslattal kereste meg a tanácsot, hogy a sarkából egy 54 négyszögöl nagyságú részt szívesen átengedne a városnak, amivel a leendő palotája előtti tér gyarapodna. A sarokingatlanát a „szomszédos Esterházy (egykori s mai Ötpacsirta) utca sarkán fekvő gróf Károlyi-féle ház oldalfalának irányában” kívánta

[656] BFL IV. 1324/a 40. köt. 1783. lap.

[657] Hidvégi, 2004. I. köt. 3140., 4036. sorszám.

[658] Hidvégi, 2004. I. köt. 3625. sorszám.

[659] Hidvégi, 2004. II. köt. 6494., 6598. sorszám.

[660] BFL XV. 37.c 5406. betét szám.

elmetszeni, ami az Esterházy utca meghosszabbítását s egyben a Stáció utcába történő betorkolását jelentette volna. Ezzel a rendezéssel a gróf egy szabályosabb, a nyugati oldalán is hosszabb utcafronttal rendelkező, tömbszerűbb ingatlanhoz jutott volna, amely a Nemzeti Múzeum mögötti palotasor irányát követte, illeszkedve annak vonalába. A levélben ezen kívül még arra kérte a tanácsot, hogy engedélyezze a megszerzett két ingatlanának az egyesítését, illetve, hogy az általa átengedni szándékozott területet – ami az előtte fekvő „kis térnek nagyobbítására és így a város vagyonának és díszének emelésére szolgálna" – váltsa meg, azaz pénzben térítse meg a számára.

A városi hatóságnak, azon belül a Mérnöki Hivatalnak igen tetszett az ajánlat, több szempontból is. A régi – valószínűleg a városegyesítést követő – szabályozási terv a Stáció utca itteni torkolatát hat öl szélességben állapította meg, a mostani rendezéssel viszont – mivel igen élénk volt itt a forgalom – lehetőség nyílott a torkolat további két öllel való kiszélesítésére, másrészt pedig arra, hogy az Esterházy utca a Stáció utcába torkolhasson. Ez a rendezés azzal az 1860-as években készült szabályozási tervvel volt rokon, amelyben szintén felmerült az akkor még Ötpacsirta utca Stáció utcával való összekapcsolása.[661]

A hivatal számítása szerint – amihez 1885. március 31-én egy térrajzot is készített – mindehhez a gróf telkéből egy 144,38 négyszögöles részt kellett volna elcsatolni, aminek eredményeképpen a Wenckheim által megszerzett két, összesen mintegy 510 négyszögöles ingatlan 365 négyszögölre zsugorodott volna, kockáztatva annak lehetőségét, hogy azon nagyszabású palotát alakítsanak ki. Feltehetően időközben a gróf is felismerte ennek a reális veszélyét, és néhány héttel később, áprilisban már el is állt a szándékától,[662] s ahhoz – a tanácsi remények ellenére – nem tért vissza soha.

Az így megmaradt, elkeskenyedő, trapéz alakú ingatlan kedvezőtlen adottságai ellenére a palotát megtervező Meinig Artúr zseniálisat alkotott. Az épület leghangsúlyosabb, főhomlokzati részét a telek József és Stáció utcai találkozásánál, a palota előtti térre, valamint a távolabbi Széna (ma Kálvin) térre nyílóan helyezte el. Itt létesült a palotának az a félköríves, pavilonszerű, magastetős középprizalitja, amely máig – az előtte álló térnek köszönhetően, amelyet nem véletlen, hogy a gróf rendeztetni kívánt – az épület legimpozánsabb része. Meinig itt helyezte el a palota főbejáratát, a középprizalit földszinti részén a kocsialáhajtóval.

Jószerivel minden, a palotáról készült fénykép, rajz az épületnek ezt a részét ábrázolja *(108., 109., 110. kép)*. A mai Baross (egykori Stáció) utca a palota irányába részben térré szélesedik, részben pedig a palota mellett halad el, megtörve annak oldalsó részén. Ez a térbeli helyzet, együtt azzal, hogy a mai Baross utca mentén elhelyezkedő épületek a Kálvin tér felől nézve a figyelmet a palotára irányítják, adja a palota figyelemfelkeltő minőségét. Alighanem a tervek ismeretében már az építkezések megindulása előtt tudták, hogy a Kálvin térről nagyszerű kilátás fog az épületre nyílni, mint ahogy az is „kiszivárgott", hogy itt nagyszabású építkezésre fog sor kerülni.[663]

A gróf 1886 januárjában fordult a tanácshoz az építési engedélyért,[664] amit februárban meg is kapott.[665] Mivel Meinig a kocsialáhajtót úgy helyezte el a palota homlokzatán, hogy az a telekhatáron belül húzódott és nem vett el városi területet, a tanács engedélyezte. Hiánya a

---

[661] BFL IV. 1305 73/ÉB-1863.

[662] BFL IV. 1407/b 18126/1885-III.

[663] *Fővárosi Lapok*, 1885. november 18. 1879.

[664] BFL IV. 1407/b 2373/1886-III.

[665] BFL IV. 1407/b 5058/1886-III.; *Az Építési Ipar*, 1886. február 7. 56.

palota tömbszerűségét növelte volna, megléte viszont oldotta. Az építkezés három évig tartott, a lakhatási engedélyt 1889. május 17-én adták ki.[666]

A nagyarányú építkezés természetesen a közvélemény és a szakma figyelmét sem kerülte el. Félidőben tudósított róla a Fővárosi Lapok,[667] elkészülte után pedig az építészeti szaklap.[668]

A palota terveit a már említett Meinig Artúr készítette. A szászországi születésű építész a drezdai majd bécsi munkák után, ahol Fellner és Helmerék munkatársa volt, Wenckheim telekvásárlása idején, 1883-ban telepedett le Magyarországon, és hamarosan az arisztokrácia kedvelt építésze lett. Első megbízói között Wenckheim Frigyes szerepelt. A palota építését a negyedben már korábban is dolgozó Pucher József vezette. Néhány név még az itt dolgozók közül: a stukkó munkát és a szobrászati díszítést Szandház Károly és Szabó Antal, a beszállítást a kőbányai kerámiaműhellyel rendelkező épületszobrász Marchenke Vilmos végezte. A vasmunkák Jungfer Gyula lakatos gyárából kerültek ki, az asztalosmunkák többek között Thék Endre alkotásai.

Azzal, hogy az épület nem a Múzeum mögött futó Esterházy utca vonalához igazodott, hanem az utca hossztengelyére merőlegesen helyezkedett el, a palota a mágnásnegyed déli részének zárókövét jelentette egyben. Ettől délebbre, a Stáció utca másik oldalán újabb főúri épület – a már mondott oknál fogva – nem jött létre. A Wenckheim palota erősítette a terület negyed jellegét, részint elzárva azt a külvilág, a forgalmas Stáció utca zajától, zártságot és exkluzív hangulatot teremtve a területnek.

A palota előtti tér rendezése

Wenckheim Frigyes a palotája előtti teret kitüntetett figyelemben részesítette. Bár elállt attól a szándékától, hogy területet adjon hozzá ingatlanából, de a palota felépülésével egy időben a leendő épület előtti teret is rendezni kívánta. Persze nem véletlenül, hiszen a tér emelte palotáját és sokat segített az építészeti csín kibontakoztatásában. Amikor ez irányú ajánlatával a tanácshoz fordult, eredendően a saját palotáját tartotta szem előtt, de emellett az addigra kiépült mágnásnegyed, valamint Józsefváros egészére is gondolt. Számára a palotája előtti tér rendezése nemcsak azért volt fontos, hogy az épület környezete esztétikus formát nyerjen, hanem hogy a rendezés egyszersmind Józsefváros s részben a mágnásnegyed díszére is szolgáljon.

A városvezetés a palota felépülése kapcsán ugyan száműzte az itt állomásozó bérkocsisokat, de a városi tér rendezésére, valószínűleg anyagi okokból – ekkor még senki nem gondolt. A városfejlődés és -fejlesztés később minden bizonnyal itt is éreztette volna a hatását, de a gróf elébe ment a folyamatoknak. A sokoldalúan képzett, jó esztétikai érzékkel rendelkező főúr felismerte, hogy miként egy palota eleganciája és esztétikuma nemcsak a fogadóhelyiségek: a szalonok és báltermek, hanem az odavezető út: az előterek, lépcsőházak kidolgozottságán és ízlésességén is múlik, úgy az épület – sőt ebben az esetben már egy negyed s egy egész városrész – esztétikumához is hozzátartozik az ahhoz illő, abba nyíló rendezett környezet.

Tisztában volt azzal, hogy magánpalotája városépítészeti szempontból jelentős teljesítmény. A kis tér a palota legszebb, leghangsúlyosabb része előtt helyezkedett el, amelynek minősége

[666] BFL IV. 1407/b 14985/1889-III.

[667] *Fővárosi Lapok*, 1888. április 24. 838-839.

[668] *Bauzeitung für Ungarn*, 1890. Januar 1. 1-3.

sokat rontott vagy javított az épület látványán. Esztétikusságát a gróf ezért tartotta szükségesnek. Mivel a tér egyben belépőt képezett a mágnásnegyedbe és a kerületbe is, rendezettsége mindkét terület minőségét emelte.

Wenckheim Frigyes nagylelkűsége közismert volt, óriási vagyonához egy nem mindennapi jellem társult.[669] A város vezetése felé 1886. október 4-én tett indítványában mindez egyszerre köszönt vissza. „Hogy a VIII. kerületben, Stáczió és József utca sarkán építés alatt levő palotám a Józsefvárosnak, tekintettel az ott létező díszépületekre, megfelelő belépőt képezze, vagyok bátor, a Tekintetes tanácsnak azon ajánlatot megtenni, hogy a palotám előtti szabad téren […] egy pázsitos hely közepén, az Operaház előtt levő idoma szerint, légszeszlámpát, gránit-alzaton nyugvó vas-ráccsal körülfogva, és szegélykővel ellátott asphaltjárdával a városi rendszabályok szerint saját költségemre előállíttatom, és azt Budapest főváros Közönségének felajánlom."[670]

A város szívélyesen fogadta ezt a nemes felajánlást, de mivel egy olyan városi térről volt szó, melynek rendezésénél a közforgalmi igények számítottak elsődlegesen, a felajánlásnak csak egy része teljesülhetett. A gróf által felvázolt rendezési terv a Mérnöki Hivatal szerint a közlekedést nagymértékben akadályozta, így a tanács abból csak a kandeláber felállítását, valamint a körülötte két méteres körben elterülő térség oly módon történő rendezését hagyta jóvá, hogy abból a pázsitos részt és a díszrácsozatot el kellett hagyni, a Mérnöki Hivatal által kijelölt két méteres körzetet pedig aszfalttal burkolva és gránitkővel szegélyezve kellett ellátni.[671] A gróf természetesen alkalmazkodott ezekhez a kikötésekhez, és ajánlatát továbbra is fenntartva, saját költségén, a szükséges módosításokkal együtt, elvégeztette a tanácsi előírásnak megfelelően a palota előtti tér rendezését. Az eredmény egy négyágú, mindegyik ágán négy lángú III-as Krause-féle lángzóval ellátott díszes kandeláber lett. Ez nemcsak esztétikai élményt nyújtott, de égetően szükség is volt rá, hiszen az élénk városi forgalom, a tömegközlekedés és az itteni villamosmegálló egyaránt igényelte az éjszakai kivilágítást.[672]

A bérház

Wenckheim Frigyes kezdeti ingatlanszerzései azt mutatták, hogy a gróf milyen nagyszabású tervekkel érkezett a mágnásnegyed területére. Talán fantáziát is látott benne, ami további ingatlanszerzésre ösztönözte. A palota felépüléséhez szükséges két saroktelek megszerzése után, 1884-ben 115000 o.é. forintért megvásárolta vele szemben a Reviczky

---

[669] Hankó, 2000. 38.

[670] BFL IV. 1407/b 32892/1886-III.

[671] BFL IV. 1407/b 42996/1886-III.

[672] BFL IV. 1407/b 38153/1887-II.; A helyzet komikusságát jelzi, hogy a kandeláber és a tér rendezése a gróf úr költségén a tanácsi előírások szerint teljes egészében elkészült, de a megfelelő kivilágítással – ami már a tanács hatáskörébe tartozott – rögtön problémák adódtak. 1889 januárjában a tanácsi iratok arról tanuskodnak, hogy a felállított kandelláber olyan gyengén világított, hogy mellette alig lehetett látni. Két és fél évbe telt, amíg ez az ügy teljes elintézést nyert. Mivel a tizenhat égő üzemeltetését a város soknak találta, úgy döntöttek, hogy a kandelábernek csak az egyik, legmagasabban álló négy lángját gyújtják meg, úgy, hogy abból három fél éjszaka, egy pedig egész éjszaka fog égni. Erre először 1890. január 17-én került sor. A további nehézség abból adódott, hogy mivel a többi három ágat nem használták fel a világítás céljára, a lámpák üzemeltetését biztosító általános osztrák légszesztársulat nem vállalta ennek a három ágnak, azaz tizenkét égőnek a tisztántartását. Azért, hogy a társulat erre kötelezhető legyen, a tanács később úgy intézkedett, hogy a három ág négy-négy lángja közül egyet-egyet fél éjjelre mégiscsak kivilágíttat, ami 67 ft. 98 krajcárral terhelte meg a város költségvetését. Erre először 1891. szeptember 3-án került sor.

utca 4. szám alatt álló Batthyány-palotát is.[673] Bár a tulajdonjogot felesége *gr. Wenckheim Frigyesné, szül. gr. Wenckheim Krisztina*[674] *(107. kép)* nevére jegyezték be, a vásárlás mögött azonban alighanem a gróf személye állt, hiszen a nemsokára itt épülő házzal kapcsolatos engedélyezési iratokat is ő fogalmazta vagy az ő nevében keltek.

Elképzelhető, hogy úgy gondolkodott, mint annak idején Festetics, akinek bécsi építkezése inkább a feleségéhez, a pesti viszont kizárólag magához kötődött. Mivel Wenckheim 1884-ben még nem építkezett, az is elképzelhető, hogy ekkor még két rezidenciális jellegű építményben gondolkodott, amelyek közül az egyik az övé, a másik a feleségéé lett volna. Az 1890-re elkészült nagyszabású palota azonban feleslegessé tette – ha egyáltalán létezett – ezt az elképzelést. Wenckheim előkelő gazdag főúr volt, mégsem szórta a vagyonát, és költötte felesleges dolgokra. Két, hasonló jellegű főúri rezidencia megléte egymás közvetlen közelében pazarló luxusnak számított volna, így ezen az ingatlanon a meglévő Batthyány-palota helyébe nem új vagy átalakított palotát, hanem előkelő bérházat építtetett.

A vételt követően Wenckheim rögtön nem bontatta le az épületet megvárta, amíg a saját palotája elkészül, s csak ennek a befejezéséhez közeledve fogott itt az újabb építkezéshez. A kétemeletes lakóház felépítésére szóló kérelme 1889. szeptember 14-én kelt.[675] A szokásos biztonsági és egészségi kikötések mellett a tanács 1889. október 18-án adta meg az építési engedélyt.[676] Az épület terveit a palotát tervező Meinig Artúr készítette. Az elkészült épület lakhatási engedélyét már ő kérvényezte a gróf megbízásából a tanácstól, amit a hatóság 1891. július 14-én adott ki.[677]

A gróf bérházépítkezése azonban nem a pesti építkezési vállalkozók bérházépítési szokásait követte. Nem az volt a célja, hogy bérlakások sorozatát alakítsa ki az épületen belül, hanem mindez a mágnásnegyed jellegéhez igazodott. Sajtóinformációk szerint az épületen belül négy előkelő otthon kialakítására került sor, de egészen új, a pesti bérházépítkezésektől eltérő, angol szokás szerint. Kettő lakás az utcára, kettő pedig a tágas udvarra nézett, de úgy, hogy mindegyiknek volt földszintje, első és második emelete, azaz nem horizontálisan, hanem vertikálisan terjedtek. A földszintet az urak osztálya foglalta el, az első emeleten a női lakás, a szalon és a fürdő, a második emeleten pedig a konyha, a kamra és a cselédszobák kaptak helyet. Ezen kívül az udvari részen két istálló kialakítására is sor került. Az előkelő bérlők kényelmét sok minden szolgálta. Volt felvonó gép, villanyvezeték, a termekben kályhák és kandallók, a folyosón légfűtés, s eddig csak azért nem kárpitozták őket, hogy a leendő bérlők tetszés szerint választhassanak majd színt és mintát. A sajtó azt is tudni vélte, hogy mennyi lesz a bérleti díjuk: az utcára nézőké 4500 és 3500, az udvarra nézőké pedig 1800 és 1500 forint, tehát „bőerszényű családok számára készültek."[678]

---

[673] BFL XV. 37.c 5412. betét szám.; *Fővárosi Lapok*, 1884. március 5. 360.

[674] Gudenus IV. köt. 248.; Hankó, 2000. 55-75.

[675] BFL IV. 1407/b 31601/1889-III.

[676] BFL IV. 1407/b 35936/1889-III.; Az építkezés megkezdésekor szárnyra kapott az a hír is – bár Wenckheim Frigyes eredeti szándékát nem tudjuk, de feltehetően alaptalan pletyka volt –, hogy a lebontott palota helyére a gróf istállókat és a külső cselédség elhelyezésére szolgáló szállásokat akar építtetni, mert ezeknek már nem jutott hely a saját palotájában. *Fővárosi Lapok*, 1889. november 17. 2343.

[677] BFL IV. 1407/b 21243/1891-III.

[678] *Fővárosi Lapok*, 1891. augusztus 27. 1734.

A hagyományos uralkodói osztálytól eltérő társadalmi rétegek építkezései

A dualizmus időszakában a kapitalizmus térhódítása Magyarországon, valamint Budapest nagyvárosi fejlődése a város társadalmi szerkezetében alapvető változásokat idézett elő, és az ennek nyomán megjelenő szegregációt, a társadalmi csoportok térbeli elkülönülését hozta magával. A századforduló felé már ilyennek számított a Nemzeti Múzeum környéke, ahol jórészt a történelmi arisztokrácia tömörült. Ez a réteg, amely a fővárosban ezen kívül még a Vár környékén és a Sugárút mentén építkezett, alkotta a városi társadalom elitjét.

Emellett, a tőkés átalakulásnak köszönhetően, megszületett a modern nagyvárosi polgárság, akiknek a felső, szűk rétege: a nagytőkés vállalkozók – gyárosok, nagykereskedők, bankárok – tőkéjüknél fogva meghatározó szerepet játszottak az ország ipari, gazdasági fejlődésében. Komoly gazdasági befolyással és az arisztokráciához hasonló – sokszor őket meghaladó –, jelentős vagyoni háttérrel rendelkeztek. A városba beköltöző arisztokrácia mellett ők alkották a városi társadalom másik elitjét, sok mindenben követve a főúri réteg életformáját.

Károlyi Mihály szerint a „magyar arisztokrácia mindig értette a módját annak, hogy a felfelé törő rétegeket feudális mázzal vonja be, úgyhogy míg Angliában és Franciaországban az arisztokrácia elpolgáriasodott, Magyarországon még a polgárság is elfeudalizálódott, és parvenü módra átvette az úri manírokat, sőt igyekezett a kasztrendszert még jobban elmélyíteni."[679] Szinte általános társadalmi törvényszerűségnek mondható, hogy a különböző életmódminták, kulturális modellek felülről lefelé hatnak és terjednek, illetve, hogy a társadalom különböző rétegeiben, a réteget adó személyekben ott él a „felfelé igazodás" vágya. A főúri réteget a királyi udvar vonzotta, az alattuk állók számára pedig ők voltak a mintaadók. Az előbb idézett Károlyi így vélekedett erről: „a dzsentri és a sváb parvenük feudális nosztalgiája még mélyebb volt, mint az arisztokratáké, de a kapitalista rétegek, a bank- és iparbárók és még a középosztály is, a sznobok rátartiságával gyakorolták az úriságot. Az arisztokrata legalább nem volt sznob, nem igyekezett senkit sem utánozni (hagyta, hogy őt utánozzák)". [680] Azok a sokszor idegen származású nagytőkések, akik vállalkozásaikkal a századforduló idejére célba értek, sikeresek lettek, jelentős agyagi háttérrel rendelkeztek és önálló, önmagukat újratermelő társadalmi réteggé alakultak, igyekeztek közel kerülni a hagyományos uralkodói osztályhoz. Átvették exkluzív életmódjukat. Nemesi címet szereztek, vidéken kastélyt városban palotát építtettek, birtokot vásároltak, fogadásokat, estélyeket tartottak. Részint ez a hozzájuk való igazodás vezérelte a mágnásnegyed területére azt a polgári elitet, akik a századforduló idején emeltették fel itt palotának beillő épületeiket. Itt élni – telket szerezni és építkezni – presztízst jelentett, kiváltképp a feltörekvő, mobilis, kellő vagyonnal rendelkező nagypolgárság számára.

Ugyanakkor az arisztokrácia élete a dzsentri, földbirtokos osztály különböző vagyonú rétegei számára is viszonyítási alap volt, kiváltképp azért, mert a réteg élete már eleve az úrias létformával szövődött egybe, s bennük is megvolt az igény az előkelő reprezentációra.

A negyed már meglévő főúri otthonai, valamint az itt uralkodó beépítési mód a most érkezőket is hasonló jellegű, díszes épületek létrehozására „kötelezte", illetve azok jöttek ide, akik ehhez hasonlót szándékoztak építeni. A mágnásnegyedben szinte „kötelező érvénnyel hatott", hogy az itt lévőknek palotát, előkelő épületet kell építtetniük. Erre „kényszerítette", pontosabban inkább predesztinálta őket a városfejlődés, illetve a már felépült paloták, előkelő épületek sora. Az évek előrehaladtával ez a „kényszer" részben fokozódott. A szaporodó díszes épületek révén egyre nagyobb nyomás nehezedett az itt lévőkre, hogy telküket a

[679] Károlyi, 1964. II. köt. 230.

[680] Károlyi, 1964. II. köt. 229-230.

környék jellegéhez mérten hasznosítsák, azaz vagy maguk építkezzenek, vagy, ha erre anyagi hátterük, illetve szándékuk nem volt, előbb-utóbb megváljanak tőle.

Új építkezésre azokon az ingatlanokon nyílott még lehetőség, ahol nem állt palota vagy palotaszerű építmény vagy esetleg több emeletes, jó állapotú bérház. Ugyanakkor olyan ingatlanok jöhettek számításba, amelyek még nem voltak főúri tulajdonban, hiszen az eddigiek folytán, az uralkodó tendencia szerint, ha egy ingatlan főúri kézbe került, azt később más társadalmi állású személy már nem birtokolta. Az építtetett vagy vásárlás során megszerzett főúri ingatlan már nem került ki az arisztokrácia tulajdonlása alól más társadalmi állású személyhez, hanem az már az arisztokrácia körén belül maradva, többnyire az öröklési rendet követve, esetleg adás-vevés útján háramlott főúrról főúrra.

A Múzeum mögötti palotasoron a Degenfeld-palotától kezdve a Wenckheim-palotáig bezárólag minden ingatlan beépült, így újabb építkezésre csak a Főherceg Sándor (korábban báró Sándor; Sándor) és József utcai foghíjakon nyílt lehetőség, ahol a tulajdonviszonyok alakulása is lehetővé tette az adott ingatlan tulajdonosváltását.

Természetesen felmerül a kérdés, miért nem a hagyományos uralkodó osztály vált az ingatlanszerző nagypolgári réteg helyett tulajdonossá? A válasz részint Budapest nagyvárossá fejlődésében és a még megmaradt ingatlanok nagyságrendjében keresendő. Az 1860-as években a Nemzeti Múzeum mögötti terület az itt és a közelben lévő közintézmények, valamint a nagy, még beépítetlen ingatlanok révén frekventált helye volt a városnak, ami nagyszabású építkezésekre adott alkalmat. Az eltelt időszak városfejlesztése viszont a terület mellé még újabbakat generált. Ilyen volt például Budán a Vár környéke vagy Pesten a Nagykörút (Batthyány-palota), de leginkább a Sugárút, valamint annak külső, kertes, villanegyedes része, amelyek a későbbi időszakban már szintén kedvező adottságokkal rendelkezetek. [681] Emellett a Múzeum környékén még meglévő, zömében százötven négyszögöl körül mozgó ingatlanok, előnyös fekvésük ellenére sem voltak alkalmasak nagyobb szabású reprezentatív építkezésekre. Zárt sorban helyezkedtek el és zömében nem rendelkeztek nagy utcafronttal.

A vállalkozói elit megjelenése

Törley József és Gschwindt György építkezése a feltörekvő vagyonos gazdasági elit megjelenését jelentette a mágnásnegyed területén. Mindketten a századforduló időszakának sikeres fővárosi vállalkozói közé tartoztak, akik a siker és az elismertség részeként a társadalmi tekintély megszerzését is fontosnak tartották. Így kiemelkedő szerephez jutott náluk a vagyonhoz társuló reprezentáció. Földbirtokot, nemességet szereztek, kastélyt és palotát építtettek.

Törley József

Törley József[682] az 1880-as évek elején érkezett Magyarországra. Szőlőt, házhelyet és présházat vásárolt a mai Budafok területén, Promontoron, ahol vállalkozása 1882-ben kezdte meg a működését. Üzeme, amelyet a legmodernebb gépekkel szerelt fel, gyorsan fejlődött.

[681] Hanák, 1999. 30.; Gábor, 2010. 326.; Gyáni, 2003. 346.

[682] Úmél VI. köt. 867.; Lelbach, 2008. 146.

Törley a századforduló idejére a Monarchia legnagyobb pezsgőgyárosaként már közel egymillió palack pezsgőt állított elő. 1896-ban – *csantavéri* előnévvel – lépett a társadalom rangemelt tagjai közé,[683] aki emellé elnyerte a Királyi Udvari Szállító címet is.

Az előrelépést nemcsak az üzleti életben tartotta fontosnak, de társadalmi téren is. Az 1890-es évek Törley reprezentatív építkezéseinek az időszaka. Az évtized elején a mágnásnegyedben palotát, a vége felé gyárának székhelyén kastélyt építtetett. Mindkettőt a család házi építészének számító Ray Rezső tervezte: a palotát az apa, a kastélyt annak hirtelen bekövetkező halála folytán az apa nyomdokát követő fia, ifj. Ray Rezső.

Törley 1893. április 10-én vette meg a Degenfeld (ekkor már Odescalchi)-palota szomszédságában fekvő, zárt sorú ingatlant. A 320 négyszögölért 35600 forintot fizetett.[684] Mélyen benyúló, viszonylag kis utcafronttal rendelkező ingatlan volt, amelyen ekkor még a korábbi időkből visszamaradt és annak emlékét őrző földszintes ház feküdt. Ennek elbontása után került sor a palota felépítésére, amelyet Szabó János építőmester vezetett. Az engedélyt rá 1893. augusztus 2-án adták meg,[685] egy év múlva pedig már azt a részleges használati engedélyt, amely az udvari szárnyépületek hasznosításáról szólt. Törley bútorokat akart elhelyezni itt, valamint irodát működetni.[686] Ekkor kért engedélyt további, a telken létesítendő egyemeletes istálló, széna- és zabraktár építésére is.[687] Idővel, 1896-ban, a pezsgőgyárosnak sikerült megvennie azt az ingatlant is, amelyik az Odescalchi-palota másik oldalán, az Esterházy utcában feküdt.[688] Keskeny, kis kiterjedésű, 112 négyszögöl nagyságú terület volt, viszont előnyös azért, mert a telek a hátsó részén összeért Törley palotának helyt adó telkével. Így a két telek a Főherceg Sándor és Esterházy utca sarkán elhelyezkedő Odescalchi-palotát fogta közre. Az utóbb megvett ingatlanon – amely fekvésénél és nagyságánál fogva már eleve alkalmatlan volt palota építésére – Törley lakóépületet építtetett.[689]

Gscwindt György

A mágnásnegyedbe utolsóként érkező *Gschwindt György* esetében a vagyont és a hírnevet a Győrből Pestre költöző apa Gschwindt Mihály alapozta meg, aki a XIX. század közepén szesz-és likőrgyártásra szakosodott. A Gschwindt-féle szesz-, élesztő-, likőr- és rumgyár Józsefváros akkor még külső részének számító területén, a mai József körút és Üllői út találkozásánál állt, ahol idővel, 1869-ben a lepárlás során keletkezett forró víz felhasználásával megalapította a városrész első tisztasági közfürdőjét is. Érdemei elismeréséül – *győri* előnévvel – 1872-ben kapott nemességet.[690] Halála után a jól menő gyárat és a vagyont fia György örökölte. Vagyoni helyzetét jól mutatja, hogy neve ott szerepelt a főváros virilistáján, a legtöbb adót fizető személyek listáján. Több budai, terézvárosi, tizenhét józsefvárosi ingatlant mondhatott magáénak.[691]

---

[683] Gerő, 1940. 220.
[684] BFL XV. 37.c 5439. betét szám.
[685] BFL IV. 1407/b 32292/1893-III.
[686] BFL IV. 1407/b 32245/1894-III.
[687] BFL IV. 1407/b 29454/1894-III.
[688] BFL XV. 37.c 5441. betét szám.
[689] Déry, 2007. 367.
[690] Gerő, 1940. 74.; *Fővárosi Lapok*, 1872. május 24. 539.
[691] Vörös, 1979. 137.

A mágnásnegyedben 1898. július 5-én vette meg 80000 forintért azt az Esterházy (korábban Ötpacsirta, ma Puskin) és Főherceg Sándor utcai saroktelket, amely egykor Peterka János, majd ifj. Madi Kovács János és neje Kovács Sebestyén Júlia tulajdonát képezte.[692] A teleknek, amelyen Peterka kétemeletes háza állt, kedvező fekvése ellenére – a Múzeumkertre s egyben a mai Pollack Mihály téri Festetics, Esterházy, Károlyi palotákra nyíló kilátással – súlyos hátránya volt, hogy nagysága alig haladta meg a száz négyszögölt, ami, összehasonlítva a szomszédos ingatlannagyságokkal, a Festetics-palota negyedét, az Odescalchi-palota ötödét jelentette. Ez egyben magyarázatot is szolgáltat arra, hogy miért nem kelt el korábban, illetve, hogy előnyös városföldrajzi fekvése ellenére miért nem keltette fel sohasem az arisztokrácia figyelmét. A mérete eleve lehetetlenné tette a nagyszabású, de még a szolid méretű rezidencia kialakítását. Ilyen nagyságrend mellett még az is komoly gondot okozott, hogy Gschwindt az építési szabályrendeletben előírt megfelelő nagyságú udvarterületet megtartsa, amit egyedül a lakóhelyiségek rovására lehetett megtenni. További hátránya volt, hogy annak idején Peterka János lemetszette az ingatlan és az épület sarkát, hogy ott boltot tudjon üzemeltetni. A tulajdonossá váló Gschwindtnek viszont égetően szüksége volt erre a kis területre is, hiszen az állítása szerint, ha ezt a lenyesett területet – amit időközben visszaigényelt a várostól – nem kapná vissza, olyan kárt szenvedne, amivel a sarokszobái minden szinten „hasznavehetetlenekké válnának".

Gschwindtnek, mielőtt megkezdte volna az építkezéseket, 1900. május 8-án sikerült visszavásárolnia ezt a lemetszett sarokrészt, és ezzel biztosítani tudta, hogy a leendő épületben megfelelő nagyságrendű sarokszobákat lehessen kialakítani. Ezt követően folyamodott az építési engedélyért,[693] amit a tanács július 12-én megadott.[694] A terveket P. Tóth Sándor készítette, aki Peterka lebontott épülete helyébe az Esterházy utca felől egy kétemeletes, a Főherceg Sándor utca felől egy háromemeletes épületet tervezett. Ezt a következő évben – feltehetően a telek nagyságrendjéből adódóan, hogy azt minél előnyösebben ki lehessen használni – az Esterházy utcában is háromemeletesre változtatta.[695] Az épülethez tervezett zárt erkélynek ugyancsak a belső tér kitágításában volt szerepe. Az épület még ugyanebben az évben elkészült, erre utal a mai Bródy Sándor utcai homlokzaton látható 1901-es évszám.

A középbirtokos és polgári réteg korábbi építkezéseinek folytatódása

Míg a vagyonos vállalkozói elit megjelenése és építkezése a '90-es években a mágnásnegyed területén újszerű jelenség volt, addig a középbirtokos dzsentri és a jómódú polgári réteg hasonló tevékenysége egyáltalán nem számított annak, hiszen az ezt megelőző, közel három évtizedben is az arisztokráciával együtt, a Múzeum környéki városkép kialakítói közé tartoztak. Ilyennek tekinthető a polgárság köréből Hasenfeld Manó, Ádám Károly vagy a már sokat emlegetett Bókay János építkezése, míg a középbirtokos réteget Lubyék, Móritz Pál, Tomcsányi József képviselte. A most érkezők tulajdonszerzése és építkezése azonban egyvalamiben eltért a réteg korábbi építkezésétől. Míg a '70-es években inkább a városfejlődés és -fejlesztés, valamint a vállalkozó szellem és a politikai élet centruma

[692] BFL XV. 37.c 5361. betét szám.
[693] BFL IV. 1407/b 43891/1900-III.
[694] BFL IV. 1407/b 50994/1900-III.
[695] BFL IV. 1407/b 38328/1901-III., 48986/1901-III.

vonzotta őket, addig később – fokozódó mértékben – emellett belejátsz(hat)ott már az arisztokrácia növekvő jelenlétéből adódó presztízs is.

Tauffer Vilmos

A mai Bródy Sándor utca 10. szám alatt építkező *Tauffer Vilmos*[696] orvos és sebész volt, nőgyógyász és szülészmester, egyetemi tanár, aki 1851-ben született Kolozsvárott, egy ambiciózus, feltörekvő család sarjaként. A Taufferek az erdélyi főváros gazdasági és társadalmi életében a XVII. század óta egyre számottevőbb szerepet játszottak, és a XIX. században is a város közismert polgárai közé tartoztak. Ennek a kiemelt státusznak a nélkülözhetetlen elemei és egyben kifejeződései voltak azok az ingatlanok, amelyek a város központi részén – Torony utca, Mátyás király utca-Főtér sarka – feküdtek.[697] A Pesten megtelepedő Tauffer Vilmost, aki a '90-es évekre a magyar orvostársadalom elismert tagja lett, szintén hasonló ambíciók fűtötték.

Tauffer az 1890-es évek orvosi közéletének egyik legtekintélyesebb képviselője volt, emellett színes egyéniség. Rábízták az 1881-ben megalakuló II. sz. szülészeti-nőgyógyászati klinika megszervezését és vezetését, amelynek 1918-ig volt a tanára. 1890-ben pedig az Orvosegyesületből kiváló Balneológiai Egyesület vezetésében vállalt szerepet, egészen 1905-ig. Jó barátságot ápolt a Nemzeti Múzeum körül elsők között építkező Bókay János fiával, Árpáddal, akinek a visszaemlékezéséből kiderül, hogy a baráti körben – amely hetenként egyszer-kétszer a Nemzeti Színház bérházában, a Kerepesi út és Múzeum krt. sarkán álló, népszerű Szikszay vendéglőben gyűlt össze vacsorára – Turnovszky Jenő és Tauffer Vilmos keresett a legjobban.[698] Minden bizonnyal sikerei, ambíciói motiválták őt arra, hogy egy, az országos „hírnévhez" méltó és hivatalaihoz közel eső otthont teremtsen és mondhasson magának, ahol magánpraxist is folytathat. Az akkoriban már mágnásnegyedként emlegetett terület nemcsak eleganciát jelentett, de közel feküdt a II. szülészeti-nőgyógyászati klinika Üllői úti épületéhez vagy az orvosegyesület Szentkirályi utcai székházához is.

A Képviselőház tőszomszédságában álló 164 négyszögöles keskeny telek 1883. június 15-én cserélt először gazdát, amikor a már több mint tíz éve özvegy Schwabel Ferencné 51000 o.é. forintért eladta dr. Niedermann Gyulának, aki feleségével, Szathmáry Ilonával együtt vált fele-fele részben az ingatlan birtokosává. Haláluk után az ingatlant három, részben kiskorú gyermekeik örökölték. Nem sokkal ezután vette meg 52000 forintért Tauffer 1892. január 26-, 27- és 29-én kötött adásvételi szerződések alapján, és feleségével, Török Annával – Török József gyógyszerész leányával – együtt fele-fele részben az ingatlan tulajdonosivá váltak.[699]

A meglévő házat elbontották, és helyére Tauffer új épületet emeltetett. A tervek elkészítésével Schannen Ernő műépítészt bízta meg. Az ír gyökerekkel rendelkező Schannen a kor kiemelkedő építészeinek irodáiban dolgozott: Ybl, Kallina Mór, Hauszmann Alajos, később pedig saját irodát nyitott a fővárosban.

Tauffer arra számított, hogy háza hamar elkészül, és azt már korán birtokba veheti. Az építési engedély megadásáért 1892. július 18-án folyamodott a tanácshoz, amit – a Mérnöki Hivatal

[696] Úmél VI. köt. 642-644.; Szinnyei XIII. köt. 1353-1354.; Fekete, 1971.

[697] Kovács, 2008. 80-90.

[698] Bókay, 2003. 178.

[699] BFL XV. 37.c 5362. betét szám.

késlekedése miatt – csak augusztus vége felé kapott meg.[700] Az első nehézségek azonban már itt jelentkeztek. Ugyanis az engedély megadása során a tanács többek között kikötötte, hogy a félemelet létesítése és a földszinten tervezett lakóhelyiségek 2,6 méteres belmagassága helyett csak a szabályszerű 3 méter alkalmazható, ami Schannent a tervek átdolgozására kényszerítette, és egyben 650 forinttal tovább növelte az építési költségeket. Előtte azonban – hogy ezt elkerülje – megpróbálta Tauffert rávenni arra, hogy kapcsolatai révén eszközölje ki a Közmunkatanácsnál az eredeti tervekben szereplő 2,6 méter megtartását, arra hivatkozva, hogy az eddigi építkezési gyakorlatban már engedélyeztek ilyen megoldást.[701] Tauffer azonban ezt a javaslatot messzemenően elutasította, mert a jó hírnevét, orvosi praxisát féltette a lépéstől. Élőszóban, informális úton talán még megtette volna, de a „fennálló szabály ellen valamit kérni, és engemet ez által tagadó válasznak kellemetlenségével kitenni igazán nem akarom…" – írta Tauffer, hozzátéve, hogy „gyanús volna rám nézve a kérő levelek megírása."[702]

Az építkezés során Tauffer és Schannen között a kapcsolat nem volt felhőtlen. Tauffer – aki ekkoriban a Múzeum krt. 23., valamint a Damjanich utca 24. szám alatt lakott – már nagyon várta új házának elkészülését, és a beköltözés időpontját. Ezt jelzik egyrészt azok a sürgető levelek, amelyeket az építész számára írt, másrészt pedig azok a tanács felé intézett részleges használati engedély-kérelmek, amelyek közül az elsőt 1893. július 10-én fogalmazta meg az orvos. Ebben az első és második emelet udvari szárnyaiban lévő helyiségekre, valamint a földszinten található házmesterlakásra kért bútorelhelyezési, illetve lakhatási engedélyt. A július 21-én lefolytatott építésrendőri vizsgálatra hivatkozva a tanács ekkor ezt még megtagadta. A ház ugyanis annyira félkész állapotban volt, hogy abban biztonságosan közlekedni nem lehetett. A járdát építési állványok, építőanyagok, törmelékek foglalták el, a főbejárat és az udvar pedig még feltöltve és burkolva sem volt. Az emeleti folyosók és a lépcsők szintén életveszélyesek voltak, mert a tervezett korlátok még hiányoztak. De ugyanilyen félkész állapotban voltak a házmesterlakás és az emeleti helyiségek is, ahol a padozatokat még nem fektették le, és az árnyékszékek sem készültek el.[703] Az építkezés közel egy félévet csúszott, s maga az épület – annak ellenére, hogy ezt követően a következő hónapokban szakaszosan lakhatóvá vált – teljes egészében csak 1894. január 13-án kapta meg a végleges lakhatási engedélyt,[704] ami természetesen nem jelentette azt, hogy belső asztalos és egyéb munkák ne folytak volna benne később. A csúszás okai közt leginkább azok a szervezésbeli nehézségek szerepeltek, amelyek általában egy-egy ilyen építkezést kísérni szoktak: a határidős munkák elmaradásai, a kivitelezés pontatlansága, az építkezés során felmerülő új igények, valamint a már meglévő tervek módosítása.[705]

---

[700] BFL IV. 1407/b 33705/1892-III.

[701] SOL 145. doboz. *Schannen Ernő levele Tauffer Vilmoshoz, 1892. augusztus 9.*

[702] SOL 145. doboz. *Tauffer Vilmos levele (levéltervezet) Schannen Ernőnek, 1892. augusztus 10. vagy 13.*

[703] BFL IV. 1407/b 30094/1893-III.

[704] BFL IV. 1407/b 56499/1893-III.

[705] A Tauffer Vilmos és Schannen Ernő között zajló levélváltás gazdag tárházát nyújtja azoknak a nehézségeknek és gondoknak, amelyek a kivitelezési munkálatok körül zajlottak. Ezek közül a legkimerítőbb az a levél, amelyet 1893. július 1-én írt az építész Tauffernek. Ebből kiderül, hogy a csatornázási munkálatokkal időközben másokat bíztak meg, a légszesz vezetékeket csak útólag helyezték el, ami a további munkafolyamatokat is jelentősen késleltette. A csővezetékeket nem lehetett addig bevakolni, amíg azokat ki nem próbálták. A mennyezet díszítését Tauffer csak utólag rendelte meg. Az igényesebb berendezések nemcsak drágábbak voltak, de az elkészítésük is több időt vett igénybe. A kőfaragók piszmogtak, olykor pedig meg sem jelentek, mert a kőműves pallér más, kevésbé fontos munkára vonta el őket, de előfordult az is, hogy a házban a szűkös helyviszonyok miatt a mesteremberek kerülgették egymást, és egymás útjában álltak. Az asztalos Ruprich Károly pedig azért nem szállíttatta időben a kész bútorokat, mert a kért határidőre elkészültek ugyan, de

Tauffer természetesen az építészt hibáztatta mindezért, felkészületlenségét hangsúlyozva. Véleménye valószínűleg nem állt messze a valóságtól, amit végül egyik levelében maga Schannen is elismert, nem tagadva, hogy „vállalatainál", azaz a szervezés során többször elszámította magát. Mentségére azt hozta föl, hogy üzletembernek nem elég önző. Ugyanakkor pedig szerinte a csúszás elsőrendűen „a belső munkálatoknak komplicáltabb, jobb és díszesebb kivitelében keresendő, valamint a kedvezőtlen munkásviszonyokban, s a túlságos sietésben is, mely utóbbi némely munkának ismételt eszközlését okozta."[706] Végül azonban mindketten elégedettek voltak az elkészült házzal. Schannen büszke volt a művére, s úgy ítélte meg, hogy „az épület oly mű, amely még századok után is tetszést és elismerést fog kelteni", amit Tauffer is elismert. Az építész teljesítményét és odaadását külön honoráriumban részesítette.

A ház nem a tulajdonos vagyoni gyarapodását vagy megélhetést célzó beruházásnak épült, hanem teljes egészében magáncélokat szolgált. Földszinti részén Tauffer magánpraxist folytatott. Itt volt a várószoba, a rendelő és benne egy hatalmas szakkönyvtár, ami Tauffer féltett kincsei közé tartozott.[707] Mindez az épület homlokzati díszében is megmutatkozott: erre utalhat az itt látható gyermekfej, valamint bagoly dombormű.

Berczik Árpád és ifj. Keszlerffy János

Berczik Árpád[708] a városba beköltöző s ott hivatalt vállaló középnemesi réteg tagjai közé tartozott. A család Ung megyében volt honos *jászói* előnévvel. Édesapja, Pál 1835-ben költözött Ungvárról Temesvárra. Árpád itt született 1842-ben, de az 1848-49-es szabadságharc kitörése folytán a családnak menekülnie kellett. Ezt az időszakot Jánkon töltötte, nagybátyjánál, Lászlónál, aki a Hadik-Barkóczy grófok tiszttartója volt. Iskoláit Temesváron majd Pesten végezte, s annak ellenére, hogy már korán írói ambíciókat dédelgetett és vonzotta a színház is, atyja példáját követve jogra ment, majd a diploma megszerzése után a helytartótanácsnál kezdte el hivatali pályafutását. Eközben folyamatosan írogatott színműveket és politikai tárcákat, amelyek közül az egyik megtetszett gr. Andrássy Gyula miniszterelnöknek is. Berczik időközben a Belügyminisztériumba került, 1867-től a Miniszterelnökség sajtóosztályának munkatársa, 1872 és 1904 között pedig a vezetője lett. A hivatali pálya mellett azonban az egész életét az irodalomnak szentelte. 1907-ben az Akadémia rendes tagjává választotta, majd hosszú írói pályájának elismeréséül 1916-ban tiszteletbeli tag lett.

A hivatali pálya tisztes megélhetést, a színdarabok ismertséget biztosítottak a számára. Szerette a várost, elsőrendűen annak szellemi életét, de mélyen magába szívta a vidéki kisnemesi környezet hangulatvilágát is. Pesten házat építtetett magának, Budán, az Istenhegyen nyári villát, kötődve a vidéki élet reminiszcenciáihoz.

A mágnásnegyedbe 1894-ben érkezett. Az 1894. október 25-én kelt adásvételi szerződés alapján 60000 forint értékben megszerezte a József utca 3. szám alatt fekvő ingatlant, amelynek területe megközelítette a 170 négyszögöl.[709] A telket az 1840-es évek óta a

---

mivel azokért senki sem jelentkezett, úgy gondolta, hogy egyáltalán nem sürgős. SOL 145. doboz. *Schannen Ernő levele Tauffer Vilmoshoz, 1893. július 1.*

[706] SOL 145. doboz. *Schannen Ernő levele Tauffer Vilmoshoz, dátum nélkül – valószínűleg 1894 nyarán.*

[707] Fekete, 1971. 56.

[708] MTA I. köt. 132-133.; Szinnyei I. köt. 902-906.; Úmél I. köt. 649-650.; Berczik, 1933.

[709] BFL XV. 37.c 5405. betét szám.

Lisznyay család birtokolta; először Gedeon, majd halála után, 1876-tól örököse János. 1869-ben – Gottgeb Antal tervezésében – egy földszintes házat építettek rá,[710] amelyet Berczik a vásárlást követően le kívánt bontatni. Ebbéli kérelmét 1895. február 1-jén adta be a tanácshoz, amelyben egyúttal egy új ház építésére is engedélyt kért,[711] amit a tanács jelentősebb ellenvetés nélkül, de bizonyos építészeti szempontokat előirányozva megadott. Megengedte a 0,15 méterrel tervezett kiszökellést is, de Bercziknek meg kellett fizetnie az ezáltal elfoglalandó 1,32 méteres közterület 50 forintos használati díját.[712] Berczik az épületet feltehetően főként magáncélokra kívánta használni, amit az mutat, hogy a kérvényben egy kétemeletes családi lakóház építésére kért engedélyt. Ekkor még erkélyt is terveztek az épületre, amely – ahogy a tanács definiálta – palotaszerű építménynek számított, de később elálltak ettől a szándéktól. A felelős építőmester Hofhauser Elek volt és az építkezés a gyakorlatnak megfelelően egy-másfél évet vehetett igénybe.

Berczikkel ellentétben *ifj. Keszlerffy János* megjelenése a mágnásnegyed területén nem önálló tulajdonszerzésből adódott, hanem az Országút és Sándor utca sarkán őshonos Luby családhoz kapcsolódott.

Lubyék 1860-as évek végi ingatlanfelosztásának és -eladásának köszönhetően az 1499-es és 1498-as telkek helyén három, körülbelül egyenlő nagyságú 1499, 1499/a, 1498-as számmal jelzett ingatlan keletkezett. Az 1499-esen, az egykori Luby-palota helyén br. Fechtig Károly, az 1499/a telken Ádám Károly építkezett, az 1498-ason fekvő házban pedig Luby István és neje Mayer Emília lakott. Keszlerffy János az ő leányukkal, Máriával kötött házasságot 1872-ben. Keszlerffy János szintén középnemesi család leszármazottja volt, akik Heves vármegyében, Egerben voltak őshonosak. A család a XVIII. század végén kapott nemességet, 1797. december 15-én Keszler Nepomuk János, Heves vármegye orvosa révén, aki ekkor változtatta a vezetéknevét Keszlerffyre. Keszlerffy János apósa, Luby István Heves vármegye főjegyzője volt, valószínűleg innen az ismeretség. Keszlerffy, Berczikhez hasonlóan, maga is hivatali pályán szolgált, neve mint belügyi fogalmazó ismeretes. Feleségével az építkezést megelőzően a Múzeum körút 10. szám alatt laktak. Építkezésük az 1498-as telken csak Mária édesanyjának halála után vált aktuálissá. Mária apja, Luby István még a házasságkötésük előtt, 1870-ben meghalt. Az ingatlant ezt követően felesége Mayer Emília örökölte.[713] Neki tökéletesen megfelelt ez a régi ház, amelyben eddig férjével lakott. Bár nem volt idős, férje halálakor a 44. életévét töltötte be, de változtatásra, a környék és a városfejlődés követelményeihez igazodó nagyszabású építkezésre mégsem gondolt, és nem kényszerítette őt senki és semmi. Halála után 1896-ban az ingatlant egyetlen leánya, Mária örökölte, aki ezt követően az ingatlan felét férjének, Keszlerffy Jánosnak ajándékozta.[714] Ezt követően került sor az építkezésre. A 254 négyszögöles telken a régi házat lebontották, és a helyére egy háromemeletes bérházat építtettek. Az engedélyt erre ifj. Keszlerffy János és neje 1897. március 27-én kérte,[715] amit a tanács jelentősebb kifogások nélkül május 14-én megadott, kétszáz forint általány összegben határozva meg a kiszökellékkel elfoglalandó közterület használati díját.[716] A terveket Hubert József építész készítette, és az építkezés feltehetően a következő évben ért véget.

---

[710] Hidvégi, 2004. I. köt. 289., 297. sorszám.

[711] BFL IV. 1407/b 4094/1895-III.

[712] BFL IV. 1407/b 9318/1895-III.

[713] BFL IV. 1324/a 39. köt. 1607. lap.

[714] BFL XV. 37.c 5357. betét szám.

[715] BFL IV. 1407/b 14049/1897-III.; *Építő Ipar*, 1897. április 14. 104.

[716] BFL IV. 1407/b 21471/1897-III.

A városfejlődésből, -fejlesztésből eredő konfliktusok: a közérdek és a magánérdek összeütközése az 1870-90-es években

Az 1860-as évektől kezdődően egyre több javaslat és vélemény látott napvilágot azzal kapcsolatban, hogy hogyan s milyen módon lehetne Pestet, a dinamikusan fejlődő és terjeszkedő várost modern nagyvárossá s egyben Magyarország méltó fővárosává fejleszteni. Az impulzus Párizs, de mindenekelőtt Bécs felöl jött, ahol az 1860-as évek elején elkezdődő ringstrassei munkálatok a modern nagyváros megszületését készítették elő. Ettől kezdve a császárváros Bécs fejlődése általános élménnyé vált, amit követni illett.[717] Budapest esetében ez a folyamat – a nagyváros megszületése – egybekapcsolódott az önálló nemzeti főváros megteremtésével is. Ezért kiemelt figyelmet szenteltek neki.

Az önálló magyar főváros létrehozása, valamint az esztétikai megjelenése nemcsak helyi szinten volt fontos kérdés. Az ország minden részén élénk figyelemmel és várakozással tekintettek elébe, és a kormány is kiemelt figyelmet szentelt neki. Külön törvényt alkottak a számára (1872. évi XXXVI. tc.), amelyben két terület kivételével nagyfokú igazgatási autonómiát kapott. A korlátozás egyrészt a rendőrhatósági, másrészt az építésügyi területre vonatkozott, amelyekben az állam nagyobb beleszólási jogot tartott fenn magának, ami éppúgy a fővárosi funkció érdekében történt, mint magának az autonómiának a biztosítása.[718]

Az autonómia határait az építésügy területén a Fővárosi Közmunkatanács létrehozása és a tágan megvont tevékenységi köre sértette. Az 1870. X. tc.-kel életre hívott testület a főváros egészét és egyes részeit egyaránt érintő szabályozási munkák előkészítése és koordinálása céljából jött létre, feladatkörébe tartozott az utcakövezéstől és a házszámozástól kezdve a közlekedési főútvonalak megnyitása, de emellett, még minden építési ügyben fellebbviteli és felügyeleti jogkört is élvezett. Jelentősége abban áll, hogy, mint a központi kormányzati akaratnak elsőséget biztosító testület, a helyi, partikuláris érdekeken felülemelkedve képes volt a főváros egészét és jövőjét érintő kérdésekben tervezetet készíteni, s egyszersmind annak végrehajtásáról is gondoskodni. De ez a felhatalmazás egyúttal azt is maga után vonta, hogy az általa képviselt elv – a főváros ügye – sok esetben egyéni célokkal szegült szembe és személyes érdekeket sértett.

A fő- és nagyvárosi környezet kialakítását természetesen mindenki a legmesszebbmenőkig helyeselte és üdvözölte, de amikor ez a változás valamelyest korlátozta vagy megkötötte egy-egy egyén saját, önálló ingatlan-felhasználását, már korántsem tűnt olyan pozitív folyamatnak. Sokszor ellenállást és nemtetszést váltott ki, amikor egy-egy utcaszabályozáshoz telekrészeket sajátítottak ki, de hasonló reakciókat szült az is, amikor egy-egy ingatlan beépíthetőségének a módját és mértékét szabályozták. A csatornázás és az utcakövezés nagy előrelépést jelentett a városi környezet kialakítása és az urbanizáció terén, hiszen az uralkodó por és sár helyébe egy konszolidált, viszonylag kényelmes, jól járható utcafelület került, de az ezzel járó utcafeltöltések, a lejtmértékek megállapítása és kiegyenlítése, a „vízszint szerinti kövezés" sokszor egyéni érdekeket sértett. Az ingatlanhasználat korlátozását vonta maga után és konfliktusokat, nézeteltéréseket eredményezett. Kiválóan megérezte ezt a Közmunkatanács későbbi alelnöke br. Podmaniczky Frigyes, aki még a testület megalakulása előtt, már az 1860-as évek végén rávilágított arra a jövőbeni érdekellentétre, amely a főváros fejlesztése, az egységes esztétikus nagyvárosi városkép kialakítása és a magánépítkezések közt fog feszülni.

[717] *Magyar Bazár*, 1869. augusztus 15. 264.
[718] Gyáni, 2000. 132-133.

„Seholsem tapasztalhatni azt, csak nálunk – írta Podmaniczky –, hogy egy-egy főutcza úgy van kövezve, a mint azt az idők mostohasága vagy az egyes házbirtokosok nagyobb vagy kisebb mérvű gazdagsága vagy törekvése épen magával hozta, vagy hozza. […] ezért épülnek oly lassan utczáink, mert ha minden egyes maradósdi s különcz háziúr kedveért megszakítjuk a kövezés víz-szintességét, természetes, hogy ama önző érdekeiben annyira babosgatott zsarnok nem is gondol az építkezésre; minek is, hisz kapuja még elég tág, pedig ha úgy történnék meg a kövezés, a mint a haladás és polgárosultság eszméi azt megkivánják, gyalog be lehetne ugyan még járni házába, de kocsin többé nem."[719]

A főváros megteremtésének ez a szándéka egy új típusú konfliktushelyzetet eredményezett, ami természetesen a Nemzeti Múzeum körüli területet sem hagyta érintetlenül. Amíg az 1860-as években az egyéni, magántermészetű szándékok és érdekek kerültek egymással szembe – legyen az telekhatár-vita vagy egy istálló áthelyezésének a kérdése – azaz a magánérdek ütközött a magánérdekkel, addig 1870-től kezdve megszületett és felsorakozott emellé az az ellentét is, amikor a közérdek szegült szembe a magánérdekekkel. A folyamatos városfejlesztés – az egyes utcák forgalomhoz mérten való nagyságrendjének a kialakítása, az esztétikai szempontokat figyelembe vevő toldalékok, kiszökellések, esetleg sarokrészek levágása – egy állandó érdekellentétet jelentett a város és a magánszemélyek között, és sokszor eredményezett tulajdonjogi vitákat. De ne gondoljunk itt nagy port felkavaró, a sajtótól hangos vitákra, hanem, a korábbihoz hasonlóan, csupán a tanácsi ügykezelés szintjén megmutatkozó, peres eljárásokra. Feszültség ott keletkezett, ahol az ingatlanból az utcakiigazításhoz csatoltak el területeket, de a vita sohasem magát a kisajátítás tényét érintette, hanem a kisajátításért fizetett összeg nagyságrendje körül zajlott.

A Közmunkatanács 1872-ben a már korábban meghirdetett, a főváros általános rendezési tervére szóló pályázatra beérkezett pályaművek ismeretében kidolgozta Pest szabályozási tervét, amelyben a fő hangsúly a Sugárút és a Nagykörút kiépítésére esett. A sok tervbe vett munkálat – amelyek közül számos, így a Hatvani (ma Kossuth Lajos) utca kiszélesítése, a Vörösmarty tér szabályozása vagy a lipótvárosi Újépület lebontása csak a század vége felé realizálódott – a Nemzeti Múzeum környékét is érintette. Ennek során került rendezésre a mai Szabó Ervin tér, a Kálvin tér, az egykori városfal körül végigfutó Országút területe, de ennek a koncepciónak a jegyében született meg a mai Puskin és Bródy Sándor utcára szabályozása is.

Az Országút mentén meginduló rendezési munkálatok két telektömböt érintettek: egyrészt a mai Múzeum és Baross utca sarkán elhelyezkedő Két pisztoly fogadóét, másrészt a Múzeum másik oldalán a mai Bródy Sándor utca sarkán építkező Fechtig Károlyét.

A Két pisztoly fogadó lebontása körül zajló hercehurca során már érintettük, hogy a fogadó telektulajdonosa messzemenően elégedetlen volt azzal az összeggel, amit a tanács akart fizetni az utcarendezéshez kisajátított telekrészért. A hatóság által megállapított négyszögölenkénti 150 forint helyett 300 és 500 forintot kértek. Hasonló probléma merült föl akkor is, amikor Fechtig Károly vagy Degenfeld Imre építkezett, s mindkét építkezés a köz- és magánérdek összeütközése kapcsán szenvedett halasztást. Sőt Degenfeld még az eredeti tervek módosítására is kényszerült.

[719] Podmaniczky, 1887-88. III. köt. 261-262.

Az utcaszabályozásból eredő érdekellentétek

Gr. Degenfeld-Schomburg Imre

Ybl a Degenfeld-palotát eredetileg két olyan önálló épületnek tervezte, hogy annak palotarésze a Sándor utcában kétemeletnyi, a bérház része az Ötpacsirta utcában háromemeletnyi nagyságú legyen. Az építkezések megkezdése előtt, 1872. január 11-én Ybl – Degenfeld nevében – arra kérte a tanácsot, hogyha a területnek esetleg létezik szabályozási terve, azt a Mérnöki Hivatal az általa mellékelt helyszínrajzon jelölje be, hogy a ház határait ennek megfelelően tudja kitűzni. A Fővárosi Közmunkatanácshoz továbbított kérést a testület azzal küldte vissza a tanácshoz, hogy, ha a tanács elfogadja a Közmunkatanács már korábban megküldött általános szabályozási terv ide vonatkozó részét és nem emel ellene semmi kifogást, akkor az építési vonalak ez alapján és ennek értelmében kitűzhetőek. Ez az általános szabályozási terv úgy intézkedett, hogy a meglévő négy öl szélességű Ötpacsirta utcát a Kerepesi úttól a Sándor utcáig egy öllel szélesebbre kell kiterjeszteni, amit viszont a tanács Középítési Bizottmánya egyáltalán nem tudott elfogadni, ugyanis ezt a szabályozást felesleges, adminisztratív, magánérdekeket sértő és előnyökkel nem járó intézkedésnek tartotta. Nem azért emelt ellene kifogást, mert nem értett egyet az utca kiszélesítésével, hanem azért, mert annak a mértékét tartotta helytelennek. A bizottság az öt helyett inkább a hat öl kiszélesítést ítélte jónak, több szempontból is. Mivel az öt öl szélesség mellett az építési rendszabályok az utcában továbbra is csak kétemeletes házakat engedtek építtetni, azon az álláspontón volt, hogy ezáltal az ottani telektulajdonosoknak okozott hátrány, valamint a belőle származó őket érő előny nincs egymással arányban, hiszen a kiszélesítés nyomán magasabb házak nem építhetőek. Így azzal a javaslattal állt elő, hogy az Ötpacsirta utcát a Sándor utcáig ne öt, hanem hat ölben szélesítsék ki, ami a telektulajdonosokra nézve is kedvezővé válna, hiszen ha már háborgattatnak tulajdonukban, legalább az az előnyük származzon belőle, hogy több jövedelmet biztosító háromemeletes házat építhessenek, és ebben nyerjék vissza az utca kiszélesítése során elszenvedett kárukat. Ugyanakkor a javaslat azért sem tűnt irreálisnak, mert az Ötpacsirta utca mentén fekvő telkek elég mélyek voltak ahhoz, hogy belőlük az ingatlantulajdonosoknak és a magánterületek felhasználásának nagyobb kára nélkül az utcaszélesítéshez telekrészeket lehessen kihasítani.

A döntés viszonylag sürgős volt és nem tűrt halasztást, hiszen a gróf ekkorra már lebontatta a telken álló épületet, és hátrányt szenvedve mindaddig nem tudta megkezdeni az építkezést, amíg az ügyben döntés nem születik. Ezért a tanács – pártolva a bizottmány javaslatát – az ügyet a közgyűlés elé utalta, amely viszont elvetette ezt a megoldást. Ugyanis nem találta arányosnak a kisajátítási költséget – túl nagynak ítélve azt – a közlekedési szempontból megszerezhető előnyhöz képest, és nem tartotta szükségesnek, a hat ölnyi kiszélesítést pusztán csak azért, hogy ott háromemeletes házak épülhessenek. Ezért a Középítési Bizottmány véleményét mellőzve a Fővárosi Közmunkatanács szabályozásával egyetértve az öt ölnyi kiszélesítés mellett döntött, viszont a Degenfeld-palota háromemeletes bérházára az építési engedélyt minden további nélkül megadta, hiszen a „kérdéses Degenfeld féle telek háromemeletes házzal leendő beépítése azon oknál fogva nem szenvedhet akadályt, mivel homlokzata az Ötpacsirta utca széles téralakú része felé néz”.

A Közmunkatanács viszont az időközben hozzá felküldött építési terveket azzal az utasítással küldte vissza a tanácsnak, hogy a kétemeletes saroképületre az építési engedély minden további nélkül kiadható, de a háromemeletesre tervezett bérházat csak két emelet magasságban engedélyezte az Ötpacsirta utca öt öl szélessége miatt. Ugyanis – ahogy fogalmazott – „a kérdéses telken építeni szándékolt palota és bérház az építési tervek szerint,

mint külön, önálló épületek terveztetnek s így az 5 ölnyi szélességgel bíró Ötpacsirta utczába eső bérház magasságára nézve már a Sándor utcza szélessége irányadóul nem szolgálhat". Mivel azonban Degenfeld vagy maga Ybl is ragaszkodott az eredeti háromemeletes elképzeléshez, az építész új tervvel állt elő, amelyben egy osztatlan telekre mindkét utcára három-háromemeletes homlokzatot tervezett. Annak ellenére, hogy a tanács ezekre az új tervekre már megadta az építési engedélyt, a módosítás nemcsak kellemetlenségekkel járt, de magát az építkezés is hátráltatta.

Ezenkívül kellemetlenséget, sőt sok vesződséget és egy hosszantartó pereskedést okozott Degenfeld számára az a tanáccsal folytatott vita, amely a telekből utcaszélesítéshez elcsatolt terület megváltási ára körül zajlott. A gróf szívesen áldozott a közjóra, vagy olyan dolgokra, amelyeknek a szükségét és fontosságát átérezte, de ellene volt minden felesleges pénzkidobásnak. Ebből kifolyólag a tanácsnál azt szerette volna elérni, hogy ugyanazon négyszögöláron számítsák ki a tőle elcsatolt telekrész megváltási árát, mint amennyiért ő vásárolta az ingatlant. Ez a hosszú, évekig elhúzódó pereskedés az építkezések befejezése után, 1875-ben kezdődött.

Valószínűleg akkor, amikor a ház már teljes egészében elkészült, és a gróf a saját lakrészét talán már használta is, Degenfeld Imre 1875. január 18-án azzal a kérelemmel fordult a tanácshoz, hogy az a telkéből az ekkor már Esterházy utca néven szereplő korábbi Ötpacsirta utca kiszélesítéséhez elvett terület megváltási árát a részére fizesse ki. A kisajátított terület összesen 31 öl 4 láb és 4 hüvelyk nagyságú volt, amelynek az árát a gróf négyszögölenként 180 forinttal számolta. Augusztusban azonban egy újabb kérvényt adott be, amelyben a 180 forint helyett már 235 forintot kért négyszögölenként, abból az egyszerű elvből kiindulva, hogy – miként írta – a „jog és igazság elveinél fogva a tőlem elvett területért annyit, mint amennyibe az magamnak került, jogosan követelhetek." Mivel az 532 négyszögöles telket 125000 forintért vásárolta, a közel 32 négyszögölnyi kisajátított területért összesen 7363 forintot kért.

Annak ellenére, hogy a gróf követelése a maga szempontjai szerint jogos volt, a vitában mégis alulmaradt, ugyanis nem vette figyelembe azt, hogy amikor a második építési engedélyt megkapta, a kisajátítási árat a tanács – a Fővárosi Közmunkatanács javaslata alapján – az engedélyben részletesen ismertette, azt a Sándor utcában 120, az Ötpacsirta utcában 100 forintban állapítva meg. Azzal együtt, hogy ezt a négyszögölenkénti kisajátítási árat továbbra is méltatlanul alacsonynak tartotta, és úgy érezte, hogy „igazságtalanul bántak" vele, végül mégis elfogadta, aminek alapján 1880. április 12-én meg tudták kötni a kisajátítási egyezséget. Eszerint a gróf megkapta a telkéből utcaterületként elcsatolt 31 öl 72 láb után járó 3172 forintot, amiből azonban levonták a házának kiszökellései által az utcából elfoglalt terület használati díját: 900 forint 83 krajcárt. Ezzel az ügy végére végérvényesen pont került.[720]

Az egyezségben szereplő használati díj azt a tulajdonjogi helyzetet tükrözte, hogy a gróf a háza kiszökellései által elfoglalt területnek nem vált végérvényesen a tulajdonosává, csak „ideiglenes használati jog" illette meg őt egészen addig, amíg a házat újra nem építik, vagy úgy alakítják át, hogy közben a kiszökellékeket és a lábazatokat eltávolítják. A 900 forintos összeg pedig oly módon adódott össze, hogy az építési engedélyben vázolt helyzetnek megfelelően az Esterházy utcából elfoglalt 3 öl 1 láb és 3 hüvelyk után négyszögölenként a már korábban megállapított 100 forintot, a Sándor utcából elfoglalt 4 láb 5 hüvelyk nagyságú területért pedig a 120 forintot számították fel.

[720] BFL IV. 1303/f VI-186/1872.; BFL IV. 1407/b 9190/1875-III.

Br. Fechtig Károly

Ugyanilyen vita keletkezett a szintén az ezekben az években felépülő Fechtig-ház kapcsán is, de mivel a pénzre a bárónak az építkezéshez szüksége volt, a kisajátítási egyezséget is hamarabb sikerült tető alá hozni. Az építkezés megkezdése előtt a Mérnöki Hivatal felmérte és kijelölte azt a területet, amelyet az Országút kiszélesítéséhez csatoltak el az ingatlanból. A terület nagysága közel 25 négyszögöl volt, az árát a tanács – a Közmunkatanács javaslata alapján – 250 forintban állapította meg.[721] Annak ellenére, hogy Fechtig 1873. október 28-án megkapta az építési engedélyt, az építkezések nem kezdődtek meg, sőt egy év múlva, 1874. május 5-én újabb építési engedélyért folyamodott. Ez egyrészt abból adódott – ahogy ez Szkalnitzkynak a báró nevében szóló kérelméből kiderül –, hogy időközben a kivitelezési terveket megváltoztatták,[722] másrészt pedig, hogy a gróf elégedetlen volt a négyszögölenkénti 250 forintos beváltási árral. 1873 decemberében kelt levelében arról értesítette a tanácsot, hogy a 250 forintban megállapított beváltási árat nem tudja elfogadni, és ez a körülmény közrejátszott abban, hogy építkezését elhalassza.

Az újabb építési engedély kézhez vétele után, 1874 júliusában a báró mégis úgy döntött, hogy elfogadja a korábban megállapított 250 forintos beváltási árat, figyelembe véve benne azt az előnyt, hogy a 25 négyszögölnyi területért járó 6145 forint 83 krajcárt már a következő év nyarán kifizetik neki, s így módja nyílik arra, hogy ezt az összeget is az építkezésre fordítsa. A felek erről 1874. október 4-én kötöttek egyezséget, és a pénzt a következő év tavaszán már utalványozták is a bárónak.[723]

Gschwindt György

A Gschwindt György és a főváros – azaz Budapest Székesfőváros közönsége – között megkötött adásvételi szerződés hátterében is az előzőekben megismert tulajdonjogi ellentét állt, lefolyását tekintve mégis egészen más volt. A Gschwindt György által megvásárolt saroktelket jogelődje Peterka János annak idején úgy építette be, hogy lemetszette az épület sarkát, mivel boltot akart ott üzemeltetni. Ez a lemetszett – mindössze 0,40 négyszögölnyi – sarokrész de jure a mindenkori ingatlantulajdonos, így Gschwindt György tulajdonát képezte, hiszen a telekkönyvi tulajdoni lapra nem vezették rá a sarokrész megváltozott tulajdonjogi állapotát – ahogy ezt minden olyan esetben meg szokták tenni, ha az ingatlanból utcaterülethez csatolnak el bizonyos részt. De facto azonban – mivel a háromszögelési munkálatok során ezt közterületként vették fel, és az azok nyomán készült térképek is jórészt így ábrázolták –[724] a város tulajdonába ment át, és közterületnek számított. Gscwindtnek azonban a területre viszonylag sürgősen szüksége volt, mivel hamarosan építkezni szeretett volna. Nem gondolt egy esetleg hosszúra is elnyúlható pereskedésre, bár a területről de jure nem mondott le, de tudomásul vette annak megváltozott, közterület jellegét. Így az 1900 márciusában írott levelében arra kérte a tanácsot, hogy „az annak idején egyoldalulag közterületnek minősített telekrészletet egyezség útján méltányos feltételek mellett”

[721] BFL IV. 1303/f VI-20/1873. (42654/1873. tanácsi szám)
[722] BFL IV. 1407/b 31032/1874-III.
[723] BFL IV. 1407/b 53214-73856/1874-III., 13342/1875-III.
[724] *Budapest méter rendszerben készült kataszteri térképe (1878).* BFL XV. 16.b 251/23 (28. szelvény)

visszacsatolhassa saját ingatlanához. Mivel a vele szemben álló Degenfeld-palota vagy maga a Múzeumkert is rendes szögben végződött, további meglétét esztétikai okok sem indokolták, emellett forgalmi szempontok sem tették szükségessé. Neki viszont, mivel ingatlana kicsi volt – mindössze 114,20 négyszögöl –, égetően szüksége volt rá.

Véleményt – az engedélyezésről vagy annak elvetéséről – ezúttal is az ilyen esetekben eljáró Mérnöki Hivatal adhatott, aki természetesen a tanács érdekeit tartotta szem előtt. Mivel az eredeti telek sarka amúgy is tompaszöget képezett, és a Degenfeld-palota sem épült levágott sarokrésszel, a Hivatal kivételesen megengedte, hogy a kérdéses sarokrészt Gschwindt visszacsatolhassa a saját ingatlanához, de fizetésre kötelezte a területért. A Hivatal a tanács felé intézett véleményében a sarokrészt a város tulajdonának mondta és közterületnek minősítette, mivel a „hitelesített felvétel szerint ezen […] terület a telekhez nem tartozik". Ugyanakkor, bár maga is elismerte, hogy „valószínű, hogy a […] területet [a tulajdonosa] a régi ház építkezésénél önként hagyta el", helytelenítette, hogy Gschwindt a területre jogot vél formálni, mert szerinte a város tulajdonjoga mellett szólt az is, hogy a likőrgyáros kérelmét úgy értelmezte, mint aki felajánlotta benne, hogy méltányos árat hajlandó fizetni érte. A Hivatal a telek négyszögölenkénti árát 250 forintra (500 korona) becsülte, így a 0,40 négyszögölnyi sarokrészért 200 koronát javasolt kérni.[725] Az erről szóló adásvételi szerződést a főváros és Gschwindt György 1900. május 8-án kötötte meg.[726]

A terület nagysága, és a likőrgyáros építkezési szándéka természetesen már eleve kizárta és feleslegesé is tette volna a talán még a megvételi árnál is több költséget igénylő pereskedést és jogvitát, de ezzel az intézkedéssel Gschwindt alapjában véve a tulajdonjogában lett megsértve. A telekkönyvi adatok – azaz annak a bejegyzésnek a hiánya, mely azt igazolta volna, hogy a szóban forgó sarokrészt bármikor is közterületként elcsatolták volna – egyértelműen Gschwindt György állítását igazolták, amit maga felé a városi hatóság is elismert, és a méltányosság gyakorlása, netalántán saját „hibájának" beismerése helyett megfizettette a kétszáz koronára becsült összeget.

Palotaépítkezésből származó konfliktusok

Gr. Wenckheim Frigyes

A közérdek és a magánérdek összeütközésének egy másik típusa az 1880-as évek végén épült Wenckheim-palota kapcsán fordult elő. Az eset annyiban tért el a Degenfeld-Schomburg Imrénél vagy a Fechtig Károlynál tapasztaltaktól és annyiban hasonlított a Festetics Györggyel vagy Pálffy Pálnéval keletkezett konfliktushoz, hogy itt a gróf nem egy a közérdeket, a város egész közösségének a javát és kényelmét szolgáló és védő testülettel és annak akaratával került szembe, hanem olyan magánszemélyekkel, akik egy nagyobb közösség tagjai voltak. Egy olyan közösségéé, amely maga is a helyi érdekek és igények szerint tagolódott lokálisan. Nevezetesen azokról a teherfuvarosokról volt szó, akiknek az állomáshelye itt, a leendő Wenckheim-palota és az eddigre már jórészt kiépülő mágnásnegyed közvetlen közelében, a Stáció és József utca találkozásánál, a mai Szabó Ervin téren volt.

[725] BFL IV. 1407/b 22829/1900-III.
[726] BFL IV. 1407/b 33345/1900-III.

Amikor a Wenckheim-palota építése megkezdődött, Pucher József, mint a gróf palotájának felépítésével megbízott építész, 1886 februárjában arra kérte a tanácsot, engedje meg a részére, hogy az építkezéshez szükséges építőanyagokat, az őr- és szerszámkamrát – mivel azokat a palota udvarában helyszűke miatt nem tudja felállítani – elhelyezhesse és bekeríthesse azon a Stáció és József utca találkozásánál fekvő közterületen, amely az épülő palota közvetlen közelében feküdt.

A tanács az üggyel kapcsolatban a Mérnöki Hivatal, valamint a Fővárosi Közmunkatanács, mint felsőbb, a város építkezéseit felügyelő hatóság véleményét és engedélyét kérte. A Mérnöki Hivatal minden további nélkül egyetértett a kérelemben foglaltakkal, csupán annyi kikötést támasztott vele szemben, hogy a szóban forgó közterületet csak addig lehet erre a célra elfoglalni, amíg a palota építkezései befejeződnek, s azt követően ezeket az ideiglenes építményeket a tulajdonosnak el kell távolítania. Mivel egy olyan közterületről volt szó, mely közlekedési szempontból is viszonylag forgalmas és fontos helynek számított, az engedély megadásához a Mérnöki Hivatal közlekedési szakosztályának a véleményét is kikérték.

A szakosztálynak ez a véleménye volt az, ami az itt állomásozó teherfuvarosok sorsát megpecsételte, ugyanis a kérelem kapcsán kedvező alkalom nyílt arra, hogy ezt a vállalkozást a paloták közvetlen környezetéből eltávolítsák.

Korábban Pest városias jellege jórészt a mai Belvárosra, a Duna és az akkori Országút által határolt területre koncentrálódott, és az ettől kijjebb eső terület már külvárosnak számított, annak minden jellegzetességével. Az 1860-70-es években kezdett ez az arculat annyiban megváltozni, hogy a városiasodás jelei már a Belvároshoz közel eső külvárosi területen is megmutatkoztak. A földszintes, falusias jellegű házakat többemeletes épületek, a Nemzeti Múzeum mögött főúri paloták, szépülő utcák, tömegközlekedési hálózatok váltották fel. Az urbanizáció ott is megmutatkozott, hogy egyes korábban űzött iparágak eltűntek, vagy például a vásári környezettel együtt kijjebb szorultak a városból. Ennek a városiasodásnak, amelyet a Nemzeti Múzeum környékén épülő paloták is elősegítettek, volt köszönhető az, hogy azoknak a teherfuvarosoknak, akik itt a József és Stáció utca sarkán állomásoztak, távozniuk kellett. A szépülő városban és főleg egy főúri környezet közvetlen közelében ez a fontos, de „közönséges” foglalkozás már nem maradhatott meg. Természetesen fennállhatott volna az a lehetőség is, hogy Pucher Józsefnek az építőanyagok elhelyezésére szóló kérelmét a teherkocsi-állomás megléte miatt elutasítják, és azt máshol rendelik el felállítani, de inkább fordítva döntöttek: egy ideiglenesnek szánt raktár kedvéért a már évek – sőt több mint valószínű évtizedek – óta ott állomásozó fuvarosoknak kellett távozniuk, s egyáltalán nem ideiglenes, hanem végleges jelleggel.

A közlekedési szakosztály több érvet is felsorakoztatott amellett, hogy ez a terület miért nem használható ezek után a bérkocsisok állomáshelyéül. Először is, mert a kocsik már eddig is igen szűken fértek el, másodszor – és valószínűleg ez a legfontosabb indok –, hogy a teherkocsi-állomás „nem való monumentálisabban épített paloták közvetlen közelébe, és ezen újabb palota [ti. a Wenckheim-palota] építésével azon bérkocsi-állomás azon a helyen továbbra meg nem tűrhető”. De tarthatatlanná tette a helyzetüket az is, hogy a Pucher József által az építőanyagok lerakására kért ideiglenes terület a meglévő állomás leghosszabb részéből foglalt el 10 métert. Ezért a szakosztály azt javasolta, hogy az engedély megadásával együtt az itt lévő állomást szüntessék meg, és a teherkocsisok részére egy a fővárosból kijjebb eső területet jelöljenek ki. S hogy a hatóság mennyivel inkább a főúri építkezés érdekeit tartotta szem előtt – ami a város szépítése kapcsán természetesen érthető –, abból az indoklásból is látszik, hogy a fuvarosoknak azért is kellett távozniuk, hogy a palotához

szükséges építőanyag lerakására elegendő hely nyíljon, és az élénk forgalom miatt ne szenvedjen hátrányt.[727]

Mivel a Közmunkatanács nem támasztott ezzel szemben semmi kifogást, a tanács ezek alapján intézkedett. Egyrészt megadta az engedélyt Pucher József kérelmére, másrészt pedig közlekedési, szépítési és közegészségi szempontokra hivatkozva megszüntette az addig ott lévő teherkocsi-állomást, mivel az a „környék közegészségi viszonyaira is rossz befolyással" volt. Majd pedig a megfelelő szervek – VIII., IX. kerületi előjáróság, kapitányság – véleményeinek a kikérése után a VIII. kerületi, innen jóval messzebb fekvő Mátyás térre helyezte át.[728]

Ez az intézkedés a 10-12 főre tehető teherfuvarosokat igen hátrányosan érintette, és ahogy a tanácsi határozat a tudomásukra jutott, rögvest a tiltakozásuknak adtak hangot. Élükön Hochstein Károllyal – Hets Ödön ügyvéd képviseletében – az intézkedés ellen panasszal éltek. Ahogy a levelükből kiderül, a rendőrség azzal az indokkal tiltotta el őket innen, hogy a tér a palota építkezése folytán „szabályoztatni fog", s ennélfogva a helyzetük ott a továbbiakban már tarthatatlanná vált. Mivel maguk is belátták, hogy egy ilyen foglalkozás a kiépült főúri környezet közelében már tarthatatlan, nem is az intézkedés, hanem a kijelölt új állomáshely ellen tiltakoztak. „Távol tőlünk – írta Hochstein Károly és érdektársai: Schmidt Mihály, Pajczay János, König György, Mönih József, Doczl János –, hogy ezen hatósági intézkedés jogosságát kétségbe vonnók, de mégis, figyelemmel arra, hogy mi mindnyájan azon nyomorúságos fuvar után tartjuk fel magunk és kis családunk s ezen fuvar-kocsik jövedelméből törlesztjük a ránk kiszabott állami és községi terheket, nem tartottuk a méltányosság és igazság elveivel megegyeztethetőnek az ily gyors és kíméletlen intézkedést, mert ezen rendelet akkor, amidőn minket szokott helyünkről eltiltott, egy oly helyet jelöl ki részünkre, hol mindannyian éhen veszhetünk, mert a Mátyás tér már távolságánál fogva sem alkalmas […] fuvar állomás helyül."[729] A levelükben arra kérték a tanácsot, hogy helyette vagy a VIII. kerületi Mária Terézia (mai Horváth Mihály) teret vagy a IX. kerületi Köztelek utcát jelölje ki, s amíg ennek a folyamata lezárul, hadd állomásozhassanak a régi helyükön.

A további eljárás során újabb és újabb lehetőségek merültek fel – megszólaltak érdekükben a IX. kerület lakosai, iparosok, a Budapest-fővárosi fuvarosok ipartársulata – és csak egy három éves huzavona után került pont az ügyük végére. Az új végleges helyük, amely a VIII. kerület Köztemető és Salgótarjáni út közötti szakaszon feküdt, igaz, hogy minden addigi elképzelésnél jóval kijjebb esett a város vérkeringéséből, de a Józsefvárosi pályaudvar közelsége miatt kereskedelmi, ipari, gazdasági szempontból előnyös megoldásnak számított.[730]

[727] BFL IV. 1407/b 9871/1886-III.
[728] BFL IV. 1407/b 14992/1886-III.
[729] BFL IV. 1407/b 25077/1887-I.
[730] BFL IV. 1407/b 13853/1887/7317-I./1888.

A „kiteljesedett” mágnásnegyed

A XX. század elején Erba Odescalchi Sándor az akkorra már fogalommá vált mágnásnegyedben töltötte gyermekéveit, ifjúságát. Szülei a születését követően nem sokkal, 1914 tavaszán költöztek át a Várból ide, a Sándor utca 6. szám alá, az akkori Keszlerffy-palotába, s maradtak itt még a két világháború közötti időszakban is. Odescalchi számára – úgy, mint annak idején Karacs Teréznek vagy Bókay Árpádnak – meghatározó élményt jelentett itt lakni. A terület, a Múzeum és környéke, amely erre az időre már arisztokrata palotákkal és főrangú ingatlantulajdonosokkal népesült be, maradandó nyomot hagyott a fiatal, mindenre fogékony gyermekben. Amikor a visszaemlékezéseit papírra vetette, szívesen idézte föl az itt töltött évek emlékeit, külön fejezetet szentelve annak az utcának, ahol laktak, s annak nyomán jórészt a negyed egészének is.

A megidézett emlék a ”kiteljesedett” mágnásnegyed képe, ahol – Karacs Teréz vagy Bókay Árpád külvárosi polgári világával szemben, akik alacsony házakat, üres telkeket, lezüllött fogadót láttak maguk körül, és játszadozó gyerekeket, akiknek hangos kiabálása nap mint nap felverte a terület nyugalmát – főúri miliő tárul föl: elegáns környezet, arisztokrata épületek és személyek. Az a kép, amelyet az első paloták megjelenése folytán többen megelőlegeztek a területnek, és ahogy a Múzeum felépülése kapcsán József nádor is látni szerette volna.

A Nemzeti Múzeum környékén a legintenzívebb építkezési tevékenység az 1870-es években zajlott, ami – ahogy a korábbiakban már utaltunk rá – nem minden esetben főúri megbízásból fakadt. Az arisztokrácia ekkor még nem volt döntő súllyal jelen a környéken. A dominanciájuk, amely Odescalchi Sándornál megjelenik, az 1890-esévek vége felé, a századforduló idején alakult ki, de még a XX. század első felében is tovább nőtt. Nemcsak az általunk tárgyalt negyedben fokozódott az uralkodó osztály jelenléte, hanem a terület környékén is, ahol a lakcímjegyzékben egyre több főúri névvel találkozhatunk. Ilyen volt a dolgozat elején már említett mai Trefort utca vagy a Krúdy utca, valamint a Múzeum mögött az Esterházy utcával párhuzamosan futó utcák: a mai Szentkirályi, Horánszky és Vas utca.[731]

A negyeden belül kiemelkedő volt a Károlyi család igen magas jelenléti aránya. Már az elején érezni lehetett a terület iránt kitüntetett figyelmüket, ami a századforduló idejére tovább növekedett. Nem volt olyan évtized, amelyben a Múzeum környéke ne bővült volna újabb családtaggal. Károlyi Lajos és fia Alajos személyében ott találjuk őket az „alapítók” között. Őket követte Károlyi Sándor és Ede, valamint Károlyi Geraldine, a ’80-as években pedig Csekonics Margit férje, Károlyi István. Ingatlantulajdonuk a századforduló időszakára teljesedett ki, főleg a Károlyi Lajos és testvérei után következő második generációhoz tartozó Károlyi László személyében, aki vétel és örökösödés útján több ingatlant is magáénak tudhatott.[732] Szinte az egész Múzeum utca a Károlyi családé volt. Károlyi Lászlón, Alajoson és Istvánon kívül István fia Károlyi György is itt telepedett meg, miután 1912-ben megvette az egykori Hasenfeld-házat. Tulajdonosi jelenlétük később még tovább nőtt azzal, hogy a családé lett a Főherceg Sándor utcai Keszlerffy-ház is.[733] De nemcsak a Károlyiak voltak az

---

[731] *Budapesti czím- és lakásjegyzék 1916.* Budapest, Franklin. 211., 213-215., 219., 222-225.

[732] Az 1859-ben született gr. Károlyi László gr. Károlyi Ede egyetlen életben maradt gyermeke s egyben örököse volt, de mivel Ede testvére Sándor gyermektelenül húnyt el, nagybátyja vagyona is őt illette. 1898-ban érkezett a mágnásnegyed területére, ahol ekkor az apja és nagybátyja által építtetett Múzeum és Ötpacsirta utcai palotájuk mellett megvette Bókay János bérházát. Károlyi Sándor halála után ővé lett a palota, valamint a mai Baross utca 10. szám alatt álló, és a Szentkirályi utca 22-24. számú háromemeletes épület is.

[733] Szabó-Pap, 1985. 56-57.

egyetlenek, akik több ingatlant mondhattak a magukénak. Kettővel rendelkezett Bánffy György, Wenckheim Frigyes vagy a népes Zichy család: Zichy Béla (Zichy Nep. János fia, Múzeum utca 15.) és Hadik-Barkóczy Endréné szül. Zichy Klára (Múzeum utca 7.) személyében. Milyen főúri családok voltak rajtuk kívül ekkor a mágnásnegyedben? Itt maradtak továbbra is a Festeticsek, valamint az Esterházyak grófi ága. Degenfeldet az örökükbe lépő Odescalchiak váltották fel, az egykori Ádám-ház tulajdonosai pedig a Dessewffyék lettek.

A családok Magyarország különböző részeit képviselték. A Festeticsek és Esterházyak a Dunántúlt, Wenckheimék az Alföldet, a Károlyiak Kelet-Magyarországot, Bánffyék Erdélyt. Mivel a főúri családok birtokaik révén a vidékhez kötődtek, budapesti jelenlétük egyesek szemében a modernizálódó, kozmopolitának ítélt várossal szemben nemzeti színezettel telítődött. Krúdy egyik regényében „magyar Moszkvá"-nak nevezte ezt a területet, olyan distanciát képezve ezzel, amelyben a negyed az idegen és modern fővárossal szemben a régi, nemzeti értékek hordozójává válik. Részint hasonlókat sejtet Herczeg Ferenc visszaemlékezése is, aki ifjúként a '80-as évek Budapestjén mindössze csak két helyen tudta fellelni a nemzeti pátoszt: „a Múzeum és a Lánchíd tájékán" érzett belőle valami keveset.[734]

Ha elfogadjuk ezeket az inkább szubjektív benyomásokat és érzéseket, mint objektív megállapításokat, ami hosszú következtetések levonására még nem ad elegendő okot, akkor az arisztokráciáról alkotott kép egy száznyolcvan fokos fordulatot jelent az 1850-es évekhez képest. Akkor nemzetietlennek érezték és gondolták őket, Mocsáry egyenesen Pesttől várta megmagyarosodásukat, most viszont – egyes feltevések szerint – az idegennek gondolt fővárossal szemben ez az arisztokrata enklávé képezte és képviselte a régi nemzeti szellemet.

[734] Krúdy, 1987. 260.; Herczeg, 1985. 158.

A főúri reprezentáció megnyilvánulásformái a mágnásnegyedben

A nemesi és polgári életformával kapcsolatban Halász Gábor és Jürgen Habermas ugyanarra az alapvető különbségre hívta fel a figyelmet, miszerint a „nemesember az, amit reprezentál, a polgár az, amit termel."[735] A társadalmi helyzet dokumentálása és kifejezése a főnemesi életforma nélkülözhetetlen kelléke, létének lényege volt. A magas társadalmi állás mindig is azt a kötelezettséget vonta maga után, hogy ezt a rangot az alattuk lévők számára bizonyos formák által kinyilvánítsák. Minél magasabb helyet foglalt el egy adott személy a társadalomban, minél magasabb posztot töltött be és minél magasabb ranggal rendelkezett, annál inkább megjelent nála az a kötelezettség, hogy a közéletben és a magánélet területén a társadalmi állásához mérten, hatalmi helyzetének megfelelően viselkedjen és szerepeljen. Egész életmegnyilvánulása annak a pozíciónak, annak a státusnak volt a tükre, amelyet az illető a társadalmi rangsorban elfoglalt. Életét egyfajta reprezentációs kényszer szőtte át. Ha nem tudott vagy nem akart ennek megfelelni, előbb utóbb elvesztette azt a társadalmi presztízst, amivel addig rendelkezett. „A rang reprezentációja – írja Elias – kérlelhetetlen kényszer. Ha erre nincs pénz, a rang és vele tulajdonosának társadalmi egzisztenciája igen csekély realitással rendelkezik."[736] Ez a kényszer sokszor óriási súllyal nehezedett egy-egy személyre. A megfelelő reprezentáció biztosítása – amely sokszor az emelkedés és a süllyedés fokmérője is egyben – átírta az egzisztencia fenntartását, és hosszú távon néha egy-egy főnemesi család tönkremenetelét, társadalmi státusvesztését is okozhatta. A társadalmi rang demonstrálásával magyarázhatóak azok a nagyszabású építkezések, amelyeket az arisztokrácia folytatott, de ezzel hozhatóak összefüggésbe azok a családi tragédiák is, amelyek a túlköltekezésből vagy egy-egy épület – palota, reprezentatív ház – létrehozásából vagy fenntartásának finanszírozási nehézségeiből adódtak.[737] A józerivel önmagát generáló építkezés sokak számára káros szenvedélynek számított. Lothar Franz Schönborn, mainzi érsek, birodalmi választófejedelem ezt a helyzetet úgy jellemezte, hogy az építkezés egy olyan ördögi dolog, amit az ember, ha elkezd, többé már nem tudja abbahagyni. Ez különösen igaz volt azoknál a személyeknél, akik a vidéki kastély(ok) mellett a városban eltérő típusú és funkciójú palotákat (Stadtpalast, Gartenpalast) is emeltettek maguknak.[738]

Marosi Ernő hívta fel a figyelmet, hogy a reprezentáció nemcsak művészeti jelenségként értelmezhető, hanem alkalmas a társadalmi funkciók jelölésére is. Egyúttal rávilágított arra, hogy a megjelenítés nemcsak magát az eredményt, a produktumot jelenti, hanem egyben azt a folyamatot és történést, amellyel a produktum létrejön. Egyrészt jelöli a megjelenített tárgyat, másrészt a megjelenítésnek az aktusát.[739]

Ennek alapján a társadalmi reprezentáció kétféle formára bontható. Van aktív oldala, egy temporális, időleges, időhöz kötődő formája, ami azt az időszakaszt jelenti, amely alatt a társadalmi státus demonstrálása megtörténik, a különböző alkalmakhoz kötődő pompakifejtés lejátszódik, azzal a térhasználattal együtt, ahol ezek a cselekmények végbemennek. Ezzel

[735] Habermas, 1993. 64–65.; Halász, 1981. 168.; Baji – Csorba, 1994. 59.
[736] Elias, 2005. 81.
[737] Elias, 2005. 70.; Gaál, 1998. 296.
[738] Kraus, 1991. 10.
[739] Marosi, 1984. 517–518.

szemben áll a reprezentáció passzív oldala, a szónak tétlen, cselekvés nélküli értelmében. Számos dolog tartozik ebbe. Elemei az épített környezet és mindaz az anyagi, tárgyi kultúra, amellyel az arisztokrácia körülvette magát, amelyek sokszor egyben státusszimbólumok is voltak. Ezen kívül ide tartozik az a reprezentatív tér is, amely egyfajta keretet ad ahhoz, hogy a reprezentáció végbemenjen, ahol a reprezentatív akció lezajlik.

A városban épülő főúri paloták egyaránt magukba foglalták a reprezentáció passzív és aktív formáját. Megjelenésükkel hatottak a környezetükben, sokszor lenyűgözték, csodálatra késztették az előttük megálló vagy éppen betérő „idegent", másrészt pedig teret adtak a társasági eseményeknek, az arisztokrácia zárt és közösségi életvitelének.

A reprezentáció passzív oldala

„A magas rang megfelelő ház birtoklására és »kiállítására« kötelez."
(Norbert Elias)

A magas társadalmi állás mindig is azt a kötelezettséget vonta maga után, hogy ezt a rangot bizonyos formák által kinyilvánítsák. Ezek a formák lehettek különböző viselkedések, életviteli szokások, magatartások, de főleg mindazon tárgyak, művészeti és kulturális kincsek, amelyekkel az arisztokrácia körülvette magát. Elsőrendűen pedig a rangot demonstráló otthon – azaz a megfelelő ház, többnyire palota, rezidenciális épület létrehozása és kialakítása.

A hatalom és a rang, a társadalmi állás kinyilvánítására és az egyéni hírnév megörökítésére ősidők óta a legalkalmasabb és leglátványosabb s egyben maradandó forma a nagyszabású, monumentális építészet, az épített környezet, ami többféle változatban állt azok rendelkezésére, akik az ehhez szükséges hatalommal, anyagi és egyéb feltételekkel rendelkeztek. Ami a racionalitáson, a beosztó, takarékos és mérlegelő életfelfogáson alapuló polgár számára mértéktelenségnek, luxusnak, fényűzésnek és pazarlásnak tűnt, az a főnemesi világ részéről egyáltalán nem számított annak.

Külföldi és hazai minták sokasága érzékelteti az arisztokrácia építkezéseinek sokszínűségét. Alapvető megnyilvánulása a főúr személyét dicsőítő vidéki kastély és a városi palota volt, amihez – a kastély esetében szinte kötelező érvénnyel, palotánál a barokk korban, később viszont már ritkábban – díszesen kialakított kert kapcsolódott. De kifejeződött ez még a más jellegű – nem lakóalkalmatosságot szolgáló – építészeti alkotásokban is, amelyek az egyéni szükségleteken túl többnyire a közösség szolgálatában álltak. Ezek közé tartoznak a templomok, kápolnák, a család temetkezését jelölő díszes sírboltok és sírhelyek, valamint részben a mecénási tevékenységből származó közösségi intézmények: iskolák, kórházak.

A palota és a kastély fontos szimbólumai voltak az önazonosságnak és az összetartozásnak, valamint hordozói a hagyományoknak. Többnyire azonban a kastélyok maradtak a családi tradíció és a hagyományok őrzői. A család kiemelkedő őseit megelevenítő ősgalériák továbbra is inkább a kastélyokban kerültek elhelyezésre, és általában ugyanezek a falak közt maradt a család iratanyagát őrző levéltár is. A városi palota nem a vidéki kastély helyébe épült, hanem „a mellé", általa az arisztokrácia mindenkor egy új, egy más életforma: a városi tartózkodás igényeit elégítette ki.

A Nemzeti Múzeum környékén megtelepedő mágnások rezidenciális építkezését a társadalmi státust kifejezni akaró szándék irányította. Ugyanakkor a reprezentáció nemcsak náluk hatott kötelező érvénnyel, hanem az őket követő, alattuk álló társadalmi rétegeknél is – természetesen egy szintig bezárólag –, akiknek a zöme nem palotát, hanem többé-kevésbé díszes jellegű házat vagy bérházat emeltetett magának. Ezeknél az épületeknél az önreprezentációt szolgáló lakrészt az első emeleten alakították ki, ahol rendszerint a ház tulajdonosa vagy a legelőkelőbb bérlő lakott. Az utcai fronton több, egymásba nyíló szoba, esetleg külön női és férfi részleg volt az általános beosztás, amelyhez elengedhetetlenül hozzátartozott az úriasságot kifejező cselédségnek elkülönített lakrész.[740]

[740] Hanák, 1999. 31.

Bókay Árpád visszaemlékezéséből tudható, hogy apja bérháza sem mellőzte az egyéni reprezentációt, megtartva azt az első emeleti lakosztályon. Itt volt a rendelő, a betegeknek a várószoba és Bókay dolgozószobája. Mellette a művészien kifestett három ablakos nagy szalon, majd az ebédlő és a télikert, de itt volt a háló-, a női és a gyerekszoba is, valamint a konyha és a cselédszoba. A második és a harmadik emeleten, valamint a földszinten szobák sorakoztak, amelyeket különböző személyeknek adtak ki, emellett a földszinten volt az istálló, a kocsiszín és a kocsisszoba. A család naponta kiült arra a Múzeumkertre néző első emeleti erkélyre, amely a reprezentációt szolgáló helyiségekhez tartozott. A legkellemesebb óráikat töltötték itt. „Főleg nyáron volt kellemes, amikor az erkélyre kiülve estefelé, az egész Museum-kertet a magunkénak mondhattuk. Ott is ültünk mindennap, Mama vendégeit is ott fogadta, Papa ott csibukozott."[741]

Tauffer – jobb módú révén – már önálló „palotát" emeltetett magának, ami természetesen a beosztást is módosította, hiszen maga az egész épület az egyéni igényeket elégítette ki. Az első emeleten a reprezentációt szolgáló helyiségek: az ebédlő, a dohányzó és a szalon kaptak helyet – benne egy akkoriban ritkaságszámba menő önműködő villamos zongorával –, míg a második emeletet a háló és lakószobák foglalták el.[742]

A főúri reprezentációs kötelezettség kifejtésére az egyik legkiválóbb példa a mágnásnegyed kialakulását elindító Festetics György, akinek a reprezentatív pesti és az ezt megelőző bécsi építkezését az általuk és bennük kifejeződő főúri rang ösztönözte. Az önmaga által megfogalmazott szándéknak, valamint a fennmaradt építészeti terveknek, rekonstrukcióknak, és a napjainkig jórészt megőrzött eredeti állapotoknak köszönhetően a palotája talán az egyik legalkalmasabb épület, amivel illusztrálni lehet a társadalmi státus építészeti formakincsben és térstruktúrában való tükröződését – a reprezentáció passzív formáját.

Ez az építészeti reprezentáció természetesen ott vizsgálható a legjobban, ahol az épület már eleve palotának épült, és amelyet a tulajdonosa is akként „működtetett". Bár a főúri otthonok döntően reprezentatív lakóhelyek voltak, akadt köztük olyan is – alighanem tulajdonostól függően –, amelyet ugyan az építtetője és tulajdonosa révén palota elnevezéssel illettek, de az épület meg sem közelítette a vele szemben támasztott elvárásokat. Török Imre szerint a Szapáry család Magyar és Reáltanoda utca sarkán lévő ősrégi háza a századforduló idején „nem nagyon érdemelte meg a »palota« nevet sem külsejével, sem belsejével, lóvonatkozású dolgokon, képeken, nyergeken, lovagló- és hajtóostorokon, angol, német, osztrák és magyar származástani könyveken kívül más »műkincs« ott aligha akadt. (Mint gyermekifjú kb. 1907-8-ban jártam ott édesapám megbízásából, de »nyitva« volt a szemem.)"[743] Ugyanakkor a reprezentáció már eleve visszafogottabb volt ott, ahol a palota bérházzal együtt lett kialakítva. Bár a két lakrész többnyire két különböző épületszárnyban kapott helyet, de az ehhez rendelt méretek, és az, hogy a palotának bérházzal kellett osztozkodnia, valamelyest szintén a látványosság és az előkelőség rovására ment.

[741] Bókay, 2003. 92.
[742] Fekete, 1971. 56.
[743] Török, 1980. 164.

A Festetics-palota és kertje

A palota minden formájában – legyen az egyéni vagy közösségi célok szolgálatában álló épület – a hatalom és a tekintély, a gazdagság és az előkelőség építészeti keretben és formában történő megnyilvánulását jelentette. A társadalom szintjén egyszerre szolgálta az egyén különbözőségét, a társadalomból való kiemelkedettségének demonstrálását, másrészt pedig lehetőséget adott a csoporthoz való – tényleges, esetleg vágyott vagy frissen elért – tartozás kifejezésére is.

A Művészeti Szótár meghatározása szerint „a középkorban magas rangú várúr kényelmes és ünnepélyes épülete a *vár*on belül a nagyteremmel, később uralkodó vagy előkelő személy erődítés nélküli reprezentatív lakóháza a városban vagy annak közvetlen közelében. […] Tágabb értelemben nagyméretű, díszes épület […]”.[744] Ehhez hasonló az Építészettörténeti és építészetelméleti értelmező szótár definíciója is, amely a következőket írja róla: „eredetileg király, fejedelem számára emelt, lakosztályokat, fogadótermeket s az udvartartás különböző helyiségeit magába foglaló monumentális épület (királyi palota). Később, főként a barokk kor óta […] elsősorban nagyszabású, egy család lakhelyéül szolgáló (főúri, nagypolgári) városi lakóépület, de használják méltósággal teli középületek megnevezésére is […] Régebbi magyar szövegekben sokszor a fejedelmi, főúri lakóhelyek (várak, várkastélyok, kastélyok) nagytermét illetik így.”[745]

Az ilyen jellegű épülethez kettős, privát és publikus funkciók kapcsolódtak, amelyek bizonyos formában meghatározták az épület belsőépítészeti kialakítását – a téralkotási programot. A palota-típusú épület négy-öt ilyen funkcióval rendelkezett. Mindenekelőtt kényelmes, az egyéni igények szolgálatában álló lakosztályokat alakítottak ki benne, valamint a még ennél is fontosabb reprezentációt szolgáló, a társadalmi rangot, hatalmat, előkelőséget kifejező terekkel, helyiségekkel kellett rendelkeznie. Szükség volt még ezen kívül a mindezeket ellátó és kiszolgáló gazdasági és szolgálati helyiségekre. S végül, de nem utolsó sorban hozzátartozott ehhez a lelki élet szolgálatában álló kápolna is. Az előző négy funkcióval jószerivel minden pesti és mágnásnegyedbeli palota rendelkezett, kápolna kialakítására viszont – tudomásunk szerint – a negyeden belül csak a Festetics-palota esetében került sor.

A társadalmi rangot kifelé az épület nagysága, valamint az ehhez mérten széles homlokzat és annak építészeti formakincse demonstrálta. A műkedvelő építész főúr Karl Liechtenstein herceg kézírásos építészeti „traktátusa” szerint „minél hosszabb” egy homlokzat, „annál előkelőbb”.[746] A homlokzatarchitektúra úgyszintén az építtető hatalmát, tekintélyét és gazdagságát hirdette. Kötelező elem volt, amire már az Enciklopédia is felhívta a figyelmet. Az épület díszítése – mondja – „az építtető személyek születéséhez és rangjához illő szépséget kíván”.[747] Ilyen épület létrehozására csakis a nagy utcafronttal rendelkező telkek voltak alkalmasak, ahol elegendő hely nyílt a monumentális faltömegek kialakítására, sokszor hatásos megmozgatására, ugyanakkor pedig rendelkeztek az ezek érvényesüléséhez szükséges térrel is.

A Festetics-palota a mai Pollack Mihály tér északi sarkán álló épület. Tekintélyt parancsoló, nagy kiterjedésű főúri otthon, amelyhez egy ugyanolyan nagyságú kert tartozott. Nyugodt vonalvezetésű, méltóságteljes épület. Homlokzatdíszei kiegyensúlyozottak,

[744] Végh, 1997. 202.
[745] Major, 1983. 248.
[746] Kelényi, 1985. 69-70.
[747] Elias, 2005. 75.

higgadtak, harmonikus rendben követik egymást. Hangsúlyosak, de nem hivalkodóak. Nyugodt arányok, és az architektúra letisztult egyszerűsége uralkodik az épületen. A palotát fegyelem és szervezettség hatja át. A Pollack Mihály téri oldalát láncok határolják, a kertet pedig egy hatalmas, kapuval áttört díszkerítés övezi.

A palota belső terei ugyancsak impozánsak. Viszonylag hatalmas, a reprezentációt szolgáló fogadóhelyiségek kerültek benne kialakításra, köztük a tükörterem, ahol tükrökkel növelték meg a betérő személyek térélményét. A palota tulajdonosainak kényelmét jól elkülöníthető férfi és női lakosztály szolgálta. Megtalálhatóak az épületben a gazdasági és kiszolgálóhelyiségek, valamint a személyzet szobái, az első emeleti szinten pedig egy házi kápolna kialakítására került sor. Több helyen is feltűnik a családi címer, a legkisebb és szinte észrevétlen tárgytól kezdve (pl. kulcslyuk-címke) a leghangsúlyosabb helyig (a kapu fölött, a díszkerítésen) bezárólag. A helyiségek, a terek, a díszítőelemek, az építészeti formák, a nagyságrend, az anyag, a minőség az önazonosság, a társadalmi rang és állás, a méltóság kifejeződései, az arisztokrata életforma nélkülözhetetlen, meghatározó elemei. Olyan megjelenési formák, amelyek egyértelműen árulkodnak az épület tulajdonosának társadalmi hovatartozásáról, városi jelenlétéről, városi tartózkodásának formájáról és minőségéről.

A Festetics-palota egy négyszáz négyszögöles, a Pollack Mihály téri oldalon kilenc, a Bródy Sándor utcai oldalon tíztengelyes épület. Nagyságrendjében a Nemzeti Múzeumhoz igazodik, s mint első palotaépület messzemenően eltért az itteni épületektől és kiemelkedett közülük. Bár ahhoz, hogy megvalósulhasson, nem kellett egy egész városnegyedet vagy több, egymás mellett elterülő polgárházat lerombolni – mint Prágában vagy Bécsben –, alapterülete mégis sokkal nagyobb volt az akkor itt megszokottnál. Méreteivel túlszárnyalta a környezetében álló magánépületeket. A szomszédos Fejér István által birtokolt telekkel összehasonlítva négyszer akkora ingatlanon feküdt, s ha a később megvásárolt kertet is hozzászámítjuk, akkor a gróf tulajdona már közel nyolcszor akkora volt, mint a szomszédjáé.

Megjelenése szempontjából fontos, hogy az épület egy utca kiszélesedő – ma már térnek számító – részén kapott helyet, elősegítve az impozáns látványt, valamint garantálva az elegancia és a nagyságrend érvényesülését. Az épület és a tér arányaikban szervesen illeszkednek egymáshoz, ugyanakkor a Pollack Mihály tér másik oldalán álló Károlyi-palotával együtt harmonikusan igazodnak a Nemzeti Múzeum épületéhez is. Egyik palota sem áll a Múzeum takarásában, sőt a mai kiskörút (az akkori Országút) irányából nézve a megjelenésük maximálisan élvezhető. Szép, háromszög alakba rendeződő városképi kompozíciót képeznek a Múzeum épületével együtt.

Egy épület nemcsak az építészeti megoldásával, külső formaelemeivel vált ki esztétikai élményt és alakítja környezetét, hanem a megfelelő elhelyezkedésével is. A jó térbeli elrendezés kiemeli az épület rangját és hozzájárul a reprezentációt szolgáló építészeti esztétikai értékek szabadabb, előnyösebb kibontakoz(tat)ásához. Nem véletlen, hogy maga Wenckheim Frigyes is ügyelt arra, hogy a palotája előtti tér rendezett állapotba kerüljön. A Festetics- és a vele egy időben épült Károlyi-palota nemcsak önmagában keltett imponáló benyomást, hanem környezetével együtt a városkép formálójává, alakítójává is vált, amire – miként a kialakulás során említettük – már az építkezések korai szakaszában felfigyeltek. Érdemesnek tartották, hogy az épületsor képét a város fejlődésére egyre inkább fogékony nagyközönséggel is közöljék. De nemcsak újságok örökítették meg az itt születő épületeket, hanem más alkalommal Slowikowsky Ádám is, aki az itt kibontakozó városrész két fő építészeti elemét: a Nemzeti Múzeumot és a Képviselőházat festette meg. Képén viszont olyan kompozíciós megoldást alkalmazott, hogy a vásznon nemcsak ezt a két épületet ábrázolta önmagában, hanem helyet kapott rajtuk az ekkoriban felépült Festetics- és Károlyi-palota is, mint az ezekhez illő és méltó épület. A festő megtehette volna azt is, hogy ezek

nélkül ábrázolja az épületeket, de a beállítást mégis úgy tervezte, hogy a paloták is – ha nem is mindig hangsúlyosan, de – látszódjanak rajta *(53., 54. kép)*.

A Festetics-palota egyik fontos építészeti eleme a kapu, amely mindig is fontos szerepet töltött be az egyházi és a rezidenciális építkezésben egyaránt. Az épület Pollack Mihály térre néző oldalának közepén helyezkedik el, a kilenctengelyes főhomlokzaton egyértelműen a palota hangsúlyos centrumává válva. A két oldalát oszlopok szegélyezik, felette pedig erkély található – nyomatékossá téve a főhomlokzat kapuját, és súlypontot képezve az épületen. A mágnásnegyed kialakulása során láthattuk, hogy a kaput hangsúlyozó oszlop, amelyek az épület eleganciáját és ünnepélyességét fokozták, milyen fontos szerepet kapott a társadalmi rang kibontakoztatása terén. Zichy Nep. János palotájánál a tanács nem engedélyezte, Károlyi Sándor/Ede palotájánál viszont utólag megépült. De az Esterházy-palota esetében sem volt ez másképp, ahol az oszlopos portál szintén az épület rangját emelte.

A kapu jórészt minden mágnásnegyedbeli palota, így a Festetics-palota esetében is óriási méretű, ami gyakorlati célokat szolgált: lehetőséget teremtett arra, hogy az épületet meg lehessen közelíteni, pontosabban be lehessen rajta menni különböző, akkor még lófogatú járművekkel, főként hintóval. Emellett jelzésértékű is volt egyben. A rang, a hatalom és a társadalmi méltóság kifejeződése, szimbólumokkal társulva. Megléte arra az eleganciára utal, miszerint már eleve feltételezte, hogy a palota tulajdonosa – azok kivétel nélkül, akik a palota tulajdonosának társadalmi rétegéhez tartoztak –, valamint annak vendégei és ismerősei nem gyalog, hanem kocsival közlekednek. A palota tulajdonosához, valamint a hintó és a hintón érkező vendég eleganciájához mért megfelelő környezet kialakításáról van szó benne. A díszes lépcsőházban folytatódó és kiteljesedő belépés pompája és előkelősége itt a kapunál vette kezdetét.

A vendég fogadására alkalmas átjáró – amelynek burkolatát a rugalmasság miatt fakockákkal látták el – már a palota világához tartozott, amit a külvilágtól és Pesttől a kapu választott el. Ez zárta ki a pesti, városi világot. Az előkelő látogatók, akik egy másik, hasonló jellegű palotából hintón érkeztek ide, itt szálltak ki, ahol – eleinte a szó konkrét, majd később átvitt, szimbolikus értelmében is – a pesti por és sár nem érintette cipőjük, csizmájuk talpát. Batthyány-Festetich Zéline grófné egy igazi grande dame volt, aki Budán lakott, Justh Zsigmond megítélése szerint egy párizsi faubourg saint-germaini jellegű palotában. Az író úgy ismerte őt, hogy „az asszonyok azon typusához tartozik, kik gyalog egyáltalán véve soha sem jártak. Csak a 70-es évek óta jár egy grande dame gyalog is, azelőtt nem tudott, mert a cipői nem voltak ugy construálva."[748]

Odescalchi Sándorban gyermekként maradandó élményt hagyott ez az előkelő életforma: „mikor házunkkal szemben, a Múzeum kertben játszottam, a kerítésen keresztül láttam, hogy apám hintóba szál."[749] Az Andrássy családnál szolgáló nevelőnek viszont inkább kellemetlen érzései adódtak ebből, ugyanis a palotába hintón érkező vendégek az éjszakai nyugalmát zavarták.[750]

A hintó státuszszimbólumnak számított. Mindig is az előkelőség, az elegancia, az úriasság társult hozzá, ugyanakkor pedig Pest-Budának még az 1860-as években is katasztrofális útviszonyaira gondolva, praktikus eszköznek számított, úgy, mint az ezt megelőző időkben is. Podmaniczky Frigyes visszaemlékezése szerint az 1840-es években „gyalog alig járt valaki […] hasonlítva a jelenlegi főváros méreteivel, kis városban, minden képzelhető alkalommal igénybe lett véve a hintó. Jól emlékszem például, hogy Mednyánszky báróné

[748] Justh, 1977. 359.; Váczi – Fekete, 2009. 57.

[749] Odescalchi, 1991. 38.

[750] Stevens, 2007. 314.

[…] hetenkint Budáról átjött nővéréhez ebédre, mely az akkori általános elfogadott divat szerint, pont két órakor tartatott meg. Mednyánszky bárónő Budáról, a várból négy lovon jött le, s mintha valamely útról érkezett volna meg, úgy jártatták a lóápoló legények lovait s azokat a vendég-istállóban helyezték el".[751]

A Festetics-palota kapuján a leghangsúlyosabb motívum a családi címer, amely a kapu boltívén elhelyezkedő kovácsoltvas-keretben kapott helyet. De ugyanúgy látható a kerítés kapujának a tetején is, szintén hangsúlyos helyen. Díszítőelem, de kétség kívül tartalmakat is hordoz. Kifelé azt az egyént jelöli, aki a palotát lakja, építtette. Leolvasható róla a tulajdonos rangja, neve, a társadalmi hierarchiában elfoglalt helye. A tulajdonost jelöli, minden viszonylatban. Némi túlzással azt mondhatnánk, hogy az idelátogatótól, a kapun áthaladótól lojalitást, tiszteletet vár el. Aki elment az épület előtt, nem feltétlenül tudta, hogy a címerkép mely családot jelöli, de a címerpajzs egyértelműen árulkodott arról, hogy az épületet nem közönséges halandó lakja. A címer a főúri rezidenciák esetében fontos, státust jelentő épületdísz volt. Károlyi Alajos vagy Károlyi Sándor palotáján a nagyságrendjében is impozáns címer jól látható, feltűnő helyre, az épület tetejére került. A Károlyi/Csekonics rezidencia esetében pedig az épület mai Reviczky utcai homlokzatán kapott úgyszintén hangsúlyos szerepet, de feltűnik a díszesebb, Múzeum utcai homlokzaton is. A Wenckheim-palotánál szintén hangsúlyos helyre került: a Kálvin térre néző középrizalit főpárkányát díszíti. A címer kiemelkedő szerepét hangsúlyozza emellett az is, hogy a tulajdonviszonyok változásával a címerek is lecserélésre kerültek.[752]

A Festetics-palota hatalmas kapuja emellett szimbólum is egyben. Jelképezi a hatalmat, s egyben előhírnöke annak az előkelő úri világnak, ami mögötte, a palota falain belül található, s ahova csak ezen a kapun keresztül lehetett bejutni. Egyszersmind szimbóluma annak, hogy egyeseket képes beereszteni, másokat viszont, azokat, akik nem kívánatosak, akik nem ebbe a körbe tartoznak, távol tartson és kirekesszen, és megtagadja a bebocsátást. Ez a kapu szimbolikusan az arisztokráciának a polgárságtól, a polgári világtól való elzárkózását is jelzi a városban. Tulajdonosa, Festetics György, egészen más régióban élt, mint a körülötte elhelyezkedő városlakók. „Ritkán szállott le a mindennapi élet szereplői közé, […] mert disztingvált nagyúri természete meg nem szívelte a tágabb körben való mozgás izgalmait" – írta róla Mikszáth Kálmán.[753] Fia, Festetics Tasziló – miként látni fogjuk – szintén hasonlóképpen viselkedett. Ugyanakkor valamelyest maga a negyed, a Nemzeti Múzeum mögött felépült palotasor is az elzárkózást, a távolságtartást jelentette. Ahogy ma, úgy a XIX. század második felében is ez a terület a Múzeum hátterében kissé félreesett a város nagyforgalmú gyűrűjétől, a kiskörút vonalától. Az 1880-as évek derekán Országh Sándor úgy írta le ezt a helyet, mint Józsefváros „csaknem elrejtett s az idegenek által alig-alig felkeresett része". Ugyan szorosan a városhoz tartozott, de nem vett részt annak vérkeringésében – mint ahogy a tulajdonosok többsége sem. Vidéken a kastély a falutól kerttel/parkkal elzárt távolabbi helyen épült fel, s némileg ehhez hasonlított a városban – Országh megfogalmazásában – a magyar uralkodó osztálynak ez a „főtelepe" is.[754]

A Festetics-palota esetében ez az elzárkózás még inkább kidomborodik akkor, ha figyelembe vesszük azt a díszítőművészeti megoldást is, ami a Pollack Mihály téri főhomlokzat előtt látható: az épületet ezen az oldalon oroszlánfejekkel díszített vastuskókon álló láncok határolják. A láncok kiemelik azt a rangbeli távolságot, ami a palota egykori tulajdonosa és a

[751] Podmaniczky, 1887-88. I. köt. 44-45.
[752] Odescalchi, 1991. 58.
[753] Mikszáth, 1969/a 24-25.
[754] Országh, 1884. 182.

környezete között állt fenn, távolságtartást fejezve ki a városi társadalom többi részétől. Szimbolikusan az épületet védik, határt szabva a betolakodónak és a kívülállónak. Segítségükkel a palota fizikailag is elkülönül a környezetétől.[755] Mondhatni, szükség is volt rá, mert, mint az első főúri épület, „idegenül" állt itt, a városrész falusias jellegű környezetében, amelytől el kívánt határolódni. Ez az oroszlánfej motívum ugyanakkor a kapu boltívének középtengelyében elhelyezett zárókövén is látható. Az oroszlánfejek és a láncok ősi szimbólumok: védelmet nyújtanak a betolakodó ellen, a bátorság, az erő, a rang és a méltóság megtestesítői, kifejezői annak a hatalomnak, amellyel a társadalmon belül ezek az urak rendelkeztek. Emellett az oroszlán a Festetics család címerállata is egyben. „Festetics Tasziló herceg egyemeletes szürke palotája […] előtt vagy másfél méterrel a hercegi azilumjogot jelző láncok érik a földet oroszlánfejjel díszített alacsony vaspillérek között" – írja Odescalchi Sándor, aki gyermekéveit itt a mágnásnegyedben töltötte. Számára több volt ez a lánc, mint egy építészeti díszítőelem. „Mikor gyermekkoromban néha átugrottam ezeket a láncokat, nem sejtettem, hogy – legalább elvileg – Festetics herceg 'pallosjoga' alá kerültem. A hercegek hajdan láncokkal vették körül palotájukat és aki a láncokon belül volt, annak élete-halála felett ők ítélkezhettek. […] Persze ez a jog a mi korunkban már régen nem létezett, és minthogy Festetics Tasziló grófot 1910-ben Ferenc József emelte hercegi rangra, így ez csak egy szimbolikus történelmet idéző emlék volt. A palota melletti kertet szép magas rács védte hercegi címeres kapuzattal,"[756] ami – folytathatnánk az előbbi gondolatot – ugyanúgy az elzárkózást szimbolizálta, mint a láncok és a kapu, amelyek a hatalmas, szinte áthághatatlan díszműkerítéssel együtt nyomatékosan és szembetűnően a palotán belüli élet és a külvilág határmezsgyéjét jelentették. Károlyi Mihály állítása szerint vidéken kőfal védte a kastély kertjét.[757] A Károlyi-palota kertjét szintén fal választotta el a külvilágtól, jóformán alig, csak a díszes kertkapun engedve bepillantást a kívülállók számára. A születőfélben lévő nagyvárosban, ahol a polgárosodás nyugati eszméi még csak kialakulóban voltak,[758] és a város határain belül különböző társadalmi rétegek kerültek egymással szorosabb kapcsolatba, szükség is volt erre.

A Festetics-palota díszkertje ugyancsak túlmutatott önmagán, inkább szimbolikus jelentősége volt, mintsem gyakorlati haszna. Sokkal inkább tartozott a reprezentációhoz, mint a lakótérhez.[759] A mágnásnegyed területén csak a Festetics- és a Károlyi-palota, az elsőként megjelenő épületek rendelkeztek viszonylag nagy kiterjedésű kerttel, az őket követőknél ez a megoldás jórészt elsorvadt. Az építkezésben őket közvetlenül követő Pálffy-palotánál ez a kert kisebbre zsugorodott, majd az ezt követő Károlyi Sándor és Ede-palotánál már csak szimbolikusan létezett azon a Múzeum és Ötpacsirta utcai sarokszegleten, ahol az épületből levágott sarokrészen alakítottak ki „erre a célra" egy talpalatnyi helyet. A többi épületnél viszont már ez a szimbólum is elveszett, feladva azt az igényt, hogy a palotához kert is tartozzon. „A rohamosan terjeszkedő ipari forradalom és a kontinensen szertesugárzó polgári forradalom korában – írja Hanák Péter – […] a barokk életmód és városépítészet folytathatatlanná vált, mert uralkodó elve, a státuszreprezentáció maga alá rendelte a gazdaságosság, a jövedelmezőség és az ésszerűség követelményeit."[760] Az igazat megvallva, hely sem lett volna a számukra, és a nagyvárosi fejlődés is inkább a kialakulásuk ellen

[755] Gyáni, 2003. 344-345.
[756] Odescalchi, 1991. 58-59.
[757] Károlyi, 1964. II. köt. 218.
[758] Szabó, 2002. 146.
[759] Váczi – Fekete, 2009. 60.
[760] Hanák, 1996/b. 11.

dolgozott, mintsem a létrejöttüket segítette volna elő. A nagyvárossá válás, összhangban a városfejlesztést koordináló Fővárosi Közmunkatanács elképzelésével, ezen a belvároshoz közeli s már-már annak számító területen éppen ellenkezőleg a zártsorú beépítést mozdította elő, s ahol foghíj vagy beépítetlen terület volt (pl. egykori Luby-palota mögött elhelyezkedő kertrész), előbb-utóbb az is beépítésre került. Nem véletlen, hogy már ebben az időszakban is fel-felhangzottak olyan vélemények és kifogások, amelyek a városi fejlődés során a nagyvárosi környezetből a zöld felületeket, a parkok és terek meglétét hiányolták.

A mágnásnegyedet kialakító első főúri építkezések kertjei a maguk nemében szépek, figyelemre méltóak voltak, a felépült városi paloták méreteihez igazodtak. Közel sem voltak olyan nagyok, mint a belvárosi Károlyi-palota kertje, de a hozzájuk tartozó épületek is kisebb léptékarányban készültek.

Festetics György, aki – mint látni fogjuk – a palota belső kialakításánál a barokk stílushoz nyúlt vissza, a külső elrendezésnél szintén erre törekedett. A barokk korban egy főúr számára, aki a hatalom és a rang kifejezését szolgáló tágas tereket szerette, szinte elképzelhetetlen volt palota kert nélkül. A mértani formákba kényszerített természet, a jól elrendezett barokk kert az architektúra fontos részét képezte, az épület térbeli meghosszabbítását, kiterjesztését jelentette. Festetics a palotát már eleve azzal a céllal építtette, hogy az ne csak kényelmet szolgáljon, hanem reprezentációs funkciókat is ellásson. Források híján ugyan nehéz egy-egy tettnek az indítékát pontosan megmagyarázni vagy kifejteni, de Festetics György vásárlását nem az a cél vezette elsődlegesen, hogy sétáljon vagy nyugalmat keressen benne. Ha ő vagy fia Tasziló nyugalomra, pihenésre, a zöldbe vágyott, nem ezt a kertet kereste fel, hanem a vidéki rezidenciájába, a keszthelyi, berzencei kastélyába vonult vissza. A palota alapterületének nagyságával jórészt megegyező kert az épület látványosságát, dekoratív megjelenését szolgálta, a kiterjedését hangsúlyozta. Kiváló lépés volt, hogy palotája később is megőrizze nagyszerűségét, megragadó voltát és ne váljon egy esetleges mellette lévő építkezés áldozatává.

A palota érvényesüléséhez szükséges tér jelentőségét – ahogy már említettük – Wenckheim Frigyes is felismerte. Kertet nem állt módjában ehhez vásárolni, viszont a palotája előtti tér rendezését – önköltségen (!) – a palota építészeti esztétikumának kibontakoztatásához – ha az nem is valósulhatott meg olyan díszes formában, ahogy szerette volna, de – mindenképp szükségesnek tartotta.

A Festetics-palota kertje árulkodó, kissé szimbólum is volt egyben. Árulkodott – miként a barokk idején Bécsben vagy Párizsban – Festetics György és általa az arisztokrácia életformájáról, városi tartózkodásának minőségéről. Egy, a hasznot kereső polgár egy ilyen, költségeket igénylő, de meg nem térülő befektetést a magas telekárak mellett minden bizonnyal feleslegesnek érzett és gondolt volna a városban. Festetics György viszont a szükségét érezte egy ilyen kert meglétének. Bővíthette volna a palotáját, emeltethetett volna rá jövedelmet biztosító bérházat, de nem tette. Számára fontosabb volt ennek a zöld felületnek a megléte, ami valamelyest a vidéki birtokhoz, a kastélyhoz, a kastélykerthez kapcsolódott, s a reprezentáció fontos eleme volt. Ebben a kertben némileg kifejeződött a gróf és általa az arisztokrácia vidékhez való kötődése. Festetics György természetesen ugyanolyan városlakó ember volt, mint bármely polgár, ugyanúgy használta, élvezte a várost és az általa nyújtotta előnyöket, de egy alapvető vonásban mégis különbözött tőlük: kapcsolata a várossal nem volt olyan szoros,[761] mint azon polgárok esetében, akiknek foglalkozása, szabadideje, szórakozása, egész életmegnyilvánulása a városhoz kötődött és a városban zajlott. Ezzel szemben a gróf és a társadalmi osztálya csak szezonálisan

[761] Gyáni, 2000. 165.

tartózkodott itt, és a város életébe elsődlegesen mint fogyasztó kapcsolódott be. Termelő munkát itt nem végzett. A vidékhez fűzte jórészt minden. Neki és a társadalmi osztály többi tagjának onnan származott a(z) (elő)neve, a jövedelme. A vidéki uradalmak biztosították a réteg előkelő városi jelenlétének gazdasági hátterét.

A Károlyi-palota kapcsán említettük, hogy a palotaépítkezést befejező Károlyi Alajos Józsefváros külső részén üvegházat is emeltetett magának, ami éppúgy a reprezentációt szolgálta, mint a kert. Nem öncélú természetimádat volt ez, hanem az ünnepélyesség fokozását elősegítő eszköz. Az ilyen üvegházakban termesztett zöld növények, virágok, rózsák, szegfűk a főúri palotákban megrendezett estélyek, különféle rendezvények díszéül szolgáltak. Ezzel díszítették a lépcsőházat, a termeket, innen került egy-egy szalon asztalára vágott virág. Nélkülözhetetlen kellék volt, amiben szintén a barokk emelkedett természeti érzéke köszönt vissza.

A Festetics-palota térstruktúrája

A Festetics-palota belső elrendezése és térstruktúrája *(40. kép)* ugyanúgy, mint az épület külső megjelenése, az arisztokrácia rangját és hatalmát fejezte ki. A belső tér rendeltetését az épületeknél rendszerint a külső homlokzat is tükrözte, s az ott alkalmazott díszítmények nemcsak öncélú formajátékok voltak. A szalonsor jórészt mindig a főhomlokzatra került, a Festetics-palotánál az erkély pedig ahhoz a nagyszalonhoz kapcsolódott, amely a belső reprezentatív terek között a legfontosabb helyiség, az épület társasági életének a központja volt.

A hatalom és a gazdagság a belső térélmény sokféle változatában megnyilvánulhatott. Megmutatkozott az egyes helyiségek és a közös tengelyre fűzött, egymásba nyíló termek tágasságában, valamint az egyes szinteken elhelyezkedő szobák számának nagyságrendjében. Amikor a tanács egy-egy épület elkészültekor a használatbavételi engedélyt megadta, feltüntette az iraton a közegei által megszemlélt épület helyiségeinek típusát és számát. Ez a Festetics-palota esetében – mindent, a pincétől az első emeletig beleszámítva – megközelítette a negyvenet, amelyek között a szobák száma harminc körül mozgott.[762] A negyedszázaddal később épült Wenckheim-palota nagyságrendje a Festeticsét is jóval túlszárnyalta. A pincét, földszintet, két emeletet és félemeletet magába foglaló épületben csak a szobák száma eleve negyvennyolc volt, a termeké tizenegy, az előszobáké öt s úgyszintén a konyháké. Ezenfelül pedig még húsz olyan különböző típusú (kamra, tálaló, ruhatár, istálló, kocsiszín) helyiség volt, amelyek a főúr itteni tartózkodásának életvitelét szolgálták.[763] Ezek a nagyságrendek természetesen a reprezentáció szolgálatában álltak, hiszen számottevően meghaladták az átlagember mindennapos igényét.

[762] BFL IV. 1303/f VI-192/1866.
[763] BFL IV. 1407/b 14985/1889-III.

A reprezentációs helyiségek

A főúri magánpalota térstruktúrájában a lakó-, kiszolgáló-, valamint a házigazdaságot működtető és fenntartó helyiségek között a legnagyobb részt a reprezentációt szolgáló terek foglalták el. Nemcsak az impozáns első emeleti szalonok és fogadótermek tartoztak bele ebbe a körbe, hanem azok a helyiségek is, amelyeken keresztül a vendég eljuthatott ide. A korábban már említett kocsiáthajtó már ennek a reprezentációt szolgáló világnak volt a szerves része, és a kezdete.

A kocsi alá-, ill. áthajtó kialakítására kétféle lehetőség nyílott: vagy az épületen belül, a palota kapuja mögött helyezték el, vagy az épületen kívül, a főhomlokzati részhez kapcsolódóan. A mágnásnegyed palotái között mindkét elrendezésre találunk példát.

A Festetics-palota egy fennmaradt korai tervváltozata arról árulkodik, hogy Ybl ezt az épületelemet először az épületen kívül akarta elhelyezni, később azonban módosította ezt az elképzelést.[764] A Festetics-palotával párhuzamosan épült Károlyi Lajos palotájánál egy ezzel ellentétes irányú építészeti fejlődés ment végbe. A korai terveken itt még az látható, hogy a porticus a palota kert felőli részén, tehát a külvilágtól elzártan kapott volna helyet, később azonban az épület ellenkező, Pollack Mihály téri oldalára került. Ez egyrészt tagoltabbá tette a palota Pollack Mihály térre néző főhomlokzatát, ezzel együtt pedig valamelyest oldotta annak külső zártságát. Azzal, hogy ez a kocsialáhajtó a Festetics-palota esetében nem valósult meg a Pollack Mihály téri oldalon, a főhomlokzat egysíkúbb és tagolatlanabb lett, az épület egésze pedig tömbszerű monumentalitásával hat környezetében. Ez a megoldás egyben azt is eredményezte, hogy a palota a külvilág felé még zártabb, a belső élet még elzárkózóbb lett, hiszen még azt a pillanatot sem engedte meg a kívülálló számára, hogy láthassa, amikor a hintón érkező vendég vagy látogató kiszáll a járművéből. Azzal, hogy a kocsiáthajtó az épület falain belülre került, a benti világ szinte hermetikusan el lett zárva a környezetétől, és megóvta az ideérkezőket a kíváncsiskodók éber tekintetétől. Ez az épületelem itt a szó valódi értelmében is a belső zárt világ alkotórészévé és egyben kezdetévé vált.

A kocsiáthajtótól a szalonokig és fogadóhelyiségekhez a vestibülön és a lépcsőházon keresztül lehetett eljutni. A lépcsőház a barokk korban kapott a palotán/kastélyon belül kitüntetett szerepet és figyelmet, „egyre inkább a társadalmi érintkezés egyik fontos, reprezentatív keretévé vált.” Itt zajlott a vendégek szigorú formaságok által szabályozott fogadása és búcsúztatása, ami azt eredményezte, hogy a lépcsőházat „egyre inkább a nagyúri reprezentáció részének tekintették.”[765] A vestibulum, a főlépcsőház előtere a városi paloták esetében a kapualjból nyílt és azzal volt egy vonalban. Ezt a tengelyt követte általában a főlépcsőház. A Festetics-palota korai tervváltozatánál ezt a megoldást alkalmazták, és az íves főkapuval szemben, annak tengelyébe állítva egy háromkarú díszlépcsőn keresztül lehetett volna eljutni az emeletre. A későbbi tervek és a megvalósult állapot ettől eltért abban, hogy a vestibulum és a főlépcsőház nem a főkapuval szemben, hanem a kocsiáthajtó és a kapualj baloldalán kapott helyet, köszönhetően annak, hogy a megváltoztatott tervek szerint a kocsiáthajtó és a kapualj foglalta el a helyét. A lépcsőház nagysága, barokkos formaeleme azonban rögtön lenyűgözte az ide betérő vendéget.[766] De nemcsak a lépcsőház, hanem jószerivel a palota összes belsőépítészeti

[764] Lászai, 2002. 591., 595.

[765] Kelényi, 1985. 251.

[766] Egy ilyen városi palotának a külső-belső megjelenése: a látvány, a térhatások, a nagy méretek, a freskók stb. elsősorban azok számára volt szokatlan és váltott ki bennük csodálatot, akik nem ebben a főúri környezetben

megoldásai a barokkal mutatnak párhuzamot. Mindez nem a reneszánsz formavilágot előszeretettel alkalmazó Ybltől származott, hanem minden valószínűség szerint a palotát megrendelő főúr igényét tükrözte. A reprezentációra nagy gondot fordító Festetics György szívesen nyúlt ehhez. Már a korábban épült bécsi, Berggasse 16. szám alatti kétemeletes palota külső és belső megjelenése is alapvető stiláris különbségeket mutatott. A reneszánsz külső mellett az enteriőr a barokk formavilág szerint lett kialakítva.[767]

De nemcsak Festetics György volt az, aki barokk ornamentikát és architektúrát kívánt palotájába. A mai Pollack Mihály téren álló Károlyi-palota későbbi belső kialakítása, valamint Wenckheim Frigyes grandiózus rezidenciájának belső terei szintén a barokk ízlést és formavilágot, XIV., XV. Lajos korának stílusát követték. Pálffy Pálné grófnő palotájánál vagy a Múzeum utcai Csekonics/Károlyi- vagy Károlyi Sándor és Ede-palotánál szintén ez a stílus volt a mérvadó.[768]

A neoreneszánsz az 1860-as évektől indult hódító útjára Magyarországon. A ’60-80-as években a főváros építészetében szinte egyeduralkodó stílust jelentett. Az ekkor készült paloták sem tértek el ettől – alkalmazkodva a város formavilágához. A belső terek azonban a főúri igényeknek jobban megfelelő barokk ízlést követték. A XIX. század utolsó egy-két évtizedében azonban a reneszánsz vesztett addig meglévő dominanciájából és beolvadt a késő historizmus stíluskavalkádjába.[769] Az ekkor épült paloták tulajdonosai – a Csekonicsok, Wenckheimek, akik parvenünek számítottak a XIX. század második felének főrangú világában –[770] a külső homlokzaton is inkább a pompázatosabb barokkhoz nyúltak vissza, hogy túlszárnyalják elődjeiket.

Aki pedig ezt a réteget utánozni akarta, és igazodni kívánt hozzájuk – a remélt közelebb kerülés vágya folytán –, az szintén ezt a stílust követte. Freystädtler Jenő a megörökölt Múzeum utcai házat pazar fényűzéssel alakíttatta át. Későn született embernek tartotta magát, aki leginkább a XVIII. század első felében szeretett volna élni, XV. Lajos francia király érett pompájában. Ennek jegyében újíttatta meg az épületet, úgy, hogy „minden szeglete XV. Lajos világát idézze fel”.[771]

A XIV. és XV. Lajos nevével fémjelzett francia barokk és rokokó (királystílusok) az elegancia, a pompa, a nagyság kifejezői voltak, amely tökéletesen megfelelt a főúri építkezések szellemiségének. A barokk építészet látványossága és mozgalmassága, impozáns és lenyűgöző formavilága, stiláris megoldásai hatásosan tudták megjeleníteni az arisztokrácia társadalmi helyzetét.

A várt hatás Festetics pesti palotája esetében sem maradt el. A földszintet és az első emeletet elegánsan összekötő, négyszög alakú főlépcsőház – amelyik a palotának az egyik legdekoratívabb tere – francia barokk térszerkezetével és térfűzésével, díszítményeivel, galériás párkányával, háromkarú díszlépcsőjével és az ezt kísérő íves kovácsoltvas korláttal

---

éltek, akik nem ehhez a társadalmi réteghez tartoztak. Ezzel szemben a palota tulajdonosának, és a hozzá hasonló társadalmi állással, ranggal rendelkező mágnástársak számára mindez megszokott, mindennapi természetes, és így jószerivel figyelemre sem méltatott jelenség volt. Manapság, amikor a lakáskultúrában inkább a kényelem, a lakhatóság és a design játszik fő szerepet, ez a térstruktúra szokatlannak és pazarlónak tűnik, de az arisztokrácia számára mindez a társadalmi ranggal járó kötelezettségnek számított, aminek határt az egyéni igényen túlmenően leginkább a ráfordítható költség, az anyagi háttér szabott.

[767] Lászay, 2002. 596-597.

[768] Ybl, 1956. 40.; Gaál, 1898. 213.; *Fővárosi Lapok*, 1888. április 24. 838-839.; *Bauzeitung für Ungarn*, 1890. Januar 1. 1.; Sisa, 1994. 102-103.

[769] Sisa, 2009. 15., 18.

[770] Török, 1980. 116.

[771] Csordás, 2000. 32.

lenyűgöző látványt kelt. Ehhez járul az emeleti pihenőt alátámasztó két jón oszlop, valamint a mennyezet lanternája. A lépcsőzet íve folyamatos látványváltozást eredményezve a barokk mozgalmasságát kelti. A lépcsők magassága és szélessége, valamint a rajtuk elhelyezett borítószőnyeg már eleve megszabta az itteni közlekedés gyorsaságát: a vendéget a gyors léptek helyett inkább a marasztaló lassú, a szemlélődő és a látvány részesévé váló vonulásra késztette. Az ilyen lépcsőkön nem lehetett sietni, itt ünnepélyesen „vonulni" kellett, ahogy azt a ranghoz illő méltóságteljes viselkedés is megkívánta. Miként a barokk-kori épületben, úgy itt is „a gazdagságot, hatalmat, kifinomult ízlést már a lépcsőfeljárónak is jeleznie kellett."[772]

A Festetics-palotában a főlépcsőház az első emeleten egy előszobába, a márványterembe torkollott, ami tulajdonképpen egy elosztótér volt. Innen lehetett bejutni a különféle termekbe attól függően, hogy a palotába érkező vendégek milyen típusú fogadásra érkeztek. Ennek az elosztótérnek az eleganciája több összetevőn nyugodott: a műmárvány borításon, a stukkómennyezeten, a falon elhelyezett, a család 1772. évi grófi címerével díszített tükrön, az Ybl által igen kedvelt természetes megvilágítást biztosító felülvilágítón, a különféle termekbe nyíló kétszárnyú, kazettás, aranyozott és a legapróbb részletekig kidolgozott ajtókon, amelyeket a fölöttük alkalmazott szemöldökpárkány tett még hangsúlyosabbá. Ez utóbbi díszítmény a palota enteriőrjének még számos helyén alkalmazott, az esztétikai élményt fokozó művészi megoldás volt.

A palota reprezentációt szolgáló helyiségei: a szalonok, az ebédlő és az ebédlőből nyíló, de a márványteremből is – egy keresztfolyosó közbeiktatásával – megközelíthető bálterem az épület első emeleti piano nobilén, a Pollack Mihály téri, illetve a Lovarda felé néző, palotakerti oldalon sorakoztak. A tájolás a telek adottságaiból és az épület elhelyezkedéséből, valamint beosztásából adódóan kiváló volt – az építész Yblt dicséri –, hiszen ezek a közösségi terek nyugat, illetve dél felé néztek. A nagyméretű, bélletes ablakoknak köszönhetően nappal mindig kitűnő, természetes megvilágításban részesültek. Ugyanakkor a panoráma sem volt másodrendű, hiszen ezekből a szalonokból a Múzeumkertre, valamint a palota kertjére lehetett látni. A szalonokból kifelé nyíló látótéren szinte kívül esett mindaz, ami az akkori Józsefvárost jelentette: a földszintes vagy épen emeletes, építészetileg fajsúlytalan házak, a mindennapi megélhetést szolgáló konyhakert.

Ezek a reprezentációs funkciókat ellátó helyiségek voltak az épület legnagyobb alapterületű, legimpozánsabb termei. Nagyságuk alapján száznál is több vendég befogadására voltak alkalmasak. Belső kialakításuk, gazdag, de mértéktartó díszítésük ugyancsak a barokk jegyében fogant. A nagyszalon, a nagy bálterem (tükörterem) és a kisszalon a XV. Lajos korabeli rokokót elevenítette meg, előkelő gazdagsággal öltöztetve fel a termeket. A falakat tapétabetétes faburkolattal (boiseire), grisaille képekkel, gazdag stukkódíszítéssel és aranyozással látták el. A termek közötti átjárhatóságot és egybenyitásukat az ugyancsak eleganciát sugárzó kétszárnyas ajtók biztosították, amelyek már eleve jelezték a mögöttük meghúzódó világ eleganciáját.

A paloták szalonjait és azok berendezéseit rendszerint egységesen, egy-egy stíluskorszakot utánozva készíttették el, és a színviláguk is egy-egy szín köré csoportosult: általában a kék, vörös, zöld, sárga szín dominált. Az elnevezésük is többnyire ezek alapján történt, de meghatározhatták azokat a nagyságrendjük (kis, nagy) vagy a diszpozíciójuk (sarokszalon), esetleg a jellegzetes díszítésük vagy berendezésük (tükörterem, zeneterem, könyvtárszoba) alapján. „A keret nagyon szép, a haragos veresselyem bútorok, ugyanily színű falak kiemelik

[772] Kelényi, 1985. 251.; Szentkirályi, 1986. 185.

a sok régi arany tálat, műtárgyat. Az egész szalon tónusa igen meleg, kellemes benyomást tesz" – írta Justh Zsigmond Csekonics Jánosné Kecskemét utcai palotájának szalonjáról.[773]

A Festetics-palota termeit is különféle elnevezésekkel illették. A női fogadóhelyiség volt a kisszalon, megkülönböztetve a mellette elhelyezkedő, nagyobb rendezvényeknek helyt adó nagyszalontól. A palota nagy báltermét tükör-, illetve díszteremnek hívták. A színük alapján is megkülönböztették az egyes helyiségeket, kék és sárga szalonnak nevezve azokat, ami az egyéni ízlésen túlmenően ugyancsak tudatos választást rejt, hiszen ezek voltak a Festetics család színei. A nagyszalon eleganciáját növelte, hogy innen lehetett kimenni arra az erkélyre, amely a Múzeumkertre néző panorámájával a Pollack Mihály téri főhomlokzat kapuja fölött helyezkedett el. A báloknak helyt adó tükörterem a tábladíszes falait stukkókkal keretezett velencei tükrökről kapta az elnevezését. A tükrök nemcsak a térhatás gigantikus növelésére és a térélmény kitágítására voltak alkalmasak, de esténként megsokszorozták a mennyezet közepén, illetve négy sarkán elhelyezett nagyméretű kristálycsillár fényét is. A padlót ezekben a termekben intarziás parkettával burkolták, növelve a helyiségek eleganciáját.

Hasonló célt szolgált a kandalló is. A Festetics-palotában ugyan légfűtés volt – a legdrágább a fűtési technológiák közül –, a lakosztályokat pedig általában kályhákkal fűtötték, de a szalonból nem hiányozhatott a kandalló. Elsősorban nem a fűtési teljesítménye, hanem a reprezentatív jellege miatt alkalmazták. Egy nagy szalon befűtésére alig volt alkalmas, hiszen meleget leginkább a közvetlen közelében biztosított, viszont a hosszanti falon elhelyezve kiváló lehetőséget teremtett arra, hogy körülötte együttlét, valamint társasági élet szerveződjön. Hasonló célokat szolgált a kisszalonban álló fehérmárvány kandalló is, itt viszont a terem sarkán nyert elhelyezést. Az ilyen tűzterek közösségkovácsoló erejére kiváló példa az Andrássy család terebesi kastélya, ahol a vadászatból megtérő főurak szívesen telepedtek le a kandalló köré. „A teát az óriás, négyszögletes kandalló körül itták, a kandallóban vidáman pattogtak a lángoló fahasábok, a férfiak pedig keleti kényelemben, kereveteken pihenték ki fáradalmaikat, és tárgyalták meg a vadászat eseményeit minden részletében."[774]

Azokban a palotákban, amelyeknek a nagyságrendje ezt megengedte, külön színháztermet is kialakítottak (pl. budai Karátsonyi-palota). A Festetics-palotában erre ugyan nem került sor, viszont a nagy szalon zeneszerzámokat ábrázoló képei arra utalnak, hogy az estélyek alkalmával rendezett művészi produkciókat, műkedvelő előadásokat itt mutatták be.

Szintén reprezentációs tér volt a palota fogadóhelyiségei közé tartozó ebédlő, amely itt a szalonsorhoz illeszkedve a nagyszalon és a bálterem között helyezkedett el, ablakai szintén a Pollack Mihály térre néztek. Az ebédlőhöz tartozott, de már nem a reprezentációt szolgálta, hanem kiszolgáló helyiség volt a mellette elhelyezkedő, a palota déli sarkán helyt kapó tálaló, amely egy melléklépcső segítségével az alagsorban található konyhával állt összeköttetésben – távol tartva minden, a konyhában keletkező ételszagot.

[773] Justh, 1977. 347.; Csekonics Jánosné palotája a Kecskemét utca 10. szám alatt állt.

[774] Károlyi, 1985. 42-43.

A lakóosztályok

Az arisztokrácia városi palotájának a másik fő rendeltetése a tulajdonosi igények kielégítése volt. Ez úgyszintén hordozott reprezentatív funkciókat, valamint az arisztokrata életforma jellegzetességeiről árulkodott. A palota belső elrendezése során a férfi és a női lakosztály külön kapott helyet. A francia enciklopédiában közölt klasszikus elrendezés szerint a két lakosztály egy szinten, az épület jobb és bal oldalán foglal helyet.[775] Ismert ez az elrendezés a pesti főúri paloták esetében is (Lipthay-palota), de nem volt ritka az a megoldás sem, hogy az első emeleti szalonsorhoz kapcsolódó női lakosztályt közvetlenül a földszinten elhelyezkedő férfi lakosztály fölött alakították ki. A Festetics-palota esetében ez utóbbi megoldás érvényesült, elhelyezésükre a mai Bródy Sándor utcai oldalon került sor. Elrendezésük és beosztásuk szinte teljesen egyforma, jószerivel szimmetrikus volt. Különbség a válaszfalak elhelyezkedésében és így a helyiségek nagyságrendjében mutatkozott.

A Festetics-palota első emeletén a női lakosztály kapott helyet *(40. kép)*. A lakosztály első, abba bevezető helyisége a kisszalon volt, amely a ház úrnőjének szűkebb érintkezési körét szolgálta, részint arra volt fenntartva, hogy a grófné a vendégeit fogadja. Ez a terem részben átmeneti rendeltetésű volt abból a szempontból, hogy alkalomadtán a nagyobb rendezvények számára is megnyitották, ugyanis szervesen illeszkedett a nagyobb nyilvánosságnak helyt adó fogadóhelyiségekhez.

A földszinti úri lakosztály részét képező pipa- vagy úri dohányzószoba és az emeleti kis szalon elhelyezkedésükben, nagyságrendjükben tökéletesen megfeleltethetőek és azonosak voltak egymással. A palota földszinti és emeleti sarokrészétől kezdve, a mai Bródy Sándor utcai oldalon kaptak helyet a magán- és intimszféra világát jelentő helyiségek. Az első emeleti sarokrészen elhelyezkedő budoir a grófnő nappali tartózkodására szolgált. Ezt követte a toilette (öltöző), majd pedig a háló, valamint a fürdő és a WC. A női lakosztály mögött a sarokrészen helyezkedett el a kápolna. Az emelet hátsó traktusán a vendég- és személyzeti szobák sorakoztak. A földszinti férfi lakosztály úgyszintén hasonló beosztást mutatott: dolgozószoba, öltöző, háló, fürdő és WC. Ezeken kívül még egy kapualj melletti, külön bejáratú inasszoba, ahol a belső szolgálatot tevő komornyik vagy inas, korabeli elnevezéssel „huszár" tartózkodott,[776] valamint egy előszoba tartozott hozzá. Ez utóbbi helyiség, az előszoba, ugyan a dualizmus kori és a napjainkig terjedő lakáskultúra fontos, meghatározó elemei közé tartozik, az arisztokrata paloták enteriőrjében azonban a funkciója talán valamelyest felértékelődött, és más épületek hasonló helyiségeihez viszonyítva a mindennapi élet szintjétől elrugaszkodva többlettartalommal telítődött. A paloták esetében az előszobának a társadalmi hierarchia megnyilvánulásában, az alá-fölé rendeltségi viszony formális megjelenítésében tulajdonítható önmagánál túlmutató, a főúri életforma minőségét kifejező jelentés. Az előszoba távolságtartást jelentett, és meggátolta a gróffal való spontán, direkt, közvetlen érintkezést – hozzátartozott az úriasság minőségéhez. Akik a palota tulajdonosával akartak kapcsolatba lépni, vagy akiket hivatott, itt várakoztak, amíg bebocsátást nem nyertek és a ház ura fogadni kegyeskedte őket. Az inasok és szolgák itt, vagy az uruk mellett elhelyezkedő saját szobájukban várták uruk parancsát, és vigyáztak annak kényelmére. Az uralkodóhoz több termen keresztül lehetett bejutni, a palota tulajdonosához az előszobán keresztül. Festetics György fiát, a hercegi rangot nyert Festetics Taszilót vérbő arisztokrataként ismerte korának közvéleménye. A „keszthelyi »udvar« rendje

[775] Elias, 2005. 65.

[776] Török, 1980. 182-183.

– írja a monarchia egyes közéleti alakjait feleleventő legendáriumában Török Imre, akinek a hercegről szóló állításait a saját bevallása szerint „szavahihető tanúk, a keszthelyi udvar bennfentesei is tanúsítják" – kicsinyített mása volt a Burg életének. […] A herceg előtt csak meghívásra lehetett megjelenni; aki kihallgatást kért, annak az okot, a tárgyat írásban kellett közölnie az »udvarmesterrel« vagy a herceg titkárságával. A meghívottaktól, a jelentkezőktől megkívánta a pontos megjelenést; egy perc késés menthetetlen mulasztás volt, a mulasztó neve örökre lekerült a Keszthelyre vagy a vadászatokra meghívandók listájáról."[777] Ha hihetünk az írónak, nagy valószínűség szerint Festetics Tasziló a pesti palotájában is hasonlóképpen, a feszes szertartásosság formáját megtartva viselkedett – amiben fontos funkciót kap(hat)ott a meglévő előszoba is.

A férfi és a női lakosztály közötti egyszerűbb és közvetlen átjárhatóságot – hogy ne kelljen a hosszabb útvonalat jelentő reprezentációs lépcsőházat igénybe venni – a Festetics-palotában a földszintet és az első emeletet összekötő csigalépcső biztosította.

Jellemző a palotában, hogy hiányoznak a közös helyiségek.[778] Ez az elrendezés tökéletesen kifejezte az épület tulajdonosainak egymáshoz való viszonyát, a gróf és a grófnő önálló, külön, egymástól jól elhatárolt, önálló mozgástérrel rendelkező életvitelét. „*Monsieur à ses affaires, Madame à sa toilette, les enfants chez la bonne – et ainsi de suite*", azaz „az úr megy a saját dolgai iránt, a hölgy a toalettjével foglalkozik, a gyermekeket a nevelőnőre bízzák – és így tovább." Szinte mottószerű az Andrássy háznál szolgáló nevelőnőnek ez az arisztokrata életmódot pontosan tükröző kijelentése.[779] „A gróf és a grófné külön lakosztályban lakik, a gróf nem alszik egy szobában a feleségével, errefelé a házaspárok csak ritkán alszanak együtt. A gróf szobái a földszinten vannak, és éppen fölötte vannak a grófné szobái. A gróf nem is tudja, hánykor fekszik le a grófné, aki általában hajnali háromig-négyig ül a budoárjában és olvas. Mit szólna hozzá a gróf, ha ezt tudná?" – írta a nevelőnő az Andrássyakról másszor,[780] ami tökéletesen illusztrálja azt az önálló, saját napirend és belátás, valamint beosztás szerint folytatott életvitelt, amelyet a pesti palota lakosztályainak elkülönített, önálló elhelyezkedései alapján a Festetics családnál is feltételezhetünk. Tágabb viszonylatban pedig a Festetics család bécsi és pesti palotái is árulkodóak, hiszen a bécsi valamelyest inkább a feleség, a pesti pedig a férj reprezentációs igényeinek szolgálatában állt.

Ez az önállóság azonban elsőrendűen nem szabadságot jelentett, hanem inkább egy a tradíció, a szokások által behatárolt és kialakított, évszázadok során kicsiszolódott szereprendszert, amelyhez sok esetben egy olyan, az érintkezés közvetlenségét mellőző, sokszor ridegnek tűnő merev szertartásossággal átitatott életvitel is társult, ami egyáltalán nem ment ritkaságszámba, sőt megszokott volt a főúri családoknál. Mindez természetesen a gyermeknevelés terére is kihatott.

A mindennapi élet során a főrangú urak többnyire a közélet világában mozogtak, életük jórészt a politikai és gazdasági élethez kötődött. A feleségekre a hagyományos női szerepek: a családélet és a háztartás, valamint a társasági élet szerepkörei jutottak, és azok a közéletiséghez tartozó tevékenységek, amelyek többnyire a jótékonysághoz, a gyámolításhoz vagy a segélyezéshez kötődtek: sokszor bálok védnökei, karitatív rendezvények elnökei voltak.

A főúri palota mindennapi rendjére a grófnő ügyelt. Ő vezette a háztartást, ami azonban nem tényleges munkavégzést jelentett. Erre ott volt a nagyfős személyzet, akiknek a palota

[777] Török, 1980. 102-103.

[778] Váczi – Fekete, 2009. 61.

[779] Stevens, 2007. 270.

[780] Stevens, 2007. 184.

tulajdonosnője utasításokat és rendelkezéseket adott, rendszerint a reggeli vagy délelőtti órákban, és az aznapi vagy a következő napokban esedékes teendők elvégzéséről szólt. A szó szoros értelmében vett gyermeknevelés nem tartozott a gróf vagy a grófnő feladatai közé, ezt a gyermekek mellé fogadott, jórészt kivétel nélkül külföldi – rendszerint angol, német vagy francia – nevelőnő végezte.[781] Előfordult, hogy szabad kezet kapott a gyermekek nevelését illetően, de leginkább a grófnő utasításait követte. Ő töltötte a legtöbb időt a gyerekekkel, a grófnő ennél sokkal kevesebbet, ami legtöbbnyire csak a reggeli és esti időszakra korlátozódott. „Anyánkat egyébként ritkán láttuk, csak jó reggelt és jó éjszakát kívánhattunk neki" – írta Károlyi Mihályné.[782] Halász Gábor állítása szerint az arisztokrácia „mindig tudatában van a formaságok jelentőségének, még családi életében, gyermekei nevelésében is."[783] Az előbb idézett Károlyi Mihályné így vallott erről: „Nagyon ritkán csókoltuk meg anyánk arcát, csak gyűrűkkel megrakott, vékony ujjú kezét. Ezt is úgy, hogy legtöbbször mintha észre sem vette volna, szórakozottan folytatta tovább, amit éppen csinált."[784] Ez a formális, zord, de egyszersmind szigorú és engedelmességet követelő kapcsolat a családnál szolgáló angol nevelőnőnek is feltűnt.[785] „Hogyan történhet – teszi fel önmaga számára a kérdést a helyzetet analizáló Elizabeth Stevens –, hogy a szülők a szeretet és a bizalom oly kevés kötelékét alakítják ki saját szívük és gyermekeik szíve között? Gyakran nem is csodálom, ha ezek a gyermekek olyan bosszantóak, hiszen zsenge korukban, amikor olyan könnyű hatni rájuk, nem csepegtetnek szeretettel beléjük szilárd elveket. […] Ezeknek a gyermekeknek a szemében a szüleik idegenek, olyan emberek, akiket napközben csak percekre látnak, amikor megfésülve, tiszta kézzel eléjük járulnak. Olyan személyek, akiktől félnek, vagy akiket tisztelnek, de akik iránt nem éreznek sem szeretetet, sem megbecsülést. Ezek a gyermekek álarcot öltenek a szüleik előtt."[786]

Hasonló szertartásos viszony uralkodott a mágnásnegyedbeli Festetics Taszilónál is, aki állítólag a „fiával sem beszélgetett", hanem az udvari szokásoknak megfelelően, „kihallgatáson" fogadta.[787] Persze az előbb mondottak nem jelentik azt, hogy az arisztokrata családoknál rideg, mogorva légkör uralkodott volna, s olyan egyénekkel állunk szemben, akikből hiányzott az érzelem. Inkább arról van szó, hogy a főúri családok és tagjaik – különösen egyes személyek – sokkal nagyobb jelentőséget tulajdonítottak a formalitásoknak, mint más társadalmi rétegek. Mailáth György országbíró – akiről alább még lesz szó – maga sem volt rideg ember, hiszen, ahogy megemlékeztek róla, a „kimért modora mellett is szeretetreméltó tudott lenni, […] rendkívül gyöngéd volt […]. Neje, gyermekei imádattal határos szeretettel csüngtek rajta."[788]

[781] Károlyi, 1985. 48-49.
[782] Károlyi 1985, 18.
[783] Halász, 1981. 170.
[784] Károlyi 1985, 18.
[785] Stevens, 2007. 270.
[786] Stevens, 2007. 318.
[787] Török, 1980. 103.
[788] *Egyetértés*, 1883. március 30. 1.

A kiszolgálóhelyiségek

A cselédség az úriasság nélkülözhetetlen feltétele volt, úri életformát enélkül el sem lehetett képzelni. A társadalmi középréteg egy-két cselédjével szemben – ahol, ha egy cseléd volt, ő látott el minden feladatot (mindenes) – az arisztokrácia számos, a munkafolyamatok, valamint a tulajdonosokkal való érintkezés szerint tagolódó (inas, szobalány, nevelőnő, első- és másodszemélyzet) személyzetet tudhatott maga mögött, s egyben osztotta meg velük hajlékát. A nagyszámú cselédség a magas társadalmi osztályok, a mágnásvilág privilégiuma s egyben státuszszimbóluma volt. Mary Elizabeth Stevensnek, az Andrássy-háznál szolgáló angol nevelőnőnek a saját bevallása szerint a gyermekek nevelésén kívül még egyéb „nehéz" feladatkörei is voltak: „én készítem el a teát, én nyújtom át a teát és a cukrot a grófnak és a grófnénak, én húzom fel az órákat, rendezem az újságokat, elrakom a kiolvasott régieket. Én vagyok az angol könyvek könyvtárosa és az irodalmi részleg felügyelője, és én végzem azokat az apró szalonbeli feladatokat, amelyeket a grófné magára vállal, majd rendszerint elfelejt megcsinálni."[789]

Az arisztokrácia és az őket kiszolgáló személyzet kapcsolata egy kényes, érzékeny viszonyt jelentett a palota falain belül. Olyan emberekkel kellett egy fedél alatt élniük, egy közösségben, akiktől egy világ választotta el őket, viszont nekik köszönhették létezésük minőségét. A társadalmi hierarchia két végpontján álló réteg – a csúcson elhelyezkedő és maga fölött csak az uralkodót ismerő arisztokrácia, valamint a magáról kevés történelmi nyomot hagyó, önálló társadalmi csoportként is néha fenntartásokkal kezelt, legalul álló cselédség – közös, az intimszféra határát is sokszor átlépő együttéléséről volt szó. Bizalmat, de állandó ellenőrzést is igényelt. „Nevelőnőink felelősek voltak azért, hogy percnyi pontossággal betartsuk a menetrendet. Megtörtént ugyan, hogy anyánk rövid ideig megfeledkezett róla, de azután egyszerre csak eszébe jutott, és ellenőrző látogatást tett a gyermekszobában, és ha a fürdővíz melegebb vagy az öltözködésre fordított idő hosszabb volt az előírtnál, akkor jaj volt a nevelőnőnek is, nekünk is" – írta Andrássy Katinka.[790]

A túlontúl nagy bizalom, az alá-fölérendeltségből adódó konfrontációk, személyi konfliktusok, az osztályöntudatból fakadó esetleges gőg, ami gyakran lenézéssel és megvetéssel is párosulhatott, a különféle helyzetek kiváltotta sértődés, vagy egy-egy személy elbocsátása visszaélésekre (pl. lopás, betörés) szolgáltathatott alkalmat, amelynek a széles közvéleményt megrázó legszélsőségesebb megnyilvánulása az 1883-as Mailáth-gyilkosság volt. Mailáth György országbíró saját személyzetével szemben merevséget, tartózkodó magatartást tanúsított, ami minden bizonnyal vélt vagy valós arisztokrata felsőbbrendűséggel, lenézéssel párosult. Tudott szeretetreméltó lenni, de – ahogy a korabeli lap írta – „kivált azok iránt, kik társadalmilag közel álltak hozzá". „Nehéz ember"-nek számított, aki büszkén és méltóságosan viselkedett. „Szigorú arcáról le lehetett olvasni, mennyire érzi saját becsét, s mennyire tudja, hogy azt mások is elismerni kötelesek. […] Önbecsének e tudata tartózkodóvá, begombolttá is tette azok iránt, kiket […] nem tartott magával egyenranguaknak."[791] A gyilkosság feltárását és elemzését elvégző Szabó Krisztina kitűnően rávilágított az országbíró kettős énjére, ami valószínűleg sok, hozzá hasonló főúr ismérve volt, köztük Festetics Taszilóé, a mágnásnegyed kialakulását elindító György fiáé is. Mailáth a munkájában feddhetetlen volt és igazságos szigorúságot gyakorolt, s az otthonában is

[789] Stevens, 2007. 150.

[790] Károlyi, 1985. 25.

[791] *Egyetértés*, 1883. március 30. 1.

hasonló magatartást és szolgálatot várt el, ami ezen a szinten már „főúri önkénynek” tűnt.[792] Mindez természetesen gyakran vált a főnemesi réteg és az őket kiszolgáló személyzet között feszültségek és konfliktushelyzetek forrásává.

A főúr és feleségének minden mozdulata, privát kényelme, a háztartás rendje és gyakorlati működtetése, a napi teendők elvégzése a közéleti és társadalmi/társasági elfoglaltság, valamint az osztályöntudat és a mindennapi életben a reprezentáció szerepeire való korlátozódás eredményeképpen többnyire idegen, segítő és intéző embereket kívánt. A megölt Mailáth Györgyről ismert, hogy szolgálójának kötelessége volt, hogy a gróf lefekvése előtt a papucsát az ágyához készítse, s feltehetően, hogy a vizes poharát és az esti újságját is az asztalára tegye. S bár a főúr hajlott kora ellenére jó erőben volt, a szolgálója segített a levetkőzésben s alighanem az öltözködésben is.[793]

A palotán belül, ahol a mindennapi élet a személyzet jól összehangolt munkáján múlott, mindenkinek megvolt a maga, jól körülhatárolt feladatköre, amit illett betartani. A rend és a fegyelem ilyen helyen alapvető követelménynek számított. A zavartalan együttélést ez biztosította. Így tapasztalta az Andrássy családhoz kerülő nevelőnő is: „Ebben a házban a legszigorúbban betartott szabály a következő: »a gyermekeknek semmilyen okból és semmilyen ürüggyel sem szabad a személyzettel beszélgetniük, a cselédek pedig, ha hozzájuk beszélnek, azonnali elbocsátással büntetendők.« Nem a gőg vezérli a grófnét, amikor így rendelkezik, mert egyidejűleg nagy súlyt fektet arra, hogy a gyermekek soha ne legyenek durvák vagy modortalanok a személyzettel, és ha ilyesmi megesik, a grófné jelenlétében kell a cselédektől bocsánatot kérniük.”[794]

Hasonló szigorú előírások jellemezték Festetics Tasziló „udvartartását” is, amelynek „keretein belül mindenkinek megvolt a maga szerepe, amit túllépni nem lehetett. Még a bizalmi emberek is csak a herceg által felvetett témához szólhattak, várniuk kellett a kérdést, illetve míg a herceg fejének egészen gyenge biccentésével jelezte, hogy a kihallgatás véget ért.”[795]

A különféle munkakörök szerint tagolódó személyzet a feladatának megfelelően nyert a Festetics-palotában szállást. Elhelyezésükre részben az épület hátsó traktusán, a főbejárattal szembeni első emeleti oldalon került sor, részben pedig a földszinten – jól elkülönítve a reprezentációs helyiségektől és a magánlakosztályoktól. Létszámukra vonatkozóan nem állnak rendelkezésre adatok, az viszont ismert, hogy az Andrássy család dubrini vadászkastélyában, a család ottlétekor, megközelítőleg ötven főnyi személyzet tartózkodott.[796] Ennek alapján a Festetics-palotában is hasonló nagyságrenddel számolhatunk, mely a nagyobb rendezvények (bálok) alkalmával kétszeresére is növeked(het)ett. A két társadalmi réteg egymáshoz való térbeli viszonyáról szolgáltatna bővebb információt egy olyan forrásértékű tervrajz, amelyre a szomszédos Károlyi palota kapcsán Váczi Piroska hívta fel a figyelmet. A palotához készült csengőkiosztási terv ott rekonstruálhatóvá teszi a cselédség palotán belüli térbeli elhelyezkedését, valamint mozgásának irányát.[797]

Jól érzékelteti a személyzet távolságtartását a szomszédos Múzeum utcai Csekonics/Károlyi-palota is, ahol az épület egyik legimpozánsabb részét, a Hallt úgy alakították ki, hogy a cselédségnek ne kelljen oda belépnie. Egy külön, rejtett lépcső szolgált arra, hogy az épület

---

[792] Szabó, 2002. 129.

[793] Szabó, 2002. 133.

[794] Stevens, 2007. 248.

[795] Török, 1980. 102.

[796] Károlyi, 1985. 33.

[797] Váczi – Fekete, 2009. 60.

összes helyiségét el tudják érni anélkül, hogy a Hallba belépnének. Nem véletlenül, hiszen ez a Hall szolgált a családtagok intimebb együttlétére, itt tölthették a legkellemesebben az idejüket olvasással vagy beszélgetéssel – ha nem akartak saját, önálló lakosztályukban tartózkodni – vagy ebéd után, dohányzás közben, ami szintén a meghittebb együttlétek ideje volt. A személyzet mozoghatott a palotában, végezhette a teendőjét, úgy, hogy mindeközben egy percre sem zavarta az itteni családi, ismerősi együttlétet.[798]

A Festetics-palota földszintjén minden bizonnyal a lovász, a kocsis, a portás lakott, és kétséget kizáróan a gróf szolgálatára lévő inas, aki a grófi lakosztály részeként külön bejáratú szobában nyert elhelyezést. Az emeleti helyiségekben pedig azok, akik inkább a grófnő szolgálattevői közé és felügyelete alá tartoztak.

A Festetics-palotának ez a felépítése, díszítettsége – természetesen Ybl Miklós zseniális építészeti teljesítményének köszönhetően – teljes mértékben összhangban volt Festetics György és fia Tasziló reprezentációs igényével és igényességével, valamint kiválóan harmonizált a benne folyó társasági élet eseményeivel, a reprezentációs alkalmak koreográfiájával. Ötvöződött benne a reprezentáció szertartásos rendje és az egyéni igények szolgálatában álló kényelem.

[798] Radisics, 1892. 131-132.

A reprezentáció aktív oldala

A társasági élet szintjei a városban

A fővárosban időző arisztokrácia társasági összejöveteleit többféle szempont alapján lehet egymástól elkülöníteni és jellemezni. Az elemzés és a bemutatás során az egyik legfontosabb, hogy maga az esemény, a társaséleti összejövetel hol zajlott le és milyen helyszínhez kötődött. Ugyanilyen fontos, hogy milyen volt az összejövetelnek a nyilvánossághoz való viszonya. Kikből állt a rendezvény, kik vettek azon részt, milyen volt a meghívottak köre és a társaság összetétele. Jellemző szempont még, hogy a társasági összejövetelnek volt-e előírt vagy hagyományon és szokásokon alapuló szabályrendszere, normája, illetve hogyan bonyolították le magát az eseményt, milyen volt a koreográfiája és a szervezettségi foka. S végül jellemző adat az is, hogy a rendezvény milyen célt szolgált: egyéni igényeket elégített ki vagy egy nagyobb közösség érdekében történt.[799]

Az arisztokrácia jelenléte a fővárosban sokféle helyszínhez kötődött. Az önálló, állandó rezidencia megléte szempontjából mindez két fő helyszínre osztható: a rezidenciákon belüli térre, ami a palotákon belül lezajló eseményeknek biztosított keretet, valamint az azokon kívüli, a főváros többi pontjaihoz kötődő helyszínekre. Ez utóbbiak azonban maguk is megoszthatóak aszerint, hogy egy zárt teret, azaz egy nem főúri otthonként szolgáló épületet jelentenek-e (pl. Casino, Lovarda, színházak, szállodai termek, Budavári palota) vagy pedig egy a szabadban zajló esemény helyszínét adják (pl. Városliget, Sugárút, Duna-korzó, piknik Budán).

A nyilvánossághoz fűződő viszony alapján a társasági élet eseményein belül több, finoman elhatárolódó szintet lehet megkülönböztetni. Az előbb felsorolt helyszínek már maguk is árulkodnak egy-egy rendezvény nyilvánossági köréről, mégsem lehet egyértelműen kijelenteni, hogy a palotákon belül kizárólag csak zárt, azokon kívül pedig csak a nagyobb nyilvánosságot jelentő események zajlottak, hiszen egy mágnáspiknik az Európa szálló egy estére kibérelt helyiségeiben ugyanolyan, csak kékvérűek részvételével zajló zárt rendezvénynek számított, mint egy farsangi mulatság a főváros egyik főúri rezidenciájában.

A szintek elkülönítéséhez jó fogódzót nyújt Velkey Ferenc, aki Széchenyi Istvánnak a reformkori Pesten zajló társasági életét feltérképezve arra a megállapításra jutott, hogy a főúr „többrétegű társas életet élt", és a „különböző társasági szintjeihez különnemű identitás kapcsolható."[800] Attól függően, hogy a gróf kivel, illetve kikkel, hol és mikor, mi célból létesített kapcsolatot, a társasági életében – a legnyitottabbtól a legzártabbig – Velkey négy szintet különböztetett meg.

„A »legnyitottabb« szint az egyletek közgyűléseihez kötődő lakomák, bálok, vagy éppen az irányzatos politikai dinerek világa" volt, azaz azok a közéleti események, amelyek során a főúr jórészt számára idegen emberekkel érintkezett. Ezek az események nem a főúri otthon falai között zajlottak, hanem az azokon kívül eső, a városban található külső helyszínekhez (Redoute, Színház, szállók, fogadótermek) kötődtek. A nagyközönség előtt, olykor az érdekükben és a bevonásukkal zajlottak. Az ilyen rendezvényekről az egyéb források (pl. visszaemlékezés) mellett viszonylag bő sajtóinformációk születtek. Az ilyen típusú rendezvényeknek volt egyfajta kényszerből adódó, a társadalmi ranggal és állással együtt járó

[799] Cieger, 2004. 314.
[800] Velkey, 2009. 125.

jellege is, amelyet ki-ki a saját habitusa, vérmérséklete és helyzetfelismerése alapján több-kevesebb sikerrel látott el. Többnyire azok a politikusi hivatással járó reprezentációs alkalmak tartoznak ide (pártlakomák, választási ebédek), amelyekhez az arisztokrácia tagjai is különféle módokon viszonyultak.

A második és a harmadik szint már a főúri otthonok világához kötődik, és azt a köztes, átmeneti formát jelenti, amelyik az előbbi nyilvános, valamint a magánélet világához közelebb álló, társadalmilag zártabb rendezvények között foglal helyet. Az összejövetel természetéből adódóan, valamint a társaság jellegétől, összetételétől függően ezekről is lehet a sajtóból érdemi információkat szerezni.

A második szinthez Velkey felosztásában azok a főúri házakhoz „kötődő nyitottabb fogadónapok" tartoznak, amely során a főúr „betekintést" enged a saját világába. Ennél valamivel mélyebb a harmadik szint, amikor már nemcsak betekintést enged, de – például egy közös ebéd- vagy vacsorameghívás, illetve valamilyen társasági esemény alkalmával – a saját körébe be is vezeti a „kívülről jötteket".

A negyedik szint az arisztokráciának azokat a rendezvényeit jelenti, ahol a társasági élet résztvevői a szűkebb körű rokoni, baráti, ismerősi gárdából, az osztályostársak köréből kerülnek ki. Leírni és jellemezni ezt a legnehezebb, hiszen erről leírások, beszámolók ritkán születtek, és csak azoknak a személyeknek a visszaemlékezéseiből vagy levelezéseiből rekonstruálhatóak, akik maguk valamilyen formában az események résztvevői vagy élvezői voltak. Ha a sajtó útján ezek nyilvánosságra is kerültek, a leírások többnyire sablonos, szűkszavú, jórészt az esemény leendő vagy már megtörtént voltáról tudósítanak, de azért még így is szolgáltatnak hasznos információkat.

A Velkey Ferenc által felvázolt négy szint [801] azonban nemcsak az egyén kapcsolatait jellemezte. A társasági élet intézményes keretein belül ugyanúgy megnyilvánuló sajátosságnak számított. Ha megnézzük az udvari mulatságok fajtáit, máris szembetűnő a hasonlóság.

Az udvari mulatságokat a rajta részt vevő közönség alapján négy csoportba osztották. A legkiemelkedőbb eseményt a kamarásbálok (Kammerher-ball) és az udvari bálok (Hofball) képezték. A kamarásbál az uralkodócsalád báljának számított, meglehetősen zártkörű rendezvény volt, amelynek résztvevőit az uralkodóház tagjai mellett a legelőkelőbb udvari méltóságok jelentették. Ha rajtuk kívül meghívtak ide valakit, az az uralkodó kegyének és szíves jóindulatának számított. Az udvari bálokon már sokkal szélesebb közönség, az udvarnál megjelenő személyek vettek részt. Az az udvari társaság, amely az udvari méltóságok, az udvarképes főnemesség, a diplomáciai testület, valamint a valóságos belső titkos tanácsosok, kamarások körét jelentette.

Nevében hasonló csengésű, de egészen más típusú rendezvény volt a bál az udvarnál (Ball bei Hof). Ehhez már nem volt szükség udvarképességre, ide meghívták mindazokat, akik a közéletben jelentős állást foglaltak el. Miniszterek, országgyűlési képviselők, állami tisztviselők és hivatalnokok tartoztak a vendégek közé. S végül a király kívánságára jött divatba az estély az udvarnál, ahova az udvari etikett megsértése nélkül meg lehetett hívni bárkit, a legegyszerűbb polgárt is.[802]

A fent ismertetett szempontok segítségével jól jellemezhetőek azok a fővárosi események, ahol az arisztokrácia megfordult. Természetesen minden helyszínnek és rendezvénynek megvolt a maga egyéni, sajátos jellege, amely kiemelte és megkülönböztette

[801] Velkey, 2009. 125-126.

[802] Erről részletesen: Winkelhofer, 2008. 109-125.; Reden, 1989. 90-96.; Tarr, 1976, 114-117.

a hozzá hasonlóktól. Valószínűleg nem tévedünk abban, ha feltételezzük, hogy az arisztokrácia törekedett is erre. Megvolt bennük az a késztetés, hogy az általuk szervezett vagy a részvételükkel zajló esemény különleges, kiemelkedő sajátosságokkal rendelkezzen – mai szóhasználattal élve ütős legyen. Főleg akkor, ha környezetükben idegenek vagy olyan osztályostársak is voltak, akik előtt úgy érezték, valamilyen szempontból bizonyítaniuk kell.

Az állandó városi rezidencia létrejötte és a mágnásnegyed kialakulása nem jelentette azt, hogy az arisztokrácia városi időtöltése csak ide és kizárólag csak a palotákra korlátozódott volna. A városi palota életük egy jelentős és meghatározó, de korántsem kizárólagos helyszíne volt. Nem szabad elfelejtenünk, hogy egy rendkívül mobil társadalmi réteggel állunk szemben, amelynek a társasági élete a fővároson belül számos helyszínhez és eseményhez kötődött. Emellett pedig a reprezentáció köré épülő életformája közönséget és nyilvánosságot igényelt.

A jelen disszertáció kereteit meghaladná, s nem is közvetlen célunk annak elemzése, hogyan szerveződött és miként zajlott a fővárosban időző arisztokrácia szezonális élete. Elsődleges célunk azoknak az eseményeknek a bemutatása, amelyek a mágnásnegyed területén fekvő épületekhez, valamint az itt élő főurakhoz kötődtek. Ugyanakkor azt sem szabad elfelejtenünk, hogy az élet itt sem produkál merev határokat – a kint és a bent világa olykor összekapcsolód(hat)ott egymással. Előfordulhattak olyan alkalmak (pl. esküvő), amelyek a nagyobb nyilvánosság előtt kezdődtek, majd a paloták belső világában folytatódtak, illetve fordítva, a paloták belső világában megfogalmazódó szándékok és elképzelések kaptak később nagyobb nyilvánosságot, és kötődtek külső helyszínekhez, vagy a bent kezdődő esemény (pl. gyászszertartás) folytatódott külső színtéren.

A mágnásnegyed a főváros társasági életében is fontos szerepet töltött be. Az itt zajló rendezvények mindig az érdeklődés homlokterében álltak, és szinte nem volt olyan évad, hogy a palotákban ne játszódott volna valamilyen kiemelkedő társasági esemény. Ennek ellenére a negyednek a főváros társasági életében betöltött szerepe nehezebben elemezhető, mint a negyed Budapesten belüli építészeti jelentősége. Az itt lezajlott, főleg nyilvános és félnyilvános események, amelyek nagyobb publicitást kaptak, viszonylag jól dokumentálhatóak, viszont nehezebb, több szintű kutatásokat igénylő feladat megvizsgálni a főváros társasági életében betöltött jelentőségüket. Ennek az egyik oka valószínűleg az, hogy a mágnásnegyed mint építészeti alkotás az idők folyamán külön fogalommá vált Budapest építészetén belül – amit jól lehet kezelni –, az itt zajló társasági élet viszont nem tett szert ilyen megkülönböztető rangra és szerepre. Itt nem beszélhetünk olyan fogalomképződésről, mint az építészet terén, az itteni társasági élet – szemben az épített környezettel – nem volt eltérő, más jellegű a főváros más pontjain helyet foglaló vagy megtelepedő arisztokrácia társasági életénél.

Nehéz feltérképezni, hogy a mágnásnegyedet alkotó paloták tulajdonosai és lakói mennyire alkottak egy közösséget. Volt-e köztük szorosabb társasági kapcsolat, ebéd- vagy vacsorameghívás, teadélutáni vendéglátás. A sajtóból szerzett információk alapján ez nem volt jellemző. A nagyobb szabású rendezvény nagyobb számú közönségnek szólt, a résztvevők a fővárosban lévő arisztokrácia köréből kerültek ki, akik között jórészt ott találjuk azokat a személyeket is, akik a Nemzeti Múzeum mögött rendelkeztek palotával, de kimondottan nekik szóló, személyüket toborzó rendezvény nem volt, s valószínűleg a magánalkalmakkor való összejövetel sem volt köztük gyakoribb a fővárosban időző főnemesi réteggel történő érintkezésnél. Arra viszont akadt példa, hogy egy „kívülálló” személyt közelebbről megismertettek a mágnásnegyed palotáival. Amikor VII. Edward walesi herceg, angol trónörökös, aki szívesen és többször tartózkodott Magyarországon, 1885-ben a fővárosban töltött egy hetet, szállása a Nemzeti Múzeum mögött lévő Károlyi Alajos-palotában volt. Egyhetes itt tartózkodása idején ellátogatott a környék más, már meglévő

palotájába is. Vendégül látták a szomszédos Pálffy Pálné-palotában, majd ezt követően később átment a nemrég elkészült Múzeum utcai Csekonics/Károlyi rezidenciába is. Ha pedig azt vesszük alapul, hogy az ezt megelőző hetet a mágnásnegyedben a Festetics Györgytől megörökölt palotával rendelkező Festetics Tasziló berzencei vadászkastélyában töltötte, akkor ez a vendéglátás a mágnásnegyedben őshonos, a negyed kialakulását előidéző Festetics és Károlyi család szervezésében zajlott.[803]

[803] Buzinkay, 2004. 379., 384-387.; *Fővárosi Lapok*, 1885. október 9.; *Pesti Napló*, 1885. október 11.

Élet a mágnásnegyedben

„... nem tudom, hogy az utolsó ötven esztendőben akadt volna magyar író,
aki némi bepillantás után alaposan megírhatná a Múzeum mögötti paloták belső, valódi életét."
(Krúdy Gyula)

A mágnásnegyed kialakulását eredményező okok és körülmények feltérképezése után talán a másik legizgalmasabb kérdés, hogy hogyan zajlott itt a főúri élet. Mivel töltötték a paloták tulajdonosai az idejüket, az épületek milyen társasági eseményeknek adtak helyet, kik és milyen célból fordultak meg itt.

Az arisztokrácia életvitelét mindig is nagy érdeklődés kísérte. Rangjuk, társadalmi állásuk és az ezzel párosuló elzárkózó magatartásuknak köszönhetően csak keveseknek adatott meg az az alkalom, hogy az életükbe valós bepillantást nyerjenek, egyszersmind pedig – bár sokan vették őket körül – jóformán alig akadt, aki „élményeit" írásban rögzítette volna. Életük jórészt a nyilvánosság előtt zajlott – igényelték is ezt a nyilvánosságot –, mélyebben azonban alig ismerték őket, s nem is szívesen tárulkoztak fel a külvilág előtt. „Akkoriban a magyar főúri világ húzódozott a nyilvánosságtól, vagyonát nem fitogtatta, összegyűjtött művészi becsű kincseivel nem hivalkodott, így csaknem tolakodónak kellett lenni ahhoz, hogy valaki betekinthessen a korabeli kastélyszalonok világába" – írja Fekete J. Csaba,[804] valamint hozzá hasonlóan Cieger András a következőket: „A hatalom birtokosai bizonyos alkalmakkor szélesebbre tárták szalonjaik, fogadótermeik ajtaját, de korántsem mindenki például a népes olvasóközönség kíváncsiságát kielégíteni hivatott újságírók és a fotóriporterek előtt."[805] Pedig az érdeklődés óriási volt irántuk. Az alattuk lévők őket utánozták, áhítattal figyelték minden mozdulatukat. Lesték a manírt, a gesztust, mindazokat a viselkedési, magatartási szokásokat, amelyek az úri életmód jellemző jegyeinek számítottak. Ők diktálták a divatot,[806] a társadalmi és társasági szokások rendjét.

Az irántuk való érdeklődést mutatja, hogy az újságok, napilapok rendszeresen beszámoltak az arisztokráciával kapcsolatos hírekről. Közölték, ha vadászni mentek, ha bált rendeztek, színházban voltak vagy társasági eseményen vettek részt. A századforduló idején külön folyóirat is alakult Szalon Újság címmel, amely kimondottan arra szakosodott, hogy bemutassa az arisztokrácia életének helyszíneit – az építtetett környezettől kezdve a társasági életig bezárólag.

„Itt nem sietnek az élettel, mert annak soha sincsen vége. A családok vére kifogyhatatlanul csergedezik, szinte ugyanazok folytatják tovább az életet megifjodva: akik meghaltak. Ugyanazon alakok járnak a paloták belsejében, a lányok egyformán esküdnek meg a férfiakkal, a grófnéknak éppen úgy őszül a hajuk, mint az ősanyjuké. A kapuban ugyanazon nagyszakállú, kopasz, kesztyűs portások állanak a jól nevelt paripák feje elé, amíg ugyanazon vendégek elhelyezkednek a batárokban."[807] Krúdy Gyula vetette papírra ezeket a sorokat, aki számára a mágnásnegyedbeli élet egy, a hagyományokon alapuló, évszázadok alatt kicsiszolódott mederben hömpölygő, változatlan világnak tűnt. Az író nem tévedett. Egyes családoknál még a keresztnevek is folyamatosan ismétlődtek. A mágnásnegyed kialakulását elindító Festetics György a nagyapja nevét örökölte, fiát testvére neve után Taszilóra

[804] Fekete, 2009. 18.
[805] Cieger, 2004. 313.
[806] Vö. Justh, 1977. 370-371.
[807] Krúdy, 1998. 41.

keresztelte, aki viszont az ő fiának a keresztségben szintén a György nevet adta. Nem volt ez másként a Károlyi családnál sem, ahol a palotát építtető Lajos fia az Alajos, az ő fia pedig szintén a Lajos nevet kapta. Károlyi Geraldine ugyancsak a saját keresztnevét adta 1859-ben született leányának, de a családban a Sándor, István keresztnév is több generáción át követte egymást. Ahogy a nevek, úgy a társasági életbeli szokások is többnyire apáról fiúra szálltak. A ranghoz tartozó reprezentációs kényszer természetesen nem változott, ugyanúgy az ehhez kapcsolódó alkalmak sem.

Nem célunk a mágnásnegyed palotáiban zajló minden eseményt bemutatni, hiszen ezek sokasága szétfeszítené a dolgozat kereteit, és felesleges is volna. Felesleges, hiszen a számos bál, a nagyobb számú vendégmeghívás jórészt azonos metódus, egymáshoz hasonló koreográfia szerint zajlott. S megkockáztathatjuk azt a kijelentést is, hogy a magánélet eseményei közt sem volt az egyes főúri családok között olyan nagy eltérés, a paloták mindennapjai hasonló módon szerveződtek.

Ezzel szemben megpróbálunk olyan eseményeket kiragadni, amelyek, Cieger András szempontjait követve, megfeleltethetőek a Velkey Ferenc által felfejtett, az egyén társasági életét jellemző négy különböző szinttel.

A mágnásnegyed nem minden épülete volt alkalmas nagyszabású reprezentáció kibontakoztatására. Egy önálló rezidencia, amelyet már eleve ezzel a céllal építtettek és erre alkalmas helyiségekkel láttak el, sokkal inkább megfelelt ennek az igénynek, mint egy szintén főúr által építtetett vagy általa lakott palota-bérház, bérpalota, netalántán bérház. Itt ugyanis nem álltak rendelkezésre olyan fontos kellékek, mint egy előkelő lépcsőház, tágas szalonsor, bálterem, amelyek a nagyszerűség, az elegancia sine qua non-jai voltak.

A palota bérházzal történő összekapcsolása vagy egy kisebb, szerényebb léptékű rezidencia építése, azaz az építtetői szándék, már eleve az építtető gróf kisebb mérvű reprezentációs igényét jelzi, akinek nem áll szándékában olyan nagyszabású események lebonyolítása, mint amilyet például a Festetics- vagy a Wenckheim-palota tulajdonosai tudtak véghezvinni.

A társasági élet legnyitottabb szintje: kiállítások, jótékony bazárok szervezése

Velkey Ferenc az arisztokrácia társasági életének legnyitottabb szintjét, ahol a főnemesi réteg rendszerint más társadalmi rétegekkel érintkezett, a palota falain kívülre utalta. Teljes joggal. A felépült paloták mindig is a tulajdonosok egyéni, személyes igényeit elégítették ki, a magánszféra világához tartoztak. A mágnásnegyed területén azonban ettől eltérő formára is találhatunk példát. A Nemzeti Múzeum mögött épült Károlyi-palota volt az egyetlen olyan épület – a fővároson belül is –, amelyik a magánszféra kereteit teljesen szétfeszítve a nagy nyilvánosság előtt többször kitárta kapuit. Ez az egyedülálló funkciója abból adódott, hogy a tulajdonosa gr. Károlyi Alajos keveset, jóformán alig használta saját rezidenciául. A gróf, apja halála után, az 1860-as évek második felében folytatta az apja által megkezdett építkezéseket, de a palota teljes belső kialakítása ekkor még valószínűleg váratott magára, téli kertje, hatalmas fogadótermei és szalonjai viszont kiválóan alkalmasnak bizonyultak arra, hogy népes számú közönséget fogadjanak magukba. A diplomáciai feladatot ellátó Károlyi Alajos idejének jelentős részét külföldi szolgálatban töltötte, itthon tartózkodása alatt pedig legfőképp vidéki kastélyában, uradalmain időzött. Így a pesti palotája a kihasználatlansága révén vált alkalmassá arra, hogy benne a nagyobb nyilvánosságnak helyt adó, az arisztokrácia által szervezett és a közreműködésükkel zajló jótékony célú kiállításokat rendezzenek. Ezt az átlagostól elütő és kivételesnek mondható szerepkörét az épület gyakorlatilag addig töltötte be, amíg a tulajdonosainak nem állt szándékában saját

rezidenciául használni.[808] Ahogy ez megtörtént, a nagyobb, „oda nem illő” nyilvánosság végleg kiszorult az épület falai közül.

A szegények és rászorultak megsegítését, a tehetségek felkarolását és pártolását a mindenkori közvélemény intézményi keret hiányában a vagyonos társadalmi osztály feladatának tulajdonította. A főrangúak között természetesen akadt olyan egyén, aki megpróbált eleget tenni ennek az elvárásnak, de a negatívumokra is szép számmal találhatunk példákat. A reális kép elnyeréséhez itt is egyéni, személyekre lebontott elemzésekre volna szükség.

Az arisztokráciának a fővárosban zajló jótékony célú rendezvényei az 1860-as években kezdődtek – a politikai élet fellendülése, de leginkább az egész országot és a társadalom többségét megmozgató nemzeti érzelmek erőteljes fellángolásának idején. A horvát ínségeseknek 1860-ban, az Alföldön szűkölködők javára 1864-ben rendeztek gyűjtést. A horvátok megsegítésére a Nemzeti Színházban mutattak be művészi produkciókat, a magyaroknak a Lloyd épületben rendezett jótékony célú bazárral nyújtottak segítséget. Az előbbiben a felebaráti szeretet mellett kiemelkedő hangsúllyal szerepelt a rendezvény politikai és nemzeti vonatkozása, az ellentétek feledtetése. Az utóbbiban, amelyet a mártírhalált halt magyar miniszterelnök gr. Batthyány Lajos, valamint az 1848-49-es szabadságharc honvédtábornok Damjanich János özvegye rendezett, főleg a keresztény kegyesség megnyilvánulása játszott döntő szerepet. A két segélyakció lelkendezést váltott ki mindenkiben, és óriási visszhangot kapott a fővárosban. Az 1864-es az évek múltával sem ment feledésbe.

Károlyi Alajos palotájában megtartott rendezvények

A főrangúak részvételével zajló jótékony célú rendezvények tradíciójához kapcsolódott az a két esemény is, amelyeknek a Nemzeti Múzeum mögötti Károlyi-palota adott otthont. Mindkettő karitatív célokat szolgált. Az első az 1876-os árvízben veszteséget szenvedő családoknak próbált meg segítséget nyújtani, a másik egy-egy fővárosi szociális és betegellátó intézmény működését kívánta támogatni.

Az árvízkárosultak javára rendezett kiállítás

Az 1876-os műgyűjteményi tárlat szervezését gr. Zichy Pál Ferencné szül. Korniss Anna grófnő vállalta magára, aki az országban szétszórtan, különböző családok és intézmények birtokában lévő régészeti és iparművészeti tárgyakból rendezett karitatív kiállítást. A törzsanyagot magángyűjtemények, valamint egyházi tulajdonból származó műkincsek adták.

Az épületben elhelyezett nagy értékű és párját ritkító kincsekre katonaőr és díszes nyeregben ülő lovas rendőrök vigyáztak. A kiállított tárgyakról katalógus is készült.[809]

A szervezés előkelő és ízléses színvonalát dicsérte a termek belsejének elegáns kialakítása: az ajtónyílásokat fehér-vörös kelmékkel kárpitozták, az oldalfalakat perzsaszőnyegekkel és régi

---

[808] *Fővárosi Lapok*, 1888. július 8. 1380.

[809] *A magyarországi árvizkárosultak javára Budapesten gf. Károlyi Alajos palotájában 1876. évi májusban rendezett Müipari és Történelmi Emlékkiállitás tárgyainak lajstroma.* Készitették Henszlmann Imre, Bubics Zsigmond; sajtó alá rend. Szalay Imre. Budapest, 1876.

faliképekkel díszítették. A kelméket a kor híres vállalata, a Haas Fülöp és fiai cég bocsátotta rendelkezésre, a díszítésre – ellenszolgáltatás nélkül – Barthelmus bécsi építész és díszítő vállalkozott. Gr. Zichy Edmund pedig a karitatív kiállításra ezer forintot érő díszes szekrényeket adományozott. Alighanem ebben mutatta be az értékes ötvöstárgyakból álló gyűjteményét. A szekrények a kiállítást követően múzeumi tulajdonná váltak.

A palota pompásan megvilágított téli kertje (előcsarnok) meglepő díszletekkel fogadta a látogatót. Az itt elhelyezett legyezőpálmákkal és egyéb egzotikus növényekkel gazdagon díszített terem a műtárgyakon, régi relikviákon kívül, amelyek között például látható volt II. Lajos fegyverzete, II. Apafi Mihály kardja, Zrínyi Miklós kardja és sisakja vagy Mátyás és Beatrix fehér márványból készült dombormű arcképe, az arisztokrácia férfi tagjainak kedvenc és költséges kedvtelésének a tanújelét adta, ugyanis a Czetwertynski hercegi család kelet-ázsiai, indiai utazása során elejtett vadak, tigris-, párduc- és medvebőrei fogadták a látogatót. Ez egzotikus látvány volt, egyben pedig különös színt kölcsönzött a terem hangulatának.

Az első nagy terem a „legnagyobb magyar”-nak, gróf Széchenyi Istvánnak állított emléket. Látható volt ezüst burnót szelencéje „két garas” felirattal – ebből kínálgatta annak idején az adózni nem akaró urakat. Bemutatták rendjeleit, fegyvereit, fuvoláját valamint „Erény és Haza 1836” véséssel ellátott jegygyűrűjét. A terem Széchenyi emléktárgyain kívül leginkább az Esterházy család rangos műkincseit tartalmazta. Az értékes dísznyergeken, elefántcsont billikomokon és hímzett címerképeken kívül kiállították azt az ezüsttálat is, mely a család XVII. századi tragédiájának, hősi helytállásának: az 1652-es vezekényi csata emlékére készült. A tál ezüst domborművön Esterházy László halálát ábrázolta. A második terem elsősorban a történelmi (arc)képektől volt gazdag, ahol az ősgaléria nevezetesebb darabjai kerültek kiállításra, így például Ráday Pál és felesége, Kajali Klára képe, Nádasdy Julianna arcképe, vagy az özvegy Batthyány Lajosné tulajdonából idekerülő II. Rákóczi Ferenc képe. Emellett látható volt itt a különböző ékszerek, gyűrűk, szelencék mellett az az okmány is a lengyel országnagyok pecsétjével, mely Báthory Istvánnak lengyel királlyá történt megválasztásáról szólt. A harmadik terem, mely gr. Esterházy Miklós jóvoltából kiállított Leonardo da Vincinek tulajdonított a kis Jézust a báránnyal, Szűz Máriával és Szent Annával ábrázoló kartonja nyomán a Leonardo terem nevet kapta, a történelmi festményeken kívül bemutatta a közönségnek Andrássy Manó értékes ötvös tárgyait, Tisza Lajos, Czetwertynski herceg és gr. Zichy Tivadar keleti kollekcióját vagy József nádor hagyatékának egy-egy darabját. S végül a negyedik, az egyházi terem az egyházmegyék és egyháznagyok beküldött gyűjteményeit tárta a látogató elé, olyan értékes tárgyakat felsorakoztatva, mint Pázmány Péter mellkeresztje és házi oltára, vagy az inkább eszmei értéket hordozó Árpád-házi Szent Erzsébet vándorbotja, amelynek aranyszalagján a türingiai hercegek nevei voltak olvashatók. De kiállítottak ezen kívül egyházi- és miseruhákat, püspöksüvegeket, kelyheket, olaj-, gyertya- és szentségtartókat is.

A kiállítóteremmé változó palotába nem a Pollack Mihály téri főkapun – ezt csak kivételes alkalmakkor nyitották meg –, hanem a Múzeum utcai kertkapun keresztül lehetett bejutni, ahol a látogatókat rögvest a szép, virágokkal díszített kert fogadta. A belépti díj a megnyitás napján 2 forint volt, ezt követően pedig hétfőn, kedden, szerdán, pénteken és szombaton 1 forint, csütörtökön és vasárnap 50 krajcár. Kedvezményes árba került a családjegy, az állandó belépti jegyért pedig 5 forintot kellett fizetni.

A kiállítás a belga királyné Mária Henrietta – Pest szépítésén munkálkodó József nádor leánya –, illetve Coburg Fülöp herceg és neje, Lujza hercegnő részvételével nyílt meg május 10-én, s több mint egy hónapon át, egészen június 15-ig fogadta az érdeklődőket. A megnyitó számos díszfogaton és hintón érkező arisztokratát vonzott ide a palotához. Természetesen ott voltak a rendezők, valamint az egyes intézmények vezetői, így többek között Ráth Károly főpolgármester vagy a „hírhedt” főkapitány Thaisz Elek, de jelen volt a palotaépítkezéseket előmozdító Festetics György is. A belga királyné délután két órakor érkezett – barna, arannyal

áttört ruhát viselt –, akit a főbejáratnál díszmagyarba öltözve többek között gr. Andrássy Aladár, gr. Zichy Lajos, gr. Csekonics Endre, Pulszky Ferenc, a Magyar Nemzeti Múzeum igazgatója, az előcsarnokban pedig két sorban az arisztokrácia hölgy tagjai fogadtak. Őfelségét a szervező Zichy Pál Ferencné, Pulszky Ferenc, Rómer Flóris, régész, művészettörténész, a Nemzeti Múzeum régiségtárának őre, valamint Zichy Jenő kalauzolta végig a termeken, de rajtuk kívül még más alkalommal a tárlat bemutatója volt Ipolyi Arnold és Bubics Zsigmond apát is. Mária Henrietta a kiállítás alkalmával 100 forintot adományozott.

Az 1876-os kiállítás sikerét a király május 21-i megjelenése is garantálta, mely már önmagában nagy figyelmet és érdeklődést keltett a városban. A kétfogatú hintón, magyar tábornoki ruhában, báró Mondel kíséretében érkező Ferenc József az éljenző tömeg lelkes üdvözlése közepette Szapáry Antal, Haynald kalocsai érsek, Ipolyi Arnold és Schlauch Lőrinc szatmári püspök, valamint a fiumei kormányzó, a főpolgármester és több előkelő főúr kíséretében lépett be a palota termébe. Itt a szervező Zichy grófné fogadta jeles arisztokrata hölgyek társaságában, akik között a szomszédban építkező gróf Pálffy Pálné Károlyi Geraldine is üdvözölte a királyt. Ferenc József a következő szavakat intézte a szervezés élén álló grófnénak: „Örülök, hogy megnézhetem e kiállítást, melynek létrehozásában kegyed oly sokat fáradozott." Az uralkodó élénk érdeklődéssel szemlélve a kiállítást, egy órát töltött a termekben, ahol a kalauzolás és a beszélgetés mindvégig magyar nyelven folyt. A legtöbb időt az egyházi műkincsek megszemlélésére fordította, de az Esterházyak gyűjteménye is sokáig lekötötte a figyelmét. A látogatás a – méltóságából is adódó – gesztuson túlmenően őszinte érdeklődésnek látszott a részéről, mert amikor Szapáry Antal azt súgta a királyt kalauzoló Bubics apátnak, hogy „csak a legérdekesebbet mutassa", őfelsége a figyelmeztetést meghallva azt felelte, hogy „óh nem, én nem fáradok el, mindent akarok látni, mert igen érdekel." Néhány kiállított tárgynál viszont kedveskedő kijelentést tett. Amikor meglátta Magyarország legrégibb térképét, amelyen állítólag a térkép készítője az Adriai-tengert néhány hullámos vonallal jelezte, egy szellemes megszólalásra ragadtatta magát: „A rajzoló nagyon természetesen akarta a tengert ábrázolni." Hasonlóan humoros volt Apafi Mihály erdélyi fejedelem velencei tükre előtt is, amikor azt mondta, hogy „nagyon drágának kellett akkor a tükörnek lennie, ha egy Apaffinak is csak egy ilyen kicsi volt."

A jótékony rendezvény, amely egyúttal az első nagyobb magyar magángyűjteményi kiállítást jelentette Pesten, kimagasló sikerrel zárult. Sajtóinformációk szerint az egy hónapos nyitva tartás alatt mintegy 18400 személy kereste fel a palota termeit. A bevétel is jelentős volt, a nagyszámú közönség és a különféle felülfizetések révén 14930 forint gyűlt össze. A kiállítás megrendezése 2000 forintba került.

A Tavasz bazár

Az 1880 tavaszán megrendezett esemény ugyancsak a jótékonyság jegyében fogant, de nem katasztrófa hívta életre. A Károlyi-palota épületét ezúttal nem kiállításra, hanem jótékony célú vásárra használták. A bevételt négy intézménynek szánták: a főrangúak, köztük a Károlyiak által kiemelten pártfogolt első bölcsőde és gyermekmenhelynek, valamint a vörös-kereszt egylet, a gyermekkórház és az Erzsébet kórház javára.

A helyszínt ismét a Károlyi-palota termei adták, viszont, míg 1876-ban a palota kertje inkább csak bejáratul szolgált, most ez is a rendezvény helyszínévé vált *(114. kép)*. Az épületre azért esett az újbóli választás, mert még mindig kihasználatlanul állt, és maguk a szervezők is a Károlyi család tagjai közül kerültek ki, akik jó alkalmat láttak az e célra történő hasznosításra. A rendezvény védnöke az egy évvel korábban elhunyt gr. Károlyi Ede özvegye br. Kornis Clarissza volt. A szervezés élén sógornője gr. Pálffy Pálné szül. gr. Károlyi Geraldine és a

szintén rokon Dessewffy Aurélné szül. Károlyi Pálma grófnő állottak, akik polgári hölgyeket is felkértek a rendező bizottságba. A rendezvény ezúttal egy szimbolikus nevet is kapott: a májusban esedékes megrendezés időpontja nyomán a *Tavasz ünnep, Tavasz bazár* elnevezést nyerte.

Ez a bazár volt 1864 óta a főváros életében a harmadik nagy vásár. A már említett elsőt az aszály által sújtott alföldiek javára szervezték a régi Lloyd épület alsó csarnokában. A következőt 1871-ben gr. Csekonics Jánosné rendezte a Redoute termeiben a hazai árvízkárosultak megsegítésére. Ezekhez volt hasonló ez a mostani, a Károlyi-palotában megrendezett bazár is, ahol szintén arisztokrata és polgárhölgyek főleg élvezeti cikkeket kínáltak: üdítőt, pezsgőt, frissítőt, különböző ételeket, édességet vagy éppen dohányárut. Az épület üvegcsarnokában kilenc vörös és fehér csíkos sátrat állítottak fel, ahol többek között játékokat, babákat, arcképeket, illatszereket, zay-ugróci és besztercebányai háziipari készítményeket lehetett kapni. Nem hiányozhatott a bazárból a szerencsejáték sem, a tombola-sorsjegyeknek ugyancsak előkelő hölgyek szereztek kelendőséget. A bazárhölgyek létszámáról nincsenek pontos adatok, de számuk negyven-ötven körülire tehető. Egy sátorban hárman-négyen foglaltak helyet, egymás mellett a főúri és polgárhölgyek. Néhány név a résztvevők közül: br. Lipthay Béláné, gr. Almássy Kálmánné, gr. Zichy Nándorné, gr. Teleki Sándorné, Majláth Györgyné, gr. Andrássy Aladárné és Andrássy Manó leányai, Blaskovics Miklósné, br. Inkey Nándorné, valamint Bourgoing báróné, a budapesti francia konzul felesége.

A palota üvegcsarnokában kapott helyet az ez alkalomra megjelentetett *Tavasz* című alkalmi lap sátra is, ahol a lapot maga a szerkesztő Pulszky Polüxénia – Pulszky Ferenc leánya – árulta, mellette gr. Zichy Sarolta segédkezett. Volt büfé, étterem, a kertben pedig zenekar, fagylaltozó és pezsgőház fogadta a betérő látogatót. A kezdeti rossz időjárás azonban akadályozta és a palota falai közé kényszerítette ezeket a programokat. Rengeteg volt a virág. Nemcsak az épületet díszítették vele, de külön sátorban is árulták. Egy részük gr. Károlyi Gyula kertjéből, más részük a Füvészkertből származott, de távolabbi vidékekről is érkeztek növények: Gorzból (Gorizia), Triesztből, sőt Poroszországból is. Bécsből is küldtek egy láda virágot, báró Rotschild felajánlása révén. Az épület feldíszítését a Károlyi család szolgálatában álló, a közeli Károlyi kert gondozását végző Kopál József főkertész végezte, a kárpitos munkák Pitzher Vencel kezét dicsérték. Ezen kívül a kertben árbocokat állítottak fel, amelyen a gőzhajózási társaság tarka zászlói kaptak helyet.[810]

A bazár négy napon át, május 4-étől 7-ig tartott, délután négy órakor nyitott, s éjjel tizenegy óráig fogadta a vendégeket. Külön szenzációnak számított a Ganz gyárból szerzett villanyvilágítás (villamvilágítási telep), amellyel esténként a kert kapott díszes megvilágítást. A vásár zárónapja több kiemelkedő eseménnyel szolgált: a rendezvényt meglátogatta az uralkodópár és Rudolf trónörökös, az egész vásárt pedig hangulatos zene zárta be.

Már az első napokban szárnyra kapott a hír, hogy Erzsébet és Ferenc József is ellátogat a palotába, amire az utolsó napon, május 7-ének délutánján került sor. Tiszteletükre kinyitották az épület mai Pollack Mihály térre néző főkapuját, a lépcsőzetet pedig szőnyegekkel borították. József főherceg és neje fél ötkor érkezett, a királyi pár nyitott kocsin öt óra tájban, akiket külön-külön kocsiban a trónörökös és Erzsébet királyné főudvarmestere br. Nopcsa Ferenc, valamint udvarhölgye gr. Festetics Mária követett. Mindannyiukat az összegyűlt tömeg hangos éljenzéssel üdvözölte. Az uralkodói párt a palota bejáratánál idősebb gr. Károlyi Istvánné fogadta. Mellette, apácák vezetésével, a gyermekmenhely leányai álltak, akik virágokat nyújtottak át, de virággal köszöntötte őket a főpolgármester felesége Ráth Károlyné is.

---

[810] *Fővárosi Lapok*, 1880. május 5. 515-516.; *Vasárnapi Újság*, 1880. május 16. 313-315.

Ferenc József és felesége közel fél órát töltött a bazáron. Megnézték a sátrak termékeit, néhány kedves szót váltottak az elárusító hölgyekkel, valamint a jelenlévő urakkal, így gr. Andrássy Gyulával, Tisza Kálmánnal, Jókai Mórral. Átvették a Tavasz bazárlap tiszteletpéldányát, kétszer kimentek a palota kertre néző teraszára, ahol éljenzaj és zeneszó fogadta őket, majd a látogatás után elhajtottak.

A vásárt záró hangverseny este fél nyolckor kezdődött, amelyen több előadó vett részt. A Kolozsvárról érkező br. Bánffy György kezdte és zárta is a műsort, magyar dalokat játszva zongorán cigánymuzsikusok (népzenészek) kíséretében. A karinthiai quintett, a bécsi udvari dalszínház öt kardalnoka háromszor énekelt. Wein Margit énekesnő ugyancsak dalokat adott elő, Suhla bécsi hegedűművész Paganini koncerttel virtuózkodott, Sturm citeraszólót játszott.[811]

Az ilyen nagyszabású esemény alkalmával divat volt, hogy a rendezvény idejére alkalmi lapot szerkesztettek, és azt a helyszínen vagy a fővárosban árulták. Mivel az 1880-ban megrendezett bazárra tavasszal került sor, a lap a már említett Tavasz címet kapta. A rendezvény előtt előfizetési felhívások jelentek meg a különböző lapokban, aminek eredményeképpen a tizenötezer példányban kinyomtatott lapból közel tízezer ilyen formában kelt el, a maradék ötezret a helyszínen árulták. Ára 40 krajcár, a díszpéldányé 1 forint volt. A harmadfél nagy ívre terjedő lapon az alkalmi szövegek és rajzok egymást váltották. Az első lapon az alkalomhoz illően Raffaelló Charitas képének másolata került, amit Arany János egy hatsoros szép mottója követett. Az uralkodó külön ez alkalomra megküldte a szerkesztőnek Stefánia hercegnőnek, Rudolf trónörökös feleségének arcképét, amely amorettekkel és virágfüzérekkel díszítetve a főhercegnő aláírásával együtt került kivitelre. Ugyancsak egy egész oldalt töltött be a palota tulajdonosának gr. Károlyi Alajosnak az egészalakos portréja Angeli Henrik bécsi arcképfestő jóvoltából. Lotz Károlynak a „Tündér Iloná”-hoz készített illusztrációiból a lap kettőt közölt, Munkácsy tollrajzban vázolta le a lap számára „Boldog anya” című képét. Emellett Jankó János „Róka tánc”, Ligeti Antal „Libanoni cédrusok” képe, valamint Rauscher Lajosnak egy veronai utcarészletet ábrázoló rajza és Elischer Lajos zsáner alakja adták a lap változatos illusztrációit. A rajzok között kis karikatúrák is voltak azokról a személyekről, akikről egyik vagy másik közlemény szólt: többek között Pulszky Ferencről, Falk Miksáról, br. Kaas Ivorról, Jókai Mórról, Gyulai Pálról, Teleki Sándorról. Emellett szerepelt benne Keleti Gusztávnak egy tollrajza a Zugliget egyik részletéről, Greguss Jánostól pedig egy másik, amely egy cigánysátort ábrázolt.

Igen gazdag volt a lap szövegvilága. Az oldalakon versek, prózai szövegek (kisebb elbeszélések, rövid alkalmi beszélyek), emléksorok, jelmondatok váltották egymást. Ezekből a bazárról tudósító újságok is közöltek részleteket. Jelentős volt a szövegeket szerző írógárda. A számos név közül néhány: Arany János, Csiky Gergely, Szász Károly, Kossuth Lajos, Falk Miksa, Greguss Ágost, Zichy Jenő, Pulszky Ferenc, Dóczi Lajos, Ipolyi Arnold, Hermann Ottó, Beőthy Zsolt, Ágai Adolf és Emil, Teleki Sándor, Jókai Mór, Eötvös Károly, Vadnai Károly, Asbóth János, Berczik Árpád, Szilágyi Sándor, Rákosi Jenő, Gyulai Pál.

Kiváló reklámfogást jelentett az Egyetértés baloldali lap részéről, hogy a négy napos rendezvény idejére a bazárban részt vevő hölgyektől riportokat kért. A lap 50 frankot ajánlott fel minden olyan tudósításért, amelyeket a bazárhölgyek írtak. A szerkesztők nemcsak a bazárt népszerűsítették ezzel, de a lap kelendőségét is megnövelte, hiszen valószínűleg többen kíváncsiak voltak arra, hogy az itt szereplő előkelő világ milyen írói talentumokkal rendelkezik. Az érdeklődés minden bizonnyal megvolt, mert időközben szárnyra kapott az a gyanú is, hogy egyes tudósításokat nem a bazárhölgyek fogalmazták, hanem a nevükben eljáró „bajuszos” riporterek. Akadt viszont olyan, aki érzéseit nem a maga szavaival, hanem

[811] *Fővárosi Lapok*, 1880. május 8. 527.

Vörösmarty epigrammájával tördelte sorokba. A beszámolók végül nagyon vegyesek lettek és különböző fajtájúakra sikerültek. Döntő többségük magyar nyelvű volt, de előfordult olyan is, aki a gondolatait csak franciául tudta kifejezni. A napi események közt írtak a nagyszámú vagy éppen elmaradó közönségről, az uralkodópár látogatásáról, a jótékonyság érdekében vállalt nemes áldozatokról, buzdították az olvasó közönséget a palota meglátogatására, a fogyasztásra vagy a hazai ipar támogatására.[812]

A rendezvények jelentősége

Mit jelentettek ezek az események itt a Nemzeti Múzeum mögött a Károlyi-palotában? Ahogy az egyik lap az 1876-os kiállítás alkalmával megfogalmazta, a politikai élet után, de a nyitva tartás ideje alatt még azt is megelőzve, a legnagyobb izgalmat és szenzációt Pesten. A lapok terjedelmes tárcacikkekben számoltak be az eseményekről, buzdítva az olvasóközönséget a helyszín felkeresésére és a vásárlásra, ami maga is értéknövelő tényezőként hatott. Megjelent a nép körében az uralkodói pár, akiket virágokkal fogadtak, éljenezni és üdvözölni lehetett őket. Esténként kellemes, hangulatos zene szólt, s maga a környezet is előkelőséget, eleganciát sugárzott. Presztízsnövelő volt, hogy a rendezvények főúri palotában zajlottak. Ez is vonzotta a közönséget, hiszen egyben bepillantást is nyertek a főváros építészeti arculatában újonnan elszaporodó főúri rezidenciák belső világába, élvezve és megcsodálva a bennük feltárulkozó térélményt, s egyben a részeseivé is válva. De bepillantást nyerhetett a közönség az arisztokrácia világába 1876-ban a kiállított tárgyak révén is. Kézzel foghatóvá vált az egyes főúri családok egyedülálló – a nemzeti múlt szempontjából is jelentős – gazdagsága, mindennapi életük, időtöltésük egy-egy részlete.

A kiállítás bemutatta a hazai iparművészet magas színvonalát, feltárta százados gyökereit, páratlan és egyedülálló értékét, valamint kedvezően hatott a kortársi ipar fellendülésére és a műízlés fejlődésére is. Nemcsak a kincsek pazarságában gyönyörködő egyszerű látogató jött el a palotába, hanem a műértő szakmai közönség is.

Az 1880-as bazárnak romantikája is volt. Arisztokrata hölgyek csoportját lehetett látni, akik néhány nap erejéig a megszokottól eltérő helyzetben és szerepkörben tűntek fel. Az ilyen rendezvények nem mindennapos látványnak számítottak a fővárosban. Több évet kellet várni hasonlóra. Ha sűrűbben rendeztek volna ilyen bazárokat vagy jótékony célú rendezvényeket, talán megszokottá, érdektelenné, szürkévé váltak volna. Egy évtizeddel később többek között ezt is érintette az a cikkíró, aki a jótékony célú rendezvények elszaporodását rótta fel, társadalmi zaklatásnak ítélve azokat. A szerző úgy érezte, hogy elszaporodásuk már-már kóros formát kezdett ölteni, és a minden apró-cseprő ügy érdekében rendezett nemes gyűjtések az emberek „egzisztenciáját veszélyeztetik”.[813]

Azonban ne feledkezzünk el az anyagi haszonról sem. Az 1876-os egy hónapos kiállítás – mint láttuk – szépen jövedelmezett, az 1880-ban megrendezett négy napos vásár alkalmával a szervezők még nagyobb bevételre tettek szert. Az adományokkal együtt 21450 forint 5 krajcár gyűlt össze. Ha levonjuk ebből a rendezésre fordított 4175 ft. 97 kr. összeget, a megmaradó 17175 ft. 8 kr. tiszta jövedelem is jelentősnek mondható. Ebből a gyermekkorház 2000, a másik három intézmény egyenként 3820 ft. 52 kr. osztalékot kapott.[814] A bevételt ezen kívül növelte még a Tavasz alkalmi lap eladásából befolyó összeg,

[812] *Egyetértés*, 1880. május 4. [2].; május 5. [1-2].; május 6. [1-2].; május 8. [1].
[813] *Fővárosi Lapok*, 1893. február 17. 399-401.
[814] *Fővárosi Lapok*, 1880. június 6. 645.

ami a júniusi adatok szerint 1236 ft. 98 kr-t tett ki, de őszig még további összegeket vártak.[815] Ha azt számítjuk, hogy ebben az időben az egylet által egy dajkánál elhelyezett menhelyben ápolt gyermek havi tápdíja 6, 8 vagy 10 forint volt, akkor ez a vásár valóban sikert könyvelhetett el, hozzászámítva azt is, hogy az egylet ehhez hasonló rendezvényei nem mindig voltak ilyen sikeresek.[816]

Mulatság és karitatív jelleg

Az ilyen jótékonysági akciók mindig kétélű dolognak számítottak. A rendezvény anyagi, erkölcsi hozadékától függően kerültek pozitív vagy éppen negatív megítélés alá. Amikor Ábrányi Kornél a Tavasz alkalmi lapban a magyarok jótékonysági szokásairól értekezett, maga is akaratlanul finoman érintette a magyarságnak az arisztokráciával egybemosódó karakterisztikája közt a jótékonyság mögött megbúvó hivalkodó hajlamát. „Szeretünk *kikiáltani* mindent, a mire büszkék vagyunk. És ha más téren ez talán kártékonyan hat néha, de a jótékonyság mezején még ez a nemzeti hiúságunk is jóra válik. Nemzeti jellemünk aristocratikus vonásának lehet betudni azt is, hogy nekünk nincs köznapi jótékonyságunk, hanem csak jótékonysági ünnepeink vannak. […] Más nemzet jótékonysága jó, a mienk nemcsak jó, de szép is. Más nemzet szereti a jótékonyságot, mi, ha kell, beleszeretünk a jótékonyságba. Más nemzet *ád* jótékony célra, mi *áldozunk*. Más nemzetnél a jótékonyság rendszerint névtelen, nálunk mindig nevezetes” – írta a szerző.[817]

Kétségtelen, az ilyen típusú rendezvényekben az arisztokrácia is örömét lelte, különben nem szervezték volna. Ezek az akciók a kegyeletesség mellett szórakozást is jelentettek. Emellett teret adtak a reprezentációra, és a főnemesi réteg fővárosi társasági életének repertoárját bővítették. Egyben pedig elébe mentek a társadalmi elvárásoknak és eleget tettek azoknak. Ha a jótékonyság, valamint a vele együtt jelentkező reprezentáció és társadalmi nyilvánosság egyensúlyban volt, a rendezvény pozitív, a társadalmi elvárást kielégítő megítélés alá esett. Ha viszont a közönség úgy érezte, hogy a segítőkészséget jóval meghaladta a feltűnőség, az önfényezés és a magamutogatás, akkor az eseményt kísérő kommentárokba helyeslés mellett vagy inkább helyett kritikai hangnem vegyült.

A rendezvényeknek ugyanakkor megvolt a maguk erkölcsi és társadalmi hatása. Az uralkodó osztály nem alamizsnát osztogatott, hanem maga is munkájával, fáradozásával részt vett a szegények, az ínségesek és a bajbajutottak megsegítésében, példát mutatva a társadalmi összefogásra. Az ilyen jótékonyság nem volt sértő és megalázó, inkább a segítő szándék, mintsem a fölényes és lekezelő magatartás érvényesült benne. Amikor egy bő évtizeddel később az Operaházban került sor hasonlóra, a tudósító a rendezvénynek ezt a pozitívumát emelte ki: „És nemcsak úgy mintegy lenézéssel dobják oda és dobatják oda másokkal az adományaikat, a kolduló ínség reszkető kezébe, hanem mindég valami érdekes, szellemes, és ötletes keretben jelenik meg […] s nem úgy cselekszenek, mint az a közönséges lelkű jóltevő, a ki előkelő, drága és fényes keretéből kifeszíti a drágakövet és úgy dobja oda valakinek, hanem azon igyekeznek, a drágakövet lehető legszebb, legékesebb és legművészibb keretben nyújtsák oda azoknak, akiknek szükségük van erre.”[818]

---

[815] *Fővárosi Lapok*, 1880. június 5. 641.

[816] Perényi, 2009. 221., 226.

[817] Ábrányi Kornél: A jótékonyság tavaszi ünnepén. *Tavasz*, 1880. 13.

[818] *Fővárosi Lapok*, 1895. március 28. 976.

Magyarország polgári átalakulásától kezdődően mindenkor megvolt az a társadalmi igény, hogy az arisztokrácia vetkőzze le előítéletességét és mutasson közeledést az alatta állókhoz. Az ilyen típusú rendezvények erre kiváló alkalmat jelenthettek. Pozitív volt bennük – de leginkább a bazárban –, hogy látszólag valamelyest bontottak abból a válaszfalból, amely az arisztokrácia és az alatta lévő dzsentri és polgári világ között húzódott. Egyszersmind oldani látszottak a köztük fennálló merevséget, elutasító, sokszor lenéző és megvető vagy fennhéjázó magatartást. Az 1880-as bazárnak erre a pozitív hatására hívta fel a figyelmet az Egyetértés hasábjain egy napra riporterré váló, amúgy a jótékonyságairól ismert Bischitz Dávidné, aki cikke végén kiemelte, hogy a főrangú hölgyek a jótékonyság érdekében és jegyében karöltve jártak a polgárság képviselőivel, tekintet nélkül azok párt vagy vallási viszonyaira.[819] Mivel maga is a rendezvény résztvevője volt, meglátása valósnak tűnhet, de az összetartozás terén jelentősebb hatást mégsem eredményezett.

A társadalmi átalakulás folyamata ugyanis nem ebbe az irányba haladt, hanem, éppen ellenkezőleg, a társadalmi válaszfalak egyre merevebbekké váltak. Ezt a kortársak is érzékelték, de gyógyírt és megoldást nem igen találtak rá. „És hiába szónoklat, az iránycikk, a társadalmi bölcselkedés melegen buzdító, intő, kárhoztató igéje: hallhatják, olvassák, de nem követik" – írta keservesen az az újságíró, aki cikkében valószínűleg a helyesen felismert és elemzett társadalmi bajról értekezett. „Haladásunknak nincs nagyobb akadálya, mint az a merev ellentét, mely államunk törvényei és társadalmunk szokásai közt létezik. A törvény jogegyenlőséget hirdet, a társadalom osztály- és rangkülönbségeknek hódol."[820]

Kiváló példa erre az egy évtizeddel később a Hungária szálló téli kertté átalakított földszinti termében lefolyt jótékony célú virág-estély, amelynek a megrendezését ugyancsak a főrangú körök vállalták magukra. Az 1893. március 18-i estélyen megjelent a főváros előkelő világának egésze. Itt is, mint a Károlyi-palotában, arisztokrata és polgárhölgyek szabott áron különféle termékeket árultak. Most is játékok, szivarok és cigaretták, cukrászati termékek, gyümölcsök, borok, pezsgők és teák kerültek terítékre, s természetesen nem hiányoztak az estélynek nevet adó szebbnél szebb virágok sem. A pult mögött álló, hazai és külföldi népviseleti jelmezt öltő hölgyek ezeket árulták a betérő vendégeknek. Az estélyről szóló tudósítás ezúttal is pozitív hangvételű volt, a tudósító alig talált jelzőket, amellyel a látványos estélyt illetni tudta volna. „A fényt, a pompát, a virágokat, a humanizmus érdekében fáradó szépséges hölgyeket kell, hogy fölékesitsük minden megérdemelt bókkal – írta a tudósító –, de csak a konvenció megszokott kifejezései akarnak önkénytelenül leperegni a tollunk hegyén. Azt akarjuk megmondani, a mi e konvencionális kifejezésekben foglaltatik, de mintha kevés, szintelen és szürke volna mindez. A legintelligensebb mulatságok egyike volt e mai fényes sikerű virág-estély az összes ezidei mulatságok között".[821] Az estély minden tekintetben jól sikerült. Jó volt a hangulat, viszonylag jelentős a bevétel s valószínűleg a társadalmi rétegek elkülönülésére sem lehetett nagyobb panasz. Néhány nappal később azonban egy újabb írás jelent meg a lapban az író, újságíró Adorján Sándor tollából, aki fiktív levelét a gelencséri kastélyba címezte. A beszámolót egyes szám első személyben írta, mint aki maga is az elárusító hölgyek közt aktív résztvevője volt az estélynek. A birtokos középosztályt képviselő levélíró leányzó mögé bújó Adorjánt egy dolog foglalkoztatta leginkább: „minő mód leszünk mi együtt társadalmilag, a kik olyan különféle állásuak

[819] *Egyetértés*, 1880. május 8. [1].
[820] *Fővárosi Lapok*, 1892. május 27. 1085.
[821] *Fővárosi Lapok*, 1893. március 19. 660.

vagyunk: főnemesek, gentryk és polgári származásúak, s a kik a jótékony cél örve alatt ezúttal olyan sajátságos összevisszaságban keveredtünk együvé."

Adorján úgy vélte, hogy ez a rendezvény csak ürügy volt a reprezentációra, a díszes keretben megmutatkozó jótékonyság nem szólt másról, mint az önmutogatásról, hiszen a szervezők, vagyonuknál fogva, könnyen összeadhatták volna a rendezvényből származó bevételt, különösebb anyagi megterhelést ez nem jelentett volna a számukra. Igazából azonban nem is ezt kifogásolta. Végső soron mindegy volt, hogy milyen módon – a nagy társadalmi nyilvánosság bevonásával vagy anélkül – kerül sor a jótékony adakozásra: „az ürügy nagyon jó, s még az esetben, ha bevalljuk őszintén, akkor is el lehet fogadni" – vélte Adorján. Ezzel szemben viszont azt mélyen bírálta, hogy – amint fogalmazott – „egy mákszemnyit sem keveredtünk össze, arra már a cél nem volt eléggé jótékony vagy hatásos." Vagyis a társadalmi válaszfalak az ilyen típusú rendezvények ellenére továbbra is megmaradtak, és ha kívülről meg is volt ennek az ellenkezőjének a látszata, a színfalak mögött mindez – szerinte – másképp játszódott. Talán mint az estélyen is megforduló személy, illetve a mindennapi életből leszűrt tapasztalat alapján úgy ítélte, hogy az arisztokrácia egészen más világban él, mint az alatta lévők. Nyelvünket nem ismerik, nem jól használják, többségüknek a beszéde a kívülállók számára jórészt érthetetlen. „Olyan kurta beszédűek, darabosak, s nem mondanak ki egészen semmit" – írta a szerző. A beszédük alapján azt szűrte le, hogy egy, a külvilágtól hermenetikusan elzárt világban élnek, akik maguk között igen jól megértik egymást. Amikor „ők Andrisról beszélnek, s mindjárt tudják valamennyien, hogy az a földmivelésügyi miniszter. Géza ügyes-bajos dolgát, ha fölemlegetik, egymás között nem kell hozzátenniök, hogy tulajdonképen az operaházról van szó; Apponyi nekik csak »Berti«, Béla ő előttük a legnagyobb magyar fia, s mi mindezt hallgatjuk, anélkül, hogy értenők, csak mikor azt halljuk, hogy »canaille«, akkor sejtjük meg, hogy tulajdonképen kikről van szó, de amíg az imént úgy tettünk, mintha értenők, ennél ép az ellenkezőt cselekeszük, nem értjük meg." A magyar uralkodó osztály társadalmi távolságtartása és merev elzárkózása, ami bizonyos fajta gőggel és felsőbbségérzéssel is párosult, mélyen sértette az alattuk levőket, főleg a világukba betörni akaró birtokos középréteget. „A harmadik osztálynak – írta Adorján – jobb dolga van: mert ahhoz legalább leereszkednek, bárha aligha eltitkolható lenézéssel, kegyességgel teszik is. […] De már mi hozzánk, közönséges nemesekhez igazán ridegek. "[822]

Adorján Sándor a társadalmi helyzettel kapcsolatban valószínűleg jó ítélőképességgel rendelkezett, de azt már figyelmen kívül hagyta, hogy az arisztokrácia alatt álló dzsentriben is megvolt ez a hajlam. Cikke arra figyelmeztet, hogy nem szabad túl értékelni az ilyen típusú bazárok társadalmi jelentőségét. Valamelyest szolgálta ugyan a társadalmi közeledést, oldhatták a társadalmi válaszfalak merevségét, de korántsem voltak elegendőek ezek lebontásához, és a társadalmi rétegek különállása, a hierarchizáltság, a distanciák megtartása továbbra is a magyar társadalom jellemző jegye maradt, amire Adorján egy később született cikkében ugyancsak felhívta a figyelmet. „Hogy nálunk erős volna a kasztrendszer, azt csupán az elnevező szó miatt, mondani alig lehet. De hogy a különböző rétegek közt olyan óriási, áthághatlan falak meredeznek, mintha azok körül csupa kinézer laknék, azt, ha kissé közelebbről nézzük meg a dolgokat, nagyon komolyan állíthatjuk."[823]

A századforduló idején Búsbach Péter, jogász és országgyűlési képviselő úgy vélte, hogy a társadalmi válaszfalak már nem olyan erősek, a társadalom egyes rétegei már nem különülnek el olyan mereven egymástól, éles különbséget viszont továbbra is a mágnás – nem mágnás között látott.[824]

---

[822] *Fővárosi Lapok*, 1893. március 25. 721-722.

[823] *Fővárosi Lapok*, 1893. szeptember 24. 2159.

[824] Búsbach, 1906. II. köt. 32., 39.

Ezt a különállást sokszor minden olyan fórumon érezni lehetett, ahol az arisztokrácia a polgári világgal együtt szerepelt. Farsang, báli szezon idején hasonlókat lehetett tapasztalni. Az előkelő világ leginkább külön, más időpontban, zárt helyen szeretett ünnepelni. Jellegzetesek voltak az Európa szálló termeiben vagy a későbbi Andrássy úti polgári kör helyiségeiben megrendezett, főúri világot tömörítő mágnás-piknikek, ahova mindig csak kékvérű közönség nyert bebocsátást. Ha pedig más csoportokkal kerültek egy fedél alá, ott is sokszor különváltak, vagy pompájukkal kérkedtek, társadalmi helyzetüket fitogtatva, amit a báli tudósítások is számos alkalommal kárhoztattak.[825]

Az uralkodó osztállyal szemben megfogalmazott kritikák szaporodása és élesedése azonban az ország politikai helyzetének megváltozásából is adódott. Az előbb idézett Búsbach Péter maga is úgy vélte, hogy az önkényuralom idején az ország – félretéve az ellentéteket – viszonylag összetartott. Nem a társadalmon belüli ellentétek kaptak nagyobb hangsúlyt, hanem a kívülről jövő önkénnyel szembeni tiltakozás.[826] A politikai cselekvés szabadságától való megfosztottság idején egy ilyen vásárnak sokkal nagyobb volt a társadalmi, politikai jelentősége. A jótékony szándékban inkább az összetartozást, a hatalom jogsértő magatartásával szembeni tiltakozást, a nemzet melletti kiállást látták, s benne azt üdvözölték. A hozzá fűződő reprezentáció alighanem ugyanúgy megvolt, csak a politikai helyzetből adódóan kisebb és kevesebb figyelem szegeződött erre. A ’67-es kiegyezés a nemzeti szólam mérséklődését, részben kiüresedését hozta magával, ami az ilyen típusú rendezvények megítélését is befolyásolta. Fordult a kocka. A nemzeti jelleg és az összefogás helyett inkább a feltűnőség keresést és a reprezentációs szándékot látták meg bennük. Az esetek többségében valószínűleg helyesen. Különösen ott domborodott ez ki, ahol a rendezvényre a főrangú hölgyek külön díszes toaletteket készíttettek maguknak, szinte nullára redukálva a kegyeletesség érzését és megnyilvánulását.

Ugyanakkor, idővel az ilyen típusú akciók hatását és szerepét csökkentette az is, hogy helyükbe az ilyen célt szolgáló karitatív egyletek, majd intézmények léptek.

A nemzeti jelleg megnyilvánulásai

Arról sem szabad elfelejtkezni, hogy ezek az események fontos szerepet játszottak az arisztokrácia nemzeti integrálódásában is. Habár a kasztszellem továbbra is megmaradt, és a társadalmi válaszfalak lebomlása helyett, azok inkább merevebbekké váltak, a magyar fővárosban rendezett különféle kiállítások és bazárok az arisztokrácia sokszor vitatott nemzeti hovatartozását demonstrálták.

Az újságok a rendező és résztvevő főúri hölgyeket dicsérték. Kiemelték a kegyességüket, elismerték az odaadásukat és az áldozatkészségüket. Fotókat, csoportképeket közöltek róluk, rövid életrajzokban méltatták őket és tetteiket. Azok az akciók, amelyek valóban a segítségnyújtásról szóltak, és az azok nyomán megszületető méltatások, kedvezően hatottak a vagyonából jótékonykodó magyar főrangú női ideál megfogalmazódására, és egyben szimbolikus megtestesítői lettek az ilyen típusú elvárásoknak.

Az 1876-os kiállításon a kiállított tárgyak jelentős része az arisztokrácia tulajdonát képezte, a főúri réteg magánvagyonából származott. A kiállítás során azonban a tárgyaknak a magyar múltat és történelmet idéző nemzeti jellege is fölsejlett. A kiállított tárgyakban ott tükröződött

[825] *Fővárosi Lapok*, 1887. január 20. 129-130.

[826] Búsbach, 1906. II. köt. 34-35.

a főnemesi társadalom gazdagsága, hatalmas anyagi, vagyoni háttere, de emellett a tárgyaknak a nemzeti múlttal való kapcsolatára is hangsúly helyeződött.

A kiállított tárgyak által megidézett „régi dicsőségünk", a nemzeti múlt kiemelkedő hősei, tettei nemcsak a kor romantikus történelemszemléletét tükrözte, hanem a sokszor negatív fényben feltűnő arisztokráciát is pozitív megvilágításba helyezte. A haza védelmében szerepet játszó személyek (pl. Zrínyi Miklós, Esterházy László), valamint Széchenyi István alakján keresztül a hazai arisztokrácia önmagát is dicsérte. Részben rajtuk keresztül demonstrálták a társadalmon belül fennálló különleges helyzetüket, ami a neves elődök által nyert igazolást és értelmet.

A kiállításoknak egyben megvolt az a jelentősége is, hogy az uralkodót ilyen alkalmakkor nemzeti színbe lehetett öltöztetni. Ferenc József a '67-es kiegyezéssel nem lett népszerűbb király a magyarok körében. Jól mutatják ezt a választási statisztikák, miszerint a magyarlakta területek döntő többségében a '48-as függetlenségi politikát képviselőket juttatták be a parlamentbe.[827] Ferenc József nem hajhászta, nem is kereste a népszerűséget, különösképpen nem is igényelte, hiszen a hatalma a kiegyezés után törvényes módon is legitimálva volt, ugyanakkor tisztában volt azzal, hogy mint magyar uralkodó bizonyos gesztusértékű cselekedetekkel is tartozik országunk irányába. Egy-egy ilyen rendezvény felkeresése ilyen tettnek számított a részéről, a sajtónak pedig kiváló alkalmat szolgáltattak arra, hogy az uralkodót nemzeti királyként tudja feltüntetni. A magyar nyelven történő beszélgetések, az őszintének titulált érdeklődés („mindent akarok látni, mert igen érdekel") kihangsúlyozása, a király minden mozdulatának pontos rögzítése, kedveskedő, humoros megjegyzéseinek a kommentálása emberi közelségbe hozták az uralkodót. Aki pedig Ferenc József látogatásakor ment el a palotába, fizikailag is közel kerülhetett hozzá. Mindez, ha kis mértékben is, de valamelyest oldotta az uralkodó és a magyarok közötti távolságot, az idegenkedést és bizalmatlanságot, valamint hozzájárult az uralkodókép pozitív irányba történő átformálódásához. Mindezekkel együtt azonban közel fél évszázadnak kellett eltelnie ahhoz, hogy a '48-as forradalmat leverő uralkodókép helyébe a népszerűbb Ferenc Jóska kerüljön. Ennek kiformálódásához azonban minden sajtó-erőfeszítés ellenére, valójában olyan generációkra volt szükség, akiknek már sem erős fizikai, sem lelki kötődésük nem volt '48-hoz, és akiknek a szívébe az idősödő uralkodó személye is érzékenységet tudott csalni.

A társasági élet félnyilvános formái

A főúri rezidenciákat már eleve oly módon építették, hogy képesek legyenek nagyobb társaság befogadására. De mint ahogy az udvari körökbe sem nyert mindenki bebocsátást, így a főúri épületekben megrendezett eseményeken is csak egy, a főúri életvitel által diktált és meghatározott közönség vett részt. A közéletben betöltött szerep, az ismertség, a hírnév az előnyök mellett bizonyos mértékben kötelezettségeket is rótt az illetőre. A társadalomban vagy a politikai életben betöltött vezető szerepükből adódóan a társasági életben is hasonló fajsúlyú szereplőkké váltak. A közéleti, politikai pályát befutó, kormányzati, hivatali tisztséget vállaló személyek íratlan, de mondhatni kötelező feladatai közé tartoztak a különböző típusú rendezvények (ebédek, vacsorák, bálok) szervezése, valamint az azokon való részvétel. „A grófnak és a grófnénak most már kötelessége az ilyen nagy ünnepségek rendezése, sok nagy ebédet is adtak. A grófné nem szereti ezeket, de *noblesse oblige...*" – írta

[827] Gerő, 1999. 171., 180-181.

Andrássy Gyula miniszterelnökké való kinevezése után a családnál szolgáló angol nevelőnő, hozzátéve máshol azt is, hogy „a grófnak meg kell fizetnie a nagyság árát."[828]

Egyéni habitustól, hozzáállástól függött, hogy ki hogyan viszonyult ehhez. Andrássy Gyuláról jegyezték fel kortársai vagy későbbi elemzői,[829] hogy szívesen tett eleget mindazoknak a reprezentációs kötelezettségeknek, amelyek politikai, közéleti pályájából adódóan reá hárultak. Szervezett választási ebédeket, miniszterelnökként pártlakomát, miniszterelnöki ebédet vagy farsang idején bált, részt vett vadászatokon. A helyszínt – ha saját rendezvényről volt szó – ezekhez a vidéki kastély vagy a pesti palota biztosította. Ezzel szemben a kortárs kultuszminiszter Eötvös József mindezt inkább nyűgnek és tehernek érezte, mintsem kellemes és hasznos időtöltésnek. Erről árulkodnak azok a naplójegyzetei, amelyeket 1870. október 26-án vetett papírra: „A hivatalos élet legnehezebb része nem a munka sokasága, s nem azon küzdelmek és kellemetlenségek, melyek parlamentáris miniszterségnél kikerülhetetlen, de azon temérdek időveszteség, mellyel a hivatal jár. Elfogadása oly embereknek, kiknek velünk s kikkel nekünk semmi dolgunk nincs, tisztelgések, díszebédek, egy szóval a száz haszontalanság, melynek semmi eredménye nincs, s melynek elmulasztását a nagybecsű publikum nehezebben bocsátja meg a legnagyobb hivatalos hanyagságnál."[830]

A mágnásnegyedet kialakító főurak közül leginkább Festetics György volt az a személy, aki Andrássyhoz hasonlóan maga is szívesen rendezett összejöveteleket, pesti palotájában is helyt adva ezeknek.

Festetics György estélye

Festetics György, életútjának ismert adatai alapján, kétséget kizáróan maga is szívesen alkalmazta a reprezentációs kellékeket. A politikai, közéleti megbízásokkal együtt járó kötelezettségeknek egy igazi nagyúrhoz méltóan tett eleget s Eötvössel ellentétben, nem érezte azt sem nyűgnek, sem tehernek.

Viszonylag kevés olyan eseményről van tudomásunk, amelyek Festetics György idejében a palota falai között zajlottak. Ez egyrészt adódhat a források hiányából, az események valóban magánjellegű természetéből, de jobbára a gróf személyében keresendő. Az arisztokrata életformát jellemző szezonális tartózkodás, ha eleve nem is zárta ki, de jórészt az ősztől tavaszig/nyárig tartó időszakra korlátozta a palotákban zajló eseményeket. Ezt a szezonális tartózkodást még inkább felerősítette a gróf közéletben betöltött szerepe. Mint az Andrássy kormány király személye körüli minisztere – ahogy a poszt címe is mutatja – idejének jelentős részét a király környezetében, Bécsben töltötte, ami még inkább ritkította pesti tartózkodásainak számát. A Bécsben székelő minisztérium és a bécsi palota a főurat is jelentős mértékben a császárvároshoz kötötte.[831]

A főúr otthonosan mozgott a társasági élet területén. Sajtóbeszámolók vagy egyes kortársi feljegyzések alapján tudható, kitűnő érzéke volt mindehhez. Ismerte a társasági életnek a magán- és közéletben betöltött jelentőségét, és tisztában volt fontosságával. Az arisztokrata életmódot jellemzően úgy gondolta és minden bizonnyal jogosan úgy tartotta, hogy itt, a színfalak mögött, valamelyest a hivatalos formát kizáróan és megelőzően dőlnek el, itt szerveződnek és itt veszik kezdetüket a fontos és jelentős közéleti, politikai ügyek és

[828] Stevens, 2007. 219., 278.

[829] *Budapesti*, 1886. 371-374.; Cieger, 2004. 321-322.

[830] Eötvös, 1978. 401.; Cieger, 2004. 321.

[831] Szabó, 1928. 377.

események. Tudta mindazoknak a gesztusoknak, érintkezési formáknak és megnyilvánulásoknak a jelentőségét és hozadékát, amelyek a rendezvényeken elhangzottak vagy megtörténtek. Amikor a császár 1870-ben egy ilyen alkalom során a nagy nyilvánosság előtt kezet fogott Lónyay Menyhérttel, az Andrássy kormány pénzügyminiszterével, Festetics maga kommentálta ennek jelentőségét. Ferenc József – írja Lónyay – „az egész társaság előtt és mindenki bámulatára nekem kezet adott, mi valami szokatlan dolog, négyszemközt nem egyszer tevé azt velem, de közönség előtt soha. Mint Festetics mondá, még pedig minden irigység színe nélkül, egy magánegyénnel, ki nem születéstől potentát, még nem történt."[832] A nyilvánosság előtt történt kézfogás az uralkodói bizalom megnyilvánulása volt, Lónyayt nem sokkal később közös pénzügyminiszterré nevezték ki.

A Festetics által betöltött miniszteri tálca kínálta és feltételezte talán a legtöbb és legváltozatosabb reprezentációs lehetőséget és alkalmat. Nemcsak itthon, hanem Bécsben is, ahol minisztériuma székelt. Az újonnan épült bécsi és pesti palota kiváló feltételeket biztosított ehhez, és Festeticset minden tekintetben alkalmassá tette arra, hogy elássa hivatalát és megfeleljen a vele szemben támasztott követelményeknek. A bécsi önálló rezidencia emellett alkalmas volt arra is, hogy a főúr ne váljon, és ne merevedjen hivatali emberré, a hivatali gépezet részévé, s főleg, hogy ne süllyedjen a hivatalnemesek sorába. Bécsi palotája és természetesen a mögötte álló rang és vagyon révén meg tudta őrizni önállóságát, szuverenitását, ami a saját személyén túlmenően egyben hazánk Monarchián belüli egyenrangúságát, szuverenitását is kifejezte. Tükrözte azt a magyarok részéről mindig is hangoztatott paritásos, dualista rendszert, ami a ’67-es kiegyezés során létrejött.

A kiegyezés körüli időszakban a jogi tárgyalások mellett fontos szerep jutott azoknak a reprezentációs alkalmaknak is, amelyek ezeket a tárgyalásokat kisérték. Az ekkor rendezett fogadások, ebédek a kölcsönös megismerés mellett a vitás kérdések megoldását, a bizalmatlanság csökkentését, a szimpátia növelését szolgálták. Ezeknek az egyik központi alakja Festetics György volt, aki többekre is nagy benyomást gyakorolt. A kiegyezési delegációban részt vevő Fest Imre a következőket jegyezte fel a magyar főúrról: „A kölcsönös látogatások után ünnepi estebédek következtek, éspedig szám szerint öt, és még több is következett volna, ha nem laktunk volna valamennyien túlságosan is jól, és nem kértünk volna kíméletet. Festetich gróf, a mi miniszterünk adta a legjobb estebédet csodaszép palotájában, és ez volt a leginkább méltó egy grand seigneurhöz”.[833] Egy későbbi alkalommal pedig a politikus kortárs Csengery Antal tudósította hasonlóképpen a feleségét a bécsi palotában 1868. január 22-én megrendezett összejövetelről. „Tegnap öt órakor volt Festetics gróf fényes estélye. Jelen volt az egész magyar delegatio, Beust, Becke, Auersperg herczeg, a német minisztérium elnöke. Csak egy toast volt a királyért és nejéért gyermekeivel. Azonban nagyon derült volt a hangulat a vendégek közt, egymás közt egyre koczintgattak. […] »Isten hozta szegény hajlékomba!« E szavakkal fogadott Festetics. Én körültekintve a gazdagon aranyozott, selyemmel bevont falakon, a már meggyújtott fényes csillárokon és a gazdag bútorzaton, elnevettem magamat. »Nagyapám szokása volt, – mondá folytatva Festetics, – így fogadni a vendéget.« Festetics, a magyar nagyúr impozáns példányképe; a magyar kormánynak leghűbb és legtekintélyesebb képviselője itt a diplomatia székhelyén. Sokkal értelmesebb, mélyebb belátású, mint sokan vélik s igénytelenebb, hogysem egyéni befolyásra törekednék. Nyugodt méltósággal képviseli kormányunk tekintélyét.”[834]

[832] Cieger, 2004. 330.

[833] Fest, 1999. 115-116.

[834] Csengery, 1928. 502-503.

A gróf ezt a csillogást és vendégszeretetet alkalmazta pesti palotájában is. Ugyanilyen pompakifejtő volt, amikor az általa szervezett rendezvényen az ideérkező vendégeket fogadta. Az itthon megrendezett estélyre 1868. április 19-én, vasárnap este került sor.

A kiegyezés körüli hónapok egyrészt Magyarország új politikai berendezkedése szempontjából voltak fontosak, de az uralkodói pár negyedik, később Mária Valériára keresztelt gyermekének születése kapcsán is.

Az ország és a nemzet nagyvonalú gesztusnak tekintette, hogy Erzsébet Budán fogja megszülni negyedik gyermekét. Az eseményt a kiegyezés sikereként, a két ország elválaszthatatlan kapcsolataként értelmezték. A királyi pár 1868. február 5-én érkezett meg a magyar fővárosba. Mária Valéria születését az orvosok április 21. és 26. között várták. A gyermek 22-én született meg, keresztelésére április 25-én került sor a budai várban, a magyar királyok ősi székhelyén.

A születés nagy örömmel töltötte el Pestet és Budát, az országot s benne az arisztokráciát is. Díszlövést adtak le a budai várból, a Margitszigeten örömtüzet gyújtottak, a színházakban ingyenes volt az előadás. Egyes házak díszkivilágítást kaptak, amelyek közül a budai hg. Batthyány palota volt a legpompásabb. Nyolc és tizenegy óra között folyamatosan, külön ez alkalomra készíttetett bajor kék-fehér és nemzeti piros-fehér-zöld színű görögtűz világította meg a homlokzatát.[835] A Felsőház lelkes szavakban nyilvánított köszönetet, bizottságot küldött ki a keresztelés ünnepélyére, és megszavazta a gödöllői uradalom megvételéről szóló törvényt.[836] Az udvar és számos magas rangú vendég, külföldi főúr, diplomáciai személy, osztrák miniszter jelenléte jó alkalmat szolgáltatott arra, hogy egyes közéleti szerepet betöltő magyar főurak estélyeket, táncmulatságokat adjanak. Festetics György is ez alkalomra időzítette estélyét.

A Nemzeti Múzeum mögötti palotában megrendezett estélyről több lap is beszámolt. Írt róla a Hazánk, a Magyar Újság, a Pesti Hírnök, röviden közölte a Pesti Napló, érintette a Századunk és a Vasárnapi Újság is.[837] Részletesebb beszámolót a Nefelejts és a Fővárosi Lapok közölt róla.[838]

A rendezvény teljes, pontos koreográfiája, minden egyes apró részlete nem ismert, egyes részei viszont arról árulkodnak, hogy a gróf kellő körültekintéssel szervezte meg az estélyét, és mindent elkövetett azért, hogy fogadása egy nagyúrhoz méltó emlékeket hagyjon vendégeiben.

Egy ilyen estély megszervezése nagy, viszonylag hosszú előkészületeket igényelt és sok költségbe került. Nem is volt általános, mindennapi esemény, egy évben két-három alkalommal rendeztek ilyet. Az előkészületek már napokkal vagy egy-két héttel korábban megkezdődtek. Arról sajnos nincs tudomásunk, hogy Festetics György mikor s hogyan kezdte szervezni az estélyt, de az Andrássyaknál zajló rendezvényről a családban már mindenki tudott egy héttel korábban, a készülődésből pedig mindenki kivette a maga részét.[839]

A rendezvény az egész vasárnap estét betöltötte. „Hivatalosan" tíz órakor kezdődött, de a vendégsereg már ezt megelőzően gyülekezni kezdett. Hosszúra nyúlt, éjfél után két órakor ért véget.

---

[835] *Századunk*, 1868. április 24. [3].

[836] Márki, 1899. 61-65.

[837] *Hazánk*, 1868. április 21. [4].; *Magyar Újság*, 1868. április 22. 379.; *Pesti Hírnök*, 1868. április 21. [2].; *Pesti Napló*, 1868. április 18. [3].; *Századunk*, 1868. április 21. [2].; *Vasárnapi Újság*, 1868. április 26. 204-205.

[838] *Nefelejts*, 1868. április 19. 190. és 1868. április 25. 202.; *Fővárosi Lapok*, 1868. április 21. 367.

[839] Stevens, 2007. 285.

A résztvevők létszámáról ellentétes adatok láttak napvilágot. A Nefelejts a vendégeket közel háromszáz főre becsülte, a Fővárosi Lapok ezzel szemben azt írta, hogy „nem nagy, de igen fényes társaság gyűlt össze" a termekben. A valós érték valahol a kettő között lehetett, de mindenkép százas nagyságrendben kell számolnunk. A Pesti Hírnök tudomása szerint százötven vendég volt hivatalos. A résztvevők a magyar és külföldi társasági, de főleg politikai élet elitjéből kerültek ki. A Századunk némi iróniával meg is jegyezte, hogy a gróf a „legnagyobb gonddal őrködött afelett, hogy meghívói csak »kékvérű« kezekbe jussanak." Név szerint ismerjük a Pejachevich családból a két ifjú leányt, Lenkét és Katalint, gr. Zichy József feleségét Melanie Metternich-Winnenburg hercegnőt, gr. Szapáry Gézát, Traun grófot vagy Okolicsányi Sándort, aki ebben az időben Andrássy Gyula mellett dolgozott miniszterelnökségi fogalmazóként és az Andrássy családhoz szinte naponta bejáratos volt.[840] Kétséget kizáróan Andrássy Gyula és családja is itt volt, amire a családnál szolgáló Mary Elizabeth Stevens, angol nevelőnő leveléből következtethetünk.[841] De találkozhatunk olyan nevekkel is, akik később itt a Nemzeti Múzeum körüli mágnásnegyedben leltek otthonra. Közéjük tartozik a Pejachevich leányokkal közel egykorú gr. Csekonics Margit vagy gr. Wenckheim Krisztina, akik később a férjeikkel telepedtek meg itt.[842] A francia vendégek közül b. Bourgoing és gr. Waldner, a francia követség tagjai, valamint Montreuil algróf ismertek. Itt voltak Bécsből a miniszterek és számosan a királyi pár udvari kíséretéből.

A vendégeket minden bizonnyal a palota erre alkalmas helyiségében, alighanem a díszes főlépcsőházban a főúr és felesége gr. Erdődy Eugénia fogadta. A sajtóbeszámolókból ezúttal elmaradt az öltözékek sokszor részletes leírása; a hölgyekről ismert, hogy tavaszi báli ruhát viseltek. Nagy valószínűség szerint a személyzet is uniformist öltött, ahogy ez a főúri (pl. Andrássy, Csekonics) családoknál szokás volt, öltözékük színe a Festeticsek családi színeihez igazodhatott.

A rendezvény nem hivatalos összejövetel volt, a megjelentek személye mégis megkívánta, hogy a palota és a Múzeum környékén a szokottnál nagyobb legyen a rendőri készültség. A Magyar Újság tudósítója meg is jegyezte ironizálva, hogy ha két-három főúr egy időpontban tartana ilyen estélyt, a város közbiztonsága kerülne veszélybe, hiszen elvonná a város összes területéről a rendfenntartó erőket. Mindez természetesen a város közismerten rossz közbiztonsági állapotaira is fényt vet.

Pontosan nem tudni, hogy ezeknek az estélyeknek volt-e valamilyen előírt szabályrendszere, például a megjelenést vagy magát a rendezvényt illetően, mégis nagy valószínűséggel állítható, hogy általánosan uralkodó szabály nem létezett. A társasági és társadalmi élet mindenkori írott és íratlan szabályai voltak a mérvadóak. Korántsem voltak olyan kötött jellegűek, szigorúan az etikett mentén szerveződő estélyek, mint az udvari rendezvények, azonban mégsem ad hoc módon szerveződtek.

Egy ilyen estély általában művészi produkciók bemutatásával kezdődött. Szokás volt ilyenkor rövid, egyfelvonásos, fél óránál hosszabb időre nem nyúló komédiákat játszani, zenei darabokat előadni vagy élőképeket bemutatni.

A Festetics György által rendezett estélyen egy francia nyelvű vígjáték, illetve egy számos dallal fűszerezett vaudevillet bemutatására került sor. Ez utóbbi, a francia vásári színjátszás rögtönzésszerű előadásaiból kinövő műfaj, a 19. században nyert polgárjogot a színjátszásban.

---

[840] Stevens, 2007. 182.

[841] Stevens, 2007. 283-284.

[842] Csekonics Margit 1881-ben építtetett palotát gr. Károlyi Istvánnal együtt a Múzeum utca 17. szám alatt. Wenckheim Krisztina férje gr. Wenckheim Frigyes a mai Szabó Ervin Könyvtár központi épületének helyt adó egykori Wenckheim palotát építtette 1889 és 1891 között.

Magyarországon az 1840-es években honosodott meg, és a ’60-as, ’70-es években zajló házi mulatságok kedvenc eleme volt.

Az előadásnak nem a művészi teljesítménye volt fontos, hanem az előadás és az előkészületek során kialakuló társasági kapcsolatok. Egy ilyen előadás több célt is szolgált. Megnyitotta az estélyt, jókedvet, vidámságot váltott ki, könnyebbé, oldottabbá tette a hangulatot, közelebb hozta egymáshoz a még ismeretlen, idegen embereket, alapot szolgáltatott a kommunikáció megindulásához.

Azért hogy az előadás jól sikerüljön, a megelőző napon egy főpróbára került sor, ahol ott volt az Andrássy családnál szolgáló nevelőnő is. A családjának küldött levelében a következőképpen írt az eseményről, határozott kritikát alkalmazva a szereplőkkel kapcsolatban: „Néhány nappal ezelőtt Festetics grófnénál voltunk estélyen, ahol műkedvelő színielőadásra fog sor kerülni. A főpróbára meghívták az összes gyermeket, és azokat a fiatalokat, akiket még nem vezettek be a társaságba. Nagyon kellemes és előkelő társaság gyűlt össze: Zichy grófné, született Metternich, Wenckheim grófnő, a leggazdagabb örökösnő Pesten, nagyon kedves társalkodónőjével; a Traun, Szapáry, Csekonics grófnék stb. Számos ismerősömmel találkoztam ott. Az előadás is jól sikerült. Két darabot mutattak be, a *Les Deux Timides*-et és a *La Corde Sensible*-t. Ez utóbbi egy kissé merész darab, de alaposan meghúzták, hogy szalonképessé tegyék. A francia követség két attaséja csodálatra méltóan játszott, de az ifjú hölgyek meglehetősen merevek voltak. Másnap nagy estély keretében került sor a bemutatóra. Megérkezett Bécsből az összes miniszter, és minden igen nagyvonalú volt.”[843]

A francia nyelvű előadáshoz a palota legelőkelőbb termében, a Pollack Mihály téri bejárati kapu fölött elhelyezkedő, Múzeumkertre néző nagyszalonban alakítottak ki színpadot, ahol a zeneszerszámokat ábrázoló freskódíszítések – ahogy már jeleztük – maguk is utalnak a helyiség ilyen típusú rendeltetésére és funkciójára.

A Fővárosi Lapok beszámolója szerint az előadás frenetikus volt, – ezek szerint a főpróbán mutatkozó merevség itt már teljesen feloldódott. Olyan siker született, ami a jelenlévők körében „közmeglepetést szült”. Az előadásban résztvevők a vidám, röpke kis francia dalokat „igen szépen énekelték”, különösen b. Bourgoing, akinek „igen jó énekelőadása” volt. Kiválónak bizonyult az előadók színpadi rutinja, ebben a két francia vendég járt az élen, de Okolicsányi Sándor is szerzett magának babérokat. A súgó gr. Szapáry Géza, a rendező Montreuil vicomte volt.

Az előadást fényes vacsora követte. A fogásokról vagy a tálalás módjáról sajnos nem maradtak adatok, de minden bizonnyal a többi főúri családoknál megszokott módon zajlott. Előkelően megterített asztal fogadta a vendégeket, amelyen címerrel díszített szalvéták, gyertyatartók, virágok a családi étkészlet darabjai voltak elhelyezve. Amikor az Odescalchiaknál került sor egy ehhez hasonló, de korántsem ilyen nagyszabású eseményre, a család féltve őrzött teás csészéi kerültek elő.[844]

Egy ilyen estély alkalmával fontos volt a vendégek kellő megtiszteltetése, ami számos dologból, formalitásból tevődött össze. Mivel az estélyen miniszterek, diplomaták is részt vettek, fontos figyelem szegeződhetett az ülésrendre is. Sajnos azt nem tudni, hogy a házigazda Festetics György hogyan helyezte el a vendégeit, de a helyes ülésrend megválasztásának fontosságát mutatja, hogy a Károlyi család levéltárában fennmaradt az 1880-as évekből egy kis füzet, amelynek a lapjain a házigazda gr. Károlyi Gyula azt tervezgette, hogyan ülteti le vendégeit a közös asztalhoz. A lapokon ez az asztal van vázolva, odaírva azoknak a családoknak, ismerősöknek a nevei, akik a rendezvényen részt fognak

[843] Stevens, 2007. 283-284.

[844] Odescalchi, 1991. 28-29.

venni. Egyes neveknél javítások, amelyek a tervezés vagy a változás, változtatás fázisáról árulkodnak.[845]

Az estély a vacsora végeztével még nem ért véget. Az egész rendezvényt egy fél óráig tartó tánc zárta le. Ez Festeticsnél is a magyar arisztokrácia körében divatos és megszokott csárdás volt. A zenét ehhez cigánybanda szolgáltatta. A gróf itt is nagyon ügyelt a minőségre, hiszen azt a fővárosban 1860-ban letelepedő Bunkó Ferencet és társaságát hívta meg az estélyre, akit a kortársai Bihari János után az egyik legjobb zenésznek tartottak, ugyanis „kevés prímás játszotta oly ritka zamatossággal és tűzzel a magyar nótákat”,[846] mint ő.

Az estély jelentősége

Az ilyen és ehhez hasonló, közéleti személyek részvételével folyó estélyek jórészt mindig sokkal több célt szolgáltak, mint az önfeledt mulatozás. A színfalak mögött sokszor politikai, közéleti kérdések kerültek napirendre. Jól ismerte a későbbiek folyamán mindezt a színfalak mögé bepillantó Mikszáth Kálmán, aki egy farsang kapcsán a következőkre hívta fel a figyelmet: „Tévednek azok, kik azt hiszik, hogy politikai tekintetben egyáltalán nincs semmi jelentősége a farsangnak. Ezidén legalább tévednek. A királyi estély, udvari ebéd a miniszterelnök és a belügyminiszter estélye mind csak mulatságok ugyan, de oly mulatságok, miken gyakran nagy események szövődnek.”[847]

A Festetics estélyén összegyűlt társaságnak a politikai életet irányító szereplői nem itt találkoztak először. Ezt megelőzően szombat este a Nemzeti Színház Don Carlos előadásán szintén egy „fényes és érdekes” közönség gyűlt össze. A királyi páholyban a nápolyi királynővel Ferenc József ült, az emeleten egymáshoz közel Auersperg herceg, osztrák miniszterelnök és Festetics gróf, az Andrássy páholyban pedig a magyar miniszterelnökkel együtt a bécsi minisztérium tagjainak jó része: báró Kuhn, Taaffe, Becke, Beust,[848] akik „jól mulattak és sokat nevettek”. Mindez – miként a Századunk írta – a hadszervezés eldöntése előtt történt, és a lap nem átallotta megjegyezni azt sem, „mi óhajtjuk, hogy post festum is ilyen kedvük legyen.”[849] Ekkor – pénteken és szombaton – zajlott a Budára érkezett közös és nem közös bécsi minisztereknek a magyar miniszterekkel tartott vegyes ülése a hadszervezet ügyében, Kuhn közös hadügyminiszter előterjesztése mellett. Az alapelvek lefektetésére április 20-án, hétfőn került sor.[850]

A társasági élet időzítése Andrássy részéről, aki a miniszterelnöki posztja mellett a honvédelmi tárcát is betöltötte, talán nem volt véletlen, s valószínűleg Festetics részéről sem.

Andrássy szívesen használta fel ezeket az alkalmakat – legyen az estély, színházi előadás, vacsora – a politikai célok elérése érdekében. Gróf Festetics Mária, aki Deák és Andrássy rábeszélése folytán vállalt udvarhölgyi állást Erzsébet királyné mellett, és aki sokra becsülte Andrássyt, egy alkalommal a következőket jegyezte föl Gödöllőn róla: „azt tanácsolta, hogy nagyon jó benyomást keltene és szükséges is volna, ha újra egyszer megint állandóra beköltöznénk a városba. »*színházba menni – kedveskedni – egy kis kaczerkodni stb. – Ő*

[845] Váczi – Fekete, 2009. 59.

[846] Markó, 1896. 13.

[847] Cieger, 2004. 330.

[848] Karl von Auersperg (1814-1890) osztrák miniszterelnök, Franz Kuhn von Kuhnenfeld (1817-1896) közös hadügyminiszter, Eduard Taaffe (1833-1895) honvédelmi miniszter, Franz Karl von Becke (1818-1870) közös pénzügyminiszter, Friedrich Ferdinand von Beust (1809-1886) közös külügyminiszter.

[849] *Századunk*, 1868. április 21. [2].

[850] *Pesti Hírnök*, 1868. április 20. [2].

[Erzsébet királyné] *és – maga is*« Egyszóval igen vidám volt és elégedett, megint minden szándéka szerint alakul."[851]

Festetics György 1871 májusában egészségi állapotára hivatkozva leköszönt miniszteri tárcájáról és a Vas megyei Molnári birtokára vonult vissza.[852] Mint a tárcát a kiegyezés után elsőként betöltő személy sok, kialakításra váró feladat hárult reá, aki iránt Andrássy is bizalommal volt. A miniszterelnök, a hivatalos hangot félretéve, magánúton, meleg szavakkal köszönte meg Festeticsnek az odaadó munkásságát: „Négy és fél évig működtünk együtt; akkor vállalkoztál engem magánérdekeid hátratételével támogatni nehéz feladatomban, midőn annak sikerében közel ismerőseid és barátid között alig bízott valaki. […] Tudod, nem vagyok frázisok barátja: négy és fél év alatt minden nap inkább tanultalak becsülni, de barátságomat nem szoktam aprópénzre felváltani és azért nem igen mondottam neked ezeket. Ma azonban, midőn elválunk, – hála Istennek nem mint barátok, hanem csak mint minisztertársak – azt legalább meg akartam neked írni, hogyha csak ma köszönöm is meg őszinte baráti támogatásodat, de mindig tudtam és fogom is tudni becsülni. A viszontlátásig ölel híved: Andrássy Gyula."[853] Amikor Andrássy ezeket a sorokat írta, feltehetően a Festetics által rendezett estélyre/estélyekre is gondolt.

Az ilyen estélyek sokat jelenthettek egy-egy karrier vagy egy-egy politikai döntés szempontjából. Persze nemcsak Mikszáth tudta ezt, hanem jórészt mindenki, aki ilyen körökben mozgott. Nem véletlen, hogy elég gyakran került sor ilyenre. Sokkal jobban illeszkedett ez az „intézzük el magunk között" kulissza mögötti politizálás az arisztokrácia életformájához, mint a hosszas parlamenti szócsaták.

Ugyanakkor nem kell mindenütt, ahol ilyen társaság gyűlt össze, nagyon mély, mögöttes szándékot feltételezni, a cél a kellemes viszonyok között folytatott oldottabb beszélgetés, társalgás, némi eszmecsere volt. A jelenlévők többségét jószerivel magával ragadta – a vendéglátó főúr személyétől függően is – az est hangulata, a tánc, a zene, a kiváló fogások, a szép öltözék, a bók, a kedves, nyájas csevegés. De önfeledt, teljesen oldott szórakozásról azért mégsem volt szó. Ehhez ott voltak a szűkebb körű, exkluzívabb összejövetelek. Itt inkább a kimért, távolságtartó, formális viselkedés volt a megszokott.

Erzsébet királyné udvarhölgye sokszor vett részt ilyen és ehhez hasonló rendezvényeken. A reflexióit boncolgató és papírra vető személyiség volt, akit mindig érdekelt, mi zajlik körülötte és a színfalak mögött, néha viszont óhatatlanul is környezetének éles szemű megfigyelőjévé vált. Pár évvel később Szapáry Gyula pénzügyminiszter rendezett a Festeticshez hasonló estélyt, ahol az udvarhölgynek alkalma nyílt megfigyelni a jelenlévők viselkedését. A következőket tapasztalta: „Andrássy lényének egész szeretetreméltóságával vidáman, fesztelenül mozgott, abban a tudatban, hogy kevés ember kivételével mindenki szereti. […] Amit politikának és pártnak nevezünk, otthon maradt ezúttal, és Andrássy erre a két órára önmaga lehetett. Lónyayról ezt már nem lehetett elmondani. Ő még ebben a közegben is a ravasz, lesben álló, fürkésző államférfi maradt, aki örökké azt mérlegeli, mi válhatna hasznára vagy éppen kárára, és aki minden után szimatol, amit céljaira felhasználhatna." Sennyey Pál kissé másképpen viselkedett, „éppen úgy, mint mikor rejtekből politizál, itt a szalonban is hátulról, egy hatalmas karos gyertyatartónak a fedezékéből, szúrós pillantásokkal figyelte a sokaságot [...]"[854]

---

[851] Festetics, 2009. 34.

[852] Szabó, 1928. 381-382.; Szinnyei III. köt. 448.

[853] Szabó, 1928. 378.

[854] Festetics, 2009. 77.

A palota térhasználata

A palota korábban vázolt térstruktúrája, valamint a sajtónyilvánosságot kapó program alapján kiválóan rekonstruálható az a térhasználat, ami a palota falain belül lezajlott. A vendégek a palota kapuján keresztül hintóval érkeztek. A kocsaláhajtón a hintóból kiszállva, a díszes lépcsőházon keresztül az első emeleti un. elosztó helyiségbe, a márványterembe mentek. Mivel az estély műsorral kezdődött, a nagyszalonban gyülekeztek. A szalon színpadi előadáshoz volt előkészítve, ahol nézőtér gyanánt feltehetően székek sorakoztak, északra, a kisszalon felé nézve. A színpad a nagyszalon északi oldalán, a kisszalon felőli részén volt. A kisszalon erre az estélyre kulisszává alakult át. Itt várakoztak a darabok szereplői, itt öltöztek át, innen léptek ki a színpadra és ide vonultak vissza. Az előadás után vacsora következett. Az ebédlő a nagyszalon déli oldaláról nyílt, így könnyen megközelíthető volt, a vendégeknek nem kellett mást tenniük, mint hátat fordítaniuk, és átmenni ebbe a szomszédos helyiségbe. A személyzet a mellette lévő tálalóból szolgálta fel a pinceszinten elhelyezkedő konyhán elkészített ételeket. A vacsora végeztével tánc zárta le az estélyt, ami az ebédlő keleti részéből nyíló tükörteremben (bálterem) zajlott. Innen a márványtermen és a lépcsőházon keresztül távoztak a vendégek, akiket a kocsialáhajtóban hintó várt.

Az estély koreográfiája, valamint a reprezentációt szolgáló helyiségek sora tökéletes összhangban voltak egymással. A térstruktúra kifogástalanul illeszkedett a társasági estélyek menetrendjéhez, ami nemcsak most, hanem más alkalmakkor is a minden apró részletre ügyelő gróf számára a gördülékeny, zökkenőmentes lebonyolítást tette lehetővé.

A fogadónapok

A félnyilvános szint eseményei közé sorolhatóak azok a fogadónapok is, amelyeknek reformkori meglétére Velkey Ferenc hívta fel a figyelmet.[855] Arról sajnos nincs tudomásunk, hogy ennek milyen hagyománya volt Pesten, azaz a reformkor óta meglévő és folyamatosan működő, vagy éppen ellenkezőleg, egy kihagyásokkal, megszakításokkal létező intézményről van-e szó. Alighanem inkább ez utóbbi lehetséges, és újbóli megjelenése vagy elterjedése a ’70-80-as évekre tehető, összefüggésben a társasági élet szélesebb körű elterjedésével, intézményes, rendszeresített formájával. Fontos kiemelni, hogy nemcsak a főrangú szalonoknál alkalmazták ezt, hanem a polgári szalon esetében is.

A fogadónap a hét egyik napjának bizonyos napszakát jelentette, amikor a szalon tulajdonosnője az őt felkereső vendégeket, ismerősöket vagy még idegen, bemutatkozásra/bemutatásra váró személyeket szalonjában fogadta, akik beszélgetésre, üdvözlésre, némi csevegésre, kapcsolatok felvételére, kiépítésére gyűltek egybe. Nem mindig csak egy napot jelentett egy héten, lehetett több is, vagy csak hónaponként egy. Kötött szabálya nem volt, mindenki annyit tartott, amennyinek szükségét érezte és nem volt terhes a számára. Justh Zsigmondtól tudjuk, akinek a fogadónapja a péntek volt, hogy a Múzeum utcai Károlyi-palotában gr. Károlyi Istvánné főleg szerdán fogadta a vendégeit. A Justh napló tanúsága szerint az írónál az időpontja is változó volt: lehetett délután[856] vagy a villásreggeli utáni időben.[857] A társaság összetételétől függően egy formális, hivatalosabb jellegű érintkezést jelentett, a mindenkori illemszabályok betartásával együtt.

[855] Velkey, 2009. 126.
[856] Justh, 1977. 364.
[857] Justh, 1977. 336.

A vendégek száma változó volt. A számarányok pontosan nem ismertek, de feltehetően egy és tíz között mozoghatott. A fogadónap többnyire állandó, visszatérő vendégekből állt, akik rendszerint a vendéglátó baráti, ismerősi köréből kerültek ki: „Csáky István jő, mint mindig, hűségesen minden fogadónapra, ahogy ez a kultuszminiszter kedvenc fiához illik."[858] Emellett voltak alkalmiak, sőt alighanem idegenek is lehettek. Az intézmény idővel arra is alkalmas volt – mármint azoknál a palotáknál, ahol a fogadónapokat rendszeresen megtartották –, hogy a palota tulajdonosaival a „kívülről jöttek" is érintkezésbe léphessenek, olyan személyek, akik nem voltak született főnemesek. Károlyi Mihály állítása szerint „sohasem fordult elő, hogy arisztokrata asszonyok olyan valakit fogadtak vagy meglátogattak volna, aki nem tartozott osztályunkhoz",[859] kivétel azonban minden bizonnyal akadt. Persze ez nem önfeledt társalgást jelentett ekkor, hanem bizonyosfajta hivatalos érintkezést, az illető kimért, távolságtartó fogadását, akkor, ha a tulajdonos úgy ítélte meg, hogy az illető egyáltalán méltó arra, hogy bebocsátást nyerjen a palotába, és nem túl rangon aluli a vele való érintkezés. Valószínűleg ilyen alkalmakkor (is) sor kerülhetett egy-egy olyan – már említett – rendezvény vagy kiállítás megbeszélésére, előkészítésére, amelyben a főrangúakon kívül más társadalmi állásúak is részt vettek. Az ilyen „társadalmi keveredésre" – Justh Zsigmond naplóbejegyzése szerint – azonban csak az 1880-as évektől kezdődően kerülhetett sor, de minden bizonnyal nem volt általános jelenség, és nem is vált azzá. „Irma grófné [gr. Károlyi Irma] – írja Justh – roppant érdeklődéssel kérdezősködik az én péntekeimről, hogy mennek össze a különböző elementumok nálam. Igen csodálkozva hallja, hogy a legjobban – Azt mondja, pár év előtt még ez lehetetlen lett volna minálunk."[860]

A fogadónap és az arisztokrácia exkluzívabb összejövetelei közti különbséget jól érzékelteti a mágnásnegyedbeli Odescalchi Sándornak az a visszaemlékezése, aki a szintén ott élő Freystädtler Jenő látogatásáról tett említést. „Néha látogatást tett nálunk, ilyenkor szülőim, vagy csak édesanyám udvariasan fogadták, de meghívást hozzánk nem kapott."[861] Az udvariasan fogadott látogatás alighanem egy ilyen fogadónaphoz kapcsolódott, az elmaradt meghívás viszont az arisztokrácia zártkörű, a „hivatalos formát" kizáró együttlétére – a szalonélet világára utal.

A fogadónapon megjelenő személyek mindegyike nem feltétlenül ismerte egymást, így az összejövetel sokszor jó alkalom volt arra, hogy új ismeretségek, kölcsönös barátságok, esetleg újabb kapcsolatok szülessenek. Ab ovo, a mágnásnegyedben felnövő Odescalchi Sándor szülei például egy ilyen fogadónap alkalmával ismerték meg egymást.[862]

A fogadónapra mindenki akkor jött, amikor tudott, és addig maradt, ameddig azt a tisztesség megkívánta vagy az ideje engedte. A vendégek nem egyszerre, konkrét időpontban érkeztek, hanem folyamatosan, és így is távoztak.

A társalgás témája a résztvevő személyektől függött, vagy a megérkező személyhez kapcsolódóan vált hol könnyedebbé vagy komolyabbá. A vendégek személyétől függően kibeszélésre került minden: lehettek pletykák, szóbeszédek, társadalmi események, hírek, de születhettek tervek, elképzelések is. A koordinátor ebben a szalon tulajdonosnője volt. Ételt, italt ilyenkor nem szolgáltak fel, a kávé, tea, sütemény viszont megszokott, kellemes, de nem feltétlenül szükséges járuléka volt az ilyen összejöveteleknek.

---

[858] Justh, 1977. 336.

[859] Károlyi, 1964. II. köt. 228.

[860] Justh, 1977. 354.

[861] Odescalchi, 1991. 61.

[862] Odescalchi, 1991. 26-27.

A zártkörű rendezvények és a magánélet

Az emberi intimszféra világába behatolni merő nagy illetlenség és tiszteletlenség, a tudományos feldolgozás szempontjából azonban bocsánatos bűnnek számít.

Az arisztokrácia szűk körű, exkluzív összejövetelei sokszor a magánélet világával mosódtak egybe. Az összejövetelek többnyire a mindennapok világához kötődő társasági élet eseményei voltak. Ezekről nem születtek sajtóbeszámolók, a nyilvánosság teljes kizárásával zajlottak. Bár egy-egy palota falai között lezajló nagyobb események (pl. bál) nem mindig maradtak észrevétlenek, de bővebb információ a sajtó útján ezekről sem szivárgott ki.

A hírlapírók beszámolóit böngészve ide tartoznak azok a tudósítások, amelyek jórészt szűkszavúan, legtöbbször az esemény típusára koncentrálva szóltak a palotákban lefolyt, a külvilág kíváncsi tekintete elől elzárt, de mindig is érdeklődésre számot tartó társasági eseményről. Persze sokszor maga az arisztokrácia is gondoskodott arról, hogy egy-egy nagyobb magánrendezvény ne maradjon titokban. A Fővárosi Lapok tudósítója szerint a kékvérű társaság, a „magas régiókban születettek" se voltak mentesek attól a hiúságtól, hogy a „hírlapok dicsőítő tollal tudassák a világgal", milyen fényes estélyek megrendezésére került sor a palota falain belül.[863] Az igazsághoz hozzátartozik, hogy a hírlapíró ezt az osztrák arisztokrácia kapcsán emlegette fel, de valószínűleg a született magyar előkelőségeket is hasonló emberi tulajdonságok jellemezték.

Bár kevés olyan forrásértékű dokumentum akad, amely segítséget nyújtana abban, hogy bepillantást nyerjünk a mágnásnegyed palotáiban zajló magánéleti eseményekbe, a paloták belső élete mégsem teljesen ismeretlen, és viszonylag elég jó képet alkothatunk arról, mi jellemezte ezt a világot, hogyan szerveződött a főúri magánrezidenciákban az élet. Az ilyen dokumentumok közé tartozik – a már eddig is többször idézett –, az 1860-as években az Andrássy családnál szolgáló angol nevelőnő levelei, illetve az arisztokrata körökben mindennap jártas író Justh Zsigmondnak az 1880-as évek elején megszülető naplórészletei, amelyek a mágnásnegyedre vonatkozó konkrét utalások mellett színes képet nyújtanak az arisztokrácia belső világáról, a mindennapok eseményeiről. Feltételezve azt, hogy az arisztokráciát hasonló nevelési elvek, szokások, családi szertartások és tradíciók jellemezték, és hogy az események koreográfiája jórészt hasonló volt, ezek a nem mindig a Nemzeti Múzeum körüli palotákról szóló feljegyzések a mágnásnegyed palotáiban zajló élet rekonstruálásánál is jól használhatóak, kiegészítve más, az arisztokrácia belső világáról képet adó visszaemlékezésekkel vagy a sajtóból szerzett információkkal.

Festetics György bálja

Ilyen zártkörű rendezvény volt az az estély, amelyet Festetics György 1875. január 6-án rendezett a pesti palotájában. Az esemény a farsangi báli szezon nyitányát jelentette a pesti high-life körében. Annyira zártkörűnek számított és a főrangú világ magánrendezvényei közé tartozott, hogy jószerivel nem is volt sajtóvisszhangja. A nagyobb bálokról többször színes beszámolót közlő Fővárosi Lapok is csak az estély meglétét tudta konstatálni, többet nem. „A főrangúak körében eddigelé még csak gr. Festetich György palotájában voltak estélyek" – írta a lap röviden.[864] Valószínűleg még ez a rövid hír sem fedte le a pontos valóságot, mert inkább csak egyről – a január 6-án megrendezettről –, mintsem többről lehetett szó. Mégis, milyen

[863] *Fővárosi Lapok*, 1868. március 21. 270.

[864] *Fővárosi Lapok*, 1875. január 6. 17.

volt ez az estély? Erre egyéb forrásokból tudunk következtetni. A lap még később annyit árult el, amikor gr. Szapáry Gyula belügyminiszter estélyét adta közre, hogy Andrássy Gyula, aki ott volt a Szapáry estélyen, „gr. Festetich szerdai nagy báljában is részt vett."[865] De a meghívottak között volt Erzsébet királyné udvarhölgye és a család távoli rokona, Festetics Mária grófnő is. Az ő naplóbejegyzéséből tudjuk, hogy ez a rendezvény egy Damenball (hölgyek bálja) volt. „Mellesleg megjegyezve – írta a grófnő – nyakig benne vagyok a tarka városi életben. Festetics Györgynél egy igen szép Damenball-lal vette kezdetét a farsang. Oly szeretetreméltóan fogadtak és annyi elismeréssel vettek körül, és sok bókot is kaptam."[866] Az előkelő mulatság egy tombolával, társasjátékokkal, táncokkal fűszererezett jelmezbál lehetett, ami farsang idején divatos mulatság volt a főrangú világban. A fogadás valószínűleg ugyanazt a metódust követte, mint máskor: a nagyszalonban zajlottak a különböző rendezvények és mulatságok, az ebédlőben a vacsorára, a tükörteremben a táncokra került sor, ahol a kor divatos táncai a polka, a mazurka és a csárdás voltak terítéken, valamint az elmaradhatatlan cottillon – a füzértánc. Ez utóbbiban „számos kedves fordulat van, és jó sokáig tart. A táncosok körbekeringőznek a termen, és galoppal fejezik be" – írta róla Elizabeth Stevens.[867] Ennek az estélynek nem volt semmi más célja, mint a felszabadult, önfeledt, előkelő és szervezett, de korántsem kicsapongó szórakozás.

A gyermekbálok és gyermekzsúrok

A palota falain belül a szalonokban nemcsak a felnőtteknek rendeztek fogadásokat és estélyeket, hanem a főrangú gyermekeknek is. Az előkelő reprezentatív termeket, a szalonsort és az ebédlőt ekkor ők vették birtokukba. Ilyen nekik szóló rendezvény volt főleg farsang idején a bál, valamint az ünnepkörtől független gyermekzsúr *(120., 121. kép)*. Ez utóbbi annyiban különbözött a nekik rendezett báloktól, hogy nem igényelt külön öltözéket, ide nyugodtan elmehettek a hétköznapi ruháikban. „Tegnap – írta az Andrássy család nevelőnője egy báli készülődés alkalmával – elő kellett készíteni a ruhámat a gyermekek báljára. A szürke selyemszoknyámat vettem fel fehér garibaldival, ezzel épp megfelelően voltam öltözve. […] Ilona is [Andrássy Gyula leánya] jól nézett ki, fehér tarlatánból volt a ruhája, a szoknyán dudorok voltak, amelyeket kis rózsaszín szatén-szalag-csokrok választottak el, hozzá széles rózsaszín szaténövet viselt."[868]

A bál és a zsúr között különbség mutatkozott a résztvevő személyekben is. Míg egy-egy bál alkalmával többnyire az egész család megjelent, tehát a szülők is ott voltak gyerekeik társaságában, addig a zsúrokra a főrangú gyermekek általában a nevelőnők kíséretében mentek el. „Mailáth báróné meghívta a grófnét is, és láss csodát, a grófné elfogadta a meghívást. Tudom, hogy ki nem állhatja a gyermekzsúrokat" – írta Kendeffy Katinkáról Elizabeth Stevens.[869]

A gyermekbál gyermekeknek szóló rendezvény volt, ott a felnőttek „háttérbe szorulva" inkább csak megfigyelői, passzív résztvevői, mintsem aktív szereplői voltak az eseményeknek. Többnyire ők adták a közönséget, akiknek a gyerekek különféle produkciókat mutattak be. Koreográfiája természetesen ezeknek az estélyeknek is volt. Sor került

[865] *Fővárosi Lapok*, 1875. január 9. 25.
[866] Festetics, 2009. 76.
[867] Stevens, 2007. 201.
[868] Stevens, 2007. 258.
[869] Stevens, 2007. 264.

jelmezversenyre, tombolára vagy a gyerekek valamilyen előadására, játékára. Az együttlétet ezenkívül különféle ételek és édességek tették még kellemesebbé. Az ilyen bálok egyszersmind részét képezték a felnőtté válásnak is. A felnőttek világát idézték, ahol el lehetett sajátítani a társadalmi szerepeket és szert lehetett tenni a társasági életben való jártasságra. Sokszor túlzásba is vitték, s egy-egy bál a „kacérság iskolájá"-nak számított, ahol „tíz-tizenegy éves leánykák már azt hiszik, hogy úgy kell kokettálniuk, mint a legkacérabb párizsi nőknek."[870]

A mágnásnegyedben épült Wenckheim-palota egy ilyen gyermekbállal nyitotta meg a szalonjait a társasági élet előtt. Az eseményre 1890. március 10-e körül került sor, az erről szóló tudósítás március 12-én jelent meg a Fővárosi Lapokban.[871] A meghívottak, főúri pompához illően, a bálban szép jelmezekben és drága öltözékekben jelentek meg. A legtöbben rokokó ruhákat viseltek, a házigazdák gyermekeiket bohócpárnak öltöztették. Az ekkor nyolcéves Pál Pierrotot, húga, a hatéves Mária Pierettét alakította. A palotában mindenütt virágdíszítés volt. A szalonokban, de már a lépcsőházban is virágfüzérek és lombsátrak fogadták a vendégeket, ami egyben érzékelteti, hogy a főúri reprezentáció és a hozzá kapcsolódó ceremónia – ahogy korábban utaltunk erre – már itt, a kapu mögött, a díszes lépcsőházban megkezdődött. Ez természetesen nemcsak a gyermekek esetében volt így! Az estély ezúttal vacsorával vette kezdetét, majd utána jelmezbe öltöztetett harminc gyerek szórakoztatta játékával a felnőtt közönséget. A palota szalonja, ahol külön emelvényt készítettek, erre az alkalomra színházzá alakult, a szomszéd teremben pedig a tombolát szervezték meg. Bár pontosan nem tudni, hogy az estély mikor kezdődött, de eltartott egészen éjfélig. A résztvevők a szokásos körből kerültek ki, meghívták erre az alkalomra a fővárosban időző magyar arisztokráciát, valamint a diplomáciai testületek tagjait. Ott volt többek között gr. Szapáry Gyula, gr. Teleki Géza és gr. Csáky Albin miniszterek a családjukkal, gr. Tisza Lajos, valamint gr. Tisza Kálmánné a fiával, gr. Széchenyi Béla a leányaival, Schlauch Lőrinc püspök, Csekonics Endre, Zichy János és Almássy Dénes grófok, a Károlyiak közül többen családostul, továbbá Plessen, De la Barre, Ghyka főkonzulok.

A már említett Mailáthné gyermekzsúrjára 1868 februárjában került sor. A kulináris élvezeteket a nevelőnők, házitanítók és a zenemesterek közreműködésével itt is játékok, valamint táncok tarkították. A francia, angol, német nevelőnők társasága a felügyelet mellett egyszersmind az oktatásban kiemelt figyelmet kapó idegen nyelv gyakorlását is biztosította.[872] A program ezen az estén a következő volt: „Először különféle játékokat játszottunk, zálogosdit meg hasonlókat, utána fagylaltot kaptunk; majd a zenemester hozzáfogott, hogy teljesítse kötelességét, és belekezdett egy négyesbe. […] utána a gyermekek újabb játékokat játszottak, majd következett a vacsora: hideg sültek, cukrászsütemények, narancs, egyéb sütemények, torták stb., majd hazamentünk" – írta az Andrássyak angol nevelőnője.[873]

Családi ünnepségek

Az előzőeknél még bensőségesebbnek számítottak azok az együttlétek, amikor a palota szalonjában családi ünnepségeket rendeztek, bővítve a helyiség felhasználásának kereteit, a nagyobb közösségi összejövetelek mellett helyt adva a szűkebb körű családi

[870] Stevens, 2007. 264-265.
[871] *Fővárosi Lapok*, 1890. március 12. 513.
[872] Stevens, 2007. 108-109.
[873] Stevens, 2007. 265.

rendezvényeknek is. Erre készülni illett – általában valamilyen produkció vagy meglepetés formájában. Sokszor került sor ilyenkor különböző élőképek (tableaux vivant) bemutatására.

Az élőkép műfaja

Az élőkép, amely az arisztokrácia egyik kedvenc időtöltése közé tartozott, egy festmény vagy egy történelmi esemény élő személyek által történő bemutatását jelentette, ahol a szereplők a festménynek vagy a jelenetnek megfelelő pózba merevedtek. Öltözetük a festményt utánozta vagy a jelenethez igazodott. Ezen kívül ábrázoltak így különféle allegóriákat vagy bibliai jeleneteket is *(115-117., 118-119., 122. kép)*. Költséges műfajnak számított, ezért elsősorban a főrangúak között vált divatos szórakozássá a XIX. század második felében. A festmények megelevenítéséhez vagy a jelenetek bemutatásához megfelelő korhű jelmezt, kiegészítő kellékeket, tárgyakat kellett készíttetni, aminek sokszor jelentős anyagi vonzata volt.

Az ilyen befektetés természetesen nem térült meg, az elkészíttetett és már nem használt jelmezek, kosztümök pedig néha egy-egy jótékony célú felajánlás keretében a Nemzeti Színház kelléktárát gyarapították.

Az élőkép közösségi műfaj volt, minden ilyen produkció bemutatása közönséget igényelt, akiknek a különböző típusú képeket vagy jeleneteket elő lehetett adni. Legtöbbször a Nemzeti Színházban, olykor a Redouteban mutatták be ezeket a produkciókat, ahol kellő tér, esetleg színpadi háttér, díszlet is a rendelkezésre állt.

Az élőkép feladata a szórakoztatás volt, de a politikai nyilvánosság korlátozása idején alkalmasnak bizonyult a politikai tartalmak kifejezésére és a nemzeti érzések felkeltésére, demonstrálására is. Ezek között a legnevezetesebb eseménynek az 1860. április 3-4-én a Nemzeti Színház színpadán bemutatott Zrínyi Miklósról szóló élőkép számított, amelynek a politikai áthallását mindenki megértette. A szigetvári hős példája a Habsburg önkénnyel szembeni helytállásra buzdított, emellett pedig jó alkalom volt a főrangúak számára, hogy az érvényben lévő fegyverviselési tilalmat megszegjék. A bemutató óriási, maradandó sikert hozott. Sokban hozzájárult ahhoz, hogy a hazai arisztokrácia később is – leszámítva az őket ért negatív támadásokat – pozitív megítélésben részesüljön. Jókai így emlékezett vissza erre a nevezetes előadásra: „Egész színdarabot tanultak be előkelő mágnás hölgyek és ifjú lovagok. Mások magyar népdalok éneklésére vállalkoztak. Balladákat szavaltunk horvát hősök dicsőítésével. De a fő vonzóerejét a színpadi előadásnak a végső jelenetre tartott élőkép-csoportozat képezte. Ez azt a históriai jelenetet mutatta be, amidőn Zrínyi Miklós Szigetvár ostroma előtt megesküdteti a várvédő hősöket, hölgyeik jelenlétében, hogy a várat végső csepp vérükig védelmezni fogják. Az egész tabló művészien volt rendezve. Kétoldalt a hölgyek: a Csekonics, Károlyi, Korniss, Batthyányi, Orczy, Zichy, Odescalchy családok szépségei, büszke matrónák és bájos hajadonok pompás magyar díszjelmezekben, középen a halálesküt tevő férfiak csoportja: legelöl gróf Zichy Manó és báró Podmaniczky Frigyes: körülöttük, mögöttük egész falanxa a magyar főúri új nemzedéknek. Mind ott voltak. Egy sem maradt el. Valamennyi viselte a korhű öltözetet, melyen ragyogott a dicsekedő ősi pompa. És valamennyinek a kezében ragyogott a kihúzott kard. […] Néma volt ez a kép, de mégis mindent elmondott. […] Hogy a magyar főúri rend nem a hatalom baldachinja alatt, hanem a haza oltára körül csoportosul! Nagy nemzetének élén törekszik előre! Hogy azt a magasra

emelt zászlót minden erejével kész megvédelmezni! Ezt a képet soha el nem fogják felejteni, akik élő szemmel látták."[874]

Az ilyen művészi produkciók főleg a nagyobb, a palota falain kívül lévő nyilvánosság számára készültek, de sokszor eleme volt egy-egy házi mulatságnak is, függetlenül attól, hogy azon hányan vettek részt és kiknek készült. A közönséget ilyenkor a meghívott vendégek alkották. Gyakran szerepelt ott a családi élet berkein belül is, egy-egy jeles alkalomhoz vagy ünnephez kötődve. Az Andrássy családnál az ünnepséget Andrássyné Kendeffy Katinka születésnapja szolgáltatta, amelyre a gyerekek több élőképpel is készültek. Az előadás menetéről és a bemutatott képekről a családnál szolgáló angol nevelőnő levélrészlete szolgáltat bővebb információt: „Az elmúlt héten sok látogatónk volt, Forgách grófné Fischer báróval és egy másik úrral két napig volt itt; Okolicsányi úr mindig itt van, de ő már annyira ide tartozik, hogy nem is számít vendégnek. Rendezett néhány élőképet, hogy megünnepeljük a grófné születésnapját. Betűkből kialakítottuk a »Mama« szót. Az első betű az M volt, m, mint molnár. A gyerekek jelmezt öltöttek, a fiúk molnárnak, Ilona kis parasztlánynak öltözött, és egy nagy fehér pudli volt a szamár, a fejére füleket kötöztünk. Azután jött az A betű, a, mint angol, a két nagyobb gyermek angol utazókat utánzott, mintegy a karikatúrájukat adva, nagyon mulatságosak voltak. Következett a második M, m, mint mese. Tivadar barna ruhába öltözött, kötelet kötött a derekára, és nagy szakállt ragasztott. Ő a jelenetben zarándokútról megtért szerzetes volt, aki a tapasztalatairól számolt be Madame de Pompadournak és más udvaroncoknak s udvarhölgyeknek. […] Nagyon jól sikerült. A kis Gyulát szőke fürtjeivel lánynak öltöztettük. Okolicsányi úrnak a háttérbe kellett húzódnia, mert a jelmeze nem volt tökéletes. Én a grófné fehér, steppelt muszlin alsószoknyáját viseltem, amely rajtam uszályos volt, hiszen a grófné nagyon magas. A karácsonyfáról származó papírvirágokkal és fodrokkal volt díszítve; igazán nagyszerűen állt, el sem tudjátok képzelni. Emma kenderből csinált parókákat, amelyek egészen úgy festettek, mint a valódiak.

Az utolsó kép a teljes »Mama« szót adta ki, a kis Ilona felvette a mamája egyik ruháját, ott ült az asztalnál, amelyen ott volt egy csésze tea és egy szivar, mert a grófné nagyon szeret dohányozni. Mindenkinek nagyon tetszett az egész."[875]

Politikai események megvitatása

A palota falain belüli összejövetelre az előbbieken kívül még számos dolog adott okot. Ezek között voltak a különféle politikai események is.

Festetics Tasziló emblematikus figurája volt kora társadalmának. Az „utolsó feudális főúr"-ként emlegetett herceg apjával ellentétben nem vállalt szerepet a politikai élet színpadán, ami nem jelentette azt, hogy a politikai kérdésekben ne foglalt volna állást, és ne érdeklődött volna a politikai élet alakulása iránt.[876] Árulkodó adat, hogy a keresztény-zsidó házasságról szóló törvényjavaslat újbóli felsőházi szavazása után, ami ekkor gátat vetett a törvény életbelépésének, az akkor még gróf Festetics és felesége Hamilton többeket meghívtak ebédre a szavazás helyszíne mögötti palotájukba. Az eseményről a Fővárosi Lapok számolt be, amely ezt a vendéglátást egy rövid közleményben adta tudtul: „gr. Festetich Tasziló és neje a főrendi házi szavazás után fényes ebédet adtak számos kitűnő vendégeiknek."[877] Ez az ebéd nem egy

[874] Jókai, 1996. 40-41.; Podmaniczky, 1887-88. III. köt. 93-94.; Búsbach, 1906. II. köt. 21-22.; Pukánszkyné, 1940. 180.

[875] Stevens, 2007. 182-183.

[876] Török, 1980. 131-161. (A termeskocsi, „Főméltóságú" kézfogás c. fejezet)

[877] *Fővárosi Lapok*, 1884. január 15. 76.

estély vagy egy nagyobb rendezvény keretei közt folyt le, hanem egy szigorúan zártkörű – a magánélet világába illeszkedő – esemény volt a palota falai között, ahonnan természetesen semmiféle információ sem szivárgott ki.

A meghívás alapvető célja a politikai eszmecsere volt, az összejövetel Festetics Tasziló részéről alighanem egy ad hoc jellegű, a történelmi pillanat kiváltotta kezdeményezésnek számított. A felsőházi ülés 1884. január 12-én délelőtt tíz órakor kezdődött és közel négy órán át tartott. A törvényjavaslat felett, amely változatlan formában került újból a főrendek elé, a főurak nem sokat vitatkoztak, a végén még azok is elálltak a hozzászólástól, akik erre jelentkeztek. Mivel az ülésre ismételten nagyon sok főúr jött el, névszerinti szavazást tartottak, majd az ülés 14 [20]-kor véget ért.[878]

Az ebédre ezt követően került sor, ahol kétséget kizáróan ugyanez volt a téma. Pontosan nem tudni, kik és hányan voltak ott, illetve, hogy a főurak maguk vagy feleségeikkel mentek-e el, de Festetics Tasziló feleségének a jelenléte hölgyek részvételét is valószínűsíti. Ők az ebéd alatt szintén állást foglalhattak a kérdésben, bele szólhattak a vitába – a házasság intézménye révén érintve érezve magukat. A felpezsdült politikai helyzet sokszor a nőket is politizálásra késztette.[879] Ilyen volt ez az időszak is, amit jól érzékeltet, hogy gr. Széchenyi Ödön az egyik „szalonban azt találta mondani: a nők a toilette-tel törődjenek, ne a politikával."[880] Kijelentése sok mágnás véleményét tükrözhette. Egy jóízű eszmecserére, szabad politizálásra akkor kerülhetett sor, amikor a férfiak maguk között voltak. A szavazáson részt vevő főurak, akik a felsőházi ülést rövidre zárták, mindig is szívesen jöttek össze egy kis kulissza mögötti politizálásra. A Festetics-palotában is alighanem sor került ilyenre, a közösen elfogyasztott ebéd után. Erre szolgált a férfi lakosztály pipaszobája, ahol az urak némi ital és dohányfüst közepette élénk tanácskozást folytathattak. Elemezték a helyzetet, a szavazás eredményét és a benne résztvevőket, latolgatták annak következményeit.

A politika amúgy is átszőtte ennek a rétegnek a mindennapjait. Andrássy Katinka feljegyzései szerint, amikor az estéket együtt töltötte a család, „filozófiai, művészeti, történelmi vagy politikai kérdésekről" beszélgettek. [881] A politika sokszor annyira behatolt a magánélet területére, hogy néha maga a politikai intézményrendszer vált a gyermekek játékává. Otthon „parlamentet" játszottak, és a szülők alkotta kormánnyal, kormánypárttal szemben az ellenzéket képviselték, és nagy szónoklatokban fejtették ki egy-egy kérdésről a véleményüket. Érveltek, vitáztak, retorikai fogásokat alkalmaztak. Ez a fajta szerepjáték nem volt életkorhoz kötődve. Gyermekkorban még csak a felnőttek világát leképező és utánzó játéknak számított, [882] ifjúkorban viszont már a leendő politikai vagy közéleti hivatásra való felkészülést jelentett. A felvetett témák már jobban kapcsolódtak a közélethez, és a hangsúly az érvelési technikára, az érvekre és a bennük megfogalmazott tartalomra esett.[883]

Ebéd-, vacsorameghívás, szalonélet

A magánszféra világával érintkeztek azok az összejövetelek is, amikor a palota szalonjában vagy egy ebédmeghívás alkalmával a közeli ismerősök, rokonok és családtagok

[878] *Az 1881. évi szeptember 24-ére hírdetett országgyűlés Főrendi Házának naplója.* 1884. II. köt. 125-146.
[879] Mikszáth, 1982. 208.
[880] *Fővárosi Lapok*, 1884. január 15. 76.
[881] Károlyi, 1985. 23.
[882] Károlyi, 1985. 53.
[883] Dede, 2008. 439-440.

beszélgetésre gyűltek össze. A fogadónaptól ez abban különbözött, hogy, annak hivatalosabb és formálisabb jellegével szemben, ilyenkor közvetlenebb volt a légkör, intimebb a hangulat, zártabb a társaság, akik kivétel nélkül a már megszokott ismerősi, baráti körből verbuválódtak.

A városban időző arisztokráciánál viszonylag ritka volt az „en famille" (családi körben) eltöltött délután vagy este, inkább a kisebb-nagyobb társasági összejövetelek voltak jellemzőek. „Ez utóbbi időben gyakran fogadunk látogatókat és mi is sűrűn járunk vendégségbe" – írta 1868 tavaszán az Andrássy családnál szolgáló nevelőnő, aki ilyen alkalommal is bírta a Múzeum mögött épült Festetics-palota vendégszeretetét: „az egyik nap pedig mi kerestük fel a kis Festeticseket."[884] A város a kisebb távolság, a könnyebb megközelíthetőség és a több közös helyszín (pl. Színház, Városliget) révén közelebb hozta a családokat egymáshoz, lehetőséget adva a gyakoribb együttlétre és társasággá kovácsolódásra. A barátságot vagy kapcsolatot ápoló családok, ismerősök több alkalommal is látogatásokat tettek egymásnál a téli szezon idején, vagy éppen akkor, amikor egy család szezonális időben Pestre érkezett, megkezdeni a téli tartózkodását. Mindez a családtagok szerint sokszor más és más helyszínt jelentett. Míg a gyermekek nevelőnőikkel egy adott családnál voltak, addig a grófnő általában más főrangú körben töltötte az estét, vagy férje társaságában, vagy, annak politikai, közéleti, kaszinói elfoglaltsága miatt, sokszor nélküle. Az uralkodó osztály tagjai viszonylag gyakran összejöttek ebédre vagy esti dinerekre, amelyek alkalmával a téma rendszerint ugyanaz volt: a társalgások a politikai és társasági élet, az udvar és az uralkodó körül folytak, sokszor a nap eseményei, újságok, hírek, kerültek kibeszélésre. Felszabadultan pletykálkodtak, vitatkoztak, elemezték a történéseket, a régmúlt és az aktuális helyzeteket. Felszínesen művészeti, filozófiai és esztétikai témák is felvetődhettek, sőt az e téren való komolyabb eszmecsere sem volt kizárva. Egy kívülálló számára azonban, aki nem mozgott rendszeresen ebben a körben, sokszor üres, érdektelen vagy éppen megfoghatatlan dolgokról folytatott beszélgetéseknek tűntek az itteni eszmecserék. Justh Zsigmond, aki ugyan nem tartozott szorosan az arisztokrácia tagjai közé, de főúri kapcsolatai révén sok palotába bejáratos személy volt, hazai naplójában több alkalommal is fárasztónak, vérszegénynek és szellemtelennek, ítélte az ilyen együttléteket. „Tea Batthyány Irmánál. Réunion de famille.[885] Istenem, de unalmas volt!" – írta 1889. április 9-én. Más alkalommal pedig ilyen feljegyzéseket olvashatunk tőle: „*Forgách* soirée végtelen unalmas volt, [...]" vagy „Batthyány hercegnénél estély, sokan, unalmas. […] 11-kor, midőn Zamarra kisasszony hárfázni kezd, Jókaihoz menekülök."[886]

Justh hazai naplója szűkszavúan, talán kissé egyoldalúan, de mégis remek színekkel rajzolta meg a paloták belső világát. Egyes feljegyzései tablószerű képek, amelyek érzékletesen mutatják be az ebédre vagy a szalonban összegyűlt társaság viselkedését, öltözködését, modorát, társalgási szokásait. A korban készült különböző fényképfelvételek útján leginkább a kastélyok, de egy-egy főúri palota enteriőrjéről is, a bútorokról, a különféle használati tárgyakról sok információt tudunk nyerni.[887] Egyvalami azonban hiányzik a felvételekről: a benne összegyűlt társaság. Justh néhány ezzel kapcsolatos feljegyzése azért zseniális, mert a paloták belső világát mutatják meg „működés közben", az összegyűlő társaságot és a személyeket külön-külön. Naplórészleteinek segítségével néhány hazai főúri szalon világába nyerhetünk bepillantást. A mi szempontunkból ezek a feljegyzések annyi hátrányt jelentenek, hogy, bár az író megfordult a mágnásnegyed területén lévő palotákban is, (pl. Károlyi

[884] Stevens, 2007. 284.

[885] Családi összejövetel.

[886] Justh, 1977. 370., 349., 362.

[887] Baji – Csorba, 1994. 28., 31.

Istvánné Csekonics Margit vagy Zichy Nep. Jánosné Múzeum utcai palotája), az itt folyó szalonélet eseményeiről nem jegyzett fel sok használható információt. Mivel azonban feltételezésünk szerint a szalonokban folyó társasági élet – a „társasélet rituáléja" – hasonló módon zajlott, feljegyzései erre nézve segítséget és támpontot nyújtanak.

A szalonbéli összejövetelekre jórészt a palota kisszalonjában került sor, amely a kisebb tér folytán az intimitás hangulatát már eleve biztosította. De egyszersmind kellőleg tágas is volt ahhoz, hogy a vendégek ne feszengjenek benne. Ebben az esetben nem beszélhetünk nagyszabású és nehézkes vendégseregletről, a meghívottak köre jórészt a tízes – olykor húszas – skálán mozoghatott. Az ilyen szalonbéli alkalmakkor alighanem kevés volt az a pillanat, amikor az összegyűlt társaság hosszabb időre egy közösséggé kovácsolódott. A beszélgetések inkább kisebb társaságokba verődve vagy négyszemközt folytak, és ezek, a szalon különböző részein elhelyezkedő csoportok töltötték meg a teret. Ezt szolgálták a szalon berendezései is. Már eleve úgy alakították ki, hogy kisebb társaságok alakulhassanak benne. Nem volt nagy közös asztal, amely köré mindenki odafért volna. Ezek inkább a szalon különböző részeire kerültek, és székekkel, fotelekkel vették körül. Persze nem minden sarokban volt asztal. Zsúfolttá is tette volna a szalont, s így találunk benne olyan helyeket is, ahol csak magukat az ülőalkalmatosságokat szolgáló bútorokat helyezték olyan közel egymáshoz – sokszor egy-egy meghitt sarkot alakítva ki ezzel –, hogy azok a csoportképződés szolgálatában állva a három-négy vagy a még annál is kisebb, intimebb négyszemközti beszélgetést tegyék lehetővé. Fontos volt az ilyen közellét, hiszen a hangos szó, a kiabálás az intimitás hangulatát rontotta.

Íme, egy szalonkép Justh Zsigmond tolmácsolásában. Amikor az író Csekonics grófnéhoz[888] ment, szinte az egész „high tory pesti társaság" együtt volt, „jóformán csupa Károlyiné, Zichy Irma grófné, Batthyány Géza père et fils,[889] Lipthay brné, Berchtold Richárd, […] A sarok veres szalonban, veres abatjour-os[890] lámpák derengő világításánál a fiatalság: Zay Miklós és felesége, Károlyi Gina, Nádasdy Júlia és Berchtold Charlotte grófnők, Lipthay Esther bárónő, Bertchtold Mimi (kék frakkba, nagy pitykékkel!)" Az egyik helyen „halk, óvatos (!) társalgás" zajlott, a másikban Károlyi Pistáné és Szapári Gyula, valamint Széchenyi Pál között kártyaparti.

Más alkalommal Batthyány Irma szalonjának társasági életébe nyerhetünk bepillantást, ahol a beszélgetések mellett a zongorajáték is a szalonélet részét képezte. „A szalon közepén egy óriási nagy díványon egymás mellett Sarolta és Irma. Az előbbi az udvari gyászt a legstrictebben megtartván (csak máj. 5-én jár le), a legesleglehetetlenebb ruhában, fekete kesztyűk, tollak, fekete legyező. Csak néhány régiesen foglalt ékszer díszíti, egyéb semmi.

Igen fontoskodva beszél a necpáli és tótprónai ezer ügybajról, majd a megyei dolgokhoz fog, meg arról kezd beszélni, mikor itt a világban Kárász Imrével (a negyvenes évek derekán) cotillonozott.

A másik sarokban Anna ugyancsak mély gyászban, sápadtan, gyermekszemekkel, amelyekből harminc év tapasztalatlansága beszél, oldalán Margit és Felicie olyan toalettekben, amelyek majd általános divattá Pesten a jövő év végén fognak jönni –

A zongoránál *Latinovich Régine* felteszi csíptetőjét, és magyar nótákat követ el bácskaiasan, duhajul – néha-néha Anna félénken, Sarolta néni elbámulva, Irma grófné szemrehányólag tekint felé – De Régine csak énekel: »Felfordulhat ez a világ éntőlem!« stb. stb. Ez az általános hangulat!"[891]

---

[888] gr. Csekonics Jánosné Kecskeméti utca 10. szám alatti palotája

[889] apa és fia

[890] lámpaernyő

[891] Justh, 1977. 370-371.

A szalonok jellegzetes, szükséges és nélkülözhetetlen kelléke volt a zongora, amely szervesen hozzátartozott a család mindennapi életéhez is. „Anyám néha a zongorához ült, és magyar népdalokat vagy Lehár-operettek keringőit játszotta nekünk" – írta Andrássy Katinka.[892] A szalonban folyó társasági élet során sokszor igen jó hasznát vették. A zongorajáték sokat lendíthetett egy-egy összejövetel hangulatán. A szalonéletben fontos szerepet kapott az előre eltervezett vagy beharangozott zongorajáték, önmagában vagy énekkel kísérve, de gyakran került sor spontán cselekedetekre is. Előfordult, hogy a társalgás és együttlét közben egyesek zongorához ültek és rögtönöztek valamit. A többiek vagy éneklésbe fogtak, vagy csak egyszerűen hallgatóivá váltak a megszólaltatott dallamoknak. Bizonyos szempontból az ilyen játékoknak is megvolt a maguk szerepe. Új színt vittek az együttlétbe, gördülékenyebbé téve azt, néha segítettek a társasági élet mélypontján túljutni, megőrizve annak elevenségét.

Az író előbbi feljegyzéséből egyszersmind kitűnik, hogy a Rudolf trónörökös halála miatt elrendelt gyász a magánélet, a szalonok világára is kiterjedt – jól érzékeltetve a főrangú társaságnak a királyi udvarhoz fűződő lojalitását. Ami nem meglepő. Erre a szoros kapcsolatra az Andrássy családot belülről láttató angol nevelőnő is felfigyelt, aki a következőket írta: „Azt hallottam, hogy esetleg Ischlbe utazunk, talán holnap megszületik a döntés, mert hazaérkezik Bécsből a gróf. Ha az udvar odamegy, valószínűnek tartom, hogy mi is odamegyünk, hogy a szolgálatukra álljunk, ahogyan minden másban majmoljuk azt, amit az udvar tesz."[893]

Ezzel szemben az arisztokrácia tagjai a hazai politikai élet kimagaslónak ítélt személyiségei előtt nem mindig rótták le a kegyeletüket. Amikor 1892-ben a „vasminiszter"-ként emlegetett Baross Gábor meghalt, jószerivel alig akadt magyar főúr, aki szükségét érezte volna annak, hogy a miniszterért érzett gyászban maga is osztozzon. Rudolf trónörökös halála kapcsán nem vonakodtak fekete ruhát ölteni magukra, de Baross Gáborért a mágnás kaszinóban alig akarták kitűzni a fekete zászlót. Az őket ezért ért vádak és bírálatok ellen azt hozták fel, hogy a miniszter nem volt kaszinói tag. Ugyancsak közfelháborodást keltett, hogy a miniszterért tartott gyász idején a kaszinó alsó termében táncoltak, azaz a szolidaritás legcsekélyebb fokát sem mutatták iránta. A hazafiatlanságnak mondott cselekedet mögött azonban jószerivel a felszín alatt meglévő, társadalmi különbségekből fakadó feszültségek és ellentétek, kölcsönös lenézések, valamint sértődések húzódtak meg, amelyek már korábban, Baross kaszinói tagsága kapcsán is felszínre kerültek. Amikor ugyanis Barosst arra invitálták, hogy kaszinói taggá váljon, a következő szavakkal utasította el ezt a felkérést: „Mit csináljak ott? Nem futtatok, nem játszom, nem szólok, szapulok, nem érek egyébre, mint a dolgomra."[894]

Miként a mágnáskaszinó, úgy természetesen a főúri paloták szalonjai számára is voltak társadalmi szempontból nemkívánatos személyek, akikkel az arisztokrácia igyekezett kerülni az érintkezést. A főúri szalonok vendégei döntő mértékben ugyanazon társadalmi körből kerültek ki: a kékvérű, azonos társadalmi rangú és hasonló tradícióval rendelkező egyének vagy nagy ritkán a főrangú körök által arra érdemesnek tartott, általuk társadalmilag, vagyonilag és erkölcsileg kifogástalannak ítélt személyek látogatták. A társadalom ugyan mást várt el tőlük, hogy az uralkodó osztály valamelyest nyitottabb legyen az alattuk állókkal szemben, de az erre irányuló kezdeményezés a '80-as évek végén mind a főúri körök, egyszersmind pedig az esetleges meghívottak részéről is merev elutasításba torkollott, és kudarccal végződött.[895]

---

[892] Károlyi, 1985. 52.

[893] Stevens, 2007. 287.

[894] *Fővárosi Lapok*, 1892. május 27. 1085.

[895] Fábri, 2004. 36-38.

A mágnásnegyed peremén álló Freystädtler-palota tulajdonosa, a gazdag zsidó kereskedőcsaládból származó Freystädtler Jenő legendás hírű hatalmas vagyonnal rendelkezett, több, főúri ranghoz illő cím tulajdonosa volt, de – amint láttuk – a mágnásnegyed palotáinak szalonjába így sem nyert bebocsátást. Az arisztokráciának ez a társadalmi távolságtartása – ahogy eddig is utaltunk rá – általános, minden szinten megnyilvánuló jelenség volt. Lehetett az illető bármily nagy vagyonú vagy magas pozíciót betöltő személy, ha nem volt született főnemes, a hagyományos arisztokrácia nem vagy csak ritkán fogadta köreibe.[896]

A szalonok hangulata a résztvevők kedélyállapotának és habitusának függvényében, a felmerülő témák szerint alakult, és az együttlét alkalmával többször váltakozhatott. Itt nem volt koreográfia vagy előre eltervezett „menetrend", minden összejövetel az emberi viselkedés szabályai és sokszor kiszámíthatatlansága szerint, az emberi együttlét spontaneitása alapján zajlott. Hol halk volt, hol heves, néha át- és odaszólások, témák feldobása, kedély kiváltotta ötletek is tarkíthatták, amelyek egyaránt ronthatták az együttlét hangulatát, de sokszor túl is segíthették a társalgás folyamát az elkerülhetetlenül megjelenő zátonyokon. „Beszéltünk Károlyi Nandine-nal – írja Justh Zsigmond, amikor Forgách Sarolta grófnénál volt vendégségben – igen sokat Angliáról és Berlinről, elmondva sok-sok közhelyet, egyszerre csak odafordul hozzám Károlyi Melinda, s azt mondja: »Milyennek tart, érdekelne tudnom.«" A fiatal grófnőnek ez a hírtelen felvetett, a beszélgetést megszakító kérdése ragadós volt, és a társaság többi nőtagját is ugyanerre inspirálta. „Sorra analizálom őket – úgy, ahogy megítélni ilyen felületes találkozásokra fiatal lányokat lehet" – írta folytatva feljegyzését az író.[897]

Egy szalon alapvető rendeltetése a kellemes összejövetel, a jóízű társalgás, a kölcsönös figyelembevétel volt, ami azonban nem jelentette azt, hogy minden percben kizárólag vidám, önfeledt lett volna az együttlét. Előfordultak banális pillanatok, kényszeredett helyzetek, kellemetlen, kínos percek is. „Cebrián Róza dalokat énekel, Csáky Róza megkérdi kitől: Aggházytól a felelet, a miniszterlány pirul, mintha csak valamin rajtakapták volna, Cebrián Róza nyomban gúnyosan mosolyogva így szól: »Ugye, hogy nagyon szépek?« Még nagyobb pír és zavar" – írta Justh a Forgách Sarolta grófné szalonjában eltöltött este feszélyező percéről.[898]

Az emberek között mindig is akadnak konfliktusok, a főúri világ sem volt kivétel ez alól. Itt is adódott vita és nézeteltérés. Bár az emberek térbeli elkülönülése sokszor segíthetett ezen, a feszültség azonban így is felszínre törhetett. Egy más alkalommal a társaság – Andrássy Aladár, Széchenyi Imréné, Széchenyi Imre, Somssich Mária és leánya, Mailáth Széchenyi Mária, Pálffy Móric és Csáky István – és köztük Justh Andrássy Leontinénél volt ebéden, ahol a háziasszony az íróval való beszélgetés során haragosan vágta oda, hogy őt nem hívták meg a Justh által kezdeményezett, arisztokratákat is tömörítő Műbarátok Köre egyesület gyűléseire. A hosszú szemrehányást a grófné mérges, sértődött szavakkal fejezte be: „ha gyűlésekre nem voltam elég *okos*, most nem leszek elég *bolond*, hogy az ügyet védelmezzem! Das wird sich schon machen!", azaz majd elrendeződik ez az ügy – vélte az író.[899]

A legtöbb társaságban mindig akadt egy-két olyan személy, akinek volt valami különleges sajátossága. Bizonyos testtartás, taglejtés, bók, jellegzetes ruhadarab, köszönés vagy búcsúzás stb. tartozhatott ide, amit az illető jórészt sohasem felejtett el megtenni. A pesti főúri világban is akadt ilyen, elég, ha csak a „kockás báró" Podmaniczky Frigyesre

[896] Cieger, 2004. 324.
[897] Justh, 1977. 378.
[898] Justh, 1977. 349.
[899] Justh, 1977. 342.

gondolunk, vagy a reformkor idején Széchenyi Istvánra, aki igencsak szerette felhívni magára a figyelmet. A társasági körben az 1880-as évek idején gr. Pálffy Móric, az idősebb, aulikus politikusnak, Magyarország egykori helytartójának, Pálffy Móricnak a fia tűnt ki a többiek közül, akinek egyéni, összetéveszthetetlen modora – Justh szerint – az „optimista bécsi »gemütlichkeit«"-ból és a „pozsonyi gorombáskodás"-ból fakadt, „de még en miniature" formában. Azaz nem volt olyan maró vagy sértő, ami komoly megbántásokat okozott volna. A gróf jellegzetes szokása volt, hogy a „dámáknak igen furcsákat szokott az ebédek végével elmondani, amiért kedves alakja a böjti unalmas dinereknek."[900] Ezek a furcsa dolgok kissé pikáns, pikírt, megbotránkoztató, de még a jó ízlés határán belül maradó, nem gúnyos és nem is tapintatlan megjegyzések, történetek voltak, amelyek sajátos hangulatúvá tették az összejövetelt. Hatást természetesen ott lehetett elérni ezekkel, ahol megfelelő befogadó közeg állt a rendelkezésre. Egy alkalommal azt mondta el a „pesti világ legprűdebb, legmerevebb s legképzelődőbb" asszonyának, gr. Mailáth Józsefnének, hogy „Velencében egy jelmezbálon őt hálóingszerű jelmezben látta."[901]

A szalon, mint női műfaj

A szalonélet tipikusan női műfaj volt, a nőknek volt benne jellegadó szerepe. Ha megnézzük a budapesti társaság kiadvány high-life szalonjait bemutató részét, rögtön a szemünkbe ötlik, hogy jórészt nőkről van ott szó. A szalonok főúri hölgyekről kapták elnevezéseiket: Batthyány Lajosné, Károlyi Clarisse, Pálffy Pálné, Károlyi Pálma szalonja…[902] – és még sorolhatnánk. Ugyanez áll Justh Zsigmond naplójában is, aki ha felkeresett egy főrangú szalont, annak megjelölésére többnyire a tulajdonos hölgy nevét használta. De ugyancsak árulkodó az írónak az a feljegyzése, hogy amikor Forgách Saroltánál volt meghíváson, a társaság „Csekonichné, Károlyi Pistáné, Berchtold Elise, Károlyi Nandine és Melinda, Berchtold Charlotte", valamint Révay Gyula személyéből tevődött össze. „Az öregebb dámáknál egyetlen úr, Gyula, a kisasszonyoknál én […]"[903]

A szalonokban a nők voltak többségben. A szalont többnyire a nők „uralták", a férfiaknak ott csak másodlagos szerep jutott. Az urak az úri lakosztályhoz tartozó pipa-, dohányzó- vagy dolgozószobában érezték igazán „otthon" magukat. A társadalom nemi szerepeiből is adódó tagolódásra – amely, adottsága révén, az arisztokráciánál nyilvánult meg a legerőteljesebben – a paloták kellő nagyságuk, az elkülönülő lakosztályuk és a számos helyiségük révén megfelelő módot kínáltak.

A szalont jelölő női név azonban többet jelentett, mint a társadalmi nemi szerepek kifejeződése. Sokszor sajátos önarcképe volt tulajdonosának.[904] A név mögött rejlő személy adta meg minden szalon egyedi, a másiktól eltérő sajátosságát. A szalonban leginkább a szalont fenntartó hölgy autoritása érvényesült. Ő volt az, aki megteremtette a szalon hangulatát, természetesen a benne összegyűlt társasággal együtt, akik a vendégei voltak. A tulajdonosnő hanyag, lezser ülése, könnyed testtartása a vendégeket is hasonló magatartásra ösztönözte. Ahol viszont ilyenkor is inkább kimért volt a palota tulajdonosnője, ott a vendégeknek is illett úgy viselkedniük.

---

[900] Justh, 1977. 341.

[901] Justh, 1977. 341.

[902] *Budapesti*, 1886. 352-355., 357., 361.

[903] Justh, 1977. 377.

[904] Baji – Csorba, 1994. 25.

Külön mikrotörténelmi kutatást igényelne annak bemutatása, milyen típusúak voltak a mágnásnegyed, illetve a főváros főrangú szalonjai. Hol milyen légkör uralkodott. Visszafogottabb vagy tartózkodóbb volt, vagy esetleg egy kedveskedő, nyájas hangulat lengte be a szalon világát. Jó támpontot nyújtanak ebben a már említett budapesti társaság szalonjellemzései, valamint Justh Zsigmond azon naplóbejegyzései, amelyek egy-egy főrangú szalon, illetve az ezt vezető hölgy karakterisztikájára vonatkoznak. Olyan megállapításokra gondolunk, mint amellyel röviden Justh a mágnásnegyedben élő és szalont működtető Zichy grófnét jellemezte. „Zichy Jánosné sz. br. Kray Irma, egyik pesti »primicilla«. Qui font la pluie et le beau temps.[905] Igen ladylike modor, nagyon Wenckheim. Ez is a magyar társaság egy típusa, karakterisztikonjaik: igen finom race, szubtilis, sok forma, azonban – nem mindig őszinték […] Sokat látott, utazott asszony, a nyár jó részét Londonban tölti, ismeri majd az egész angol társaságot, jól van több híres angol íróval."[906] Egészen más jellegű volt a Budán lakó Batthyány-Festetich Zéline grófné, aki – koránál fogva, valamint – öltözködésével, modorával, beszédtémáival az egykori grande dame-ok típusát képviselte. „A nagy szalon egyik sarkában egyenesen, mereven, óriási fekete selyem (1843-ból való) fejkötőben, befűzve, rengeteg krinolinban, amely alatt csergő, suhogó alsószoknya s efelett fekete noir anthique uszályos, ezer redőjű toalett, a finom arcú egyetlen fennmaradt douairière, Batthyány Zéline grófné palota és csillagkeresztes hölgy, ki Jahr aus, Jahr ein így várja vendégeit […] Igen régies, igen különös, igen szokatlan, de azért minden mozdulata érdekes és egy cseppet sem nevetséges, sőt! Finom arcéle, grande dame mozdulatai (minden kézemelésénél, meghajlásánál suhog a ruhája), tiszta, még meglepően élénk gondolatmenete megmentik ettől."[907] Ezek a feljegyzések is arra utalnak, hogy a szalonok minősítését és csoportosítását a szalon tulajdonosnőjének jellemzésével, személyiségének feltárásával kell megkezdeni, és csakis annak segítségével lehet a későbbiek során elvégezni.

A társalgás nyelve

Széchenyi reformkori naplója az arisztokrácia nyelvi érintkezése szempontjából is „tanulságos forrás". Velkey Ferenc mutatott rá arra, hogy a „naplóíró megszokottan azon a nyelven rögzítette és idézte fel a beszélgetéseit, amelyeken elhangzottak."[908] Innen (is) tudjuk, hogy társasági körökben a „természetes társalgási nyelveket": a németet és franciát használták – a társalgás menetének megfelelően sokszor egymással felváltva, egybeszőve. A nemzeti nyelv csak ritkán, egy-két mondatra korlátozódva került elő, és ez a tendencia csak igen lassan változott.

Az 1860-as években a francia volt a „beau monde nyelve",[909] de ugyanígy megvolt a német és az angol is. Az ebben az időben hazánkba látogató külföldi úgy tapasztalta, hogy a „magyaroknak csak a politikája magyar, de társas-élete nem az", és Pest szalonjaiban – de még a város környéki ősi kastélyokban is – német szó hallatszik. Alighanem igaza volt, de az ez ellen felszólaló újságíró véleménye is, aki védelmébe vette a magyar uralkodó osztály tagjait, némi megfontolásra késztető. Szerinte az ítélhet így, aki csak az Európa szálló

[905] Mindenhol elől járnak, mindenki őket követi.

[906] Justh, 1977. 366. A Zichy szalon az 1880-as évek közepéig működött, ugyanis a család, leányuk gr. Nádasdy Ferencné halála után visszavonultabban élt, és kevésbé vett részt a fővárosban a főrangúak társasági életében. *Budapesti*, 1886. 363.

[907] Justh, 1977. 359.

[908] Velkey, 2009. 124.

[909] Stevens, 2007. 66.

ablakából rajzolja meg a magyar társaséletet, és nem nyer abba máshol – főleg vidéken – mélyebb bepillantást. Az újság egyszersmind azt is felhozta a főúri körök mentségére, hogy a külföldiek által tapasztalt német szó szerinte a vendég iránti figyelmességnek tudható,[910] akikkel csakis az anyanyelvükön lehetett érintkezni. Kétségtelen azonban, hogy a főúri családok jó része többnyire előbb tanulta meg a világnyelveket, mint a magyart,[911] és a társasági életben is ezt használták a nemzeti nyelv helyett. Az idegennyelv-tanulás az arisztokrácia egész körében kiemelt fontosságú volt. Ez nemcsak a grammatikai szabályok elsajátítását vagy a helyes beszédet jelentette, hanem egyben a tökéletes, akcentus nélküli kiejtést is. Az Andrássyaknál szolgáló angol nevelőnő nemcsak a gyerekeket tanította meg az adott nyelvre, de a mindennapi társalgás során a palota tulajdonosainak, esetleg összejövetelek alkalmával azok ismerőseinek is fejlesztette a nyelvi készségét.

A budapesti társaság című mű szerzője az 1880-as évek közepén úgy vélte, hogy a harminc-negyven évvel korábbi idegen ajkú szalonélet erre az időszakra már teljesen megváltozott és nemzeti jellegűvé vált. Nemcsak általánosságban beszélt erről, hanem az egyes szalonok bemutatásánál újból és újból kitért erre. Kijelentésének a valóságalapját természetesen nem áll módunkban megkérdőjelezni, de a nemzeti jellegnek ez a markáns hangoztatása valamelyest inkább az ellenkezőjére enged következtetni. Kétségtelen, hogy a főrangú szalonok nemzeti jellege erősödött, de ez nem jelenti azt, hogy a korábbi francia és az ehhez társuló német, angol társalgási nyelv teljesen kiszorult volna. Justh Zsigmond naplója ebből a szempontból nem olyan mérvadó, mint Széchenyié, de az író többnyire francia nyelvű bejegyzései némileg ez alkalommal is árulkodóak lehetnek. Szinte biztosra vehető azonban, hogy az 1880-as években a korábbi egy-két mondatra korlátozódó nemzeti nyelvhasználattal ellentétben a hazai arisztokrácia zöme ekkor már folyékonyan beszélt magyarul, de a szalonbeli beszélgetések – hazai társaság esetében is – kevert nyelven folyhattak. Festetics Tasziló felesége, Mary Douglas Hamilton angol főrangú hölgy volt, a házassága után azonban elkezdett magyarul tanulni.[912] Ennek ellenére Festetics Tasziló már említett ebédmeghívásán vagy az esetleges szalonbeszélgetések során a társalgások kétséget kizáróan angolul vagy esetleg más, de mindenképp idegen nyelven zajlottak.

Festetics Tasziló esküvője

Az esküvő és a gyász a magánélet azon részei voltak, amelyek – az illető közéletiségének köszönhetően, valamint a bennük kifejeződő reprezentáció révén – gyakran átlépték a magánélet határmezsgyéjét és átcsúsztak a nyilvános, félnyilvános események közé. Az esküvő egy főúr életében tipikusan olyan epizódnak számított ahol a rang és a méltóság a vagyoni helyzettől függően teljes egészében megnyilvánulhatott. Nagy volt a jelenlévők köre, ünnepi a ruha és az alkalom. Mivel az ember életében jórészt csak egyszer fordul elő, és az élet egy új iránya veszi vele kezdetét, mindenki igyekezett valamelyest emlékezetessé és az alkalomhoz méltóvá tenni. Egy-egy főúri esküvő mindig nagy látványosságul szolgált – vidéken és városban egyaránt. A pompakifejtésnek jórészt csak a vagyon szabott határt.

Pesten arisztokrata esküvőre legtöbbször az Egyetemi templomban került sor, de szóba jött még a Szervita téri vagy később a mágnásnegyedhez közel álló Jézus Szíve templom is. Az esemény mindig nagy tömegeket vonzott, az újságok is szívesen számoltak be róluk. „Az ily esküvők az egyedüli alkalmak, hol az aristokráciát – nőit mint férfiait – teljes fényökben

[910] *Fővárosi Lapok*, 1867. április 18. 359.
[911] Károlyi, 1985. 18.
[912] *Fővárosi Lapok*, 1881. február 1. 129.

láthatjuk. Ezért a tömeg örömest tolong vagy sütteti magát a napon" – írta a Fővárosi Lapok 1864-ben gr. Szapáry Gyula és gr. Festetics Karolina egybekelése kapcsán.[913] Annak ellenére, hogy a későbbi időkben valamelyest bővült azon alkalmak köre, ahol a főrangúakat teljes díszben lehetett látni (pl. a király üdvözlése a Budai várban, millenniumi díszmenet), az érdeklődés az esküvő iránt mindig is megmaradt.

A szertartás alkalmával a templomban a családtagok, rokonok, barátok, a meghívott vendégek foglaltak helyet. Az igazi ünnep akkor kezdődött, amikor az ifjú pár megjelent a templom kapujában, a kint összegyűlt tömeg pedig lelkes ovációkkal köszöntötte őket és a hintójuknak állt sorfalat. Az esemény itt érte el a legnagyobb nyilvánossági fokot, hiszen ezt követően már a palota falain belül zajlott – ahova természetesen csak a meghívott vendégek szűk köre léphetett be – és többnyire a férj vidéki birtokára történő elutazással ért véget.

Festetics Tasziló esküvője azonban a nagyobb nyilvánosság kizárásával, szűk családi körben zajlott. Az új párt köszöntő és éljenző tömeg ezúttal elmaradt, ugyanis Festetics György fia a pesti palota falai között meglévő házi kápolnában vette feleségül az angol királyi családdal, valamint több német fejedelmi udvarral rokoni kapcsolatban álló Mary Douglas Hamilton hercegnőt. Az esemény szigorúan magánjellegű volt, amelyen csak a két család legszűkebb környezete vett részt – jeles főrangú személyek a gróf Károlyi, Festetics, Erdődy, Szapáry, Würtenberg, valamint hg. Esterházy családból. Az eseményről a Fővárosi Lapok közölt viszonylag részletes beszámolót.[914] Innen tudható, hogy Mary Hamilton, aki nem sokkal ezt megelőzően vált el korábbi férjétől, a monacói hercegtől, anyjával, Mária, badeni hercegnővel és kíséretével az esküvőt megelőző napon érkezett meg a magyar fővárosba. Az Európa szállóban szálltak meg, ahol – fejedelmi vendéghez illően – tizenhat szobát foglaltattak le maguknak. Még ezen az estén Festetics Györgynél vacsorára gyűltek össze a családtagok, majd másnap délelőtt 11 órakor került sor a szertartásra, amelyet Simor János hercegprímás végzett. A szertartást egy 24 terítékű reggeli követte, majd az ifjú pár a férj Somogy vármegyei berzencei birtokára utazott, Mária, badeni hercegnő pedig állandó lakhelyére, Baden-Badenbe távozott.

A palotában elhelyezett kápolna és a benne lefolytatott szertartás védelmet nyújtott a kíváncsiskodó idegenek ellen, mivel az újdonsült férj nem tartott igényt az utca nyilvánosságára. „Festetics Tasziló a dolgok és az emberek felett állt", „szédítő magasságban érezte magát osztályának legtöbb tagjával szemben" – írta a későbbi hercegről Török Imre. Az ő beszámolója alapján ismert az a termeskocsi is – az esküvővel kapcsolatos érdekes párhuzamként –, amelyet a pár utazásai alkalmával használt. A családi színekkel ellátott kék-sárga szegélyes vasúti kocsi Keszthely, a bécsi Ostbahnhof, a pesti Nyugati és a budai Déli indóház között fordult meg rendszeresen. Azután készült, miután Festetics Tasziló megnősült. „Amikor Hamilton Mary hercegnőből Keszthely úrnője lett – írja Török –, Festetics Tasziló természetesnek tartotta, hogy feleségét különvonat vigye útjain, elvégre a »Tanti«, Viktória királynő is így utazgatott." A termeskocsit nem használhatta más, kizárólag ők, és az általuk beengedett vendégek. Állítólag még a családtagok is „első osztályú bérelt kupékban voltak kénytelenek »szorongani«". Az utazás során a hercegi pár minden kényelmét volt hivatva kielégíteni – és még valamit: hogy tulajdonosainak „még a be- és kiszállásnál se kelljen a »plebs« közé keverednie."[915]

Ezen a társadalmi szinten, egy olyan ember számára, akinek mindenben az uralkodó Ferenc József volt a példaképe, terhes és dehonesztáló lett volna, még csak távolból is, az egyszerű,

---

[913] *Fővárosi Lapok*, 1864. május 31. 521.

[914] *Fővárosi Lapok*, 1880. június 6. 632.

[915] Török, 1980. 98., 131.

közönséges halandó emberekkel való bárminemű érintkezés, s valószínűleg az előkelő családból származó feleségét sem akarta ilyen, általa lebecsült helyzetnek kitenni.

Befejezés

A mágnásnegyed helye és szerepe Budapest építészetében

Természetesen felmerül a kérdés, mit jelentett a Nemzeti Múzeum környékén kiépülő főúri környezet a városrész, valamint a főváros építészeti és várostörténeti arculatában. Azzal együtt, hogy a mágnásnegyed elsőrendűen Belső-Józsefváros és a Múzeum környékének építészeti átalakulásában éreztette jótékony befolyását, nem lehet azt állítani, hogy az itteni építkezéseknek kizárólag helyi, lokális következményei lettek volna. Létrejötte meghatározó volt a Múzeum környéke, a városrész, valamint a főváros szempontjából egyaránt.

A legnagyobb hatást természetesen helyi szinten fejtette ki, hiszen mérföldkövekkel mérhető az a változás, ami ezen a területen közel fél évszázad alatt, az 1850-es évek végétől kezdődően a századforduló időszakáig bezárólag lezajlott. Fontos kezdeményező szerep jutott ebben a Nemzeti Múzeumnak, ami az itt bekövetkező városképi változások elindítója és későbbi generálója volt. A vonzáskörében megépülő főúri paloták pedig a város patinás negyedévé tették ezt a vidéket. Már az 1860-as évek végén érezni lehetett, hogy itt, egy a környéket gazdagító főúri építkezés fog kibontakozni, ami nagymértékben elősegíti és hozzájárul a környék megújulásához. A főúri otthonok itt épültek, a paloták itt gazdagították a várost és nem máshol. Helybeli jelentőségüket a városvezetés, a közvélemény, de maguk a tulajdonosok is felismerték, akik – ha legtöbbször kimondatlanul is – tisztában voltak az építkezéseik helyi szinten kifejtett jótékony hatásával. Kimondására, fölemlegetésére elsősorban akkor került sor, ha a tulajdonosok a szabályok betartásához ragaszkodó városvezetéssel kerültek valami oknál fogva szembe.

Az épületek helyi jelentősége több szinten érvényesült. Egyrészt önmagukban, mint önálló, gazdag formakinccsel rendelkező építészeti műalkotások, másrészt, mint hasonló épületeket vonzó, a környék urbanizációját is előmozdító objektumok. A nyomukban utcakövezés, csatornaépítés, az utcahálózat végleges szabályozása, rendezése zajlott. De nemcsak az épületek fejtettek ki jótékony hatást, hanem maguknak a palotáknak a tulajdonosai is. Túlzás nélkül állíthatjuk, hogy az itt megtelepedő arisztokrácia egy része szívesen áldozott olyan célokra, amelyek főúri otthonaik környezetében a főváros szépülését eredményezték. De tegyük hozzá, maga a városi közönség is elvárta ezt tőlük. Festetics György és Károlyi Alajos például egyaránt adományokat adtak 120, illetve 200 forint erejéig palotájuk felépülésének időszakában, 1864-ben a Nemzeti Múzeum kertjének szépítésére,[916] mely – ha úgy vesszük – a palotájuk előtti parkul is szolgált. Hasonlókat lehet elmondani Károlyi Lajosról, aki az építkezése megkezdése előtt önként és minden ellenszolgáltatás nélkül ajánlotta fel telkéből azt a részt, amely a Múzeum utca meghosszabbításához kellett. De itt említhetjük gr. Wenckheim Frigyest is, aki szintén áldozatot vállalt azért – persze nem önérdek nélkül –, hogy a palotája előtti tér rendezett formát nyerjen.

A Nemzeti Múzeum körüli mágnásnegyed kialakulása a lokális jelentőségen túl a főváros építészeti arculatának egészében is jelentős hozadékkal bírt. Elsődlegesen természetesen a Múzeum környékét gazdagította és emelte az építészeti szépségét, de az épületek, sőt a negyed egésze szervesen hozzátartozott a fővárosról kialakuló és kialakított

[916] *Fővárosi Lapok*, 1864. január 12. 31.; *Az Ország Tükre*, 1864. február 11.

kép egészéhez. Ybl Miklós munkássága kapcsán Ney Béla úgy beszélt a Múzeum környékéről, mint a Sugárút után a város egyik „legmodernebb" részéről. A jelző ekkor annak a nagymérvű városképi átalakulásnak szólt, ami közel két évtized alatt zajlott le a területen,[917] pedig a Csekonics/Károlyi- vagy a Wenckheim-palota ekkor még fel sem épült. Már az első paloták megjelenésétől kezdődően, tehát az 1860-as évek közepétől, a Múzeum környéke bekerült a köztudatba. A kialakuló majd létrejövő fővárosról szóló leírásokban – anélkül, hogy ezt részletesen vizsgáltuk vagy elemeztük volna – ott szerepeltek az itt felépült vagy épülőfélben lévő paloták, később pedig maga a negyed is, mint a társadalmi elit által lakott városrész. Olyan jelentőséggel bírtak, hogy érdemes volt azokat a korai városvezetőkben is rendszerint ismertetni és bemutatni.

1866-ban a Cassius álnevet használó Áldor Imre író, újságíró a város nevezetes épületeiről tudósított. Írásában Józsefvárosból főleg a városrész középületeit (Nemzeti Múzeum, Nemzeti Színház, Lovarda, Képviselőház) emelte ki, de nem felejtette el megemlíteni azt sem, hogy „most építik a gróf-Károlyi volt osztrák követ drága palotáját",[918] azaz a Múzeum mögött található Károlyi Alajos által építtetett főúri rezidenciát.

A nem sokkal később megszólaló Jókai szintén ugyanezt a palotát említette írásában, de már egy szélesebb kontextusban. „Itt kezdődik most egy városrész, mely alig egy évtized alatt emelkedett első rangú jelentőségre: a muzeum környéke. […] A muzeumot azonban most diszes paloták veszik körül. A gazdag főurak e helyet választák ki leendő megtelepülésük alkalmára, s itt látható az ideiglenes országház is. Valószinü, hogy tiz év alatt ez a hely lesz legelegansabb része a városnak. A gróf Károlyi Lajos által megkezdett s fia Alajos által bevégzendő épület páratlan leend egyideig költséges pompa tekintetében."[919]

Az újabb és újabb palotákkal bővülő terület a megszületőfővárosnak is a büszkeségévé, idegenforgalmi látványosságává, hírverőjévé vált. Ott szerepelt azoknak a leírásoknak a többségében – változó intenzitással –, amelyek Budapestről szóltak és a város nevezetességeit taglalták.

Az 1873-ban készült első budapesti útikönyvben a szerző Hevesi Lajos az előbbiekhez képest már részletesebben beszámolt a Múzeum mögött létesült főúri épületekről,[920] amelyek ugyancsak helyt kaptak abban az írásában is, amelyik az egykori Széna téren álló Két pisztoly fogadó történetét tárgyalta.[921]

Egy másik, a századforduló környékén készült leírás szintén hangsúlyosabban írt a negyedről,[922] a Monarchiát bemutató műben viszont, ahol Budapest fejlődését és építészetét tárgyalták, a részletes leírás helyett a látványosabb épületek (Károlyi-, Wenckheim-palota) kaptak képi ábrázolást.[923] Ugyanakkor a negyed Budapesten belüli jelentőségét mutatja, hogy a mű egy másik szerzője a területet, mint a város egyedisége, külön kiemelte a Józsefvárost bemutató írásában.[924]

Mindemellett a városrész Budapest építészetében betöltött jelentőségét mutatja, hogy nemcsak a magyar városleírásokban olvashatunk róla, hanem a városban megforduló külföldiek érdeklődését is felkeltette. Henri Evers holland építész 1883 őszétől a következő év nyaráig tartózkodott Budapesten, ahol Quittner Zsigmond irodájában helyezkedett el. A közel

---

[917] *Vasárnapi Újság*, 1879. december 21. 812.

[918] Cassius, 1866. 19.

[919] Jókai, 1870. 23.

[920] Hevesi, 1873. 107-108.

[921] Hevesi, 1876. 226.

[922] Edvi Illés, 1896. 181-182., 189.

[923] Pasteiner, 1893. 109., 115.

[924] Rákosi, 1893. 186.

egy éves itt tartózkodás elegendő időnek bizonyult arra, hogy a várost alaposan szemügyre vegye, és építészetéről szakmailag is alapos, kellő ismereteket szerezzen. Három évvel később hazájában a szakmai nyilvánossággal is megosztotta a nálunk szerzett tapasztalatait. Úgy ítélte meg, hogy a város három részén csoportosulnak valóban jelentős építészeti alkotások. Ezek között az egyik a mágnásnegyed volt. Evers abban a szerencsés helyzetbe került, hogy az itteni palotákat nemcsak kívülről, hanem belülről is megcsodálhatta. Bár részletesen nem elemezte őket, de írása annyit elárul, hogy az itt sorakozó főúri épületeket kimagasló művészeti alkotásként értékelte.[925]

Ugyanakkor a mágnásnegyed architektúrai s egyben városképi teljesítményét mutatja, hogy a város építészetében a mai napig megkerülhetetlen, emellett pedig reprezentatív, illusztrációkkal szemléltethető építészeti formakincs.

Az arisztokrácia itteni megtelepedésének volt egy, az előbbinél sokkal kevésbé megfoghatóbb és nehezebben dokumentálható hatása, jelentősége is. Aprólékos, igencsak a részletekbe bocsátkozó kutatást igényelne annak bemutatása, hogy a Múzeum körüli főúri építkezések milyen befolyással voltak a hazai műipar fejlődésére. Ez, ahogy az eddigiekből láttuk – például a Károlyi-paloták kapcsán –, fontos kritérium volt a hazai közvélemény szemében. A pozitív példát külön dicsérték, üdvözölték azt a palotaépítkezést, amely hozzájárult a hazai ipar támogatásához, de az ezzel kapcsolatos negatív kritikát sem rejtették véka alá. Néha mindez tettlegességbe is fajult, hiszen viszonylag ismert, hogy amikor Ybl a Képviselőház felépítésekor német munkásokat alkalmazott, itthon kővel dobálták meg Üllői úti lakásának ablakait. Egy palota felépítése kétségkívül nem ért fel egy középítkezés hazai iparra gyakorolt hatásának jelentőségével, de az igényesség, a magas színvonal itt is meghatározó és szinte kötelező érvényű volt. Érdekes vizsgálat lenne kimutatni a felhasznált alapanyagok származási, készítési helyét, az építkezésben részt vevő egyének, mesterek, a beszállítók, a díszítményeket készítő művészek személyét.

Tudvalevő, hogy a kiegyezés megkötését az osztrák és a magyar fél egyaránt igyekezett a saját álláspontja szerint értelmezni. Az osztrákok továbbra is a birodalom egységét hangsúlyozták, összállamot (Gesamtstaat) emlegettek, amelynek Magyarország az egyik tagállama – alacsonyabb rendű szerepre kárhoztatva hazánkat. A magyar közjogi gondolkodás viszont ezzel szemben Magyarország önállóságát, állami szuverenitását hangsúlyozta, s megpróbált minden olyan tényezőt kizárni, ami a perszonálunión túlmenően bármiféle államjogi kapcsolatra utalt vagy utalhatott volna. Az önállóság, valamint az egyenrangúság kifejeződésében természetesen fontos szerep hárult az önálló magyar főváros megteremtésére is, amiben az építészeti reprezentáció kimagasló helyet foglalt el. Hiszen egy város – a privátszférához hasonlóan – főleg az építkezései révén tudja kifejezni önmagát.[926]

Festetics György építkezése, valamint a nyomán kialakult mágnásnegyed a város és az ország, a nemzet büszkeségei voltak, Budapest nevezetességei közé tartoztak. Azzal, hogy az itt épült számos főúri palota és időnként a mágnásnegyed bekerült a fővárosról szóló leírásokba, vagy az, hogy már az elejétől fogva párhuzamot vontak közte és Párizs Faubourg Saint-Germain negyede között, elősegítette Budapest nagyvárosi rangjának demonstrálását. Látványos megjelenésük – a város életében is (!) – végső soron hozzájárult, hogy Budapest bekerüljön az európai fővárosok sorába, s nem utolsó sorban a császárváros Bécs megfelelő partnerévé váljon. A főúri építkezések hozzájárultak, hogy növekedjen a város birodalmon belüli súlya, jelentősége.

A negyed nem Bécsben a császárvárosban jött létre – bár kétségtelen, hogy a magyar főurak ott is építkeztek –, hanem Pesten, később Budapesten, Magyarország fővárosában. Nem Bécs,

[925] Evers, 2009. 184.

[926] Heiszler, 1995. 173-174.

hanem a magyar főváros építészetét gazdagították, emelték esztétikai értékét, ami akkor nagyobb jelentőségű volt, mint ahogy ma, a kitágult városfalak és az azóta kiépült nagy/világváros távlatából látszik. Az itt építkezők Budapesten szerveződtek társasággá, a társaséletük a szezonális időben jórészt a magyar fővároshoz kötődött.

A XVIII. század kapcsán szokásos elidegenedett főrendekről beszélni, amit legtöbbször a hazaárulás és nemzetvesztés vádja egészített ki. Az udvari méltóságok és tisztségek betöltése, az udvari etikett és életmód elsajátítása kétség kívül közelebb vonta a magyar főúri réteget a bécsi udvarhoz, mely nemcsak politikai, de gazdasági és társadalmi olvasztótégely is volt a birodalomhoz különböző szállal kötődő országrészek, országok és tartományok központjában. Az udvarban való gyakori tartózkodás lecsiszolta, tompította azokat az éles ellentéteket, amelyek korábban a magyar főúri réteg és a központi, Habsburg hatalom közt feszültek. Különféle családi kapcsolatok – házasságok, rokoni szálak – révén többen összeköttetésbe kerültek a cseh és német arisztokrácia tagjaival, ami egyeseknél a Magyarországhoz fűződő szálak lazulását vonta maga után.

A XIX. század derekán megszólaló közírók szintén a magyar arisztokrácia idegenszerűségéről, nemzetietlenségéről panaszkodtak, s hogy semmi közük sincsen a magyar fővárosnak tekintett Pesthez, amelytől Mocsáry egyenesen a megmagyarosodásukat várta. A mágnásnegyed kialakulása, valamint a város más pontjain való megtelepedésük folytán ilyen vádakkal már nem illették őket. S ha ehhez hozzávesszük Országh Sándor már idézett állítását, miszerint az első építkezések és a nyomán kialakult negyed abban az időben nemcsak egy Nemzeti Múzeum körüli ingatlanszerzést jelentett, hanem egyben a nemzeti hovatartozás demonstrálását is, akkor a pesti mágnásnegyed helye, szerepe vitathatatlan a magyar arisztokráciának a nemzeti integrációja terén.

Utószó

Dolgozatunkban a mágnásnegyed bemutatása – mint kezdeti vállalkozás, s mint maga az építtető is első lévén – talán túlontúl Festetics György palotája, személye, társasági élete köré csoportosult, amiből természetesen nem lehet minden tekintetben kellően árnyalt képet kapni a terület egészére vonatkozóan. Személye, példája – véleményünk szerint – kimagasló volt, túlozni, általánosítani viszont általa sem a negyed, sem a magyar arisztokrácia egészére nem szabad, és a negyed jelentőségéről további kutatásoknak kell pontosabb, alaposabb képet rajzolni, lebontva mindezt épületekre, személyekre, eseményekre, s kerülni a végletes általánosításokat. Erre figyelmeztet az egykori politikustárs, országgyűlési képviselő Tanárky Gedeon Molnár Aladár művelődéspolitikus felett tartott emlékbeszédének azon megállapítása, miszerint mindig is váltak és fognak is kiválni a főúri rétegből egyes jeles személyek, de sokan – Tanárky megítélése szerint a többség – még mindig nem jutott el arra a felismerésre, hogy „a kiváló állás, a hagyomány emléke s a nagy vagyon kötelességek teljesítését követelik”.[927]

Természetesen nem ő volt az első, aki felhívta erre a figyelmet, hiszen – ahogy láthattuk – Mikó Imre vagy Széchenyi is ezzel érvelt. Jogosan. Mivel hazánkban négy évszázadon át nem volt önálló magyar királyi udvar, a magyar arisztokrácia nagy befolyással rendelkezett itthon. Tudvalevő, hogy a mindennapi életük során életmód- és magatartásmintát adtak, kulturális modellek, divatáramlatok közvetítői, különféle szokások, gyakorlatok meghonosítói, kialakítói voltak – egyben nagy felelősséggel a kezükben.

[927] Tanárky, 1884. 30.

Végső soron erre a felelősségre hívja fel a figyelmet a XX. századi Nicolaus Sombart is, aki szerint „egy nép társadalmi és kulturális színvonalát a vezető és mérvadó házak alakítják és határozzák meg. Ha ilyenek nem léteznek, akkor a butiktulajdonosok, a szabók, a fényképészek, a fodrászok és a műkereskedők veszik át az uralmat, a gazdag emberek számára végül az lesz a legfontosabb, hogy ezekkel érintkezhessenek, a nyilvánosság pedig, ha magasabbrendű életformákhoz keres mintát, nem kap mást, mint a legnagyobb keresettel rendelkező vásárlóréteg vásárlási szokásait, amit a médiumok közvetítenek, […] Egy demokratikus társadalomnak is szüksége van olyan előképekre és példaképekre, amelyeket nem a hirdetési ügynökségekben alkalmazott dörzsölt fickók találtak ki. Nincs annál demokratikusabb, mint amikor gazdag emberek példamutatóan költik el a pénzüket, vagyis életkultúrára váltják át. Noblesse oblige.”[928]

Egy következő kutatás feladata lehetne részletesen megvizsgálni és bemutatni, hogy az író által jegyzett gondolatok kiterjeszthetőek-e a magyar arisztokrácia világára, s azon belül a pesti mágnásnegyed területére.

[928] Sombart, 2000. 74-75.

Függelék

A mágnásnegyed kialakulása a Nemzeti Múzeum környékén (katalógus és térkép)

	Épület	Építkezés ideje	Építtető	Tervező/Építő	Egykori telekszám	Mai cím
12	Nemzeti Lovarda	1857-1858	Lovaregylet (gr. Szapáry Antal)	Ybl Miklós	942., 943., 944., 954., 955., 956., 957.	Pollack Mihály tér 6. (az épületet a II. vh. után lebontották)
9	Festetics-palota	1862-1864	gr. Festetics György	Ybl Miklós/Wechselmann Ignác	941/a-b.	Pollack Mihály tér 4., Bródy Sándor utca 3.
13, 14	Károlyi Lajos/Alajos-palota, kert	1863-1871	gr. Károlyi Lajos, gr. Károlyi Alajos	Ybl Miklós/Wechselmann Ignác	945.	Pollack Mihály tér 10., Múzeum utca 4.
15	Károlyi Lajos/Alajos bérháza	1863-1864, 1867-1868	gr. Károlyi Lajos, gr. Károlyi Alajos	Ybl Miklós/Wechselmann Ignác	952., 953.	Szentkirályi utca 33-35., Múzeum utca 6.
4	Képviselőház	1865	Magyar Állam	Ybl Miklós/Diescher József	1497.	Bródy Sándor utca 8.
10	Festetics-palota kertje	1867	gr. Festetics György	Friedrich Flohr/ Wechselmann Ignác	942 terv. II. 943 terv. III.	Pollack Mihály tér 4.
25	Pálffy (Károlyi)-palota	1867-1869	özv. gr. Pálffy Pálné szül. gr. Károlyi Geraldine	Ybl Miklós/(Dötzer Ferenc)	946-47 terv. 2.	Ötpacsirta utca 4., Reviczky utca 2.
17	Zichy-palota	1869-1871	gr. Zichy Nep. János	Szkalnitzky Antal, (Koch Henrik)/ Wechselmann Ignác	946-47 terv. 4., 946-47 terv. 5.	Múzeum utca 15/a-b.
19/a	Károlyi Sándor/Ede-palota	1869-1871	gr. Károlyi Sándor, gr. Károlyi Ede	Szkalnitzky Antal, (Koch Henrik)/ Pucher József, Dötzer Ferenc	930.	Múzeum utca 11., Ötpacsirta utca 1-3.
20	Bókay-bérház	1870-1871	dr. Bókay János	Ybl Miklós/Pucher József	931/a.	Múzeum utca 9.

11	Esterházy-palota	1871-1873	gr. Esterházy Pál	Baumgarten Antal/ Wechselmann Ignác	943 terv. III.	Pollack Mihály tér 8.
7	Degenfeld-Schomburg-palota	1872-1873	gr. Degenfeld-Schomburg Imre	Ybl Miklós	1479.	Bródy Sándor utca 14., Puskin utca 24.
24	Pesti Hazai Első Takarékpénztár bérháza	1872-1874		Ybl Miklós/Kauser János	934/a 2.	Kálvin tér 12., Múzeum utca 1., Baross utca 2/a.
23	Móritz-bérház	1872-(1873)	Móritz Pál	Bergh Károly	934/b.	Múzeum utca 3.
22	Hasenfeld-bérház	1872	dr. Hasenfeld Manó (Emanuel)	Freund Vilmos/ifj. Kauser János	934/c.	Múzeum utca 5.
19/b	Károlyi Sándor bérháza	1872	Tóth István	(Rill Imre/Schomann Ferenc)	930.	Baross utca 10., Ötpacsirta utca 5.
1	Fechtig-bérház	1874-1875	br. Fechtig Károly, Luby Sarolta	Szkalnitzky Antal, (Koch Henrik)/ (Strausz Károly)	1499.	Bródy Sándor utca 2., Múzeum körút 12.
2	Ádám-palota	1875-1876	Ádám Károly	Wéber Antal/Bobula János	1499/a.	Bródy Sándor utca 4.
18	Almássy-palota	1877-1878	ifj. gr. Almássy Kálmán	Gottgeb Antal/ (Wechselmann Ignác)	946-47 terv. 3.	Ötpacsirta utca 2., Múzeum utca 13.
26	Batthyány-palota	1880-1881	gr. Batthyány Elemér	Feszty Adolf/Fekete Elek	946-947 terv. 1.	Reviczky utca 4. (az épületet 1889-ben lebontották, a helyén gr. Wenckheim Frigyes építtetett bérházat; lásd: Wenckheim-bérház)
16	Csekonics/Károlyi-palota	1881-1882/1885	ifj. gr. Károlyi Istvánné szül. gr. Csekonics Margit	Ferdinand Fellner, Hermann Helmer/ Wechselmann Ignác	948.	Múzeum utca 17., Reviczky utca 6.
30	Bánffy-ház	1881	gr. Bánffy György	Rill Imre	927.	Reviczky utca 7.
27	Wenckheim-palota	1886-1889	gr. Wenckheim Frigyes	Meinig Artúr/Pucher József	929., 607.	Reviczky utca 1.
26	Wenckheim-bérház	1889-1891	gr. Wenckheim Frigyes	Meinig Artúr	946-47 terv. 1.	Reviczky utca 4.
5	Tauffer-ház	1892-1894	dr. Tauffer Vilmos	Schannen Ernő	1496.	Bródy Sándor utca 10.

8	Törley-palota	1893-1894	Törley József	Ray Rezső/Szabó János	1478.	Bródy Sándor utca 16.
28	Berczik-ház	1895-(1896)	Berczik Árpád	Hofhauser Elek	928 B.	Reviczky utca 3.
29	Bánffy-ház	1896	gr. Bánffy György	Fort Sándor	928.	Reviczky utca 5.
3	Keszlerffy-ház	1897-(1898)	ifj. Keszlerffy János, ifj. Keszlerffy Jánosné szül. Luby Mária	Hubert József	1498.	Bródy Sándor utca 6.
21	Hadik-Barkóczy-palota	1900	gr. Hadik Barkóczy Endréné szül. gr. Zichy Klára	Czigler Győző	935.	Múzeum utca 7.
6	Gschwindt-palota	1900-1901	Gschwindt György	P. Tóth Sándor	1495.	Bródy Sándor utca 12.

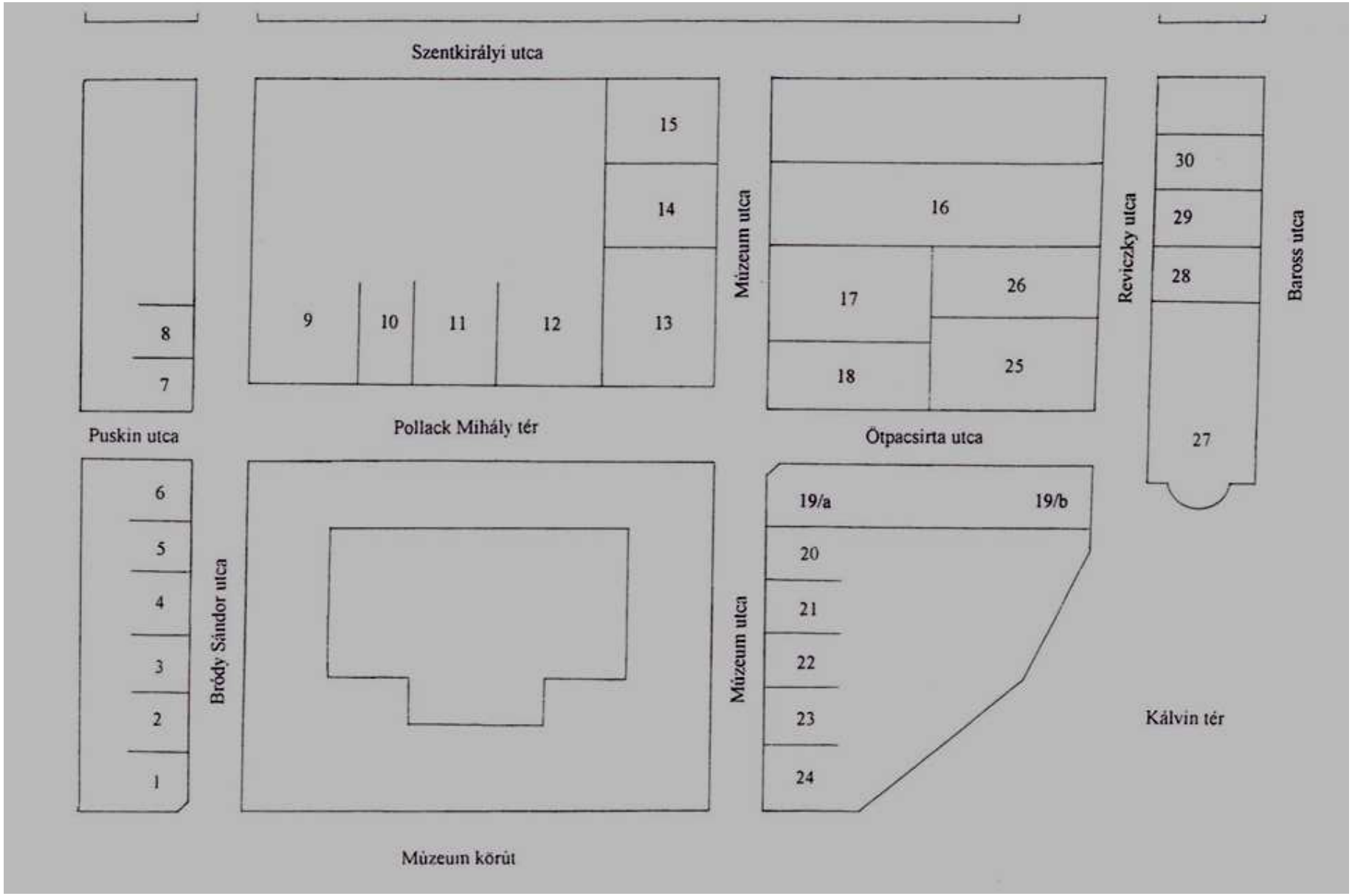
Szentkirályi utca
15
14
13
9
10
11
12
8
7
Puskin utca
Pollack Mihály tér
Múzeum utca
16
17
26
18
25
Ötpacsirta utca
Reviczky utca
30
29
28
27
Baross utca
6
5
4
3
2
1
Bródy Sándor utca
Múzeum körút
19/a
19/b
20
21
22
23
24
Múzeum utca
Kálvin tér

Egykori és mai utcanevek

Baross utca	Stations Gasse (Stáció utca)	
	Stáció utca	(1870-es évek)
Bródy Sándor utca	Stadtgut Gasse (Városmajor utca), Tehénpásztor utca	(1817)
	baron Sandor Gasse (báró Sándor utca)	(1850)
	Főherceg Sándor utca	(1867)
	Sándor utca	(1919)
Kálvin tér	Heu Markt (Széna piac)	
	Heu Platz (Széna tér)	(1866)
	Széna tér	
Múzeum körút	Land Strasse (Ország út)	(XVIII. század)
	Országút	
Múzeum utca	Museum Gasse	(1838)
Ötpacsirta utca	Fünf Lerchen Gasse (Öt pacsirta utca)	(1787)
	Eszterházy utca/Esterházy utca	(1874)
Pollack Mihály tér	Fünf Lerchen Gasse (Öt pacsirta utca)	(1787)
	Eszterházy utca/ Esterházy utca	(1874)
Puskin utca	Fünf Lerchen Gasse	(1804)
	Öt Pacsirta utca	(1850)
	Eszterházy utca/ Esterházy utca	(1874)
Rákóczi út	Kerepescher Strasse (Kerepesi út)	(1804)
	Kerepesi út	(1874)
Reviczky utca	Kleine Frühling Gasse (Kis Tavasz utca)	(XVIII. század)
	Frühling Gasse (Tavasz utca)	(1804)
	József utca	(1850)
Szentkirályi utca	Herbst Gasse (Ősz utca)	(1780-as évek)
	Ősz utca	(1874)

A dolgozatban használt rövidítések és mértékegységek

o.é	osztrák értékű forint
pft.	pengő forint
kr.	krajcár

öl	1 (bécsi) öl	= 6 láb	= 72 hüvelyk	= 1,8964 m.
láb	1 (bécsi) láb	= 12 hüvelyk	= $^1/_6$ öl	= 31,60 cm.
hüvelyk (zoll)	1 (bécsi) hüvelyk	= $^1/_{12}$ láb	= $^1/_{72}$ öl	= 2,634 cm.

Bibliográfia

Levéltári források jegyzéke:

BFL IV. 1303/f	Budapest Főváros Levéltára, Pest város tanácsi iratok
BFL IV. 1305	Budapest Főváros Levéltára, Pest város Építési Bizottmány
BFL IV. 1324/a	Budapest Főváros Levéltára, Pest város telekkönyvi iratok gyűjteménye. Telek- és betáblázási könyvek. 1852-1878
BFL IV. 1326/a	Budapest Főváros Levéltára, Pest város Mérnöki Hivatala
BFL IV. 1407/b	Budapest Főváros Levéltára, Budapest Székesfőváros tanácsának iratai
BFL XV. 16.b	Budapest Főváros Levéltára, Pest sz. k. város térképei
BFL XV. 17.f.331	Budapest Főváros Levéltára, Ybl Miklós hagyatéka
BFL XV. 37.c	Budapest Főváros Levéltára, Telekkönyvi és ingatlan-nyilvántartási iratok gyűjteménye. Pesti telekkönyvi betétek. 1878-1926
MOL N-24	Magyar Országos Levéltár, József nádor iratai; általános iratok 1809-1847
MOL T-3	Magyar Országos Levéltár, A Festetics család levéltárának tervrajzai
MOL P-250	Magyar Országos Levéltár, Festetics család keszthelyi levéltára: Festetics II. György iratai
MOL P-380	Magyar Országos Levéltár, A Károlyi család iratai
MOL P-414	Magyar Országos Levéltár, Károlyi György iratai
SOL	Semmelweis Orvostörténeti Múzeum, Könyvtár és Levéltár

Életrajzi adattárak, genealógiák

Fabro – Ujlaki, 1905 — *Sturm-féle Országgyűlési Almanach 1905-1910. Rövid életrajzi adatok az országgyűlés tagjairól.* Szerk. Fabro Henrik, Ujlaki József. Budapest, Pesti Lloyd-Társulat Könyvnyomdája. 1905.

Gudenus — Gudenus János József: *A magyarországi főnemesség XX. századi genealógiája.* I-V. köt. Budapest, Natura. 1990-1999.

Gulyás — Gulyás Pál: *Magyar írók élete és munkái.* I-VI. köt. Budapest, Magyar Könyvtárosok és Levéltárosok Egyesülete. 1939-1944.

Kempelen, 1999 — Kempelen Béla: *Magyar zsidó családok.* Budapest, Makkabi. 1999.

MTA — *A Magyar Tudományos Akadémia tagjai 1825-2002.* I-III. köt. Budapest, MTA Társadalomkutató Központ, Tudománytár. 2003.

Mazsil — *Magyar zsidó lexikon.* Szerk. Ujvári Péter. Budapest, Makkabi. 2000.

Sturm, 1888 — *Új Országgyűlési Almanach 1887-1892. Rövid életrajzi adatok a Főrendiház és a Képviselőház tagjairól.* Szerk. Sturm Albert. Budapest, 1888.

Sturm, 1892 — *Országgyűlési Almanach 1892-1897. Rövid életrajzi adatok a Főrendiház és a Képviselőház tagjairól.* Szerk. Sturm Albert. Budapest, Pesti Lloyd-Társulat Könyvnyomdája. 1892.

Szinnyei — Szinnyei József: *Magyar írók élete és munkái.* I-XIV. köt. Budapest, Hornyánszky Viktor, 1891-1914. [Hasonmás kiadás: Budapest, Magyar Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesülése. 1980-1981.]

Úmél — *Új magyar életrajzi lexikon.* I-VI. köt. Főszerk. Markó László. Budapest, Magyar Könyvklub. 2001-2007.

Végvári – Zimmer, 1910 — *Sturm-féle Országgyűlési Almanach 1910-1915. Rövid életrajzi adatok az országgyűlés tagjairól.* Szerk. Végvári Ferenc, Zimmer Ferenc. Budapest. 1910.

Wurzbach — Wurzbach, Constant von: *Biographisches Lexikon des Kaiserthums Oesterreich, enthaltend die Lebensskizzen der denkwürdigen Personen, welche 1750 bis 1850 im Kaiserstaate und in seinen Kronländern gelebt haben.* I-LX. Bd. Wien, Hof- und Staatsdruckerei. 1856-1891.

Zsebkönyv, 1888 — *Magyar Nemzetségi Zsebkönyv. Első rész: főrangú családok.* I. köt. Budapest, Magyar Heraldikai és Genealógiai Társaság, 1888.

Zsebkönyv, 1905 — *Magyar Nemzetségi Zsebkönyv. Második rész: nemes családok.* I. köt. Budapest, Magyar Heraldikai és Genealógiai Társaság, 1905.

Szakirodalom

Asztalos, 1938 — Asztalos Miklós: Az árvíz története. In: *A pest-budai árvíz 1838-ban.* Szerk. Németh Károly. Budapest, Budapest Székesfőváros. 1938. 1-167.

Bachmann, 1964 — Bachmann, Erich: Architektur. In: Barock in Böhmen. Hrsg. Karl Maria Swoboda. München, Prestel. 1964. 9-60.

Baji – Csorba, 1994 Baji Etelka – Csorba László: *Kastélyok és mágnások. Az arisztokrácia világa a századvégi Magyarországon. Válogatás a Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Fényképtára anyagából.* A képanyagot válogatta, összeállította és aláírásokkal ellátta Baji Etelka, a bevezető tanulmányt… írta Csorba László. Budapest, HG & Társa Kiadó. 1994.

Bajza, 1986 Bajza József: *Szózat a pesti Magyar Színház ügyében.* Az előszót és a jegyzeteket írta Szigethy Gábor. Budapest, Magvető. 1986. /Gondolkodó magyarok/

Balogh, 2001 Balogh Ferenc: A kolozsvári Fő tér újkori arculatának kialakulása. Az együttes várostájképi értékeinek kibontakozása. In: *Kolozsvár 1000 éve. A 2000. október 13-14-én rendezett konferencia előadásai.* Szerk. Dáné Tibor Kálmán. Kolozsvár, Erdélyi Múzeum Egyesület – Erdélyi Magyar Közművelődési Egyesület. 2001. 260-273.

Barta, 2000 ifj. Barta János: *A tizennyolcadik század története.* Budapest, Pannonica. 2000. /Magyar századok/

Bende, 1999-2000 Bende Csaba: Arisztokrata paloták a Józsefvárosban. *Műemléklap. Az Országos Műemlékvédelmi Hivatal tájékoztatója*, 1999. december. 6., 2000. január. 14., február. 4-5., március-április. 12., május-június. 20-21., július-augusztus. 21.

Berczik, 1933 Berczik Árpád: *Berczik Árpád.* 1933.

Berzeviczy, 1925 Berzeviczy Albert: *Az absolutizmus kora Magyarországon. 1849-1865.* II. köt. Budapest, Franklin. 1925.

Berzeviczy, 1932 Berzeviczy Albert: *Az absolutizmus kora Magyarországon. 1849-1865.* III. köt. Budapest, Franklin. 1932

Bevilaqua Borsodi – Mazsári, 1935 Bevilaqua Borsodi Béla – Mazsári Béla: *Pest-budai kávéházak. Kávé és kávémesterség 1535-1935.* I-II. köt. Budapest, Athenaeum. 1935.

Bogyirka, 1974 Bogyirka Emil: *Józsefváros története* II. *(1873-1901).* Budapest, Józsefvárosi Művelődési Ház. 1974. /Józsefvárosi füzetek 2./

Bókay, 2003 *Ez a Bókay, úgy látszik, intelligens ember! Egy jeles orvos a régi Pestről.* Szerk. és sajtó alá rend. Buza Péter; a kötetzáró tanulmány Kapronczai Károly munkája; jegyzetek: Buza Péter, Kapronczay Károly, Téglás Tivadar, Téglás Tivadarné. Budapest, Száz Magyar Falu Könyvesháza, Semmelweis Egy. Baráti Kör. 2003.

Buda, 1997 Buda Attila: *Gróf Károlyi István élete.* Újpest, Újpest Önkormányzata. 1997.

Buda-Pest, 1845 — *Buda-Pest, a' magyarok fővárosa vagyis ezen testvér-városban létező minden nevezetességek és látni méltó dolgok leírása.* Pest, 1845.

Budapesti, 1886 — *A budapesti társaság.* Budapest, Pallas. 1886.

Budó, 1928 — Budó Jusztin: Pest város irodalmi középponttá alakulása. *Pestbudai Emléklapok.* Szerk. Gárdonyi Albert. I. köt. (1928. szeptember) 2. füzet. A *Historia* (felelős szerk. Horváth Károly) III. évf. (1930. június) 4-6. szám melléklete. 87-96.

Búsbach, 1906 — Búsbach Péter: *Egy viharos emberöltő. Korrajz.* I-II. köt. 2. kiad. Budapest, Benkő Gyula bizománya. 1906.

Búza, 1998 — Búza Péter: *Az első nap Budapesten. Amikor a háromból egy lett.* Budapest, Maecenas. 1998.

Buzinkay, 2004 — Buzinkay Géza: Walesi herceg Budapesten. In: *Változatok a történelemre. Tanulmányok Székely György tiszteletére.* Szerk. Erdei Gyöngyi, Nagy Balázs. Budapest, Budapesti Történeti Múzeum, ELTE BTK Középkori és Kora Újkori Egyetemes Történeti Tanszék. 2004. /Monumenta Historica Budapestinensia XIV./ 373-388.

Cassius, 1866 — Cassius (Áldor Imre): *Magyarország fővárosa. Budapest leírása képekkel.* Pest, Heckenast. 1866. [Reprint kiadás: Budapest, Helikon. 1995.]

Cieger, 2004 — Cieger András: Társasági élet „hivatalból". A politika szereplői által rendezett társaséleti események Budapesten a dualizmus korában. *Budapesti Negyed*, 2004/4. 313-330.

Cieger, 2011 — Cieger András: *Politikai korrupció a Monarchia Magyarországán, 1867-1918.* Budapest, Napvilág. 2011.

Csendes, 1981 — Csendes, Peter: *Geschichte Wiens*. München, Oldenbourg. 1981. /Geschichte der österreichischen Bundesländer/

Csengery, 1928 — *Csengery Antal hátrahagyott iratai és feljegyzései.* Közétette Dr. Csengery Lóránt, bevezető tanulmánnyal ellátta br. Wlassics Gyula. Budapest, Magyar Történelmi Társulat. 1928. /Magyarország újabbkori történetének forrásai/

Csordás, 2000 — Csordás Lajos: Freystädtler Jenő pasa, a legendák lovagja. *Népszabadság*, 2000. november 6. 32.

Csordás, 2003 — Csordás Lajos: Egy fogadó újraéled. *Népszabadság*, 2003. április 4. 28.

Czeike, 1981 — Czeike, Felix: *Geschichte der Stadt Wien.* Wien-München-Zürich-New York, Verlag Fritz Molden. 1981.

Deák, 2000 — Deák Ágnes: *„Nemzeti egyenjogúsítás”. Kormányzati nemzetiségpolitika Magyarországon 1849-1960.* Budapest, Osiris. 2000.

Dede, 2008 — Dede Franciska: Kiválás és odatartozás – a pesti Debating Society. In: *Generációk a történelemben. A Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület 2007. évi konferenciájának kötete.* Szerk. Gyáni Gábor, Láczay Magdolna. Nyíregyháza, Hajnal István Kör Társadalomtörténeti Egyesület, Nyíregyházi Főiskola Gazdasági és Társadalomtudományi Kara. 2008. /Rendi társadalom – polgári társadalom 21./ 435-443.

Déry, 1991 — Déry Attila: *Budapest eklektikus épületszobrászata*. Budapest, Országos Műemléki felügyelőség. 1991. /Művészettörténet – műemlékvédelem I./

Déry, 2005 — Déry Attila: *Belváros – Lipótváros. V. kerület.* Budapest, Terc. 2005. /Budapest építészeti topográfia 2./

Déry, 2006 — Déry Attila: *Terézváros – Erzsébetváros. VI. – VII. kerület.* Budapest, Terc. 2006. /Budapest építészeti topográfia 3./

Déry, 2007 — Déry Attila: *Józsefváros. VIII. kerület.* Budapest, Terc. 2007. /Budapest építészeti topográfia 4./

Éble, 1897 — Éble Gábor: *A Károlyi grófok nagykárolyi várkastélya és pesti palotája.* Budapest, Hornyánszky Viktor. 1897.

Éble, 1911 — Éble Gábor: A nagy-károlyi gróf Károlyi család összes jószágainak birtoklási története. A család megbízásából kiadja gróf Károlyi László. I-II. köt. Budapest, Franklin. 1911.

Edvi-Illés, 1896 — *Budapest műszaki útmutatója* Szerk. Edvi-Illés Aladár. Budapest, Pátria. 1896. [Reprint kiadás: Budapest, Terc. Magyar Mérnök- és Építész-Egylet. 2005.]

Egyed, 2000 — Egyed Ákos: Kolozsvár szerepkörei. In: *Kulcsok Kolozsvárhoz. A föl nem adható város.* Szerk. Kántor Lajos, Kovács Kis György. Kolozsvár – Szeged, Korunk Baráti Társ. – Mozaik. 2000. 75-80.

Egyed, 2007 — Egyed Ákos: *Gróf Mikó Imre – Erdély Széchenyije.* Sepsiszentgyörgy, Charta. 2007.

Eisler, 1925 — *Das barocke Wien.* Hrg. Max Eisler. Wien, Gerlach und Wiedling. 1925.

Elias, 2005 — Elias, Norbert: *Az udvari társadalom. A királyság és az udvari arisztokrácia szociológiai jellemzőinek vizsgálata.* Budapest, Napvilág. 2005.

Eötvös, 1904 — Eötvös Károly: *Eötvös Károly munkái*. VII. köt. *Gróf Károlyi Gábor följegyzései*. I. köt. 2. kiad. Budapest, Révai testvérek. 1904.

Eötvös, 1978 — Eötvös József: Naplójegyzetek. (Közzéteszi Czegle Imre) *Történelmi Szemle*, 1978/2. 364-410.

Esterházy, 1901 — Esterházy János gróf: *Az Esterházy család.* Budapest, 1901.

Evers, 2009 — Evers, Henri: Építészet Budapesten. In: *Budapest neoreneszánsz építészete. Tanulmányok a 2008. november 18-án Budapest Főváros Levéltárában rendezett konferencia anyagából.* Szerk. Csáki Tamás, Hidvégi Violetta, Ritoók Pál. Budapest, Budapest Főváros Levéltára. 2009. 177-188.

Fábri, 1987 — Fábri Anna: *Az irodalom magánélete. Irodalmi szalonok és társaskörök Pesten 1779-1848.* Budapest, Magvető. 1987.

Fábri, 2004 — Fábri Anna: „Eszmesúrlódások". A 19. századi magyar közirodalom a (pesti) társaséletről. *Budapesti Negyed*, 2004/4. 5-38.

Fábri, 2009 — Fábri Anna: „Gibt es nur ein Wien?" Kazinczy kortársainak Bécs-képéről. *Sic Itur ad Astra*, (61) 2009. 39-52.

Falk, 1868 — Falk Miksa: *Széchenyi István gróf és kora.* [S.l.], [S.n.]. 1868.

Fejős, 1953 — Fejős Imre: A Nemzeti Múzeum tervezett loggiái. *Magyar Építőművészet*, 1953/5-6. 176-180.

Fejős, 1955 — Fejős Imre: *Százéves a Múzeumkert*. Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Múzeum. 1955.

Fekete, 1971 — Fekete Sándor: *Tauffer Vilmos. Adatok a magyar szülészet és nőgyógyászat történetéhez 1851-1934.* Budapest, Medicina. 1971. /Orvostörténeti könyvek/

Fekete, 2009 — Fekete J. Csaba: Vay Sarolta és a castle-life. A százkilenc éves Szalon Újság. *Szalon (műemlék, szépművészet, ipar)*, 2009/1. 18-22.

Fenyő, 1995 — Széchenyi István: *Buda-pesti por és sár. Elszórt darabokban, vagyis nyomozása: lak-kellemiben mily kifejlésre képes magyar hazánk s különösen e két testvérváros.* Sajtó alá rend., az utószót és a jegyzeteket írta Fenyő Ervin. Budapest, Balassi. 1995.

Fest, 1999 — Fest Imre: *Emlékirataim.* Ford. V. Windisch Éva. Sajtó alá rend. Korompay Bertalanné és Korompay H. János. Budapest, Universitas Könyvkiadó. 1999.

Festetics, 2009 — *Egy udvarhölgy naplójából. Festetics Mária grófnő, udvarhölgy naplójának Budán és Gödöllőn papírra vetett részei.* A

naplórészeket fordította, bevezetővel, elő- és utószóval, valamint összekötő szöveggel ellátta Tolnayné Kiss Mária. Gödöllő. 2009. /Gödöllői Kastély-könyvek 2./

Gaal, 1898 — H. Gaal Adorján: Gróf Károlyi Alajos palotája. *Magyar Iparművészet*, 1898/5. 210–214.

Gaal, 1930 — Gaal Jenő: *Az Országos magyar Gazdasági egyesület alapítója: a legnagyobb magyar*. Budapest, Országos Magyar Gazdasági Egyesület. 1930.

Gaál, 1998 — Gaál Zsuzsanna: Egy arisztokrata visszaemlékezései. A Széchenyiek három nemzedéke. In: *A Wosinsky Mór Múzeum Évkönyve* XX. köt. Szekszárd, Wosinsky Mór Megyei Múzeum. 1998. 291-306.

Gábor, 2010 — Gábor Eszter: Az Erdődy-, Semsey-, Vanderbilt Gladys-palota. In: Uő: *Az Andrássy út körül*. Budapest, Budapest Főváros Levéltára, Osiris. 2010. 325-345.

Galgóczy, 1883/a — Galgóczy Károly: Nagykárolyi gróf Károlyi Lajos a magyar gazdasági egyesület első elnöke. In: *Az Országos Magyar Gazdasági Egyesület Emlékkönyve. A hazai mezőgazdaság előmozdítása s az e czélra alakított egyesület sikere körül szerzett érdemek hálás emlékezetben tartására*. Szerk. Galgóczy Károly. III. füzet. Budapest, Országos Magyar Gazdasági Egyesület. 1883. 1-11.

Galgóczy, 1883/b — Galgóczy Károly: Emlékbeszéd gróf Károlyi György felett (az Országos Magyar Gazdasági Egyesület közgyűlésén 1878. febr. 23-án) In: *Az Országos Magyar Gazdasági Egyesület Emlékkönyve. A hazai mezőgazdaság előmozdítása s az e czélra alakított egyesület sikere körül szerzett érdemek hálás emlékezetben tartására*. Szerk. Galgóczy Károly. III. füzet. Budapest, Országos Magyar Gazdasági Egyesület. 1883. 11-23.

Galgóczy, 1884 — Galgóczy Károly: Gróf Festetics György minister és az országos magyar gazdasági egyesület egykori elnöke. In: *Az Országos Magyar Gazdasági Egyesület Emlékkönyve. A hazai mezőgazdaság előmozdítása s az e czélra alakított egyesület sikere körül szerzett érdemek hálás emlékezetben tartására.* Szerk. Galgóczy Károly. IV. füzet. Budapest, Országos Magyar Gazdasági Egyesület. 1884. 97-105.

Gárdonyi, 1935-1936 — Gárdonyi Albert: Az alsó külváros (Ferenc- és Józsefváros). *Pedagógiai Szeminárium*, 1935-1936. (VI. évf. 5. sz.) 270-278.

Gárdonyi, 1941 — Gárdonyi Albert: Széchenyi István szerepe Budapest fővárossá fejlesztésében. In: *Tanulmányok Budapest Múltjából*. IX. köt. Budapest, Budapest Székesfőváros. 1941. 1-31.

Gerelyes – Hermán – Marót – Nagy, 1970 — *Józsefvárosi lexikon.* Főszerk. Gerelyes Ede, Hermán György, Marót Miklós, Nagy Richárd. Budapest, 1970.

Gerő, 1940 — *A Királyi Könyvek. Az I. Ferenc József és IV. Károly király által 1867-től 1918-ig adományozott nemességek, főnemességek, előnevek és címerek jegyzéke*. Szerkesztette és kiadja dr. Gerő József. Budapest, 1940.

Gerő, 1973 — Gerő László: *Pest-Buda építészete az egyesítéskor*. Budapest, Műszaki Könyvkiadó. 1973.

Gerő, 1999 — Gerő András: *Ferenc József, a magyarok királya.* Budapest, Pannonica. 1999.

Groner, 1965 — Groner, Richard: *Wien wie es war. Ein Nachschlagewerk für Freunde des alten und neuen Wien.* 5. Aufl. Wien – München, Molden. 1965.

Gyáni, 2000 — Gyáni Gábor: Budapest története 1873-1945. In: Bácskai Vera, Gyáni Gábor, Kubinyi András: *Budapest története a kezdetektől 1945-ig.* Budapest, Budapest Főváros Levéltára. 2000. /Várostörténeti tanulmányok/ 127-251.

Gyáni, 2003 — Gyáni Gábor: Budapest „tapasztalat története". *Tanulmányok Budapest Múltjából*. XXXI. köt. Budapest, Budapesti Történeti Múzeum. 2003. 333-361.

Györffy, 1991 — G. Györffy Katalin: *Kultúra és életforma a XVIII. századi Magyarországon. Idegen utazók megfigyelései.* Budapest, Akadémiai Kiadó. 1991. /Művészettörténeti füzetek/

Győry, 1936 — Győry Tibor: *Az Orvostudományi Kar története 1770-1935.* Budapest, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda. 1936.

Gyulai, 1850 — Gyulai Pál: Társaséletünk. In: Uő: *Bírálatok, cikkek, tanulmányok.* Sajtó alá rend. és a jegyzeteket írta Bisztray Gyula, Komlós Aladár. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1961. 432-449.

Gyulai, 1851 — Gyulai Pál: Budapesti élet. In: Uő: *Bírálatok, cikkek, tanulmányok.* Sajtó alá rend. és a jegyzeteket írta Bisztray Gyula, Komlós Aladár. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1961. 449-453.

Habermas, 1993 — Habermas, Jürgen: A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása. Vizsgálódások a polgári társadalom egy kategóriájával kapcsolatban. (ford. Endreffy Zoltán). Budapest, Századvég, Gondolat. 1993.

Halász, 1981 — Halász Gábor: Ferencjózsefi idők. In: Uő: *Tiltakozó nemzedék. Összegyűjtött írások.* Budapest, Magvető. 1981. 166-181.

Hanák, 1993 — Hanák Péter: Az elpusztíthatatlan város. Budapest történelmi vitalitása. *Budapesti Negyed*, 1993/1. 5-16.

Hanák, 1996/a — A Fővárosi Közmunkák Tanácsa és Budapest, a nemzeti és regionális főváros. Benkes Réka, Bojár Iván András, Gerő András, Hanák Péter, Marinovich Sándor, Preisich Gábor, Ráday Mihály, Sipos András, Tamás Pál beszélgetése. *Budapesti Negyed*, 1996/4. 7-38.

Hanák, 1996/b — *Kuk császári Bécs, királyi Budapest. Fotográfiák a századforduló idejéből.* Összeállította: Jalsovszky Katalin és Tomsics Emőke, az előszót írta Hanák Péter. Budapest, Képzőművészeti Kiadó, Verlag Christian Brandstätter. 1996.

Hanák, 1999 — Hanák Péter: Polgárosodás és urbanizáció. Bécs és Budapest városfejlődése a 19. században. In: Uő: *A kert és a műhely*. 2. bővített kiad. Budapest, Balassi kiadó. 2000. 18-51.

Hankó, 2000 — Hankó József: *Két évszázad a Wenckheim családdal*. Gyula, Linotype Bt. 2000.

Hatolkay, 1956 — Hatolkay Árpád: *A „Magyar Építőművészek Szövetsége" székháza. (Bp. VIII. Puskin u. 42.) (Vázlatos előtanulmány a Nemzeti Múzeum körül kialakult magánpalotanegyed történetéhez).* Budapest, 1956. (gépirat)

Hatolkay, 1958 — Hatolkay Árpád: *A Nemzeti Múzeum körül kialakult palotanegyed története.* Budapest, 1958. (gépirat)

Hatolkay, 1960 — Hatolkay Árpád: A Nemzeti Múzeum körül kialakult palotanegyed története. *Műemlékvédelem (Műemlékvédelmi és Építészettörténeti Szemle),* 1960/3. 153-160.

Hauszmann, 1997 — *Hauszmann Alajos naplója. Építész a századfordulón.* A kötetet összeállította és jegyzetekkel ellátta dr. Seidl Ambrus. Budapest, Gondolat. 1997.

Heiszler, 1995 — Heiszler Vilmos: Birodalmi és nemzeti szimbólumok Bécsben és Budapesten (1867-1918). *Budapesti Negyed*, 1995/3. 173-192.

Herczeg, 1985 — *Herczeg Ferenc emlékezései. A Várhegy. A gótikus ház.* A bev. írta és a szöveget gondozta Németh G. Béla. Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó. 1985.

Hevesi, 1873 — Hevesi Lajos: *Budapest és környéke.* Budapest, Ráth Mór. 1873.

Hevesi, 1876 — Hevesi Lajos: A „Két pisztoly". In: Uő: *Karczképek az ország városából.* Budapest, Franklin. 1876. 220-228.

Hidas, 1989 — Hidas, Péter I.: A magyar arisztokrácia és a politikai vezetés a forradalom után (1849-1853). *Történelmi Szemle*, 1989/3-4. 239-248.

Hidvégi, 2004 — Hidvégi Violetta: *Pest város Építési Bizottmányának iratai. Repertórium.* I-III. köt. Budapest, Budapest Főváros Levéltára.

2004. /Levéltári Segédletek; Budapest Főváros Levéltára kiadványai. Levéltári dokumentáció/

Jókai, 1870 — Jókai Mór: Budapest. In: *Magyarország képekben. Honismertető album.* Szerk. Nagy Miklós. Pest, Heckenast Gusztáv. 1870. 21-24.

Jókai, 1969 — Jókai Mór: *A mi lengyelünk (1903).* Sajtó alá rend. T. Hajós Éva. Budapest, Akadémiai Kiadó. 1969. /Jókai Mór összes művei. Regények. 66. köt./

Jókai, 1996 — Jókai Mór: A hajdani Nemzeti Színházról. In: Uő: *A históriai tarokkparti (Más hátrahagyott írásokkal).* Budapest, Unikornis Kiadó. 1996. /Jókai Mór munkái gyűjteményes díszkiadás, 78. köt./ 5-41.

Juhász, 1993 — Juhász László: *Bécs magyar emlékei.* Budapest, Szent István Társulat. 1993.

Justh, 1977 — *Justh Zsigmond naplója és levelei.* A leveleket vál. és jegyzetekkel ellátta, a kötet anyagát sajtó alá rend. Kozocsa Sándor. Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó. 1977.

Karacs, 1880 — Karacs Teréz: A régi Pestről. Emlékezések 1825-1829-ből. In: *Teleki Blanka és köre. Karacs Teréz, Teleki Blanka, Lővei Klára.* Vál., sajtó alá rend., az előszót és a jegyzeteket írta Sáfrán Györgyi. Budapest, Szépirodalmi. 1963. /Magyar Századok/ 137-163.

Karacs, 1885 — Karacs Teréz: Karacs Ferenc életéből jegyzetek. In: *Teleki Blanka és köre. Karacs Teréz, Teleki Blanka, Lővei Klára.* Vál., sajtó alá rend., az előszót és a jegyzeteket írta Sáfrán Györgyi. Budapest, Szépirodalmi. 1963. /Magyar Századok/ 39-104.

Karacs, 1888 — Karacs Teréz: A régi magyar színészetről. In: *Teleki Blanka és köre. Karacs Teréz, Teleki Blanka, Lővei Klára.* Vál., sajtó alá rend., az előszót és a jegyzeteket írta Sáfrán Györgyi. Budapest, Szépirodalmi. 1963. /Magyar Századok/ 217-256.

Károlyi, 1964 — Károlyi Mihály: Emlékezés az úri Magyarországra (1946). In: *Károlyi Mihály válogatott írásai 1920-1946.* I-II. köt. Válogatta és sajtó alá rendezte Kiss Szilvia. Budapest, Gondolat. 1964. 218-234.

Károlyi, 1982 — Károlyi Mihály: *Hit, illúziók nélkül.* 3. kiad. Budapest, Európa. 1982.

Károlyi, 1985 — Károlyi Mihályné: *Együtt a forradalomban.* Budapest, Európa Könyvkiadó. 1985.

Kászonyi, 1977 — Kászonyi Dániel: *Magyarhon négy korszaka*. Ford. Kosáry Domokos, a bev. tanulmányt és a jegyzeteket írta Márkus László. Budapest, Szépirodalmi. 1977. /Magyar századok/

Katus, 2005 — Katus László: Az Andrássyak mint ipari vállalkozók. In: *Betlér és Krasznahorka. Az Andrássyak világa.* Írta és a képeket válogatta Basics Beatrix. Budapest, Rubicon-Ház. 2005. 246-253.

Kelényi, 1985 — Kelényi György: *A barokk művészete*. Budapest, Corvina. 1985.

Kemény, 1958 — *Mocsáry Lajos válogatott írásai.* A bevezető tanulmányt írta, a válogatást végezte és jegyzetekkel ellátta Kemény G. Gábor. Budapest, Bibliotheca. 1958.

Kerényi, 1990 — Kerényi Ferenc: Színházügy és kulturális érdekegyesítés. In: *Magyar Színháztörténet 1790-1873.* Szerk. Kerényi Ferenc. Budapest, Akadémiai Kiadó. 1990. /Magyar Színháztörténet I./ 259-263.

Kerényi, 2004 — Kerényi Ferenc: A színház mint társaséleti színtér. *Budapesti Negyed*, 2004/4. 67-89.

Kiss, 2004 — Kiss Csilla: Hollósy Kornélia szalonja. *Budapesti Negyed*, 2004/4. 273-288.

Kissné, 2008 — Kissné Szűcs Mariann: *Gróf Degenfeld Imre (1810-1883).* Baktalórántháza, Baktalórántháza Városi Önkormányzata. 2008.

Kluckert, 1999 — Kluckert, Ehrenfried: Kunst und Architektur im 17. und 18. Jahrhundert. Barock und Rokoko. In: *Wien. Kunst und Architektur.* Hrsg. von Rolf Toman, fotografien von Gerald Zugmann, Achim Bednorz. Köln, Könemann. 1999. 44-143.

Komárik, 2000 — Komárik Dénes: Az 1861-es ideiglenes országháza „tervpályázata". In: *Az ország háza. Buda-Pesti Országháza-tervek 1784-1884. Kiállítás a Szépművészeti Múzeumban a Magyar Országgyűlés, a Magyar Országos Levéltár és a Szépművészeti Múzeum szervezésében 2000. augusztus 18-tól december 31-ig.* Szerk. Gábor Eszter, Verő Mária. Budapest, Szépművészeti Múzeum. 2000. 105-125.

Konrádyné, 1980 — Konrádyné, dr. Gálos Magda: Az Ötpacsirta utca. *Budapest. A főváros folyóirata*, 1980/9. 31-33.

Koppány, 2006 — Koppány Tibor: Kastélyépítészet Magyarországon. In: Uő: *A castellumtól a kastélyig. Tanulmányok a magyarországi kastélyépítés történetéből.* Budapest, Históriaantik Könyvesház. 2006. 219-266.

Kovács, 2008 — Kovács Kiss Gyöngy: A Város és építői. In: *Megidézett múlt. Tanulmányok, forrásközlések.* Kolozsvár, Komp-Press Kiadó, Korunk. 2008. 65-94.

Kőrösi, 1872 — Kőrösi József: *Az 1870-dik és 1871-diki pesti építkezések.* Pest, Ráth Mór. 1872.

Kövér 2002 — Kövér György: Bujálkodástól a nymphomaniáig. Freystädtler Flóra történetei. In: Uő: *A felhalmozás íve. Társadalom- és gazdaságtörténeti tanulmányok.* Budapest, Új Mandátum Könyvkiadó. 2002. 113-131.

Kralik, 1926 — Kralik, Richard: *Geschichte der Stadt Wien und ihrer Kultur*. Zweite, bis zur Gegenwart ergänzte Auflage. Wien, Wolf Holzhausen. 1926.

Kraus, 1991 — Wolfgang Kraus, Peter Müller: *Wiener Palais*. München – Wien, Blanckenstein. 1991.

Krúdy, 1987 — Krúdy Gyula: Hogyan járta a walesi herceg az élet iskoláját Pesten. In: Uő: *Egy krónikás könyvéből. Portrésorozatok, emlékezések*. Vál., a szöveget gondozta Barta András. Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó. 1987. 259-266.

Krúdy, 1998 — Krúdy Gyula: *Napraforgó. Asszonyságok díja*. A szöveget gond. és az utószót írta Stauder Mária. Budapest, Unikornis Kiadó. 1998. /Magyar próza klasszikusai/

Kuné, 1913 — Kuné Gyula: *Egy szabadságharcos emlékiratai*. Chicago, 1913.

Lakatos, 1942 — Lakatos Ernő: *A magyar politikai vezetőréteg 1848-1918. Társadalomtörténeti tanulmány*. Budapest, „Élet" Irod. és Nyomdai Rt. 1942.

Lászay, 2002 — G. Lászay Judit: Egy palota, két tervrajz. Adalékok a Festetics-palota, Budapest VIII. Pollack Mihály tér 10. építéstörténetéhez. In: *Détshy Mihály nyolcvanadik születésnapjára. Tanulmányok.* Szerk. Bardoly István, Haris Andrea. Budapest, Kulturális Örökségvédelmi Hivatal. 2002. /Művészettörténet – műemlékvédelem/ 585-600.

Lelbach, 2008 — Lelbach Gyula: *Romba dőlt világ*. Budapest, Akaprint Kiadó. 2008.

Lestyán, 1946 — Lestyán Sándor: Az elnöki palota. *Budapest. A Székesfőváros történeti, művészeti és társadalmi képes folyóirata*, 1946/8. 277-281.

Lichtenberger, 1993 — Lichtenberger, Elisabeth: *Wien-Prag. Metropolenforschung*. Wien – Köln – Weimar, Böhlau. 1993.

Lorenz, 1999 — Lorenz, Hellmut: „Architektur". In: *Geschichte der bildenden Kunst in Österreich. Barock.* Österreichische Akademie der Wissenschaften. Hrsg. Hellmut Lorenz. Bd. 4. München-London-New York. Prestel. 1999. 219-302.

Lukács, 1996 — Lukács Lajos: *Pest-Buda az 1867-es kiegyezés idején.* Budapest, Akadémiai. 1996.

Lukács, 2008 — Lukács Anikó: Átöltözések. A 19. századi magyar nemzeti divat az emlékiratok és naplók tükrében. *Aetas,* 2008/3. 46-63.

Majláth, 1889 — *Gróf Széchenyi István levelei.* I. köt. Összegyűjtötte, előszóval s jegyzetekkel ellátta Majláth Béla. Budapest, Athanaeum. 1889. /Gróf Széchenyi István munkái III. köt./

Major, 1983 — *Építészettörténeti és építészetelméleti értelmező szótár*. Szerk. Major Máté. Budapest, Akadémiai Kiadó. 1983.

Márki, 1899 — Márki Sándor: *Erzsébet, Magyarország királynéja (1867-1858).* H.n. 1899.

Markó, 1896 — Markó Miklós: *Czigányzenészek albuma. 45 elhalt és 65 fővárosi és vidéki élő primás arczképével, életrajzával, 13 zenekari képpel és 180 segédzenész arczképével*. Bp. 1896. [Reprint kiadás: Budapest, 2006.]

Marosi, 1984 — Marosi Ernő: A reprezentáció kérdése a 14-15. századi magyar művészetben. *Történelmi Szemle*, 1984/4. 517-538.

Marótzy, 2009 — Marótzy Katalin: *Wéber Antal építészete a magyar historizmusban.* Budapest, Terc. 2009.

Matsche, 1998 — Matsche, Franz: Städtische Adelsresidenzen in Europa. Zur Typologie des Stadtpalastes. In: *Adel und Stadt. Vorträge auf dem Kolloquium der Vereinigten Westfälischen Adelsarchive e. V. vom 28.-29. Oktober 1993 in Münster*. Redaktion Gunnar Teske. Münster, 1998. 45-95.

Mikó, 1861 — Mikó Imre: *Irányeszmék. Külön lenyomat a Budapesti Szemléből.* Pest, Emich Gusztáv. 1861.

Mikszáth, 1969/a — Mikszáth Kálmán: Gróf Festetics György. In: Uő: *Cikkek és karcolatok.* XVII. köt. *1882-1883.* Budapest, Akadémiai Kiadó. 1969. /Mikszáth Kálmán összes művei 67. köt./ 23-25.

Mikszáth, 1969/b — Mikszáth Kálmán: Gróf Degenfeld Imre életéből (Apróságok). In: Uő: *Cikkek és karcolatok.* XVII. köt. *1882-1883.* Budapest, Akadémiai Kiadó. 1969. /Mikszáth Kálmán összes művei 67. köt./ 29-32.

Mikszáth, 1982 — Mikszáth Kálmán: *Jókai Mór élete és kora*. Budapest, Szépirodalmi. 1982.

Mocsáry, 1855 — Mocsáry Lajos: *A magyar társasélet.* Pest, Müller Emil Könyvnyomdája. 1855.

Molnár, 2007 — Molnár András: *Viam meam persequor. Batthyány Lajos gróf útja a miniszterelnökségig. Politikai életrajz (1807-1848). Beszédek, levelek, írások (1824-1848).* Budapest, Osiris. 2007.

Müller – Vogel, 1993 — Müller, Werner – Vogel, Gunther: *Építőművészet.* Rajzolta Inge Szász és Szász István. Budapest – Berlin – Heidelberg – New York – Hong Kong – Barcelona. Springer Verlag. 1993. /SH atlasz/

Nagy, 1975 — Nagy Lajos: Budapest története 1686-1790. In: *Budapest története* III. köt. *Budapest története a török kiűzésétől a márciusi forradalomig*. Szerk. Kosáry Domokos. Budapest, Akadémiai Kiadó. 1975. 27-254.

Nagy, 1956 — Nagy Lajos: A Terézváros kialakulása. *Tanulmányok Budapest Múltjából.* XI. köt. Budapest, Akadémiai Kiadó. 1956. 97-126.

Naňková, 1989 — Naňková, Věra: Architektura 17. století v Čechách. In: *Dvorský, Jiří; Kudělka, Zdeněk; Krsek, Ivo: Dějiny českého výtvarného umění.* II/1 *Od počátků Renesance do závěru Baroka.* Praha, Academia. 1989. 249-278.

Novák, 2009 — Novák Veronika: A térhasználat kutatása – módszerek és lehetőségek. *Urbs. Magyar várostörténeti évkönyv.* IV. 2009. 11-33.

Odescalchi, 1987 — Odescalchi Eugénie: *Egy hercegnő emlékezik.* Budapest, Gondolat. 1987.

Odescalchi, 1991 — Erba Odescalchi Sándor: *Testamentum. Életem regénye.* I-II. köt. Budapest, Dovin Művészeti Kft. 1991.

Ódor, 1997 — Ódor Imre: A nemesség a XVIII. századi Európában. In: *Mágnások, birtokosok, címerlevelesek. Konferencia: Pécsvárad, 1995. szept. 12-13.* Szerk. Ódor Imre, Pálmány Béla, Takács Péter. Debrecen, Hajnal István Kör, KLTE Történelmi Intézete Segédtudományi Tanszéke. 1997. /Rendi társadalom - polgári társadalom 9./ 11-36.

Olsen, 1992 — Olsen Donald J.: A nagyváros, mint műalkotás. In: *„Változás és folytonosság". Tanulmányok Európa XIX. századi társadalmáról.* A kötet anyagát válogatta és szerk. Gyáni Gábor. Debrecen, KLTE. 1992. /Történelmi figyelő 3./ 61-80.

Opll, 1983 — Opll, Ferdinand: *Wien im Bild historischer Karten. Die Entwicklung der Stadt bis in die Mitte des 19. Jahrhunderts. Aufnahmen Michael Oberer und Österreichische Nationalbibliothek.* Wien-Köln-Graz, Böhlau. 1983.

Oplatka, 2005 — Oplatka András: *Széchenyi István.* Budapest, Osiris. 2005.

Országh, 1884 — Országh Sándor: *Budapest középítkezései 1868-1882.* Budapest, Pesti Könyvnyomda. 1884.

Pálmány, 1997 — Pálmány Béla: A magyarországi nemesség társadalmi tagolódása (1686-1815). In: *Mágnások, birtokosok, címerlevelesek.*

Konferencia: Pécsvárad, 1995. szept. 12-13. Szerk. Ódor Imre, Pálmány Béla, Takács Péter. Debrecen, Hajnal István Kör, KLTE Történelmi Intézete Segédtudományi Tanszéke. 1997. /Rendi társadalom - polgári társadalom 9./ 37-96.

Pasteiner, 1893 — Pasteiner Gyula: Az építés Budapesten. In: *Az Osztrák-Magyar Monarchia írásban és képben.* IX. köt. *Magyarország III. kötete.* Budapest, Magyar Királyi Államnyomda, 1893. 73-118.

Pásztor, 1934 — Pásztor Mihály: Mágnás-firtli. *Magyar Hírlap*, 1934. február 25. 10.

Pásztor, 1940 — Pásztor Mihály: *A százötvenéves Lipótváros*. Budapest, Budapest Székesfőváros Statisztikai Hivatala. 1940. /Statisztikai Közlemények 93. köt. 4. szám/

Patacsich, 1831 — Patacsich József: *Szabad királyi Pest városának leírása.* Pest, Füskúti Landerer. 1831.

Perényi, 2009 — Perényi Roland: „A jótékonyság palotája". A Budapesti Első Gyermekmenhely Egylet és a 19. század végi budapesti szegénypolitika. In: *A felhalmozás míve. Történeti tanulmányok Kövér György tiszteletére*. Budapest, Századvég. 2009. 216-227.

Perger, 1994 — Das ungarische Palais in Wien. Aufsätze von Richard Perger, Gottfried Mraz, Lajos Gecsényi. Budapest, Külügyminisztérium. 1994.

Pešek, 2004 — Pešek, Jiří: Praha a Víden – centrum a periferie v proměnách Barokní kultury? In: *Barokní Praha – Barokní Čechie 1620-1740.* Praha, Scriptorium, 2004. 125-150.

Petráň, 1989 — Petráň, Josef: Das Antlitz Prags im Barock. In: *Kat.Ausst. Prager Barock, Schallaburg, April bis November 1989*. Wien, 1989. 57-68.

Pilinyi, 1998/a — Pilinyi Péter: A Nemzeti Lovarda, mágnáspaloták és a régi Képviselőház. In: Uő: *Józsefváros története 1849-1896.* Első rész. Budapest, Budapest Főváros Józsefvárosi Önkormányzata. 1998. 25-30.

Pilinyi, 1998/b — Pilinyi Péter: A mágnásnegyed kialakulása a belső-Józsefvárosban. In: Uő: *Józsefváros története 1849-1896.* Első rész. Budapest, Budapest Főváros Józsefvárosi Önkormányzata. 1998. 33-38.

Pleticha, 1989 — Pleticha, Heinrich: *Unvergängliches Prag. Die Goldene Stadt in Geschichte und Gegenwart.* Breisgau, Herder. 1989.

Podmaniczky, 1887-88 — Podmaniczky Frigyes: *Napló-töredékek 1824-1887.* I-IV. köt. Budapest, Grill Károly. 1887-1888.

Preisich, 1960 — Preisich Gábor: *Budapest városépítészetének története. Buda visszavételétől a kiegyezésig*. Budapest, Műszaki Könyvkiadó. 1960.

Pukánszkyné, 1940 — Pukánszkyné Kádár Jolán: *A Nemzeti Színház százéves története*. I. köt. Budapest, Magyar történelmi Társulat. 1940. /Magyarország újabbkori történetének forrásai/

Radisics, 1892 — Radisics Jenő: Károlyi István gróf palotája. *Művészi Ipar*, 1892. 123-135.

Rados, 1939 — Rados Jenő: *Magyar kastélyok*. Budapest, Egyetemi Nyomda. 1939. /Magyarország művészeti emlékei/

Rákosi, 1893 — Rákosi Jenő: Budapest városrészei. In: *Az Osztrák-Magyar Monarchia írásban és képben.* IX. köt. *Magyarország III. kötete.* Budapest, Magyar Királyi Államnyomda, 1893. 169-192.

Rákosi, 1927 — Rákosi Jenő: *Emlékezések*. I-III. köt. Budapest, Franklin. 1927.

Reden, 1989 — Reden, Alexander Sixtus von: Az Osztrák-Magyar Monarchia. Történelmi dokumentumok a századfordulótól 1914-ig. (ford. Blaschtik Éva, Huszár Ágnes, Németh Mária, Várnai Péter; szakmailag átnézte, magyar vonatkozásokkal kieg. és szerk. Katona Tamás; a magyar képanyagot Katona Tamás és Szántó Tibor gyűjtötte. Budapest-Salzburg, Széchenyi Kiadó, Druckhaus Nonntal Bücherdienst, 1989.

Réh, 1932 — Réh Elemér: *A régi Buda és Pest építőmesterei Mária Terézia korában.* Budapest, Bíró Nyomda. 1932.

Révhelyi, 1933 — Révhelyi (Réh) Elemér: Az egyetem-utcai volt Károlyi-palota építésének története. In: *Tanulmányok Budapest Múltjából*. II. köt. Budapest, Budapest Székesfőváros. 1933. 87-103.

Roessler, 1909 — Roessler, Arthur: *Von Wien und seinen Gärten.* Wien, Verlag von Karl Graeser. [1909].

Romhányi, 1930 — Romhányi István: Katona József pesti lakása. *Pestbudai Emléklapok.* Szerk. Gárdonyi Albert. III. köt. (1930. június) 2. füzet. A *Historia* (felelős szerk. Horváth Károly) III. évf. (1930. június) 4-6. szám melléklete. 87-96.

Rozsnyai, 2009 — Rozsnyai József: A pesti Esterházy-palota és lakói. *Budapesti Negyed.* 2009/1. 5-34.

Sas, 1995 — Sas Andor: *Pozsony az egykori koronázó város. A bécsi kongresszustól a nagy márciusig, 1815-1848.* Pozsony, Pannónia. 1995.

Šášky, 1984 — Ladislav Šášky: Die Entwicklung des Bauwesens und der bildenden Kunst in Preβburg (Bratislava) zur Zeit Maria Theresias. In:

Jahrbuch für Österreichische Kulturgeschichte. X. Bd. *Maria Theresia als Königin von Ungarn.* Herausgegeben Gerda Mraz. Eisenstadt, Institut für österreichische Kulturgeschichte. 1984. 87-103.

Siklóssy, 1928 — Siklóssy László: *A magyar sport ezer éve*. II. köt. *Széchenyi–Wesselényi és még egy nemzedék. 1820-1874.* Budapest, Országos Testnevelési Tanács. 1928.

Siklóssy, 1931 — Siklóssy László: *Hogyan épült Budapest? 1870-1930. A Fővárosi Közmunkák Tanácsa története*. Budapest, Fővárosi Közmunkák Tanácsa. 1931. [Reprint kiadás: Budapest, Állami Könyvterjesztő Vállalat, 1985.]

Sisa, 1982 — Sisa József: A pesti Csekonics-palota. M*űvészettörténeti Értesítő*, 1982/4. 312-315.

Sisa, 1994 — Sisa József: *Szkalnitzky Antal. Egy építész a kiegyezés korabeli Magyarországon.* Budapest, Akadémiai. 1994.

Sisa, 2009 — Sisa József: A neoreneszánsz Európában és Magyarországon – vázlatos áttekintés. In: *Budapest neoreneszánsz építészete. Tanulmányok a 2008. november 18-án Budapest Főváros Levéltárában rendezett konferencia anyagából.* Szerk. Csáki Tamás, Hidvégi Violetta, Ritoók Pál. Budapest, Budapest Főváros Levéltára. 2009. 9-22.

Sombart, 2000 — Sombart, Nicolaus: *Ifjúkor Berlinben. 1933-1943*. Ford. Földényi F. László. Budapest, Osiris. 2000.

Soós, 2005 — Soós István: A csíkszentkirályi és krasznahorkai gróf Andrássy család. In: *Betlér és Krasznahorka. Az Andrássyak világa.* Írta és a képeket válogatta Basics Beatrix. Budapest, Rubicon-Ház. 2005. 12-43.

Stevens, 2007 — Stevens, Mary Elizabeth: *Levelek az Andrássy-házból (1864-1869). Egy angol nevelőnő levelei*. Sajtó alá rendezte és a bev. tanulmányt írta Cieger András. Ford. Bánki Vera. Budapest, General Press. 2007.

Sutcliffe, 1993 — Sutcliffe, Anthony: *Paris. An Architectural History*. New Haven, London, Yale University Press. 1993.

Szabad, 1979 — Szabad György: Az önkényuralom kora (1849-1867). In: *Magyarország története tíz kötetben.* Főszerk. Kovács Endre. VI/1. köt. *Magyarország története 1848-1890.* szerk. Katus László. Budapest, Akadémiai. 1979. 435-768.

Szabó, 1921 — Szabó Dezső: Egységet. *Virradat*, 1921. január 1.

Szabó, 1928 — Szabó Dezső: *A herceg Festetics-család története*. Budapest, Franklin. 1928.

Szabó, 1941 — Szabó István: Nemesség és parasztság Werbőczi után. In: *Úr és paraszt a magyar élet egységében.* Szerk. Eckhardt Sándor. Budapest, Franklin. 1941. 44-80.

Szabó, 2002 — Szabó Krisztina: A személyzet bosszúja: Mailáth országbíró meggyilkolása. *Médiakutató,* 2002/7. 127-148.

Szabó-Pap, 1985 — *Adalékok Belső-Józsefváros történetéhez.* Szerk. Szabó-Pap Krisztina. Budapest, Budapesti Városszépítő Egyesület. 1985.

Szalai, 1997 — Szalai Miklós: Az 1885-ös főrendiházi reform. In: *Múltból a jövőbe. Tanulmányok.* Szerk. Pölöskei Ferenc, Stemler Gyula. Budapest, ELTE BTK Újkori Magyar Történeti Tanszék. 1997. 28-43.

Szász, 1986 — Szász Zoltán: Gazdaság és társadalom a kapitalista átalakulás korában. In: *Erdély története három kötetben.* Főszerk. Köpeczi Béla. III. köt. *1830-tól napjainkig.* Szerk. Szász Zoltán. Akadémiai Kiadó, 1986. 1508-1623.

Széchenyi, 1831 — Széchenyi István: *Világ, vagy is felvilágosító töredékek némi hiba 's előítélet eligazítására.* Pest, Füskúti Landerer Nyomtató Intézetében. 1831. [Reprint kiadás: Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. 1984.]

Széchenyi, 1832 — Széchenyi István: *A magyar játékszínről.* Pest, Landerer. 1832.

Széchenyi, 1838 — Széchenyi István: *Néhány szó a lóverseny körül.* Pest, Heckenast. 1838.

Széchényi, 1933 — Széchényi Viktor: *Töredékek a sárvár-felsővidéki gróf Széchényi nemzetség történelméből.* Székesfehérvár, Számmer I. Utóda Pannónia Nyomdavállalat. 1933.

Szegedy-Maszák, 1989 — Szegedy-Maszák Mihály: *Kemény Zsigmond*. Budapest, Szépirodalmi. 1989.

Szentkirályi, 1986 — Szentkirályi Zoltán: *Az építészet története. Újkor. Barokk.* Budapest, Tankönyvkiadó. 1986.

Szilágyi, 1986 — Szilágyi István: *Régi boltok krónikája. A pest-budai kereskedelem történetéből.* Budapest, Közgazdasági és jogi könyvkiadó. 1986.

Szűcs, 1996 — M. Szűcs Ilona: *Palotanegyed a Józsefvárosban.* Budapest, Budapest VIII. kerület Önkormányzat. 1996.

Szvoboda Dománszky, 1991 — Szvoboda Dománszky Gabriella: Ybl Miklós szerepe a budapesti falképfestészet kiteljesedésében, a XIX. század második felében. In: *Ybl Miklós építész 1814-1891. A Hild-Ybl Alapítvány kiállítása a Budapesti Történeti Múzeumban 1991 december-1992 március.* A kötetet szerk. Kemény Mária, Farbaky Péter. Budapest, Hild-Ybl Alapítvány. 1991. 123-139.

Takács, 1930 — Takáts Sándor: Első kaszinóink és Metternich. In: *Hangok a múltból.* Budapest, Athenaeum. 1930. 160-202.

Tamáska, 2002 — Tamáska Máté: Mágnásnegyed a Nemzeti Múzeumnál. *Magyar Nemzet*, 2002. október 10. 24.

Tanárky, 1884 — Tanárky Gedeon: *Emlékbeszéd Molnár Aladár lev. tag felett.* A Magyar Tudományos Akadémia elhunyt tagjai fölött tartott emlékbeszédek. II. köt. 1. szám. Budapest, MTA. 1884.

Tarr, 1976 — Tarr László: *A délibábok országa*. Budapest, M. Helikon. 1976.

Tököly, 1999 — Tököly Gábor: *Ki kicsoda Rozsnyón.* Somorja, Méry Ratio. 1999.

Tölgyesy, 1937 — Tölgyesy Felicia: *A pozsonyi barokk építészet.* Budapest, Sárkány Nyomda. 1937.

Török, 1980 — Török Imre: *Kedves lovakról, furcsa emberekről.* Budapest, Magvető. 1980.

Tuli, 2004 — Tuli Andrea: A zöld színpad. A lóverseny mint a társasági reprezentáció egyik intézménye. *Budapesti Negyed*, 2004/4. 115-135.

Turányi, 1963 — Turányi Kornél: A Józsefváros kialakulása. *Tanulmányok Budapest Múltjából.* XV. köt. Budapest, Akadémiai Kiadó. 1963. 329-362.

Ujházy, 1922 — Ujházy Ferenc: Fővárosunk művészeti állapotai a múlt század közepén. *Nyugat*, 1922/6. 373-382.

Váczi, 1992 — Váczi Piroska: Egy épülettípus a 19. századi Budapesten. Palota és bérház egy épületben. *Pavilon*, 1992/7. 66-73.

Váczi – Fekete, 2009 — Váczi Piroska – Fekete J. Csaba: Főúri térrendszerek a dualizmus korában. In: *Budapest neoreneszánsz építészete. Tanulmányok a 2008. november 18-án Budapest Főváros Levéltárában rendezett konferencia anyagából.* Szerk. Csáki Tamás, Hidvégi Violetta, Ritoók Pál. Budapest, Budapest Főváros Levéltára. 2009. 51-68.

Vári, 2009 — Vári András: *Urak és gazdászok. Arisztokrácia, agrárértelmiség és agrárius mozgalom Magyarországon 1821-1898.* Budapest, Argumentum. 2009.

Velkey, 2009 — Velkey Ferenc: A pesti főúri társasági élet néhány jellegzetessége az 1840-es években Széchenyi naplóinak tükrében. In: *Arisztokrata életpályák és életviszonyok.* Szerk. Papp Klára, Püski Levente. Debrecen, Debreceni Egyetem Történelmi Intézete. 2009. /A Debreceni Egyetem Történelmi Intézete kiadványai/ 113-128.

Vereby, 1860 — Vereby Soma: Tolnai gróf Festetics György. In: Uő: *Magyar mágnások életrajzi s arczképcsarnoka.* Első évi folyam. Pest, Wodianer. 1860. [Első hasonmás kiadás: Somorja, Méry Ratio. 2006.] 24-27.

Vereby, 1861 — Vereby Soma: Nagykárolyi gróf Károlyi Lajos. In: Uő: *Magyar mágnások életrajzi és arczképcsarnoka.* Második évi folyam. Pest, Wodianer. 1861. [Első hasonmás kiadás: Somorja, Méry Ratio. 2006.] 66-70.

Vereby, 1866 — Vereby Soma: Tolnai gróf Festetics György. In: *Honpolgárok könyve.* 1. évf. Pest, id. Poldini Ede. 1866.

Vereby, 1868 — Vereby Soma: Nagykárolyi gróf Károlyi Alajos. In: Uő: *Magyar mágnások életrajzi és arczképcsarnoka.* Kilencedik évi folyam. Pest, Légrády. 1868. [Első hasonmás kiadás: Somorja, Méry Ratio. 2006.] 300-303.

Végh, 1997 — *Művészeti Szótár*. Szerk. Végh János. Budapest, Corvina. 1997.

Verrasztó, 2010 — Verrasztó Gábor: *Marczibányi István*. Budapest, Napkút, Budai Polgár Kht. 2010.

Viola, 1878 — Viola József: *Visszaemlékezések. Korrajz az 1860-61-iki időszakról.* Vácz, Serédy. 1878.

Viszota, 1910 — Viszota Gyula: *Széchenyi és az Országos Magyar Gazdasági Egyesület.* Budapest, Pátria. 1910.

Viszota, 1932 — *Gróf Széchenyi István naplói.* III. köt. *(1826-1830).* Szerk. és bevezetéssel ellátta Viszota Gyula. Budapest, Magyar Történelmi Társulat. 1932. /Magyarország újabbkori történetének forrásai/

Vörös, 1978 — Vörös Károly: Pest-Budától Budapestig 1849-1873. In: *Budapest története.* IV. köt. *Budapest története a márciusi forradalomtól az őszirózsás forradalomig.* Szerk. Vörös Károly. Budapest, Akadémiai Kiadó. 1978. 117-320.

Vörös, 1979 — Vörös Károly: *Budapest legnagyobb adófizetői 1873-1917.* Budapest, Akadémiai Kiadó. 1979.

Winkelhofer, 2008 — Winkelhofer, Martina: "Viribus unitis". Der Kaiser und sein Hof. Ein neues Franz-Joseph-Bild. Wien, Amalthea. 2008.

Ybl, 1938 — Ybl Ervin: *Lotz Károly élete és művészete.* Budapest, Magyar Tudományos Akadémia. 1938.

Ybl, 1952 — Ybl Ervin: Petschacher Gusztáv építészete. In: *A Magyar Művészettörténeti Munkaközösség Évkönyve 1952.* Budapest, Művelt Nép Könyvkiadó. 1953. 177-192.

Ybl, 1956 — Ybl Ervin: *Ybl Miklós*. Budapest, Képzőművészeti Alap. 1956.

Ybl, 1991 — *Ybl Miklós építész 1814-1891. A Hild-Ybl Alapítvány kiállítása a Budapesti Történeti Múzeumban 1991 december-1992 március*. A kötetet szerk. Kemény Mária, Farbaky Péter. Budapest, Hild-Ybl Alapítvány. 1991.

Zeidler, 2006 — Zeidler Miklós: A modern sport kezdetei Magyarországon. *Századvég*, 2006/4. (Új folyam 42. szám) 71-104.

Képek